ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

V

ԵՐԵՎԱՆ 2008

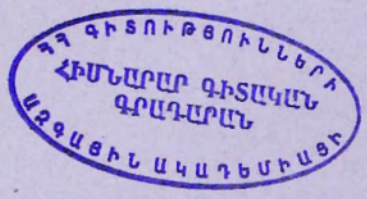
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԹՅՈՒՐՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ռուբեն Սաֆրաստյանի
ընդհանուր խմբագրությամբ

V

11
A 96333

Երևան 2008

Национальная Академия Наук
Республики Армения
Институт востоковедения

ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ И ОСМАНИСТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Под общей редакцией
Рубена Сафрастяна

V

Ереван 2008

National Academy of Sciences
of the Republic of Armenia
Institute of Oriental Studies

TURCIC AND OTTOMAN STUDIES

Editor:
Ruben Safrastyan

V

Yerevan 2008

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ.
Ռուբեն Աֆրաստյան (նախագահ), Իակովոս Զ. Ակտսօգլու (Հունաստան), Մանվել Զուլալյան, Սերգեյ Մուրտուզալիև (Ռուսաստան), Միխայիլ Ավանիձե (Վրաստան), Արման Կիրակոսյան, Աշոտ Մելքոնյան, Ալեքսանդր Աֆարյան, Տաթևիկ Մանուկյան (պատասխանատու քարտուղար), Արտակ Շաքարյան (պատասխանատու քարտուղար)

Editorial Board:
Ruben Safrastyan (editor in chief), Jakovos Z.Aktsoglou (Greece), Manvel Zulalyan, Sergey Murtuzaliyev (Russia), Mikhail Svanidze (Georgia), Arman Kirakosyan, Ashot Melkonyan, Aleksandr Safaıyan, Tatevik Manukyan (responsible for the volume), Artak Shakaryan (responsible for the volume)

Սույն հատորը հրատարակվում է
ՌՈՒԲԵՆ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆԻ և ԱՇՈՏ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻ մեկենասությամբ

«Թյուրքագիտական եվ օսմանագիտական հետազոտություններ» մատենաշարի V հատորում ընդգրկված հոդվածներում լուսաբանվում են Օսմանյան կայսրության ու հանրապետական Թուրքիայի, ինչպես նաև հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմության ու պատմագիտության մի շարք գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող խնդիրներ:

Նախատեսվում է հասարակագետների, դիվանագետների, ուսանողների համար: Օգտակար կլինի նաև Թուրքիայի պատմությամբ, բանասիրությամբ, ներքին ու արտաքին քաղաքականությամբ, ինչպես նաև Հայկական հարցի ու ցեղասպանության պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցողների Հայաստանի և արտերկրի լայն շրջանակների համար:

www.orient.sci.am

ISSN 1829-1430

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

OTTOMANICA

Վահան Բայբուրդյան
Թուրքական հարցը իրանա-եվրոպական քաղաքական հարաբերություններում (XVI-XVII դարերում) 12

Միխայիլ Սվանիձե (Վրաստան)
Սուլեյման I-ի առաջին արշավանքն Իրանի դեմ 1533-1535թթ. և էրզրումի փաշալըքի ստեղծումը 35

Սերգեյ Մուրտուզալիև (Ռուսաստան)
"Օսմանյան ժամանակաշրջանի բուլղարագիտությունը" XVIII դարի "Ռուսական պատմություններում" 37

Ռուբեն Աֆրաստյան
Օսմանյան քաղաքականությունը քրիստոնյաների հանդեպ թանզիմաթի շրջանում. նոր միտումներ 56

Անուշ Հովհաննիսյան
Ահմեդ Ջևդեթի "Մարուզաթը" որպես թանզիմաթի ուսումնասիրման աղբյուր 78

TURCICA

Վլադիմիր Գուսակով (Ուկրաինա)
VI-VII դդ. թյուրքերի կենտրոնասիական ծավալումը և նրանց փոխհարաբերությունների զարգացումը տեղական բնակչության հետ 85

Արշակ Կարապետյան
Թուրքիայի Հանրապետության պետական կարգի հիմունքների ամրագրումը 1924թ. Սահմանադրության մեջ 92

Վահրամ Տեր-Մաթևոսյան
Քեմալիզմի հանրապետական արմատների շուրջ. զարգացման վաղ փուլը 97

Աշոտ Աղոմոնյան
Թուրքական պատմագիտական համագումարների կազմակերպման նպատակների շուրջ 118

Ռուբեն Մելքոնյան
"Ունեցվածքի հարկը" կամ տնտեսության "թուրքացման" քաղաքականությունը հանրապետական Թուրքիայում 127

Արթուր Դումանյան
Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունները Թուրքիայում 1960-70-ական թթ. 133

Լեւոն Հովսեփյան
Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 1990-ական թթ. որպես եվրասիական քաղաքականության կարեւորագույն ուղղություն. ձեռքբերում, թե՞ ձախողում — 158

Ժաննա Անդրեասյան
Ժողովրդավարական զարգացումները Թուրքմենստանում. հեռանկարների վերլուծություն — 177

Հասմիկ Ասատրյան
Թուրքերենի արևելյան խմբի բարբառները — 186

Սիրանույշ Գալշոյան
Գոյականականզմ բառաբարդումները Յաշար Քեմալի ստեղծագործություններում — 196

Քնարիկ Միրզոյան
Ժամանակակից թուրքերենի հետադրությունների կառուցվածքային և իմաստաբանական առանձնահատկությունները — 210

ARMENO-TURCICA

Հովհաննես Ջատիկյան
Սևրի պայմանագիրը Ն.Ադոնցի և Ա. Ջիվելեգովի գնահատմամբ — 217

Հայկարսում Նահապետյան
Թուրք արձակագիր Օրհան Փամուքը և հայկական հարցը — 225

Հասմիկ Ատեփանյան
Հայատառ թուրքերեն գրականությունը և հայ-թուրքական գրակա ն կապերն Օսմանյան կայսրության XIX դարում — 232

Լուսինե Ահակյան
Հայկական երգերը՝ բռնի կրոնափոխված համշենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում — 243

СОДЕРЖАНИЕ

OTTOMANICA

Ваган Байбурдян
Турецкий вопрос в ирано-европейских политических отношениях (XVI-XVII вв.) 12

Михаил Сванидзе (Грузия)
Первый поход Сулеймана I против Ирана 1533-1535 гг. и создание Эрзурумского пашалыка 35

Сергей Муртузалиев (Россия)
«Болгаристика османского периода» в «Российских историях» XVIII в. 37

Рубен Сафрастян
Османская политика по отношению к христианам в период танзимата: новые тенденции 56

Ануш Оганесян
"Марузат" Ахмеда Джевдета как источник для изучения таизимата 78

TURCICA

Владимир Гусаков (Украина)
Центральноазиатская экспансия тюрок в VI-VII вв., эволюция их взаимоотношений с местным населением 85

Аршак Карапетян
Укрепление основ государственного строя Турецкой Республики в Конституции 1924 года 92

Ваграм Тер-Матевосян
О республиканских корнях кемализма: ранняя фаза эволюции 97

Ашот Согомонян
О целях организации Турецких исторических конгрессов 118

Рубен Мелконян
"Налог на имущество" или политика туркизации экономики в республиканской Турции 127

Артур Думанян
Отношения между армией и обществом в Турции в 1960-70-х годах 133

Левон Овсепян
Политика Турции в Центральной Азии в 1990-х годах как важнейшее направление евразийской политики: успех или неудача? 158

Жанна Андреасян
Тенденции демократического развития в Туркменистане: анализ перспектив 177

Асмик Асатрян
Диалекты восточной группы турецкого языка 186

Сирануйш Галшоян
Номинативные комплексы в произведениях Яшара Кемаля 196

Кнарик Мирзоян
Структурно-семантические особенности послелогов в современном турецком языке 210

ARMENO-TURCICA

Ованнес Затикян
Севрский договор по оценке Н.Адонца и А.Дживелегова 217

Айкарам Наапетян
Турецкий прозаик Орхан Памук и Армянский вопрос 225

Асмик Степанян
Армянописная турецкая литература и армяно-турецкие литературные связи в Османской империи в XIX веке 232

Лусине Саакян
Армянские песни насильно исламизированных амшенцев как воспоминание об их идентичности и ее проявление 243

CONTENTS

OTTOMANICA

Vahan Bayburdyan
The Turkish Issue in the Iranian-European Political Relations (16-17th Centuries) 12

Mikhail Svanidze (Georgia)
The First Campaign of Suleyman I against Iran in 1533-1535 and the Formation of Erzurum Pashalik 35

Sergey Murtuzaliyev (Russia)
«Bulgarian Studies of the Ottoman Period» in the «Russian Histories» of the 18th Century 37

Ruben Safrastyan
Ottoman Policy towards Christians during Tanzimat: New Tendencies 56

Anush Hovhannisyan
«Maruzat» of Ahmed Cevdet as a Source for Study of Tanzimat 78

TURCICA

Vladimir Gusakov (Ukraine)
Central Asian Expansion of Turks in 6-7th Centuries, and the Evolution of Interrelations with Local Population 85

Arshak Karapetyan
The Consolidation of the State System Foundations of the Republic of Turkey in the Constitution of 1924 92

Vahram Ter-Matevosyan
On the Republican Origins of Kemalism: The Early Phase of Its Evolution 97

Ashot Soghomonyan
On the Purposes of Organizing of the Turkish Historiological Congresses 118

Ruben Melkonyan
"Property Tax" or the Policy of "Turkization" of Economy under Republican Turkey 127

Artur Dumanyan
The Army-Society Relations in Turkey in 1960-70's 133

Levon Hovsepyan
The Central Asian Policy of Turkey as the Most Important Direction of Eurasian Politics in 1990's: Success or Failure? 158

Zhanna Andreasyan
Democratic Developments in Turkmenistan: the Analysis of Perspectives 177

Hasmik Asatryan
The Dialects of the Eastern Group of the Turkish Language 186

Siranuysh Galshoyan
Nominative Complexes in Yashar Kemal's Works 196
Knarik Mirzoyan
The Structural and Semantic Features of Postpositions in Contemporary Turkish Language 210

ARMENO-TURCICA
Hovhannes Zatikyan
Sevres Treaty according to the Assessements of N.Adonts and A.Jivelegov 217
Haykaram Nahapetyan
Turkish Prosaist Orhan Pamuk and the Armenian Issue 225
Hasmik Stepanyan
Turkish Literature in Armenian Characters and Armenian-Turkish Literary Relations in the Ottoman Empire in 19th Century 232
Lusine Sahakyan
The Armenian Songs of Forcefully Muslimizied Hemshinlis as a Memory and a Representation of Their Identity 243

OTTOMANICA

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԻՐԱՆԱ-ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (XVI-XVII ԴԱՐԵՐՈՒՄ)

1453թ. թուրք-օսմանների կողմից Կ.Պոլսի գրավումը սկզբնավորեց նոր փուլ համաքրիստոնեական քաղաքական մտածողության մեջ: Այսուհետև այդ քաղաքի ազատագրման գաղափարը դառնում էր քրիստոնյա աշխարհի արտաքին քաղաքականության գերակա խնդիրներից մեկը: Բյուգանդական մայրաքաղաքի գրավումը թուրքերի առջև բաց արեց նոր, բացառիկ բարենպաստ հնարավորություններ արևմուտքում հետագա նվաճումների համար: Օսմանյան բանակները անկասելի թափով շարժվում էին առաջ: Սարսափը պատել էր ամբողջ Եվրոպային: Քրիստոնեական աշխարհի վրա սուրացող սպառնալիքը անխտիր համակել էր բոլոր պետություններին:

Իրենց տիրապետությունը հաստատելով գրեթե ողջ Բալկանյան թերակղզու վրա, օսմանյան սուլթանները սկսեցին զորաշարժ կատարել նաև դեպի արևելք՝ Անատոլիայի խորքերը, դեպի Անդրկովկաս ու Ատրպատական դուրս գալու հեռահար ծրագրով: Կարծես պատմական անհրաժեշտության տրամաբանությամբ XVI դարի հենց արշալույսին քաղաքական ասպարեզ էր իջնում մի նոր պետական կազմավորում՝ Սեֆևիների իրանական պետությունը, որը շուտով դարձավ իրանական ազգային միասնական մի հզոր տերություն, իր վրա ստանձնելով մի դժվարին առաքելություն՝ թուրք-օսմանների դեպի արևելք ծավալման կասեցումը: Տարածաշրջանային այդ նոր ուժային կենտրոնը կոչված էր նաև խաղալու մերձավորարևելյան կայունությունն ապահովող գործոնի դեր մի միջավայրում, որը հանդիսանում էր ազգերի ու ժողովուրդների ներհակ շահերի, հետևաբար ներքին անվերջանալի պատերազմների ու խռովությունների ասպարեզ:

Ապացուցված իրողություն է, որ Սեֆևյան պետության ստեղծումով փաստորեն Իրանը փրկվեց նրան սպառնացող երկակի, գուցե և եռակի վտանգից. արևմուտքից Օսմանյան Թուրքիայի, արևելքից Շեյբանիների ուզբեկ-սուննիական պետության և հարավից՝ Պարսից ծոցի շրջանից պորտուգալական-իսպանական և անգլիական գաղութացման սպառնալիքից:[1]

Բնական է, որ դեպի իրենց հզորության գագաթը անզուսպ կերպով մագլցող երկու հարևան պետությունների՝ Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի խաղաղ համակեցությունը դառնում էր ուղղակի անհնարին: Հետևաբար Մերձավոր ու Միջին Արևելքում բացվում էր նոր պատերազմների ու բախումների դուռ, որն այս անգամ իսլամ-քրիստոնեություն հակամարտության արդյունք չէր, այլ կրում էր ներկրոնական առճակատման բնույթ իսլամի երկու ուղղությունների՝ սուննիզմի և շիիզմի միջև: Հայտնի է, որ իրանական ժողովրդի դարավոր պայքարը նվաճողների,

մասնավորապես երկրում հաստատված սուննիական դինաստիաների դեմ, որպես կանոն, ընդունել է սուննիների և շիաների միջև կրոնական պայքարի բովանդակություն: Հետևաբար պատահական չէ, որ իսլամի շիա ուղղությունը իր պետության կրոն հռչակած եռանդուն ու վճռական Սեֆյան առաջին շահ Իսմայիլ I (1502-1524) մարտահրավեր էր նետել ողջ սուննիական իսլամին:[2] Այսպիսով, մահմեդական աշխարհը ներքաշվում էր անվերջանալի ու արյունոտ քաղաքական-կրոնական պատերազմների հորձանուտը: Շահ Իսմայիլը հայտարարել էր, որ գրավելու է իսլամի առաջին սրբավայր Մեքքան: Նրա ղզլբաշական հեծելազորը փոթորկի նման անցնում էր Անատոլիայի տարածքով՝ ճանապարհներին ասպատակ սփռելով և թափանցելով շատ հեռուները: Կասկածից վեր է, որ կրոնական դրոշների ներքո կողմերի միջև ծավալված պայքարը իրականում ուներ քաղաքական ենթահող: Իրանա-թուրքական զինված առճակատումն ընթանում էր տարածքների՝ Անդրկովկասի, Ատրպատականի, Մերձկասպյան շրջանի, Արաբական Իրաքի համար, ինչպես նաև արևելքը արևմուտքի հետ կապող ռազմավարական և միջազգային առևտրական ճանապարհների վրա հսկողություն սահմանելու համար:[3]

Ողջ մահմեդական և քրիստոնեական աշխարհը շունչները պահած սպասում էին այդ վիթխարի ուժերի միջև սկսված պայքարի հանգուցալուծմանը: Արևելքում Օսմանյան Թուրքիայի համար պայքարի երկրորդ ճակատի բացումը թուրքական նվաճողականության զոհ դարձած արևմուտքի քրիստոնյա պետություններին նոր հույսեր էր ներշնչում: Երկու ճակատով կռվելու վտանգավոր պարտադրանքից խուսափելու և ժամանակ շահելու միտումով սուլթան Բայազեդ II (1481-1512), որն իր հայեցողական ու միստիկ խառնվածքի պատճառով ստացել էր «դերվիշ» մականունը, 1504թ. շահ Իսմայիլի մոտ ուղարկեց մի դեսպանություն՝ շնորհավորելու համար նրա հաջողությունները: Սակայն դա չկանգնեցրեց ղզլբաշների շարժումը դեպի օսմանյան տարածքները: Ավելին, Ստամբուլը ակնառու կերպով տեսնում էր, որ ողջ Արևելյան և Հարավային Անատոլիան արձագանքում է շահ Իսմայիլի կրոնական կոչերին, որի հետևանքով շիական իսլամը գնալով լայն տարածում է գտնում Փոքր Ասիայում բնակվող թյուրքալեզու քոչվորական ցեղերի շրջանում: Օսմանյան տիրապետող շրջանների համար հատկապես ահեղ նախազգուշացում հանդիսացավ 1511թ. Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում բռնկված հուժկու ապստամբությունը, որն ընթանում էր շահ Իսմայիլին և շիւսկանությունը պաշտպանելու կարգախոսների ներքո: Օսմանյան պետական դեմքերը համոզվեցին, որ նոր հայտնված արևելյան վտանգավոր հակառակորդը ձգտում է իրենց պետությունը նվաճել ոչ միայն «դրսից», այլև «ներսից», նրա դեմ կրոնական դրոշի ներքո քաղաքական շարժումներ հրահրելու ճանապարհով:

Օսմանյան գահը ստանձնած Սելիմ I (1512-1520) «Յավուզին» լուրջ անհանգստություն էր պատճառում Սեֆյան Իրանի արագ հզորացումը, նրա հարաճուն կերպով ուժեղացող նվաճողական ձգտումները և

քաղաքական կշռի մեծացումը ողջ տարածաշրջանում: Ուստի նա որոշում է ռազմական հանգուցալուծում տալ արևելքում իր պետության դեմ հառնած ահավոր սպառնալիքին: Որպես իր այդ վճռի գաղափարական հիմնավորում սուլթանը առաջ քաշեց ուղղադավան իսլամի պաշտպանության վարկածը «հերձվածող» շիաների հարձակումներից: Կրոնական պատերազմի կարգախոսների ներքո Ատամբուլը օսմանյան վիթխարի ռազմական մեքենան շարժեց Սեֆյան Իրանի դեմ: 1514թ. օգոստոսի 23-ին Չալդրանի դաշտավայրում տեղի ունեցած արյունոտ ճակատամարտում թեև պարսիկները կռվեցին անվեհեր խիզախությամբ, սակայն տանուլ տվեցին ճակատամարտը: Դրա հետևանքով Սեֆյան պետության նվաճողական քաղաքականության թափը արևմտյան ուղղությամբ կոտրվեց: Խորտակվեցին շահ Իսմայիլի այն հույսերը, որ ինքը կկարողանա իր պետության սահմաններն ընդարձակել Փոր Ասիայի և Միջագետքի ուղղությամբ: Ճակատամարտը նաև շրջադարձային նշանակություն ունեցավ թուրք-իրանական հարաբերություններում այն առումով, որ Իրանը այսուհետև բավականին տևական ժամանակ հանդես էր գալու պաշտպանվողի, իսկ Օսմանյան Թուրքիան հարձակվողի դերում: Սեֆյան պետությունը հասկացավ, որ գործ ունի ուժեղ և ահարկու հակառակորդի հետ, որի դեմ դժվար է մեն-մենակ, առանց դաշնակիցների գոյության պայքար մղել: Այդ գիտակցված իրողությունը, սակայն, շահ Իսմայիլ I օրոք գործնական կենսագործում չստացավ, թեև Վենետիկի հանրապետությունը, որը մշտապես պատերազմներ էր մղում Օսմանյան Թուրքիայի դեմ, դեսպաններ էր ուղարկում շահի մոտ ընդհանուր թշնամու դեմ համատեղ պայքար մղելու առաջարկներով:[4]

Կյանքի 37-րդ տարում 1524թ. հանկարծամահ եղած շահ Իսմայիլ I Սեֆյան գահի վրա փոխարինեց Թահմազ (Թահմասպ) I (1524-1576): Սրա օրոք թուրք-իրանական պատերազմները դարձան շարունակական: Միաժամանակ կրկին ակտիվացել էին նաև Միջին Ասիայի ուզբեկական խանությունները, որոնք համարյա անընդմեջ արշավանքներ էին կազմակերպում դեպի Սեֆյան պետության արևելյան տարածքները: Նման իրադրության պայմաններում Սեֆյան արքունիքում սկսել էին գիտակցել, որ թուրքական հարցում առկա է իրանա-ռուսական շահերի ընդհանրություն, հետևաբար նաև համագործակցության հնարավորություն: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ ստեղծվում էր կենտրոնացված ռուսական պետությունը: Խոսելով Իվան III (1462-1505) ժամանակաշրջանի Ռուսաստանի մասին Կ. Մարքսը գրում էր. «Ապշահար Եվրոպան, որը Իվանի կառավարման սկզբում հազիվ թե գիտեր Մոսկովիայի գոյության մասին... զարմացած էր իր արևելյան սահմանների մոտ հսկայական կայսրության անակնկալ հայտնվելու առթիվ»:[5]

Երիտասարդ ու զարգացման ավյունով լի այդ պետությունը, որը ձգտում էր բոլոր կողմերով ծավալվել ու տարածվել, զրկված էր սակայն Կասպից ծով դուրս գալու ելքից: Այդ խնդրի լուծման ճանապարհին Մոսկովյան պետությունը իր արտաքին քաղաքականության առաջնահերթություննե-

րից մեկն էր համարում իր հիմնական ջրային զարկերակի՝ Վոլգա գետի ազատագրումը Կազանի և Աստրախանի թաթարական խաների տիրապետությունից: 1552թ. Կազանի, իսկ 1556թ. Աստրախանի խանությունների նվաճմամբ Ռուսաստանը ապահովեց իր ազատ ելքը դեպի Կասպից ծով:

Օսմանյան Թուրքիան և նրա դաշնակիցները՝ Մերձվոլգյան և Ղրիմի թաթարները, կովկասի լեռնականները և առհասարակ դավանակից օսմանցիների հետ կապված այդ ընդարձակ երկրամասի սուննի մահմեդականները ծայրահեղ թշնամանքով ընդունեցին ռուսական պետության առաջխաղացումը դեպի հարավ, դրա մեջ տեսնելով լուրջ սպառնալիք իրենց ռազմավարական հեռահար ծրագրերին:[8]

Օսմանյան պետությանը նաև մեծ մտահոգություն էր պատճառում այն հավանականությունը, որ շահերի միասնության հիմքի վրա Սեֆյան Իրանի և Ռուսաստանի միջև կարող է կնքվել հակաթուրքական դաշինք: Ատամբուլի համար ոչ պակաս մղձավանջային իրողություն էր նաև այդ երկու երկրների միջև անմիջական առևտրական կապերի հաստատման հավանականությունը, որի գործնական իրականացման դեպքում Փոքր Ասիայի վրայով անցնող թուրքական տարանցիկ քարավանային ուղին կարող էր դուրս մղվել ավելի կարճ ու ձեռնտու Վոլգա-Կասպյան առևտրական ճանապարհի կողմից, հսկայական վնասներ հասցնելով օսմանյան գանձարանին:

Այս բոլորի ետնախորքի վրա միանգամայն պարզ է դառնում այն իրողությունը, որ ողջ XVI-XVII դարերի ընթացքում Սեֆյան Իրանի դեմ մղած իր անընդմեջ պատերազմների ժամանակ թուրքական զինվորականությունը ռազմական հաղթանակների մեջ տեսնում էր նաև Ռուսաստանի առաջխաղացումը դեպի հարավ արգելակելու և կանխելու միջոց:

Առաջնորդվելով վերոհիշյալ նկատառումներով, դեռևս շահ Իսմայիլ I կենդանության ժամանակ, 1521թ., Սեֆյան արքունիքը Մոսկվա էր ուղարկել մի պատվիրակություն, որի խնդիրն էր ռուսական կառավարությունից ձեռք բերել թնդանոթներ, զենք ու սպառազինություն, ինչպես նաև զինագործ վարպետներ: Ի դեպ, դա ռուս-իրանական դիվանագիտական շփման առաջին դեպքն է, որն արձանագրված է ռուսական աղբյուրներում՝: Իսկ Սեֆյան և Մոսկովյան պետությունների միջև դեսպանների մակարդակով դիվանագիտական առաքելությունների առաջին փոխանակությունը տեղի է ունեցել 1552-1553 թվականներին[8], երբ շահ Թահմասպ I կողմից որպես դեսպան Մոսկվա է ուղարկվում Սեյիդ Հուսեյնը: Նրա խնդիրն էր նախ ռուսական պետության հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը և ապա ռուսներին տեղեկացնելը, որ 1548թ. սուլթան Սուլեյման I Ղանունիի (1520-1566) զորքերը նոր արշավանք են սկսել Իրանի դեմ, նպատակ ունենալով զավթել ողջ Անդրկովկասը, իսկ ապա շարժվել դեպի Միջին Ասիա, դրանով իսկ սպառնալիք ստեղծելով ռուսական պետության հարավային սահմանների համար[9]:

Մոսկվայում իրանական դեսպանության նկատմամբ դրսևորեցին ուշադրության պատշաճ նշաններ: Պատճառը հասկալի էր. այդ ժամա-

նաև արդեն ռուսական պետության և Օսմանյան տերության շահերը անմիջականորեն բախվում էին: Թուրքերը իրենց նվաճողական քաղաքականությունն ուղղել էին ոչ միայն հարավ-արևելյան Եվրոպայի , այլև ռուսական պետության դեմ: Սուլթանի հրամանով Ղրիմի խանությունը ավերիչ ասպատակաթյան էր ենթարկում ռուսական հարավային հողերը, երբեմն հասնելով մինչև Ռյազան և Մոսկվա, և ստրկության քշելով տասնյակ հազարավոր ռուս մարդկանց և կրակի ճարակ դարձնելով գյուղերն ու քաղաքները: Այդ արշավանքների հիմնական նպատակակետերից մեկը Աստրախանն էր, որի կորուստը արգելք էր ստեղծում օսմանյան պետության լայնահուն ստրատեգիական ծրագրերի առջև Դնեպրից մինչև Ուրալ Մոսկովյան պետության սահմանները օղակի մեջ վերցնելու ուղղությամբ: Աստրախանը պետք էր թուրքերին նաև Միջին Ասիայի դավանակից խանությունների հետ ուղիղ հաղորդակցություն ունենալու, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասի վրայով դեպի Իրան ճանապարհ բաց անելու համար, որպեսզի թիկունքից հարվածեն Իրանին[10]:

Մոսկվայում հիանալի հասկանում էին, որ Սեֆյան Իրանի համար ստեղծվել է վերին աստիճանի ծանր վիճակ. արևմուտքից նրան սպառնում էր Օսմանյան Թուրքիան, արևելքից ուզբեկ շեյբանիները, հյուսիսից սուլթանի վասալներ Ղրիմի խանը, նողայական թաթարները, Դաղստանի կազիկումուխների (կազիկումիքների) տիրակալ Շամխալը և այլ թշնամիներ: Այդ թշնամական շրջապատման և քաղաքական մեկուսացման վիճակից դուրս գալու համար շահը բնականաբար որոշակի հույսեր էր կապելու Մոսկովյան պետության հետ[11]:

1555թ. մայիսի 29-ին Ամասիայում ստորագրված իրանա-թուրքական հաշտության պայմանագիրը թեև միառժամանակ կողմերին բերեց խաղաղություն, սակայն այն չէր կարող բացառել նոր պատերազմների հնարավորությունը: Ուստի 1561 և 1568 թվականներին Թահմասպ I երկու նոր դեսպանություններ ուղարկեց Իվան IV մոտ[12]: Որպես պատասխան, Մոսկովյան կառավարությունը 1569թ. մայիսի 14-ին Իրան ուղարկեց Ալեքսեյ Խոզմիկովի դեսպանությունը, որն իր հետ տանում էր 100 թնդանոթ և 500 հրացան: Դա էական օգնություն էր շահին, քանի որ այդ ժամանակ իրանական բանակը համարյա չուներ հրետանի և հրազեն:

Մոսկվայի այդ քայլը Ստամբուլում դիտվեց որպես իր հակառակորդ Իրանին ռազմական օգնության ցուցաբերում: Դա սրեց մոսկովյան կառավարության հարաբերությունները սուլթան Սելիմ II (1566-1574) և Ղրիմի խան Դևլեթ Գիրեյի հետ: 1569թ. վերջիններս փորձեցին զինված ճանապարհով ռուսներից խլել Աստրախանը: Ըստ էության դա Օսմանյան Թուրքիայի առաջին պատերազմն էր Ռուսաստանի դեմ[13]: Այդ պատերազմի նախաձեռնող մեծ վեզիր Սոքոլլու-փաշան օսմանյան պետական գործիչների մեջ առաջիններից մեկն էր, որը սկսել էր գիտակցել ռուսական վտանգի ահագնությունը: Այն չեզոքացնելու համար նա մշակել էր գործողությունների մի վիթխարածավալ ծրագիր, որի վերջնական նպատակն էր դադարեցնել ռուսների ծավալումը դեպի հարավ և միաժամանակ

նպաստել օսմանցիների առաջխաղացմանը դեպի արևելք: Սոքոլլուն ծրագրել էր Դոնի և Վոլգայի միջև կառուցել մի ջրանցք[15], որը հնարավորություն կտար Սև ծովը (որն արդեն դարձել էր թուրքական ներքին լիճ) միացնել Կասպից ծովի հետ: Նպատակը պարզ էր՝ շրջանցիկ ճանապարհով նոր ուղի բացել դեպի Կովկաս, Իրան և Կենտրոնական Ասիա: Սոքոլլուի ծրագիրը, սակայն, մատնվեց կատարյալ ձախողման: Ռուսների կողմից հանդիպելով հուժկու դիմադրության, թուրքական բանակը կորցրեց իր բարոյական ոգին և դիմեց խուճապահար փախուստի դեպի Ղրիմ, անծայրածիր տափաստաններում կորցնելով մեծ թվով յանիչարիների: Այդ անհաջողությունից հավասարակշռությունը կորցրած սուլթանը հրամայեց Դևլեթ Գիրեյին ավերիչ ասպատակ սփռել ռուսական հողերում: 1571թ. իրենց հետևում թողնելով մահ և ավերածություն, թաթարները հասան մինչև Մոսկվա, հրո ճարակ դարձնելով ողջ մայրաքաղաքը[16]:

1570թ. սկսվել էր թուրք-վենետիկյան հերթական մի պատերազմ, որի ընթացքում Հռոմի պապի նախաձեռնությամբ կազմավորվեց «Սրբազան լիգա» թուրքերի դեմ պատերազմ մղելու համար, որին անդամակցեցին Իսպանիան, Մալթան, Ջենովան, Սավոյան և Իտալիայի մի շարք այլ պետություններ: Հատկապես 1571թ. հոկտեմբերի 7-ին Լեպանտո քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ծովային ճակատամարտում «Սրբազան լիգայի» միացյալ նավատորմը ջախջախեց թուրքերին:

Այդ պատերազմի ընթացքում Վենետիկի հանրապետությունը փորձում էր հանձինս Սեֆյան Իրանի օսմանցիների թիկունքում ձեռք բերել դաշնակից: Այդ առաքելությամբ 1571թ. օգոստոս-նոյեմբեր ամիսներին Սեֆյանների մայրաքաղաք Ղազվինում էին գտնվում վենետիկյան երկու դեսպանություններ, որոնք շահին առաջարկեցին ռազմական դաշինք[17]: Սակայն վախենալով Սելիմ II կողմից Իրանի նկատմամբ նոր արշավանք կազմակերպելու հավանականությունից, շահ Թահմասպ I մերժեց այդ առաջարկը:

1577թ. հունվարի 1-ին ավարտելով պատերազմը Հաբսբուրգների գերմանական կայսրության հետ, այնուամենայնիվ 1578թ. Օսմանյան Թուրքիան հերթական պատերազմը սկսեց Սեֆյան պետության դեմ: Լալա Մուստաֆա փաշայի 100 հազարանոց բանակը Ղրիմի թաթարների օգնությամբ երեք խոշոր պարտությունների մատնելով սեֆյաններին, ռազմակալման ենթարկեց Վրաստանը, Ատրպատականը և Շիրվանը, դուրս գալով Կասպից ծովի ափերը: Իսկ արևելքում ուզբեկները գրավեցին Խորասանը, Հերաթն ու Ահսթանը: Ստեղծված պատեհ առիթը ձեռքից բաց չթողեցին նաև հինդուսները, գրավելով Ղանդահարը: Այսպիսով, 1578-1590թթ. Սեֆյան պետության հետ հաջող պատերազմի հետևանքով օսմանցիներին հաջողվեց կտրել Վոլգա-Կասպյան առևտրական ճանապարհը, որն անմիջականորեն դիպչում էր և՛ Սեֆյանների և՛ Մոսկովյան պետության շահերին: Ուստի այս երկու պետությունները շահագրգռված էին միավորելու իրենց ռազմական ջանքերը ընդհանուր թշնամու դեմ:

ՀԻՄՆԸՐԱՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ընդհուպ մինչև XVII դարի 30-ական թվականների վերջը հենց սա էր ընկած նրանց դիվանագիտական հարաբերությունների հիմքում:

Սեֆյան գահը ժառանգած շահ Սուլթան Մոհամմադ Խուդաբենդեն (1577-1587) եռանդուն փորձեր էր անում նախապատերազմյան ստատուս-քվոյի հիմքի վրա պայմանավորվելու թուրքերի հետ՝ պատերազմը դադարեցնելու վերաբերյալ: Այդ նպատակով նա 1579-1582թթ. սուլթան Մուրադ III (1574-1595) մոտ ուղարկեց երեք դեսպանություններ, որոնք բոլորն էլ որևէ արդյունքի չհանգեցրին[17]: Ընդհակառակը, հրաժարվելով հետագա բանակցություններից, թուրքերը միանգամից երկու բանակ շարժեցին Իրանի վրա Սիքալ և Ֆերհադ փաշաների հրամանատարությամբ[18]:

Սեֆյան պետության համար ստեղծված այդ դժվարին օրերին 1579թ. շահ Խուդաբենդեն Վենետիկ ուղարկեց մի դեսպանություն Հաջի Մոհամմադի գլխավորությամբ, խնդրելով ռազմական օգնություն[19], մի բան, որ դրանից ութ տարի առաջ շահ Թահմասպ I մերժել էր Վենետիկի սենատին, նույնիսկ չընդունելով նրա դեսպաններին:

1586թ. գարնանը և ամռանը նոր պարտություններ կրելով Օսմանյան կայսրությունից և արևելքում ուզբեկներին զիջելով նոր տարածքներ, կիսակույր և անընդունակ շահ Խուդաբենդեն, գիտակցելով, որ Լիվոնյան պատերազմի ավարտից հետո Մոսկովյան պետությունը այլևս չի կարող համակերպվել թուրքերի ներկայության հետ Կասպից ծովի շրջանում, ռազմական դաշինքի խնդրանքով որոշեց դիմել Մոսկվային: 1586թ. ամռանը նա իր մերձավորներից մեկին՝ Ղադի-բեկին ուղարկեց Ֆյոդոր Իվանովիչ ցարին հանձնելու իր նամակը, որտեղ նա հավաստիացնում էր, որ ինքը անկեղծորեն ցանկանում է Մոսկովյան պետության հետ ունենալ բարեկամական հարաբերություններ: Շահի ներկայացուցիչը նաև բանավոր հանձնարարական ուներ պարզելու, թե արդյոք ռուսները կարող են ռազմական օգնություն ցուցաբերել Իրանին, կամ համատեղ ռազմական գործողություններ իրականացնել Ատրպատական և Անդրկովկաս ներխուժած օսմանցիների դեմ: Թեև մոսկովյան կառավարությունը շեշտված ուշադրության նշաններ դրսևորեց շահի ներկայացուցչի նկատմամբ, սակայն գիտակցում էր, որ ռազմական դաշինքը կամ թեկուզ ռազմական համագործակցությունը Սեֆյան պետության հետ կնշանակեր խզում Օսմանյան կայսրության հետ, ինչին Ռուսաստանը պատրաստ չէր, ուստի դիմեց ծամծմված ու անորոշ պատասխանի մարտավարությանը: Այդ բոլորով հանդերձ, Մոսկովյան պետությունը շարունակում էր լուրջ ուշադրություն դարձնել արևելյան գործերի նկատմամբ: Դրա վկայությունն է հանդիսանում այն, որ Մոսկվայում Ղադի-բեկի առաքելության ավարտից անմիջապես հետո 1588թ. Իրան ուղարկվեց պատասխան դեսպանություն Գ.Բ. Վասիլչիկովի գլխավորությամբ: Բորիս Գոդունովը, որը սկսած 1587 թվականից փաստորեն ինքն էր կառավարում երկիրը, հրահանգավորել էր իր դեսպանին, նախ Սեֆյան պետության հետ հաստատել կայուն և բարիդրացիական հարաբերություններ (այդ թվում նաև

առևտրական) և երկրորդ՝ հստակ խոստումներ չտալ, բայց և չմերժել շահական առաջարկը Թուրքիայի դեմ համատեղ պայքար մղելու հարցում: Բանակցությունների այս ֆորմատը վկայում էր այն մասին, որ Մոսկվայում գիտակցում էին, որ վաղ թե ուշ ռազմական բախումը Օսմանյան կայսրության հետ անխուսափելի է, ուստի չէին ցանկանում կորցնել ապագա դաշնակցին, նրան օգտագործելու պահը վերապահելով իրենց:

Մինչդեռ Սեֆյան պետության վիճակը գնալով դառնում էր ավելի ու ավելի անհուսալի: Օսմանցիների դեմ պատերազմում նա շարունակում էր կրել անհաջողություններ: Երկու ճակատով կռվելը այդ պետության համար պարզապես ուժից վեր մի բան էր: Արևելքում համարյա ողջ Խորասանը Մեշհեդ քաղաքով գրավելով հանդերձ, որտեղ գտնվում էր շիաների համար սրբազան իմամ Ռեզայի դամբարանը, 1588թ. կեսերին ուզբեկները գրավեցին նաև Նիշապուրը և Հերաթ քաղաք-ամրոցը: Արևմուտքից օսմանյան բանակը Ֆերհադ-փաշայի հրամանատարությամբ առաջ էր շարժվում դեպի Անդրկովկասի խորքերը: 1588թ. հոկտեմբերին Գյանջան գրավելուց հետո թուրքական զորքերը ուղղություն վերցրին դեպի Ղարաբաղ[10]: Կասպից ծովի ափամերձ Գիլանի հարուստ նահանգը, որը Մազանդարանի հետ միասին հուն-մետաքսի արտադրության կարևորագույն կենտրոններից էր և որը մեծ եկամուտ էր բերում շահական գանձարանին, Ահմեդ-խան Լարինջանցու ապստամբության հետևանքով՝ անջատվեց Սեֆյան պետության կազմից:

Արտաքին քաղաքական անհաջողություններին գումարվում էր նաև ներքին անկայունությունը: Նման պայմաններում Սեֆյան գահին բազմեց Աբբաս I (1587-1629): Սա վերին աստիճանի զգույշ, խորամանկ, կամային հատկություններով օժտված, ինքնավստահ, բավարար չափով հեռատես ու նպատակասլաց քաղաքական ու ռազմական գործիչ էր:

1588թ. հուլիս-օգոստոսին դեսպանորդի մակարդակով Սեֆյան պետության մայրաքաղաք Ղազվին ժամանեց սուլթանի ներկայացուցիչը, շահ Աբբասին առաջարկելով հաշտություն: Որպես նախապայման թուրքական դեսպանորդը առաջ քաշեց շահի վեցամյա եղբորորդի Հայդար Միրզային սուլթանին պատանդ հանձնելը: Շահն անմիջապես ընդունեց այդ պայմանը, քանի որ միևնույնն է, նա որոշել էր ոչնչացնել իր այդ ազգականին, նրան համարելով գահի վտանգավոր հավակնորդ: 1589թ. շահական արքունիքը մի մեծ դեսպանություն ուղարկեց Ստամբուլ հաշտության կնքելու համար: Չևականորեն այն ղեկավարում էր Հայդար Միրզան, սակայն իրականում գլխավոր անձը, որը լիազորված էր խաղաղության պայմանագիր կնքելու համար մեհդի ղուլի-խան Ուսթաջլուն էր, որին կոչում էին նաև Չևուշլու[11]: Դեսպանական շքախումբը բաղկացած էր 1000 հոգուց, շեշտելու համար Սեֆյան պետության հզորությունն ու պետական վարկը[12]: Սակայն իրականում դեսպանությունը օսմանյան մայրաքաղաք էր մեկնում հաշտություն խնդրելու համար:

Որոշ ժամանակ անց, 1589թ. Աբբաս I-ը Մոսկվա ուղարկեց մի նոր դեսպանություն Բուդաղ-բեյի և Անդի-բեյի գլխավորությամբ[13]: Այս դես-

պանության հիմնական նպատակն էր իրանա-թուրքական խաղաղության պայմանագիր կնքելու բանակցությունների ակտիվ փուլում ազդել թուրք դիվանագետների վրա, որոնք վախենում էին Սեֆյանների դաշինքից Մոսկովյան պետության հետ: Շահական դեսպանությունը հանձնարարություն չուներ ռուսներին առաջարկելու իրանա-ռուսական ռազմական դաշինք ընդդեմ օսմանցիների: Նման դաշինքի գաղափարը տվյալ պահին իսպառ կորցրել էր իր հրատապությունը, քանի որ թուրք-իրանական բանակցությունները ուժգին թափով ընթանում էին առաջ: Շահի ձգտումն էր միայն ստանալ ռուսական պետության ռազմական օգնությունը, ինչպես նաև երաշխիքներ հյուսիսում իրանական սահմանների անձեռնմխելիության վերաբերյալ: Ընդ որում, այդ բոլորի դիմաց նա ակնարկ անգամ չէր անում փոխհատուցման վերաբերյալ:

Ստամբուլում բանակցություններն ավարտվեցին 1590թ. մարտի 21-ին իրանա-թուրքական պայմանագրի ստորագրմամբ, որն իրավամբ Սեֆյան պետության համար ստորացուցիչ ու ծանր պայմանագիր էր, որը թելադրված էր հաղթանակած թուրքերի կողմից: Այդ պայմանագրով Իրանը կորցնում էր Արևելյան Վրաստանը, Արևելյան Հայաստանը, Ատրպատական, Թաւրիզ, Մարաղա և Զենջան քաղաքներով հանդերձ, (բացի Արդեբիլից և Թալիշից), Արդելանը կամ Իրանական Քրդստանը, Լուրիսթանի մի մասը, Արաբական Իրաքը, կովկասյան ազերիներով բնակեցված երկրամասը և Շիրվանը[24]:

Շահը պարտավորվում էր նաև տարեկան 200 բեռ մետաքս վճարել օսմանցիներին որպես ռազմատուգանք, ինչպես նաև չմիջամտել թուրք-ռուսական հարաբերություններին, որն ըստ էության նշանակում էր թույլ տալ թուրքերին հիմնավորվելու Կասպից ծովի հյուսիս-արևմտյան ափերին: Սուլթան Մուրադ III պահանջով պայմանագրի մեջ մտցվեց նաև Սեֆյանների պետական ու կրոնական հեղինակությունը նվաստացնող մի կետ այն մասին, որ այսուհետև արքունի աղոթքի ժամանակ («խութբա») Իրանում շիաների կողմից չպետք է նզովքի ենթարկվեն սուննի թուրքերի կողմից պաշտելի առաջին երեք «բարեպաշտ» խալիֆները:

Հիշյալ պայմանագիրը ստորագրելու համար շահ Աբբասը դաժանորեն պատժեց Մեհդի ղուլի-խանին, նրան դատապարտելով մահվան, թեև այլ սպասելիք չէր կարող ունենալ, որովհետև որպես պարտված կողմ ինքն էր հաղթանակած թշնամուց խնդրել հաշտություն:

1590-ական թվականներին եվրոպական պետություններն և Ռուսաստանը ակտիվորեն քննարկում էին հակաթուրքական լիգա ստեղծելու հարցը, որի մեջ ենթադրվում էր, որ պետք է մտնեն Ավստրիան, Հռոմի պապը, Վենետիկը, Լեհաստանը և Ռուսաստանը: Ուշագրավ է, որ կայսր Ռուդոլֆ II և Բորիս Գոդունովը հանդես էին գալիս որպես ջատագովներ, որպեսզի Սեֆյան Իրանը ևս ներգրավվի այդ ռազմաքաղաքական դաշինքի մեջ: Ընդ որում Բորիս Գոդունովը այդ նպատակով Մոսկվայում նույնիսկ կազմակերպեց իրանական դեսպան Հաջի Խոսրովի և ավստրիական դեսպան Նիկոլայ Վարկաչի հանդիպումը: Այդ նույն նպատակով

Մոսկվայում որոշվեց Իրան ուղարկել Վ. Տյուֆյակինի և Ս. Եմելյանովի դեսպանությունը, որը Մոսկվայից դուրս եկավ 1597թ. մայիսին, սակայն այդպես էլ տեղ չհասավ, քանի որ երկու դեսպաններն էլ ճանապարհին վախճանվեցին և ի վիճակի չեղան իրականացնելու իրենց առաքելությունը[25]:

1590թ. կնքված Ստամբուլի հաշտության պայմանագրի ընձեռած խաղաղ դադարը շահ Աբբասը օգտագործեց երկրի վարչական ապարատը վերակառուցելու, ռազմական բարեփոխում իրականացնելու և դրա շնորհիվ մարտունակ բանակ ստեղծելու, ներքին ապստամբությունները ճնշելու և արևելքից ուզբեկներին վռնդելու համար: 1797-1798թթ. նա գլխովին ջախջախեց ուզբեկներին և հետ նվաճեց Խորասանը, Հերաթը, Մերվը և Սիսթանը: Դրանով իրանական պետության համար հնարավորություն ապահովվեց հանգիստ նախապատրաստվելու պատերազմի օսմանցիների դեմ, քանի որ երկու ճակատով կռվելու անհրաժեշտությունը այլևս վերացել էր: Թվում էր, թե այդ բոլորից հետո շահը վերստին կվերսկսի իր հակաթուրքական ուղղվածության բանակցությունները: Սակայն հակառակ այդ սպասելիքների, շահական արքունիքը իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց Օսմանյան կայսրության նկատմամբ թշնամական առճակատման մեջ գտնվող, կամ ուղղակի նրա դեմ պատերազմող արևմտաեվրոպական պետությունների շրջանում ռազմական դաշնակիցներ որոնելու գործին: Այսպիսով, թվում էր թե շահական արքունիքի և մոսկովյան պետության միջև տասներեքամյա բանակցությունները օսմանցիների դեմ դաշինք կնքելու վերաբերյալ, որոնք սկսվել էին դեռևս 1586 թվականին շահ Խուդաբենդեի կողմից, պետք է հանգեցնեին շահ Աբբասի կողմից դրանց տրամաբանական վախճանին: Սակայն ինչպես նշվեց, շահը ընտրեց այլ ճանապարհ, թեև դրանից հետո ևս նա մեծագույն դիվանագիտական ճկունությամբ Ռուսաստանի հետ խաղը առաջ էր տանում այնպես, որ իբր ոչինչ չի փոխվել և Իրանը նախկինի պես ցանկանում է հակաթուրքական դաշինքի հարցում մոսկովյան պետության հետ շարունակել երկխոսությունը: Որո՞նք էին շահի որդեգրած քաղաքական այդ նոր ուղեգծի ներքին դրդապատճառները: Այդ հարցի առթիվ դժբախտաբար աղբյուրները զլանում են մեկնաբանություններ տալուց: Ամենայն հավանականությամբ պետք է ենթադրել, որ շահ Աբբասը հանգել էր այն եզրակացության, որ մոսկովյան պետության հետ իր վարած բանակցությունները հեռանկարային չեն ոչ միայն այն պատճառով, որ այդ պետությունը դեռևս պատրաստ չէ մեծ պատերազմի մեջ մտնելու Օսմանյան պետության և Ղրիմի խանի միացյալ ուժերի ու նրանց դաշնակիցների հետ, այլև իր անվտանգությունը սպառնալիքի տակ չի դնի հանուն Իրանի շահերի: Իսկ առավել ծանրակշիռ փաստարկն այն էր, որ Առսկովյան պետությունը արդեն XVIդարի վերջերից անզուսպ ձգտում էր դրսևորում դեպի հարավ, տիրանալու համար Սեֆյան պետության տիրույթներ հանդիսացող Անդրկովկասին և Մերձկասպյան շրջաններին: Հետևաբար շահը ի դեմս այդ պետության տեսնում էր ոչ միայն իր ապագա ախոյանին, այլև ոխերիմ

թշնամուն: Ուշագրավ է նաև նշել, որ եթե շահ Սուլթան Մոհամմադ Խուդաբենդեն հակաօսմանյան դաշինքի դիմաց մոսկովյան պետությանը խոստանում էր նրան զիջել Դերբենտը և Բաքուն, ապա նրա որդին՝ շահ Աբբաս I-ը, Մոսկվայի հետ իր դիվանագիտական շփումների ժամանակ այլևս չէր արծարծում այդ հարցը: Տպավորությունն այնպիսին է, որ 1587-ից մինչև 1590-ական թվականներն ընկած շրջանում մոսկովյան պետության հետ շահական արքունիքի հարաբերություններում վերջինիս մտահոգությունն այն էր, որպեսզի ապահովվի իր հյուսիսային սահմանների անվտանգությունը:

Մինչև եվրոպական պետությունների հետ դիվանագիտական կապերի հաստատումը շահ Աբբաս I իրեն հատուկ շրջահայեցությամբ ու հետևողականությամբ ուսումնասիրում էր այդ խնդրի հետ կապված մանրամասները: «Քարմելյանների տարեգրությունից» տեղեկանում ենք, որ առհասարակ շահը մեծ հետաքրքրություն է դրսևորել օտարերկրյա գործերի նկատմամբ: Նա հիանալի տեղեկացված էր արտաքին քաղաքական, հատկապես եվրոպական գործերի վերաբերյալ[26]:

1598թ. Սեֆյանների մայրաքաղաք Ղազվին են ժամանում անգլիացի էնտոնի և Ռոբերտ Շիրլի եղբայրները, որոնք բրիտանական կառավարության անունից առաջարկում են շահին Անգլիայի հետ հաստատել առևտրական հարաբերություններ, միաժամանակ ակնարկելով ռազմական դաշինք կնքելու հնարավորության մասին: Հենց այդ նույն օրերին Իրանում գտնվող պորտուգալացի կաթոլիկ կրոնավորներ դոմինիկյան միաբանության անդամ Նիկոլո դի Մելոն և ֆրանցիսկյան Ալֆոնսո Կորդերոն խորհուրդ են տալիս շահին դեսպանություն ուղարկել Եվրոպա հակաթուրքական դաշինքի վերաբերյալ բանակցություններ վարելու համար[27]: Անսալով նրանց խորհուրդներին, 1599թ. հուլիսին շահը եվրոպա է ուղարկում իր առաջին դեսպանությունը, որի պաշտոնական ղեկավարը թեև համարվում էր Հոսեյին Ալի-բեկ Բայաթը, սակայն լայն լիազորություններով էր օժտված էնտոնի Շիրլին: Դեսպանությունը իր հետ տանում էր շահի նամակները՝ ուղղված Եվրոպայի ամենաազդեցիկ տիրակալներին՝ Հռոմի պապին, գերմանիայի կայսրին, Անգլիայի թագուհուն, Շոտլանդիայի, Իսպանիայի, Ֆրանսիայի, Լեհաստանի թագավորներին և Վենետիկի դոժին[28]: Դեսպանությանը հանձնարարված էր բանակցություններ վարել Իրանի և եվրոպական տերությունների միջև հակաօսմանյան ռազմական դաշինք կնքելու, ինչպես նաև իրանական հում-մետաքսի վաճառքի վերաբերյալ պայմանավորվածություններ ձեռք բերելու համար[29]: Ընդորում, էնտոնի Շիրլին լիազորված էր Եվրոպայում հավաստիացնելու, որ շահը պատրաստ է Իրանի սահմանները բաց անել եվրոպական վաճառականների առջև, նրանց տրամադրելով անձի ազատության և անեցվածքի անվտանգության երաշխիքներ: Միաժամանակ Շիրլիին հանձնարարված էր հավաստիացնել Պողոս V պապին, որ եթե եվրոպական պետությունները օգնեն Իրանին Օսմանյան պետության դեմ մղվող պայքարում, ապա շահը կստիպի Իրանում բնակվող բոլոր քրիստոնյաներին՝

հայերին, վրացիներին, հակոբիկյաններին, նեստորականներին և այլն ընդունելու կաթոլիկություն և Հռոմի պապի գերագահությունը[30]:

Ուշագրավ է նշել, որ թեև Բայաթի դեսպանությունը Եվրոպա էր մեկնում Մոսկվայի վրայով, սակայն նա լիազորված չէր այնտեղ բանակցել Օսմանյան կայսրության հետ կապված հարցերի վերաբերյալ: Այդ դեսպանության գործունեությունը կատարյալ ձախողման մատնվեց: Նրա կազմից ոչ ոք չվերադարձավ Իրան: Եվրոպա հասնելուն պես էնտոնի Շիրլին լքեց դեսպանությանը և մեկնեց Լոնդոն: Դեսպանության երեք քարտուղարները՝ Ալի ղուլի-խանը, Բոնայեդ-բեկը և դեսպանի եղբորորդի Օլադ-բեկը (կամ Օրուջ բեկը) դավանափոխ լինելով և ընդունելով կաթոլիկություն մնացին Իսպանիայում՝ կնքվելով դոն Ֆիլիպ, դոն Դիեգո և դոն Ժուան (դոն Խուան) անուններով: Դեսպանության կազմից մահմեդական մի բարձր հոգևորական (մուջդեհիդ) Պորտուգալիայում սպանվեց կրոնական մի մոլեռանդի կողմից: Իսկ դեսպանության մի քանի ծառայողներ ճիզվիթների կողմից դավանափոխ արվեցին և մնացին Հռոմում[31]:

Եվրոպական միապետների հետ կապեր հաստատելու իր ձեռնարկած քայլերի կապակցությամբ մոսկովյան կառավարության կասկածներն ու անվստահությունը չհարուցելու միտումով, շահ Աբբասը Բայաթի դեսպանության հետ համարյա միաժամանակ Մոսկվա ուղարկեց փեր Ղուլի բեկի դեսպանությունը, որը թեև լավ ընդունելության արժանացավ, սակայն որևէ արդյունք չարձանագրեց[32]: Ընդհանրապես դեսպանությունը շահից որևէ հանձնարարական չուներ քաղաքական հարցեր շոշափելու և ամեն կերպ խուսափում էր հակաօսմանյան դաշինքի վերաբերյալ ռուս դիվանագետների հարցադրումներից:

Փաստերը վկայում են, որ նախապատրաստվելով մեծ պատերազմի Օսմանյան կայսրության հետ, շահ Աբբաս I ծավալել էր բազմաճակատ ու խորքային դիվանագիտական գործունեություն եթե ոչ դաշնակիցներ, ապա գեթ համակիրներ ձեռք բերելու համար: Նա, օրինակ, փորձում էր իր համար պարզել, թե արդյոք հնարավոր չէ այդ նպատակի համար օգտագործել նաև Հնդկաստանի տիրակալ, Մեծ Մողոլ Աքբարին: Այդ նպատակով նա 1590 թ» Հնդկաստան ուղարկեց Յադեգար Ալի սուլթան ռումլուի, իսկ 1597թ. Մանուչեհր-բեկի դեսպանությունները, Մեծ Մողոլին առաջարկելով դաշինք ուզբեկ շեյբանիների դեմ: Սակայն երկու դեպքում էլ Հնդկաստանից շահը ցանկալի պատասխան չստացավ[33]: Այդ անհաջողությունները, սակայն, բնավ չէին վհատեցնում Իրանի անխոնջ տիրակալին, որը օսմանցիների նկատմամբ իր հաղթանակի հույսերը առաջին հերթին կապում էր իր ստեղծած նոր բանակի մարտունակության հետ: Դրանով հանդերձ, նա շարունակում էր իր դիվանագիտական շփումները եվրոպական պետությունների հետ: Այսպես, օրինակ, 1602թ. Իրան ժամանեցին ավստրիական կայսր Ռուդոլֆ II դեսպաններ, իրավունքի դոկտոր Ատեֆսուն (էթյեն) Կակուշը և Գեորգ Տեքդանդեր ֆոն-դեր Հաբելը, որոնց խնդիրն էր խնդրել շահ Աբբասի օգնությունը ընդդեմ Ավստրիայի դեմ պատերազմող թուրքերի[34]: Նույն թվականին իսպանա-

կան Ֆիլիպ III թագավորի հրամանով Գոայից Իրան ուղևորվեց ավգուստինյան կրոնավոր Անտոնիո դե Գուվեան[35]:

Եվրոպական տիրակալների հետ վարած շահի բանակցությունների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը անվերապահորեն բերում է այն համոզման, որ օժտված լինելով հաստատուն քաղաքական կամքով, զարմանալի եռանդով, անկոտրում վճռակամությամբ ու նպատակասլացությամբ «շահ Աբբաս Մեծը», ինչպես անվանել են նրան իր ժամանակակիցները, այնքան էլ մեծ հույսեր չէր կապում իր և եվրոպական պետությունների միջև հակաօսմանյան ռազմական դաշինք կնքելու հնարավորության հետ:

1603թ. օգտվելով Օսմանյան կայսրության ներքին քաղաքական դժվարություններից, շահ Աբբաս I սկսեց վաղուց ի վեր իր կողմից նախապատրաստվող պատերազմ-ռեվանշը: Այդ կապակցությամբ նա կրկնապատկված եռանդով ձեռնամուխ եղավ դիվանագիտական ակտիվության: 1603թ. Մոսկվա ուղարկվեց Լաչին-բեկի դեսպանությունը: Այդ նույն թվականին Վենետիկ մեկնեց Ֆեթհի-բեկի դեսպանությունը, որի 12 անդամներից երեքը հայեր էին[36]: Առհասարակ ի թիվս կաթոլիկ միսիոներների, ճանապարհորդների և այլն, որպես բանագնացներ շահ Աբբասը լայնորեն օգտագործում էր նաև Նոր Ջուղայի և այլ վայրերի հայ վաճառականներին, որոնք առևտրական գործերով հաճախ էին լինում եվրոպական տարբեր երկրներում և այնտեղ ունեին լայն կապեր[37]: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեյի վկայությամբ հայերը, որպես քրիստոնյաներ, ավելի ազատ մուտք ունեին եվրոպական երկրներ, քան մահմեդականները, որոնց նկատմամբ հատկապես կաթոլիկական երկրներում, վերաբերվում էին շեշտված անբարյացակամությամբ ու կասկածանքով[38]:

1606թ. նոյեմբերի 11-ին Սիտվատորոգում Ավստրիայի հետ կնքելով հաշտություն և արևմուտքում դուրս գալով տևական ու հյուծիչ պատերազմից, Օսմանյան կայսրությունը իր ազատված ուժերը նետեց դեպի արևելք՝ Սեֆյան Իրանի դեմ: Վերջինս կանգնեց այդ հզոր ուժի դեմ մենմենակ պայքարելու փաստի առջև: Արևմուտքում դաշնակիցներ գտնելու հարցը շահի համար դառնում էր կենսական խնդիր: Հույժ անհրաժեշտություն էր, որ Եվրոպայում կամ Միջերկրածովյան ավազանի շրջանում օսմանցիների դեմ բացվի երկրորդ ճակատ:

Քանի որ թուրքերի դեմ պատերազմի պայմաններում շահ Աբբասը հնարավորություն չուներ օսմանյան կայսրության հետ թշնամական առճակատման մեջ գտնվող Վենետիկի հանրապետություն ուղարկելու հատուկ դեսպանություն, 1607թ. նա նոր ջուղայեցի վաճառական խոջա Շիոշի միջոցով Վենետիկի դոժին ուղարկեցի նամակ, որտեղ տեղեկացնում էր, որ ինքը պատերազմ է մղում օսմանցիների հետ և ցանկալի է համարում, որ Վենետիկը և առհասարակ եվրոպական տերությունները հանդես գան «ընդհանուր թշնամու դեմ»[39]: Շիոշի առաքելության մասին հայտնի է միայն, որ նա հանդիսավոր ընդունելություն է գտնում դոժի և վենետիկյան սենատի կողմից և Կրետե կղզուց Նորես անունով թարգ-

մանչի միջոցով հաղորդում է շահի պատգամները և հանձնում նրա նամակներն ու իր դիվանագիտական լիազորությունների վերաբերյալ հավատարմագրերը[43]:

1607թ. իսպանական թագավոր Ֆիլիպ III հրամանով երկրորդ անգամ Իրան ժամանած կրոնավոր Անտոնիո դե Գուվեան շահ Աբբասին է հանձնում իր միապետի նամակը, որտեղ նա հայտնում է, որ իր առևտրական նավատորմը Միջերկրական ծովում մեծապես տուժում է թուրք ծովահենների հարձակումների հետևանքով, ուստի ինքը պատրաստ է կնքելու իսպանա-իրանական հակաօսմանյան ռազմական դաշինք և որպես առաջին քայլ կորող է Միջերկրական ծովում կործանիչ հարված հասցնել թուրքերին[44]:

Իսպանական կառավարության դիվանագիտական այդ նախաձեռնությունը հետաքրքրեց շահ Աբբասին և վերջինս որոշեց Եվրոպա ուղարկել մի մեծ դեսպանություն, որի ղեկավար կազմում գտնվում էին ղզլբաշական բարձրաստիճան դեմքերից մեկը՝ Դենգիզ բեկ Ղուրչի Ռումլուն, անգլիացի Ռոբերտ Շիրլին և նոր ջուղայեցի անվանի վաճառական խոջա Եղիգարի որդի 32-ամյա խոջա Աֆարը[45]: Նրա հայրը Հալեպում վենետիկյան հյուպատոսի վկայությամբ, հանդիսանում էր Վենետիկի առևտրական գործակալը Իրանում: Հյուպատոսը Աֆարի մասին արտահայտվում էր որպես վստահության արժանի մի մարդու և Վենետիկի հանրապետությանը խորհուրդ էր տալիս ուշադրության նշաններ ցուցաբերել նրա նկատմամբ[46]:

Աղբյուրներից երևում է, որ դեսպանության փաստացի ղեկավարը Ռոբերտ Շիրլին էր: Թեև նրա եղբայրը՝ էնտոնի Շիրլին, ինչպես նշվել է վերևում, չէր արդարացրել շահի հույսերը և Եվրոպայից չէր վերադարձել Իրան, շահը կատարելապես վստահում էր Ռոբերտ Շիրլիին, որը ազնվորեն ծառայում էր իրանական բանակում, նպաստելով նրա վերազինմանն ու մարզմանը: Ավելին, 1605թ. նոյեմբերի 6-ին նա աչքի էր ընկել Չալդրանի դաշտավայրում թուրքերի հետ տեղի ունեցած ճակատամարտում, որտեղ իր 300 հոգիանոց հեծյալ ջոկատով խիզախորեն մարտնչել էր և նույնիսկ վիրավորվելով դուրս չէր եկել մարտից: 1607թ. շահը նրան ամուսնացրել էր չերքեզական առաջնորդ Իսմայիլ-խանի աղջկա հետ[47], դրանով նրան արժանացնելով մեծ պատվի:

Շահը հանձնարարել էր Ռոբերտ Շիրլիին բանակցել եվրոպական միապետների հետ Օսմանյան կայսրության դեմ նրանց համախմբելու և հնարավորության դեպքում նաև Իրանի մասնակցությամբ դաշինք ստեղծելու համար:

Փաստերը վկայում են, որ դեսպանության կազմում խոջա Աֆարը հանդիսանում էր շահի վստահված անձը, որից ստացել էր հատուկ հրահանգներ, ինչպես նաև հավատարմագրեր, առանձին պաշտոնական նամակներ և այլն, որոնք հասցեագրված էին Հռոմի պապին, իսպանական թագավորին, Թոսկանայի մեծ հերցոգին, Վենետիկի դոժին և Իտալիայում քարմելյանների միաբանության ղեկավարներին[48]: Պատահական

չէ. որ շահին ուղղված եվրոպական միապետների պաշտոնական նամակներում ևս որպես դեսպան և շահի լիազոր ներկայացուցիչ հիշատակվում է խոջա Սաֆարի անունը:

Դուրս գալով Սեֆյան պետության մայրաքաղաք Սպահանից 1608թ. փետրվարի 12-ին, դեսպանությունը Աստրախանից Վոլգայով նավարկելով մեծ արկածներով հասավ Մոսկվա, քանի որ 1608թ. վերջին և 1609թ. սկզբին Մոսկովյան պետության մեջ ծայր էր առել ներքին պատերազմ Վասիլի Շույսկու և Կեղծ Դմիտրի II միջև: Դեսպանությունը եղավ եվրոպական մի շարք մայրաքաղաքներում: Կրակովում, որտեղ հանդիսավոր ընդունելության արժանացավ Սիգիզմունդ III թագավորի կողմից, Պրահայում, Հռոմում, Սադրիդում և այլն: Իսպանիայում գտնվելու ժամանակ խոջա Սաֆարի և դենգիզ-բեկի միջև ծագում են տարաձայնություններ և ի նշան բողոքի, խոջա Սաֆարը բաժանվում է դեսպանությունից և Վենետիկում, Հռոմում, Թոսկանայում, Միլանում և մի շարք այլ քաղաքներում վարում առանձին բանակցություններ: Իրանցի պատմաբան Նասրոլլա Ֆալսաֆին հրապարակել է Նեապոլի ազգային գրադարանի «Շահ Աբբաս I դարաշրջանի նամակներն ու փաստաթղթերը» հավաքածուից հարուստ նյութեր, որոնք վկայում են եվրոպական մայրաքաղաքներում խոջա Սաֆարի վարած բանակցությունների մանրամասների մասին: Այդ փաստաթղթերից մեկում առկա է շահին ուղղված խոջա Սաֆարի նամակը, որտեղ նա գրում է. «Երբ պապին (Հռոմի Վ.Բ.) զեկուցեցի ձեր արքունական խնդրանքի մասին (խոսքը հակաթուրքական դաշինքի մասին է Վ.Բ.), ինձ պատասխանեց, որ գարնանը հրամայելու է եվրոպայի բոլոր տիրակալներին, որ նրանք շարժվեն թուրքերի վրա: Այնուհետև նա ասաց, որ բոլոր թուրքական ցեղերին սրբելու և վերացնելու ենք երկրի երեսից, որպեսզի մեր (Իրանի) և նրանց (Եվրոպայի) միջև իշխի կատարյալ հանգստությունը»: Նման հոխորտալից հայտարարություններին պապը չի մոռանում նաև ավելացնել, որ ինքը խնդրում է շահին, որ նա իր բարձր հովանավորությունը տարածի կաթոլիկ միսիոներների նկատմամբ[47]:

Ի դեպ, Իրան վերադառնալուց հետո խոջա Սաֆարը զեկուցում է շահին Դենգիզ-բեկի հետ իր վեճի մասին: 1614թ. գործը քննության ենթարկելուց հետո շահը ղզլբաշականց այդ բարձրաստիճան անձին դատապարտում է մահվան իրեն հանձնարարված առաքելությունը պասիվ կատարելու մեղանդրանքով[48]:

Այսպիսով, հիշյալ դեսպանության գործունեությունը ևս որևէ շոշափելի արդյունք չտվեց և ամեն ինչ սահմանափակվեց խոստումներ տալու և շահին «օրորելու» շրջանակներում: Նույնպիսի ճակատագրի արժանացան նաև շահի կողմից իսպանիա՝ Ֆիլիպ III (1598-1621) մոտ ուղարկված Անտոնիո դե Գուվեայի դեսպանությունը (1607թ.), նույն միապետի մոտ մեկնած Փաքիզե Իմամ Ղուլի-բեկի դեսպանությունը, որին ուղեկցում էր նաև պորտուգալական դեսպան Լուի Պերեյրա դե Լասերդը[49] և այլն:

Դիվանագիտական գործունեության արևելյան ուղղությունը ևս ոչ մի դրական ծեռքբերում չարձանագրեց: Այսպես, 1609թ. գարնանը Հնդկաստանի նոր կայսր Ջհանգիրի (1605-1627) գահակալության առթիվ շնորհավորելու պատրվակով Հնդկաստան ուղարկված Ալի Սուլթան Թալեշի դեսպանությունը, որն իր հետ տանում էր մեծ քանակությամբ թանկարժեք նվերներ, Մեծ Մողոլի կողմից ոչ մի կոնկրետ խոստում չստացավ դեպի Արևելք անզուսպ ձգտում դրսևորող Օսմանյան կայսրության դեմ ուժերը համախմբելու վերաբերյալ[50]:

1609-1612թթ. շահական արքունիքը նոր դեսպաններ չէր ուղարկում Եվրոպա, սպասելով իր նախկին դեսպանությունների արդյունքներին: Բացառություն էր կազմում 1611թ. վերջին կաթոլիկ կրոնավոր, քարմելյան միաբանության անդամ Թադեուսի դեսպանությունը Հռոմի պապի մոտ[51]: շահի այդ պասիվության պատճառը թերևս կայանում էր նրանում, որ նա սեփական ուժերով, առանց կողմնակի օգնության, կարողացել էր թուրքերից գրավել այն ամենը, ինչ ծրագրել էր առաջին հերթին գրավել: Արդեն 1609թ. իրանա-թուրքական պատերազմական գործողություններում նկատվում էր հարաբերական հանգիստ, մանավանդ որ օսմանցիները զբաղված էին ջալալիների ապստամբությունների ճնշման գործով և միաժամանակ դադարեցրել էին ռազմական ճնշումը Իրանի նկատմամբ:

Այսպիսով, շահ Աբբաս I օրոք Եվրոպայի և Մոսկովյան պետության հետ բոլոր դիվանագիտական շփումները, բանակցությունները և այլն ոչ մի շոշափելի արդյունքի չհանգեցրին հակաթուրքական ռազմական դաշինք կնքելու հարցում: Միանգամայն ակներև էր, որ նախ եվրոպական տերությունների միջև հակասություններն այն աստիճանի սուր և խորն էին, որ նույնիսկ թուրքական ներխուժման վտանգը ի վիճակի չէր նրանց միավորելու: Չի կարելի նաև անտեսել այն իրողությունը, որ եվրոպական մի շարք պետություններ, ինչպես օրինակ, Ֆրանսիան, Անգլիան, Հոլանդիան, Իսպանիան և այլն, խիստ շահագրգռված էին Լևանտյան առևտրի մեջ, որն ամբողջապես գտնվում էր թուրք-օսմանների հսկողության ներքո, հետևաբար իրենց ծեռնտու չէր բացահայտ առճակատման մեջ մտնել Օսմանյան կայսրության հետ: Բոլոր տվյալները վկայում են այն մասին, որ շահ Աբբաս I հիանալի հասկացել էր այդ բոլորը և թերևս - հենց այդ պատճառով նա իր դեսպաններին և դիվանագիտական գործակալներին չէր տրամադրում համապատասխան լիազորություններ համաձայնագրեր ու պայմանագրեր կնքելու համար, նրանց իրավունքները սահմանափակելով լոկ բանակցություններ վարելու շրջանակներում: Կասկածից վեր է, որ հեռատես, շրջահայաց ու խորամանկ շահը նաև գիտակցում էր, որ, ինչպես եվրոպական տերությունների, այնպես էլ մոսկովյան պետության քաղաքական շահերը պահանջում են, որ արևելքում Իրանը և Օսմանյան Թուրքիան մշտապես գտնվեն պատերազմական վիճակում, քանի որ Օսմանյան կայսրության համար «երկրորդ ճակատի» մշտական առկայությունը իրենց համար կապահովի գործողությունների ազատություն, Եվրոպայում կկոտրի օսմանյան հարվածող բանակների

թափը և դրանով իսկ աստիճանաբար «կմաշեցնի» ու կթուլացնի իրենց այդ ահարկու թշնամուն, որի ներխուժման սպառնալիքը կախված էր ողջ Եվրոպայի, այդ թվում նաև Ռուսաստանի վրա: Միանգամայն ակներև է, որ եվրոպական դիվանագիտության այդ քայլերին Իրանը պատասխանում էր նույնատիպ քաղաքականությամբ, իր հերթին աշխատելով արևմուտքում թուրքերի դեմ ստեղծել մի թշնամական ճակատ՝ Իրանի գործը թեթևացնելու համար:

Հայտնի է նաև, որ 1605 թվականից սկսած շահ Աբբասը ծեռնամուխ էր եղել զենքի օգնությամբ ռուսական ազդեցությունը Արևելյան Վրաստանում վերացնելու գործին, այն մահմեդական խանության վերածելու նպատակով: Գաղտնիք չէ, որ այդ շրջանում վրացական հարցը արդեն վեր էր ածվել իրանա-ռուսական հակասությունների հիմնական կնճիռներից մեկի: Վերջապես շահ Աբբաս I Օսմանյան կայսրության հետ թշնամական առճակատման պայմաններում իր հաջողության հիմնական կռվանն էր համարում իր ստեղծած նոր և մարտունակ բանակը, որը քանիցս ցուցադրել էր իր ընդունակությունը ոչ միայն յանիչարիական զորքերին դիմակայելու, այլև նրանց պարտության մատնելու: Չպետք է մոռանալ նաև, որ օսմանյան զավթիչները Սեֆյան Իրանի գրավյալ տարածքներում, հատկապես քրիստոնյա Հայաստանում և Վրաստանում ստեղծել էին անագորույն դաժանության արյունոտ մի վարչակարգ, որը առաջ էր բերում տեղական բնակչության զայրույթն ու դիմադրությունը, դրանով իսկ նպաստելով շահական զորքերի հաջողությանը:

1612թ. շահ Աբբաս I հաղթանակ տարավ օսմանցիների նկատմամբ, որը հնարավորություն տվեց Իրանին չեղյալ հայտարարել ու վերացնել 1590թ. Ստամբուլում կնքված իր համար ծանր հաշտության պայմանագիրը: 1623-1624թթ. շահը թուրքերից գրավեց Բաղդադը, Մոսուլը, Բասրան և շիաների սրբակենտրոն քաղաքներ Քերբալան ու Նաջաֆը, որոնք մինչև 1534թ.պատկանում էին Իրանին: Օսմանյան կայսրությունը չէր կարող հաշտվել այդ կորուստների հետ, մանավանդ որ Արաբական Իրաքի վրայով էին անցնում Իրանից դեպի Միջերկրածովյան ավազանը և Լևանտի երկրները տանող ցամաքային տարանցիկ կարևորագույն ճանապարհները:

Սեֆյան Իրանի ռազմական այդ հաջողությունները արևմտյան միապետներին հույս ներշնչեցին, որ նա կշարունակի իր պայքարը Օսմանյան Թուրքիայի դեմ, արևմուտքում թեթևացնելով իրենց վիճակը: Այսպես, 1618թ. իսպանական թագավոր Ֆիլիպ III շահ Աբբասի անունով ուղարկեց անձնական ուղերձ, որտեղ նա հավաստիացնում էր, որ պատրաստ է կարմիր ծովում ռազմական գործողություններ սկսել Օսմանյան կայսրության դեմ, պայմանով, որ շահը պորտուգալացիներին վերադարձնի Բահրեյնը, Պարսից ծոցի Քիշմ կղզին և Գոմբրուն նավահանգիստը[52]: Մեկ այլ նամակով Ֆիլիպ III հավաստիացնում էր շահին, որ ինքը կարող է համոզել Հռոմի պապին և եվրոպական միապետներին, որպեսզի պատերազմ սկսեն թուրքերի դեմ[53]: Սակայն իսպանական թագավորի դիվանա-

գիտական այդ բոլոր նախածեռնություններին .շահը պատասխանեց լռությամբ: Դրա պատճառը կայանում էր նրանում, որ նախ նա առանց կողմնակի օգնության, Օսմանյան կայսրության հետ հարաբերություններում կարողանում էր լուծել իր խնդիրները: Այնուհետև, XVI դարի վերջերից թուլացած ու վայրէջքի մեջ գտնվող Օսմանյան կայսրությունը, որը Եվրոպայում մղվող պատերազմներում սկսել էր անհաջողություններ կրել և միաժամանակ ծվատվում էր ներքին հակասություններից, ստիպված էր սահմանափակել իր նվաճողական քաղաքականությունը ինչպես արևմուտքում, այնպես էլ արևելքում՝ Սեֆյան պետության ուղղությամբ:

Հիշյալ գործոնների հետևանքով շահը սուլթանի դեմ պայքարում այլևս արևմուտքի օգնության կարիքը չուներ: Դա հավասարապես վերաբերում էր նաև Ռուսաստանին: Ընդհակառակը, վերջինս ներքին ապստամբությունների ու խռովությունների, կառավարող վերնախավի շրջանում ընթացող անզիջում պայքարի և լեհ-շվեդական ինտերվենցիայի պատճառով գտնվում էր խորը քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամի վիճակում, ուստի ինքը կարիք ուներ Իրանի աջակցությանը: Այսպես, 1617-1620թթ. ընթացքում Մոսկովյան պետությունը երկու դեսպանություններ (Ֆ. Ի. Լեոնտևի և Մ. Պ. Բարյատինսկու- Ի. Ի. Չիչերինի) ուղարկեց շահի մոտ նրանից դրամական փոխառություն ստանալու հույսով[՞]: Բացի այդ, գնալով սրվում էին ռուս-իրանական հարաբերությունները երկու էական հակասությունների շուրջը, որոնցից մեկը վերաբերում էր Դաղստանին, մյուսը Վրաստանին: Ինչպես հայտնի է Ալեքսանդր II թագավորի և Ֆյոդոր Իվանովիչ ցարի միջև կնքված 1587թ. սեպտեմբերի 27-ի համաձայնագրով Կախեթի թագավորը իրեն ճանաչում էր որպես ռուսական ցարի վասալ: Մոսկովյան պետության ինքնիշխանությունը Կախեթի թագավորության նկատմամբ մինչև XVII դարի սկիզբը լռությամբ ճանաչվում էր շահ Աբբաս I կողմից: Սակայն հենց որ Ռուսաստանի թուլացման հետևանքով ուժերի հարաբերակցությունը ռուսական և իրանական պետությունների միջև փոխվեց հօգուտ Իրանի, հատկապես 1603-1612թթ. պատերազմում Օսմանյան կայսրության նկատմամբ ձեռք բերված հաղթանակից հետո, շահական կառավարությունը անթաքույց ձևով ձեռնամուխ եղավ Արևելյան Վրաստանի (Կախեթի և Քարթլիի) գաղութացմանը, որը նրան էր անցել 1612թ. Ատամբուլի խաղաղության պայմանագրի համաձայն: Այդ երկրամասում ռուսական ազդեցությունը վերացնելու նպատակով շահ Աբբասի զորքերը 1605թ. ներխուժեցին Կախեթ և սպանեցին մոսկովյան կողմնորոշման կողմնակից Ալեքսանդր II թագավորին և նրա օրինական ժառանգորդ Գեորգիին[՞]: Շահի նպատակն էր իրականացնել Կախեթի կառավարող շրջանների իսլամականացում և այդ երկրամասը Քարթլիի հետ միասին վերածել Սեֆյան պետության մահմեդական նահանգի: Հենց այդ նպատակով 1614թ. սկզբին շահ Աբբասը ներխուժեց Վրաստան և մեծ ավերածությունների ենթարկեց այն:

Բնականաբար այդ իրադարձությունները անօրինակ կերպով սրելու էին ռուս-իրանական հարաբերությունները, որի պայմաններում

խոսք անգամ չէր կարող լինել կողմերի միջև հակաթուրքական պլատֆորմի վրա համագործակցության վերաբերյալ:

Ինչպես հայտնի է շահ Աբբասի մահվանից տասը տարի անց, 1639 թ. մայիսի 17-ին Քասր-ե Շիրին քաղաքում Օսմանյան կայսրությունից պարտություն կրած Սեֆյան Իրանը ստիպված էր կնքել հաշտության պայմանագիր (Զոհաբի պայմանագիրը): Այն վերջ էր դնում Իրանի զինված պայքարին Օսմանյան կայսրության հետ: Դա մի ժամանակաշրջան էր, որ ներքին անկայունությունից դուրս եկած ու կազդուրված Ռուսաստանը սկսել էր բացահայտ պայքար մղել Օսմանյան կայսրության դեմ:

Բնական է, որ նման պայմաններում Մոսկովյան պետությունը ևս այլևս չէր կարող ռազմական դաշինքի հույսեր կապել Սեֆյան Իրանի հետ: Այդ ժամանակվանից սկսած հիշյալ պետությունների միջև հարաբերությունները սկսեցին սահմանափակվել լոկ առևտրական և սահմանային հարցերով: Միայն 1647-1678 թթ. Ռուսաստանի և Իրանի միջև նկատվեց դիվանագիտական կապերի որոշ աշխուժացում[56]:

Այն հանգամանքը, որ շահ Աբբաս I հետնորդները իրենց նախորդին բնորոշ հետևողականությամբ չշարունակեցին եվրոպական տերությունների հետ հակաթուրքական ռազմական դաշինք կնքելու բանակցությունները, անշուշտ վկայում է այն մասին, որ նրանք հիասթափվել էին այդ բնագավառում արդյունքի հասնելու հնարավորությունից: Իրանական արքունիքում արդեն շատերն էին գիտակցում այն իրողությունը, որ Եվրոպայում առկա քաղաքական և կրոնական խորը ճգնաժամը և պետությունների միջև գոյություն ունեցող սուր հակասությունները նման դաշինք կնքելու հավանականությունը հավասարեցնում են զրոյի: Բացի այդ, միանգամայն որոշակիորեն ուրվագծվում էր այն ճշմարտությունը, որ Եվրոպայի մեծ պետությունները իրենց առևտրական շահերից ելնելով մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ շատ հաճախ դրսևորում են թուրքամետ ձգտումներ[57]: Իսկ ամենակարևորը, թերևս, այն էր, որ Սպահանում արդեն կռահում էին, որ արևմտյան տերությունների քաղաքականությունը հանգում է նրան, որ թուրք-իրանական երկարատև և հյուծիչ պատերազմների միջոցով նախ թուրքերի ուշադրությունը շեղեն եվրոպական գործերից և ապա Օսմանյան կայսրությունը թուլացնեն՝ Ասիայի երկրների ու առաջին հերթին Իրանի ռազմական ուժերի օգնությամբ[58]:

Ռուսական պետության հետ հարաբերությունները կարգավորելու ուղղությամբ առաջին քայլը կատարեց Սեֆյան Իրանը, որը 1658 թ. Մոսկվա ուղարկեց Դաքուլ Սուլթան խանի դեսպանությունը: Բանակցությունների ժամանակ պարզվեց, որ եթե հարաբերությունները վերականգնելիս Ռուսաստանը ղեկավարվում է և՛ տնտեսական և՛ քաղաքական շարժառիթներով, ապա Իրանը ձգտում է լոկ ապահովել ակտիվ առևտրական հարաբերություններ, բնավ մտադրություն չունենալով խախտել 1639թ. հաշտության պայմանագիրը Օսմանյան Թուրքիայի հետ:

Շահ Աբբաս II (1642-1666) փորձում էր Ռուսաստանի հետ հարաբերություններում քաղաքականության և առևտրի ոլորտները տարաբա-

ժանել միմյանցից: Այդ պատճառով նա խուսափում էր Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների վերականգնումը իրականացնել պաշտոնական խողովակներով դեսպանություններ ուղարկելով: Նա որոշեց կիրառել իր պապի շահ Աբբաս I և հոր Սեֆի I (1629-1642) կողմից բազմիցս փորձված եղանակը՝ հայ վաճառականներին որպես դիվանագիտական հանձնակատարներ ու բանագնացներ օգտագործելու ճևը: Տվյալ ժամանակաշրջանում դա խիստ արդյունավետ կարող էր լինել մանավանդ այն պատճառով, որ Իրանի հայ առևտրական-խոջայական կապիտալի ներկայացուցիչները սևեռուն հետաքրքրություն էին դրսևորում ռուսական ընդարձակ շուկայի և Ռուսաստանի վրայով Եվրոպա տանող տարանցիկ ճանապարհների նկատմամբ:

Ընդ որում, կարևոր է նշել, որ ստանձնելով միջնորդի և դիվանագիտական հանձնակատարի դեր, հայ խոջայական կապիտալի ներկայացուցիչները առաջնորդվում էին ոչ միայն իրենց առևտրատնտեսական շահերով, այլև հետապնդում էին նաև քաղաքական շահեր, մասնավորապես օսմանյան լծից Հայաստանի ազատագրման նպատակներ[59]:

XVII դարի 70-ական թվականներին ռուս-թուրքական հարաբերություններում սկսվեց լարվածության նոր փուլ: Մոսկովյան պետությունը որոշեց ևս մեկ փորձ կատարել Սեֆյան Իրանի հետ հակաթուրքական դաշինք կնքելու համար: Այդ նպատակով 1672թ. Իրան ուղարկվեց նովգորոդյան պրիկազի աստիճանավոր Ֆյոդոր Վոզնիցինը և թարգմանիչ Իվան Կուդրովը[60]: Սակայն շահ Աուլեյմանը բնավ մտադիր չէր հանուն Մոսկովյան պետության շահերի փչացնել դժվարությամբ կարգավորված իր հարաբերությունները օսմանյան սուլթանի հետ: Այդ պատճառով Վոզնիցինը Սպահանում սառը ընդունելություն գտավ: Ավելին, նրա նկատմամբ վերաբերվեցին արհամարհանքով՝ ստիպելով շահի առջև ծնկաչոք լինել և նույնիսկ չհարցրին ցարի առողջության մասին, որը դիվանագիտական արարողակարգի կոպիտ խախտում էր: Բանակցությունների ընթացքում շահը կտրականապես հրաժարվեց Ռուսաստանի հետ դաշնակցային հարաբերություններ հաստատելուց[61]:

Մինչդեռ Մոսկովյան պետության համար միջազգային հարաբերությունները զարգանում էին խիստ անբարենպաստ հունով: 1672թ. հոկտեմբերի 23-ին Օսմանյան Թուրքիան խոշոր հաղթանակ տարավ Ռուսաստանի դաշնակցի՝ Լեհաստանի նկատմամբ և ստիպեց նրան հաշտության բանակցություններ սկսել: Սուլթանը պահանջեց ողջ Աջափնյա Ուկրաինան և Պոդոլյեն: Մոսկովյան պետության համար ավելի ու ավելի ակներև էր դառնում, որ իրանա-թուրքական պատերազմական գործողությունների վերսկսումը կամ ռուս-իրանական դաշնակցային հարաբերությունների հաստատումը կարող էր շատ բան փտխել: Նման հրահանգներով 1672թ. Մոսկվան շահի մոտ ուղարկեց մի նոր դեսպանություն Անդրեյ Պրիկլոնսկու և Ալեքսեյ Բոգդանովի գլխավորությամբ: Սակայն այս անգամ ևս նրանց ջանքերը Սեֆյանների մայրաքաղաքում ոչ մի արդյունքի չհանգեցրին[62]: Ինչպես հիշյալ դեսպանությանը, այնպես էլ 1673թ.

օգոստոսին Իրան ուղարկված Կոնստանդին Խրիստոֆորովի դեսպանությանը հաջողվեց պարզել, որ պարսիկները խիստ դժգոհ են Մոսկվայից, քանի որ խռովարար Ստեփան Ռազինը կողոպուտի էր ենթարկում իրանական վաճառականներին, իսկ Ռուսաստանը ավելի ու ավելի անթաքույց ձևով է դրսևորում զավթողական հավակնություններ Դաղստանի ու Անդրկովկասի նկատմամբ: Նույնիսկ Աեֆյան արքունիքում ձևավորվել էր հակառուսական կողմնորոշում ունեցող մի ուժեղ խմբավորում Շխալի խանի գլխավորությամբ:

Այսպիսով ողջ XVII դարի ընթացքում իրանա-ռուսական համարյա չդադարող բանավարությունները հակաօսմանյան միասնական ճակատ կամ դաշինք ստեղծելու ուղղությամբ ավարտվեցին անարդյունք: Առհասարակ այն հանգամանքը, որ եվրոպական տերություններին այդպես էլ չհաջողվեց ստեղծել «հակաօսմանյան» մի իրական ուժեղ լիգա, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության դեմ Արևմուտքի և Միջին Արևելքում ժամանակի ամենաուժեղ պետության՝ Աեֆյան Իրանի միջև ռազմաքաղաքական դաշինք, մեծապես կանխորոշեց այն հանգամանքը, որ երեք հարյուրամյակ շարունակ XVI-XVIII դարերի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունը անզուսպ ձգտում էր դրսևորում շարժվելու դեպի Արևելք, որի հետևանքով համարյա անընդմեջ, կամ առանձին ընդմիջումներով, տեղի էին ունենում իրանա-թուրքական ավերիչ պատերազմներ, որոնց հետևանքով մեծապես տուժում էին նաև Հայաստանի թե՛ արևմտյան և թե՛ արևելյան հատվածները:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այդ մասին տես՛ Բայբուրդյան Վ.Ա., Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005թ.: Байбуртян В. А., Армянская колония Новои Джульфы в XVII веке (Роль Новой Джульфы в ирано-европейских политических и экономических связях), Ереван, 1969.
2. Hekmat Mohammad Ali, Essai Sur L° Historie des relations politiques Irano-Ottomanes de 1722-1747, Paris, 1937, p. 18-19.
3. Այդ մասին տես՛ Baibourtian V., International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century, New Delhi, 2004, Բայբուրդյան Վ., համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը 17-րդ դարում, Թեհրան, 1996: Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914թթ.), Երևան, 1974:
4. Տես՛ Шахмалиев Э. М., К вопросу о дипломатических сношениях первых сефевидов с западными странами, - "Труды Азербайджанского Государственного Университета им. С.М. Кирова" серия историческая, вып. I, Баку, 1950, стр. 51-68.
5. Marx K., Secret diplomatic History of the Eightieenth Century and the Story of the Life of Lord Palmerston, New York, 1969, p.114.
6. Այդ մասին տես՛ Բայբուրդյան Վ.Ա., Հայերի դերը ռուս-իրանական քաղաքական հարաբերություններում XVII դարում, «Հայաստանի պատմական կապերը հարևան երկրների և ժողովուրդների հետ», գիտական աշխատությունների թեմատիկ ժողովածու, Երևան, 1986, էջ 4.

7. Տես՝ Кушева Е. Н., Политика Русского государства на Северном Кавказе в 1552-1572гг, -" Исторические записки АН СССР", №34, Москва, 1950, стр. 246.
8. Տես՝ Новосельцев А. П., Прусско-иранские политические отношения во второй половине XVI в., -"Международные связи России до XVII в", Москва, 1961, стр. 448.
9. Տես՝ История государства Российского. Сочинение Н.М. Карамзина, кн. II, т III, СПб, 1842, стр. 52.
10. Кушева Е.Н., Народы Северного Кавказа и их связи с Россией, вторая половина XVI-30-ые годы XVII века, Москва, 1963, стр. 182.
11. Տես՝ Миклухо-Маклай Н.Д., К истории политических взаимоотношений Ирана со Средней Азией в XVI в., - " Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР", вып. IV, Москва, 1952, стр. 18.
12. Соловьев С.М., История России с древнейших времен, кн. 3, т. 5-6, Москва, 1961, стр. 604.
13. Այդ պատերազմի մասին տես՝ Creasy E.S., History of the Ottoman Turks, Beirut, 1961.
14. Այդ ջրանցքի կառուցման գաղափարը ծնունդ էր առել դեռևս 18 դար առաջ և նրա հեղինակը Սելևկոս Նիկատորն էր:
15. Տես՝ Кабардино-русские отношения в XVI-XVII в.в., т. I, Москва, 1957, стр. 63.
16. Шахмалиев Э. М., նշվ. աշխ., էջ 60-61.
17. Տես՝ Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusque nos jours, par M. de Hammer, V.VII, Paris, 1841, p. 228-229.
18. Histoire de l'Empire Ottoman..., p. 225.
19. Шахмалиев Э. М., նշվ. աշխ., էջ 61-62.
20. Histoire de l'Empire Ottoman..., p. 257.
21. Bellan L.L., Chah Abbas. Sa wie, son histoire, Paris, 1932, p. 29,40.
22. Histoire de l'Empire Ottoman..., p. 257.
23. Տես՝ Նաջաֆ Ղոլի Հեսամ Մոեզի, Թարիխ-ե ռեվաբեթ-ե սիասի-ե Իրան բա դոնյա, ջելդ-ե ավվալ, Թեհրան, 1326, էջ 264 (Պարսկ. լեզվով):
24. Bellan L.L., նշվ. աշխ., էջ 40.
25. Տես՝ Лихачев Н.П., Иностранец-доброжелатель россии в XVII столетии, СПб, 1894, стр. 14.
26. A Cronicle of the Carmelites in Persia and the Papal mission of the XVII and XVIII Centuries, v. I, London, 1939, p.70.
27. Don Juan of Persia a Shi'ah. Catholic, 1560-1604. Translated and Edited With an Introduction by G. Le Strange, London, 1926, p. 232-234.
28. Bayani K., Les relations de L'Iran avec L'Europe occidentale a Le'poque Sefavide, Portugal, Espagn, Angleterre, Hollande et France (avec documente inedite, Paris, 1937, p.11)
29. Տես՝ Քազեմ Սադիր, Թարիխ-ե սիյասաթ-ե խարեջի-ե Իրան, Թեհրան, 1943, էջ 58 (պարսկ. լեզվով): Ահմադ Թաջ Բախշ, Իրան դար զեման-ե Սեֆևիյե, Թաբրիզ, 1962, էջ 100 (պարսկ. լեզվով):
30. A Cronicle of the Carmelites..., v. I, p.71-73,78,100.
31. Bellan L.L., նշվ. աշխ., էջ 95-97, 135-136.
32. Տես՝ Бушев П.П., История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1586-1612 г.г., Москва, 1976, стр. 336-338.

33. Bellan L.L., նշվ. աշխ., էջ 36, 69, 73.
34. Տես՝ Какаш и Тектандер, Путешествие в Персию в 1602-1603г.г., Перевел с немецкого Алексей танкевич, Москва, 1896, стр. 3.
35. Gouvea A., Histoire orientale des grandes progre's de L' Eglise catholique, Bruxelles, 1609, p. 10-11.
36. Տես՝ Berchet G., La Republica di Venezia e la Persia, Torino, 1865, p. 31,33-34.
37. Տես՝ Байбуртян В. А., Посредническая роль новоджульфиских купцов в дипломатических отношениях Ирана с Западно-европейскими странами в начале XVII в.,-" Краткие сообщения Института Народов Азии АН СССР", 1964, №77.
38. Tavernier J.B., Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turque, en Perse et aux Indes, Paris, 1692, p. 623.
39. Berchet G., նշվ. աշխ., էջ 47, 201.
40. Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 442.
41. Gouvea A. de., Relation grandes guerres et victories obtenus par le roi de Perse de Chah Abbas contre les empereurs de Turque Mohamet et Achmet a son Fils, Trad. De l'original partugais, Rouen, 1646, p. 414-416.
42. Նասրոլլա Ֆալսաֆի, Թարիխ-ե ղեվաթաթ-ե Իրան վա ուրուփա դար դովրե-ե Սեֆևիյե, ղեսմաթ-ե ավվալ, Թեհրան, 1937, էջ 40, (պարսկ. լեզվով):
43. Ալիշան Ղ., Սիսական, էջ 443.
44. Bellan L.L., նշվ. աշխ., էջ 141-145:
45. Տես՝ Estat de la Perse en 1660 par le P. Raphael du Mans, Supcrieur de la maison des capucins d' Ispahan, Paris, 1890, p XV-XVI; Malcolm J., The History of Persia from the Most Early period to the Present Time. Vol. II, London, 1815, p. 539.
46. Նասրոլլա Ֆալսաֆի, Զենդեգանի-ե շահ Աբբաս-ե ավվալ, ջելդ-ե սեվվոմ, էջ 221 (պարսկ. լեզվով):
47. Նասրոլլա Ֆալսաֆի, Զենդեգանի-ե..., հատ. 3, էջ 224, 307-308:
48. Bayani K., նշվ. աշխ:, էջ 70.
49. Bellan L.L., նշվ. աշխ., էջ 174.
50. Bellan L.L., նշվ. աշխ., էջ 181.
51. A Cronicle of the Cannelites..., v. I, p. 72.
52. Bellan L.L., նշվ. աշխ., էջ 236.
53. Նասրոլլա Ֆալսաֆի, Զենդեգանի-ե..., հատ. 4, էջ 206:
54. Այդ մասին մանրամասն տես՝ Бушев П.П., История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1613-1321 г.г., Москва, 1987, стр. 142-270.
55. Бушев П.П., История посольств..., стр. 121.
56. Տես՝ Бушев П.П., Посольство Аргемия Волынского в Иран 1715-1718 г.г., Москва, 1978, стр 8.
57. Смирнов И.А., Россия и Турция в XVI и XVII в.в., Москва, 1946, стр. 14.
58. Панахиян М.Г., О режиме капитуляций в Иране (1568-1715). Автореферат кандидатской диссертации, Москва, 1962, стр.4.
59. Տես՝ Բայբուրդյան Վ.Ա., Իրանահայերի մասնակցությունը իրանա-եվրոպական հակաթուրքական դաշինք ստեղծելու փորձերում (XVI-XVII դդ.), ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտություններ», 1984, դ 9, էջ 52.
60. Центральный Государственный Архив древних актов г. Москвы, ф. 77/1, 1673, № 2а, л. 7; кн. 17, л. 4, (Այսուհետև ЦГАДА).
61. ЦГАДА, ф. 77/1, 1697, л.6; ф. 77/2, 1673, грамота № 54; ф: 77/1, кн. 16, л. 92-93.
62. ЦГАДА, ф. 100/1, 1697, № 1, л. 6-7.

МИХАИЛ СВАНИДЗЕ
(Грузия)

ПЕРВЫЙ ПОХОД СУЛЕЙМАНА I ПРОТИВ ИРАНА 1533-1535 ГГ. И СОЗДАНИЕ ЭРЗУРУМСКОГО ПАШАЛЫКА

Военные успехи османской армии в Европе постепенно уменьшались. Османская империя уже не была в состоянии вести войну одновременно на Западе и на Востоке. В 1533 г. после заключения мирного договора с Австрией, Турция начала готовиться к войне с Ираном. Летом 1534 г. турки заняли города Армении: Ван, Ахлат, Авник, Эрзурум и отсюда вторглись в Иран. Турки захватили Тебриз, столицу Ирана, Султанийе, Хамадан и другие города. Шах Исмаил (1524-1576) избегал непосредственного столкновения с турецким войском, постепенно отходил вглубь страны, уничтожая все на своем пути. Следовательно, турецкая армия шла по выжженной земле. Сулейман I не смог лицом к лицу сразиться с иранским войском и уничтожить его. Турецкая армия испытывала недостаток провианта, приближалась зима, поэтому Сулейман принял решение приостановить военные действия в Иране и перебросить войска против Багдада. После отступления турецкой армии, сефевиды вернули покоренные турками края.

28 ноября 1534 г. турки без боев захватили Багдад, далее - Арабский Ирак. На территории Ирака турки создали санджаки и установили османское управление и тимариотскую систему землепользования. В апреле 1535 г. Сулейман великолепный покинул Ирак. В стране было оставлено 32 тысячное войско, в их числе - тысяча янычар.

Весной 1535 г. османские войска вновь вторглись в Иран и захватили ряд городов, в том числе и Тебриз, однако к концу лета османские войска покинули Иран.

Возратившись из Ирана, Сулейман I остановился в Гюзелдере. 28 сентября 1535 г. он издал фирман об основании Эрзурумского пашалыка, в состав которого вошли санджаки Байбурт и Кемах, а также территории, завоеванные в Азербайджане. 5 ноября 1535 г. бейлербеем Эрзурума был назначен Мехмед паша (Дулкадирлу). Так как Эрзурум был почти полностью разрушен, резиденция паши временно была перенесена в Байбурт. В Эрзуруме начались восстановительные работы, и предпринимались меры для заселения этого города.

После образования Эрзурумского пашалыка, летом 1536 г. бейлербей Эрзурумского пашалыка Мехмед паша, по поручению султана, организовал поход против Самцхе-Саатабаго (Юго-Западная Грузия). В результате этого нашествия турки захватили Олтиси, Артвин, Кееким, Нариман и на завоеванной территории создали санджаки. Это был первый случай, когда турки, не ограничиваясь взниманием дани, приступили к инкорпорации Самцхе-Саатабаго.

Позднее, когда была создана должность сераскира (командующего фронтом), эрзурумские паши назначались командующими восточным (иранским) фронтом.

В 1540 г. турки произвели перепись Эрзурумского пашалыка, составили дефтеры, канун-наме и приступили к внедрению османской системы управления и землевладения.

Несмотря на то, что в этой войне Турция добилась определенного успеха, в целом эту войну нельзя отнести к успешным походам, Турция не смогла уничтожить иранскую армию и разгромить государство сефевидов. Султан Сулейман не достиг желаемого результата, обвинив в этом великого везиря Ибрагима пашу и главного дефтердара Искандера бега, которые были казнены.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Абуладзе, Т. А., Канун-наме Арзрумского вилайета 1592 года, "Известия" Института рукописей АН ГССР, т. 3, Тбилиси, 1961.
2. Зулалян М. К., Армения в первой половине XVI в., Москва, 1971.
3. Иванов Н. А., Османское завоевание арабских стран 1516-1526, М., 2001.
4. Османские Канун-наме в Западной Армении (свод законов XVI-XVII вв.). Перевод, предисловие и комментарии А. Х. Сафрастяна и М. К. Зулаляна, Ереван, 1964 (на армянском яз.). Рецензия: М. Х. Сванидзе, К.К. Куция на русск. яз., Историко-филологический журнал, №2, Ереван, 1966.
5. Новичев, А. Д., История Турции. Эпоха феодализма (XI-XVIII вв.), т. I, Ленинград, 1963.
6. Сванидзе М.Х., История Турции 1299-2000, Тб., 2007, (на груз. яз.).
7. Сванидзе М.Х., Из истории грузино-турецких отношений в XVI-XVII вв., Тб., 1971, (на груз. яз.).
8. Эфендиев О. А., Азербайджанское государство Сефевидов XVI века, Баку, 1981.
9. Cezar M., Sertoğlu M., Mufassal Osmanlı Taribi, c. II, İstanbul, 1958.
10. Danişmend, İ. H. İzahlı Osmanlı Taribi kronolojisi, c. II, İstanbul, 1948.
11. Dündar Aydın, Erzurum Beyilerbeyi ve teşkilatı Kuruluş ve genişleme devri (1535-1566), Ankara, 1998.
12. Hammer J., Histoire de l'Empire Ottoman, v. IV, Paris, 1834.
13. Kırzıoğlu M. F., Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590), Ankara, 1997.
14. Nebi Gümüş, XVI Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri, İstanbul, 2000.
15. Remzi Kılıç, XVI ve XVII yüzyıllarda Osmanlı- İran Antlaşmaları İstanbul, 2001.
16. Sadık Bilge, Osmanlı Devleti ve Kafkasya, Istanbul, 2005.
17. Peçevî İbrahım efendi. Peçevî Taribi. Hazırlayan Bekır Sıtkı Baykal, Ankara, 1999.

СЕРГЕЙ МУРТУЗАЛИЕВ
(Россия)

«БОЛГАРИСТИКА ОСМАНСКОГО ПЕРИОДА» В «РОССИЙСКИХ ИСТОРИЯХ» XVIII В.

Специального изучения заслуживает выяснение того круга сведений по истории Турции и болгарского народа в первые два столетия османского господства (XV-XVI вв.), которые несли читающему российскому обществу обобщающие труды по истории России.

В XVIII в. попытки написания таких историй предпринимались неоднократно, причем среди сочинителей были представители различных сословии и социального положения. Одни писали по личной инициативе, другие - "по высочайшему повелению" и т. д. Этим объясняется выбор авторов, ставших объектом нашего изучения: А. И. Манкиев - секретарь русской миссии в Швеции, императрица Екатерина II и, конечно, такие выдающиеся деятели того времени как М. В. Ломоносов, М. М. Щербатов и И. Н. Болтин, труды которых в свое время считались официальными историями России.

Проблема отражения истории Болгарии в период с турецкого завоевания по XVI столетие не были в "Историях российских" объектом специального изучения, что определило главные задачи нашей работы: во-первых, выявление болгаро-турецких сюжетов по истории данного периода, а во-вторых, выяснение причин включения этих материалов и того места, которое отводилось им в обобщающих трудах российских исследователей.

Работа эта только начата, и мы предлагаем первый опыт рассмотрения русских "Историй" в подобном ракурсе. Попутно заметим, что жизнедеятельность, политические и исторические воззрения ученых и историописателей, как и анализ их трудов, но в ином аспекте, весьма обстоятельно исследованы отечественной историографией, частично уже освещались в монографии автора этих строк[1], поэтому мы лишь затрагиваем эти вопросы, акцентируя внимание на фактологической стороне выявленных болгаро-турецких сюжетов.

Труд Алексея Ильича Манкиева (умер в 1723 г.) - "Ядро Российской истории" - был написан (закончен?) по личной инициативе в 1715 г. и получил широкое распространение (до издания в 1770 г.) в рукописных текстах, а потом переиздавался. Популярности "Ядра" способствовало критическое отношение автора к различным историческим построениям и идеям предшественников[2].

Труд Манкиева интересен для нас по нескольким причинам. Во-первых, он свидетельствует о том, что два важных события XV в. - падение Константинополя и открытие Америки - все больше осознавались в России как события, положившие начало новому периоду во всемирной истории. Это нашло отражение в периодизации русский истории у Манкиева, который с

начала Северной войны (1700-1721 гг.) находился вместе с послом в плену у шведов (до 1718 г.)[3], где и написал свое сочинение.

Во-вторых, в последней главе IX-й книги III-й изложение доводится до середины XV в. Глава называется "О великом князе Василии Васильевиче, его делах и взятии Константинополя от Турков, и о начатке могущества Турецкого", что свидетельствует о попытке Манкиева "увязать периодизацию русской истории с событиями всемирной истории"[4].

В-третьих, "Ядро" хорошо было известно российскому читателю в рукописи, одной из которых воспользовался В.Н. Татищев - она упоминается в его "Истории". Издатель "Ядра", Р.Ф. Миллер[5], ошибочно приписал авторство князю А. Я. Хилкову (русский резидент в Швеции) - ошибка была исправлена только в середине XIX в. С.М. Соловьевым.

При написании "Ядра" Манкиев воспользовался библиотекой гимназии города Вестерос, в которой имелись книги, приобретенные известным шведским ученым И.Г. Спарвенфельдом в Москве в 1682-1684 годах - это подтверждается экскурсами автора в историю завоевания Константинополя турками, об исламе и т.д.[6] О болгарах в "Ядре" говорится только вскользь и в связи с историей России, когда речь идет об "обще Славянском языке", который "до сего дня... употребляют" и болгары (Кн. 1. Гл. I. С. 7; Гл. II. С. 13.). Следующее упоминание связано с расселением народов в Мизии: "Болгары или Волгары, Русский народ, от Волги реки..." в Мизию "вступили смело, и там поселилися, где ныне Болгария, Сербия..." (Кн. 1. Гл. II. С. 19). Оставляя в стороне несущественную для нашей темы ошибку в вопросе о происхождении болгар от русского народа, отметим отсутствие материала по истории Болгарии XV-XVI вв.

Говоря о последствиях завоевания Константинополя турками, А.И. Манкиев пишет: "Из сего источника все зла выплыли, под которыми и ныне стонет христианство..." (Кн. III. Гл. VIII. С. 174). Об Османской империи говорится в разделе "О начатке...Турецкаго или Турскаго могущества..." (Кн. III. Гл. IX. С. 179-184).

Труд Манкиева заслуженно получил высокую оценку в историографии по русской истории, но приводимые автором сведения о Болгарии и Турции, об основателе ислама "Махомете", который "Турецкую державу и царство в году от Р.Х. 622 начал", об "Алкоране" (Кн. III. Гл. IX С. 181) зачастую были ошибочны, довольно примитивны и не несли новой информации. В то же время труд Манкиева напоминал российскому обществу о болгарах и месте их обитания на Балканах.

Следующим шагом (после Татищева – ему будет посвящена отдельная статья) на пути завершения "предыстории" славянских изучений в России и начала ее становления как совокупности научных знаний о славянах на философской основе"[7] эпохи Просвещения явились труды Михаила Васильевича Ломоносова (1711-1765). Пробуждение интереса Ломоносова к истории и начало формирования его исторического сознания В.Н.

Ламанский связывал с благоприятными условиями Двинской земли, не знавшей крепостного труда[8].

Обучаясь в Славяно-греко-латинской академии (1731-1735 гг.). Ломоносов успел (по его же просьбе) почти год провести в Киеве (1733-1734 гг.), где упражнялся в чтении древних летописей и книг в библиотеке Киевской академии. В период пребывания за границей (1736-1741) он не теряет интереса к истории и, вернувшись в Петербург, уже в 1742 г. в числе трех главных наук кроме физики и математики называет "гисторию"[9]. Это может свидетельствовать о том, что "подготовительный период в жизни историка Ломоносова к этому времени был закончен"[10].

Обращение Ломоносова к истории объясняют различными причинами. Мы же хотим указать на две из них, о которых писал И.А. Тихомиров. Число просвещенных людей в России XVIII в. было крайне ограничено, поэтому правительство часто возлагало на них самые разные поручения, не входившие по их специальной подготовке в их компетенцию, а с другой стороны, эти люди, "движимые искренним желанием принести своему отечеству как можно больше пользы, старались использовать свои способности в разных направлениях"[11], оба фактора сыграли свою роль в судьбе Ломоносова, обратив его взор к историческим проблемам.

Особое значение для оформления исторических взглядов и утверждения авторитета Ломоносова как историка имело участие в дискуссиях 1747-1751 гг. Значение дискуссий состояло в том, что в ходе полемики решался важный вопрос о приемах научного исследования. Стремление соединить сбор в изучение источников с их публикацией на основе исторической и филологической критики было новым явлением для науки XVIII в., развивавшейся под влиянием идей просветительского рационализма. Историки пытались найти четкую грань между главным и второстепенным, между научным исследованием и летописной манерой исторического описания. Историко-сравнительный метод только прокладывал путь в русской историографии, когда Ломоносов уже довольно широко им пользовался. Понимая значение источниковедческой работы, Ломоносов еще в 1749 г. осознал необходимость сличения текстов "различных источников с целью выяснения степени достоверности описанных в них фактов"[12].

Существует и другая точка зрения. Об отсутствии "критически-научного" подхода к решению исторических проблем говорил А.Н. Пыпин[13]. Историк М. А. Алпатов писал о том, что, отдавая дань эпохе, Ломоносов некритически относился к отдельным показаниям источников, но зато "в огромной массе случаев... показал образцы передовой для своего времени интерпретации исторических документов"[14]. Рациональный подход Ломоносова к пониманию степени ценности источников выразился в признании им наличия "вымыслов" в русских летописях, "однако, - считает ученый, - правды с баснями вместе выбрасывать не должно, утверждаясь только на одних догадках"[15].

История, по мнению Ломоносова, призвана дать "государям примеры правления, подданным - повиновения, воинам - мужества, судиям - правосудия, младым - старых разум, престарелым - сугубую твердость в советах, каждому незлобивое увеселение, с несказанною пользою соединенное" (Т. 5. С. 170), то есть история понимается ученым как некая сумма поучительных примеров и руководство для воспитания морали в политических, классовых целях[16]. Главная же задача историка состоит в том, чтобы дать "смертными и преходящими трудами... бессмертие множеству народа, а не только его героям" (Т. 6. С. 171).

Идеи эти легли в основу самого известного исторического труда Ломоносова "Древняя Российская история", к написанию которой он приступил задолго до 1753 г., то есть до официального распоряжения царствовавшей Елизаветы Петровны (1741-1761). Еще в сентябре 1751 г. в письме к И.И. Шувалову[17] Ломоносов сообщал: "Делаю план российской истории" (Т. 10. С. 471-472). До нас дошли и два наброска плана истории, точнее ее периодизации (Т. 6. С. 87). Сам Ломоносов говорил, что упражнялся "в собрании и в сочинении Российской истории около двенадцати лет" (Т. 6. С. 572).

Ученый хорошо знал "Историю" Татищева и, как установила Г.Н. Моисеева, после 1751 г. Ломоносов располагал уже обеими - черновой и беловой - редакциями "Истории" Татищева[18]. Ломоносов взялся за исполнение задачи, которую не удалось решить его старшему современнику - создать доступную для чтения книгу по русской истории. Работа увлекла ученого. В письме к Л. Эйлеру[19] в феврале 1754 г. Ломоносов пишет, что целиком уйдя в историю, "душою я блуждаю в древностях российских" (Т. 6. С. 574). В октябре 1758 г. рукопись первого тома была отдана в типографию, но уже в марте 1759 г. он забирает ее для переработки примечаний. В "Росписи упражнений" за этот год ученый отмечает, что подготовил новый труд - "Краткий Российский летописец" (Т. 6. С. 588-591), который на некоторое время стал пособием по изучению русской истории, заменив использовавшийся до того "Синопсис" Гизеля.

В 1763 г. Ломоносов вернул в типографию, хотя и не полную, но исправленную рукопись "Древней Российской истории", о чем известил Канцелярию Академии наук. В той же записке ученый упоминает о двух последних частях первого тома, в которых изложение доводится "до великого князя московского Ивана Васильевича, когда Россия вовсе освободилась от татарского насильства" (Т. 6. С. 576), однако других упоминаний о последних частях книги нигде больше не встречается.

В отчете о завершенных и незавершенных научных и литературных работах, составленном не позднее 19 января 1764 г., в разделе "VI. В истории" Ломоносов указал: "1) Сочинен краткий летописец российской с родословием и напечатан. 2) Сочинен первый том "Российской истории" и печатается... 3) Собраны многие рукописные известия, до российских дел надлежащие, собственным коштом. 4) Прочитаны многие книги домашних и

внешних писателей; из них выписаны всякие надобности в продолжение "Российской истории"..." (Т. 10. С. 401).

Сложная политическая обстановка после дворцового переворота 1762 г.[20], интриги противников, а затем преждевременная смерть не позволили Ломоносову завершить начатый труд. В типографии после смерти ученого не оказалось оригиналов продолжения "Древней... истории" и печатание ее прекратилось. Исчезли и примечания. Книга вышла в свет только в 1766 г., причем в печатном издании примечаний не было и текст их до сих пор не обнаружен[21]. Таким образом, самые ценные для нас части текста и примечания Ломоносова не сохранились и мы можем анализировать только опубликованные его труды - самые читаемые во второй половине XVIII в.

Болгары и турки неоднократно фигурируют в исторических работах Ломоносова, вошедших в шестой том издания его трудов[22]. Но, как правило, упоминания эти связаны или с периодам раннего средневековая, или, в гораздо меньшей степени, с временем жизни самого ученого. Говоря о "Болгарии", "болгарских землях", "болгарских государях" и просто о "болгарах"[23], Ломоносов нередко приводит сведения о взаимоотношениях "болгар" с "турками", но это не турки Османской империи, так как речь идет о IX-XI вв., а тюрки. Таким образом Ломоносов повторяет ошибку традиционно присущую А. Лызлову, частично - Татищеву и многим другим историкам, летописцам и сказителям былин XVII- первои половины XVIII в.

Излагая историю принятия христианства князем Владимиром, Ломоносов (весьма близко к тексту "Истории" Татищева) упоминает о "законе Магометовом", о "многоженстве", об обрезании, запрещении вина и "свиных мяс", пишет об отказе "храброго самодержца" Владимира от ислама для себя и своих воинов (Т. 6. С. 258-259). Этим информация об исламе и мусульманских установлениях исчерпывается.

В "Древней Российской истории" дается единственное и слишком общее упоминание об исламизации христиан в Османской империи и подчеркивается роль возвысившейся России как оплота славянства. "Сравнив тогдашнее состояние могущества и величества славянского с нынешним, - пишет Ломоносов, - едва чувствительное нахожу в нем приращение. Чрез покорение западных и южных славян в подданство чужой власти и приведение в магометанство едва ли не последовал бы знатный урон сего племени перед прежним, если бы приращенное могущество России с другой стороны оного умаления с избытком не наполнило" (Т. 6. С. 175-176).

Подобный подход Ломоносова к болгаро-турецким сюжетам, выходящим за рамки раннего средневековья, присущ и "Замечаниям на диссертацию"[24] Г. Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского", в которых Ломоносов выступил с резкой критикой норманнской теории (Т. 6. С. 17-180).

Работа Миллера обсуждалась в 1749-1750 годах. В "Замечаниях на диссертацию...", состоящих из четырех документов, некоторый интерес для

нашей темы представляют второй и третий документы. Во втором документе - "Возражения на диссертацию Миллера"[25] - Ломоносов упоминает болгар: "... и теперь по Дунаю довольно есть славянского народа, как то: сербяне, болгары и проч". Есть упоминание о "султане турецком" и турках, которые "ныне Грециею... владеют" (Т. 6. С. 38, 39).

В третьем документе - "замечания на ответы Миллера"[26] - характер привлечения материала о болгарах и турках остается прежним - упоминания или связаны с периодами раннего средневековья или современны дискутирующим ученым, т. е. никак не связаны с историей Болгарии конца XIV-XVI вв. Причем упоминания эти почти дословно воспроизводят цитируемое выше (Т. 6. С. 69, 70, 71, 72, 74).

Анализ трудов Ломоносова показывает не просто резкое сокращение болгаро-турецких сюжетов, хотя бы как-то связанных с историей Болгарии XV-XVI вв., а полное отсутствие таковых в работах Ломоносова. Не является ли это свидетельством безразличия ученого к судьбам южных славян и положению болгар в Турции? В чем причина такого отношения к народу столь близкого русскому - факт, который признается самим Ломоносовым, не без доли сожаления упоминающим прежнюю "тогдашнюю великость" (Т. 6. С. 177) болгар?

Главная причина кроется, вероятнее всего, в том, что основное внимание Ломоносова-историка было обращено к двум периодам - к "Древней Российской истории", которую он доводит до 1054 г. и к Петровский эпохе, т.е. к концу XVII - первой четверти XVIII в. Не исключено, что в пропавших частях труда Ломоносова Болгария занимала более достойное место, но из-за отсутствия оных, мы можем только предполагать. Поэтому вынуждены констатировать, что период XV-XVI вв. "выпал" (?) из поля зрения ученого, образуя своего рода мертвую зону в том комплексе проблем (норманнская теория и пр.), который находился под обстрелом (полемика с Миллером) Ломоносова.

Если же мы обратимся к "Краткому Российскому летописцу" (Т. 6. С. 287-358), впервые изданному в 1759 г.[27], то и в этом случае включение "болгарского" материала не соответствовало цели данного труда - дать краткую, популярную историю России в виде перечня княжений и царствовании от Рюрика до Петра I. Данный аспект работы изначально исключал или сводил к минимуму привлечение сюжетов по болгарской истории XV-XVI вв., поскольку в эти столетия Болгарии как самостоятельного государства не было. Турки же упоминаются всего два раза - в период правления Ивана Грозного. Но и в этом случае турецкий материал никак не связан с Болгарией, а "подчинен" российской истории. Ломоносов пишет о "крымцах", которые, "надеясь на турецкое соседство", вели "часто с Россиею войну"; "турки и крымцы" "приходили под Астрахань... с многочисленною силою, но... тщетно возвратились" (Т. 6. С. 325).

Таким образом, в исторических трудах Ломоносова (разумеется, в тех, где присутствуют болгарские сюжеты) значительное внимание уделяется болгарам и южным славянам в разделах о древней истории Руси. Зато совершенно отсутствуют сведения о болгарах в первые два столетия турецкого господства и говорить о каком-либо вкладе ученого в освещение, а тем более в разработку истории Болгарии XV-XVI вв. не приходится.

Констатация этого факта ни в коей мере не умаляет заслуг ученого в исследовании проблем российской истории периода раннего средневековья и "древней" истории славян. Хотя Ломоносов не был историком-профессионалом, однако поднял ряд важных проблем, получивших дальнейшую разработку и подтверждение в трудах отечественных и зарубежных историков.

Во второй половине XVIII в. была предпринята новая попытка написания обобщающего труда по истории России. За решение этой сложной задачи взялся видный государственный деятель и дворянский публицист[28] Михаил Мийхайлович Щербатов (1733-1790) - князь Рюрикович.

Не имея специального исторического образования, к занятиям историей М. М. Щербатов пришел в связи с практической работой и стал одним из первых профессиональных историков постпетровской эпохи. Он знал несколько иностранных языков, обладал огромной библиотекой из 15000 томов и множеством рукописей. В конце 60-х годов Екатерина II поручает князю разобрать бумаги Петра I. Он получает доступ к государственным архивам, официальное звание историографа и почетного члена Академии наук.

С 1770 г. начинает издаваться сочинение Щербатова "История Российская от древнейших времен"[29] (18 книг) - последний седьмой том был издан в 1791 г. Таков итог почти тридцатилетней деятельности (Т. V. Ч. IV. С. 11) князя-историка, который в ответ на "жестокую" и "довольно огорчительную критику" И. И. Болтина (1735-1792) писал в 1789 г., что "давно уже имел намерение... пересмотреть весь" свой труд, обещая в "точности исполнить... есть ли жизнь моя (Щербатова - С. М.) продлится..." (Т. V. Ч. IV. С. 11). Но смерть (1790 г.) помешала выполнить это намерение.

Щербатов не избалован вниманием отечественных медиевистов, которые занимались бы изучением отражения истории зарубежных стран в его "Истории". В значительной мере это объясняется тяжеловесностью изложения материала и сложным делением его объемистого труда на части и на книги[30]. Исследованиями болгарского ученого Э. Дросневой установлено, что в первом томе труда Щербатова довольно подробно излагается история Первого болгарского царства[31].

Период XV-XVI вв. освещается князем в четвертых-шестых томах "Истории". Нами выявлено еще три упоминания о Болгарии и болгарах, относящихся к событиям конца XIV-XVI в. Щербатов пишет о "некоем Григории Самблаке" (Г. Цамблак - С.М.) "родом Болгарина", который был послан в Константинополь (Т. IV. Ч. I. С. 393). Во втором фрагменте речь идет о митрополите Киприане (Т. IV. Ч. I. С. 100) а в последнем - о приезде в

Москву в мае 1589 г. Дионисия митрополита тырновского и "Калиста", архиепископа "города Гревени в земле Болгарской" (Т. VI. Ч. I. С. 218). Историограф сообщает, что Дионисий привез грамоту "Цареградскаго патриарха Иеремиа", текст которой в переводе на русский язык Щербатов публикует в следующей книге (Т. VI. Ч. II. С. 187-190).

Одной из причин столь ограниченного привлечения фактов из истории болгарского народа в первые два столетия османского господства явилась сложившаяся уже традиция избирательного привлечения "болгарского" материала для написания истории России. И, кроме того, в XV-XVI вв. Болгария как самостоятельное государство уже не существовала. Поэтому внимание автора сосредоточено на русско-турецких отношениях, на связях с Константинопольскои патриархией, то есть на тех фактах, которые "работают" на повышение международного престижа России и т.д. Другой причиной отсутствия упоминаний о болгарах в XV-XVI вв. является отмечавшееся нами выше употребление общего термина для обозначения всего православного населения Османской империи - "греческий покоренный народ" (Т. IV. Ч. II. С. 424 и др.).

"История" Щербатова давала читателю общее представление о положении христиан в Турции, о "греческой церкви" и "Цареградской патриархии" (См., напр.: Т. IV. Ч. I. С. 500-501; Т. IV. Ч. II. С. 18, 424, 445; Т.V. Ч. I. С. 126-127; Т. VI. Ч. II. С. 215-218 и др.). Автор писал, что "греческий" народ "ради единоверия" к России "склонности имел" и, используя эту "склонность" после падения Византии, российские правители "духом набожия и усердия к вере" побуждаемые, но, возможно, скрывая "некоторые дальние виды честолюбия", стремились не терять связей с "Грециею" и снабжали монастыри и духовенство "милостынями" (Т. IV. Ч. II. С. 424, 445). Щербатов верно замечает, что действуя подобным образом, "российские самодержцы" преследовали не только религиозные цели, но и "политические свои виды" (Т. V. Ч. II. С. 10).

Отдельного рассмотрения заслуживали синхронистические таблицы. Щербатов был в числе первых русских историков, которые стали включать в них сведения по истории других (не только пограничных с Россией) стран[22]. В исторических трудах западноевропейских ученых XVIII в. синхронистические таблицы были довольно обычным явлением. Иногда такие таблицы сохранялись и в публикациях переводов исторических работ на русском языке. Таким образом, Щербатов имел хорошие для своего времена образцы для подражания и, позаимствовав идею, творчески применил ее в своей истории России.

В синхронистической таблице "Изъяснение о современниках с Российскими Великими Князьями. К. IX" в графах (столбцах) "Патриархи Константинопольския" и "Годы начала их патриаршества" указаны Георгий Схоларий, "инако Генадий, 1454" и "Исидор Каноникус", которого историк называет первым патриархом "по взятии Константинополя турками, 1455 ' (Т.

IV. Ч. I). В "Продолжении изъяснения..." дается повтор этих же сведений с указанием, кто из патриархов был изгнан, сослан, возвращен и т.п. Вместо графы о византийских василевсах дается столбец "Императоры Отоманские Константинопольские": "Баязет II, 1480; Селим I, 1512; Солиман I, 1519". (Т. IV. Ч. I). В следующем "Продолжении изъяснения..." (Т. IV. Ч. III) информация о патриархах и султанах остается прежней.

Истории Османской империи XV-XVI вв., ее институтам и религии, Щербатов уделяет значительно больше внимания, чем "грекам", но "турецко-исламские" сюжеты (Т. III. С. 514; Т. IV. Ч. I. С. 289-290, 380; Т. IV. Ч. II. С. 18-19, 303-334 и др.) также подчинены задаче написать "совершеннейший и полезнейший труд" (Т. V. Ч. IV. С. II) по истории России.

Особенно наглядно это проявляется при сопоставлении обстоятельных описаний дипломатических контактов и русско-турецких войн - с одной стороны и значительно менее подробных сведений о "внутренней" жизни Турции - с другой стороны, хотя Щербатов хорошо знал и источники, и литературу. Это подтверждается многочисленными ссылками на архивные материалы (статейные списки, Разрядные книги, архивы Иностранной коллегии, грамоты и т.д.) и на сочинения Абдулгази, Кантемира, Лызлова, Татищева и др. Сравнивая труды этих авторов с "Историей Щербатова, можно сказать, что князь не внес ничего нового в освещение институтов Османской империи. В этом плане труд Щербатова значительно уступает работам Лызлова и Татищева в фрагментарном упоминании Болгарии и болгар в рамках XV-XVI вв.

Екатерина II не благоволила Щербатову, хотя пользовалась его материалами при сочинении своих исторических опусов. "Историю" его императрица считала скучной, удивлялась "малому соображению князя..."[33]. Большой объем, сложная структура, тяжеловесный стиль "Истории", в сочетании с нелестными отзывами царствующей особы, явились причиной малой популярности сочинения у современников. Все это наводит на мысль, что исторический труд Щербатова не мог оказать существенного влияния на распространение даже тех скудных знаний по истории Болгарии XV-XVI вв., которые князь счел нужным включить в свою "Историю". Вместе с тем труд Щербатова явился закономерным этапом развития российской историографии и многие суждения князя оказали влияние на позднейших историков, особенно на Карамзина.

С именем Щербатова и его сочинением неразрывно связано имя его современника **Ивана Никитича** Болтина (1735-1792) - представителя консервативного просвещенного русского дворянства XVIII в., рационалиста[34].

Будучи человеком большой эрудиции, он до 50 лет не проявлял своих исторических познаний, пока клеветническая шеститомная работа французского врача Леклерка "Естественная, нравственная, гражданская и политическая древняя и новая история России" (Париж, 1783-1792 гг.) не

возмутила Болтина. Он взялся "уличить и устыдить наглаго и лживаго ея сочинителя"[35]. Разбирая сочинение Леклерка, Болтин написал "Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка", в которой задел Щербатова. Как единомышленник Екатерины II Болтин пользовался ее расположением и книга была издана за счет императрицы.

Сведения по истории Болгарии XV-XVI вв. в "Примечаниях..." Болтина отсутствуют, зато большой интерес представляет его мнение об отношении турок к инаковерующим. Применение сравнительного метода исследования позволило Болтину - человеку религиозному - высказать верное суждение по вопросу о якобы изначально присущеи мусульманам агрессивности и якобы обязательном насильственном распространении ислама.

Болтин дает развернутое обоснование своего вывода. Логика его рассуждения заслуживает того, чтобы привести цитату почти целиком. Болтин пишет: "Если бы християня западнаго исповедания были на месте турок и срацын в Азии, не осталося бы там по ныне ниже следов греческия церкви. Не стали бы они снисходить так магометанам, как сии снизходят христианам... в одном убийстве Варфоломеевском (Варфоломеевская ночь - С.М.) больше пролито крови за закон, нежели срацынами во все продолжение гонений их противу христиан. Разсмотря сие должно будет признаться, что напрасно мы виним магометан жестокостию и насилием в распространении их веры" (выд. нами - С.М.). История показывает, что "императоры християнские истребляли язычество разорением их храмов, сожжением их идолов, запрещением служения богам их, истреблением книг их; а государи реформаторские уничтожали папежство сожжением образов, погребением мощей, запрещением отправления их закона; турки нечего того не делали и не делают (выд. нами - С.М.)... туркам закон их повелевает гнать яуров (гяуров - С.М.), но они терпят все законы..."[36].

Снимая с турок обвинение в произволе по отношению к инаковерующим, Болтин явно увлекся полемикой, что не удивительно, а турки у него предстают как антиподы католикам и протестантам. Вместе с тем следует признать, что аргументация Болтина в части рассуждений о неправомерности обвинения мусульман в обязательно принудительном распространении ислама звучит довольно убедительно. Ценность этого суждения заключается в том, что сделанное в конце XVIII в., оно оказалось созвучно мнению многих отечественных и зарубежных исламоведов, востоковедов и османистов XX - начала XXI вв.

Своеобразным памятником исторической мысли последней трети XVIII в. являются произведения Екатерины II (1762-1796). Изучение опубликованного наследия императрицы позволяет как бы изнутри взглянуть на проблему русско-балканских общественно-политических связей, заметное расширение которых началось во время правления Петра I, а в последние десятилетия XVIII века в этих контактах наметились существенные сдвиги.

Сочинения Екатерины II дают возможность определить, какое место отводилось истории Болгарии и Турции XV-XVI вв. в ее трудах в условиях более активных связей с православным населением на Балканах.

Изучение этих вопросов невозможно без рассмотрения политики императрицы в сфере культурной жизни России. Принято считать, что в сфере культуры политика Екатерины II оставалась либеральней вплоть до Крестьянской войны под предводительством Е.И. Пугачева. В этот период она оказывала содействие Н.И. Новикову, М.М. Щербатову, Г.Ф. Миллеру и др. Но события французской буржуазнои революции наглядно продемонстрировали опасность столь любимых ею прежде идей Просвещения. Происходит окончательный разрыв с политикой "просвещенного абсолютизма", начинаются гонения: арестовываются Н.И. Новиков и А.Н. Радищев, оказывается помощь реакционным французским эмигрантам, уничтожаются сочинения Вольтера и пр. Как свидетельствуют записи её статс-секретаря А. В. Храповицкого, императрица стала вдохновительницей интервенции во Францию, выделила 500 тысяч рублей на восстановление французской монархии и намеревалась выделить еще столько же[37]. Курс на преследование передовой мысли в России сохраняется до самой смерти императрицы.

Своеобразными памятниками этих двух периодов правления Екатерины II являются ее сочинения: для первого периода - "Антидот", для второго - "Записки касательно Российской истории". Из семи томов "Записок..." рукой Екатерины II написано около пяти и, как отмечает С.Л. Пештич, при написании "Записок..." императрица пользовалась двумя основными приемами: фальсификацией и реабилитацией русской истории, "последовательно проводила идеи реакционного панславизма"; не утруждая себя научным обоснованием, "рассматривала историю как могучее средство идеологического воздействия"[38]. В этом сказалось влияние идеологов Просвещения XVIII в., считавших, что история должна быть школой морали и политическим орудием пропаганды.

Дочь своего времени, Екатерина II с позиций рационализма и его исторической рассудочности восприняла вольтеровское пренебрежительное отношение к "нелепым сказкам" и "басням" древних мифов и агиографической литературы. "Баснословие" не считалось историческим фактом, отражавшим мировоззрение людей[39] - дух эпохи, поэтому императрица отказалась от включения "басен" в свои исторические труды.

Значительный объем написанного Екатериной, занятой государственными делами и т.д., во многом объясняется приемами и методами ее работы. Императрица занималась историей не только при "волосочесании"[40], но и в специально отведенные для этой работы часы. К тому же она без стеснения использовала труды отечественных историков: "Лексиконы" Татищева и Болтина, "Историю" Татищева, материалы Щербатова и т.д. По ее требованию секретари и историки готовили материалы, составляли справки, консультировали: Х. А. Чеботарев, Н. П. Елагин, А. А. Барсов, И.Н. Бол-

тин и др. Следует признать, однако, определенную самостоятельность императрицы в работе с поступающим материалом: неугодное она исключала, вносила изменения и дополнения[41].

В историко-публицистическом произведении просвещенного абсолютизма - "Антидоте" ("Противоядие", впервые было издано в 1770 г. на фр. яз.) и в более известных российскому обществу "Записках касательно Российской истории", отсутствуют сведения по истории Болгарии и Турции XV-XVI вв., поэтому они не представляют для нас такого интереса как публикация "Автобиографических записок" императрицы.

При подготовке к изданию (1907 г.) "Автобиографических записок"[42] Екатерины II отдельной книгой составители включили ряд автографов, не связанных с "Мемуарами" императрицы. К числу таких материалов относится публикация под условным названием "[в защиту Монтескьё - заметка на книгу Струбе де-Пирмонта - анонимную...]"[43]. Текст не датирован. "[В защиту Монтескье…]"[44] представляет собой нечто вроде конспекта: в левом столбце страницы Екатерина записывала важные для нее положения из книги с обязательным указанием страниц, а напротив - в правом столбце - писала свои резюме и прочие пометки по поводу выписанного.

Одна из этих записей представляет интерес для нашей темы. "Стр. 171-172. Заметке А[втора] насчет наград, которыя может давать неограниченный государь, я противопоставлю лишь великолепную картину двора Солимана (султан Сулейман Великолепный – С. М.), которую дает де-Бусбек. "Двор этого государя, - говорит он, - был вполне великолепен. При нем были все главные придворные чины. Была вся кавалерия и его охрана, все спаги, гарипири, улуфаги и большое число янычар. Но во всей этой толпе царедворцев каждаго знали лишь по его добродетелям, его подвигам и проч."[45]. Параллельно этой записи - в левом столбце напротив - Екатерина вопрошает: "Но где найти Солиманов?"[46].

Своеобразным проявлением интереса Екатерины II к Болгарии является записка, в которой она спрашивает: "Не помните ли где положена и запечатана опера из болгарской истории сочиненная…"[47]. Наша попытка выяснить какому периоду болгарской истории посвящена опера и что собой представляла - результатов не дала. Не исключено, что она может быть обнаружена в архивах, поскольку ответ на той же записке гласит: "Оперы мне известныя все напечатаны, а из болгарской истории я не знаю. Впрочем все драматическия сочинения в публику не изданные, сколько припомнить могу, отданы гр. Пл. Александровичу"[48].

Других упоминаний о болгарах и турках во второй половине XIV в. и в XVI в. нет, а XV в. вообще "выпал" из поля зрения Екатерины II. Об одной из причин этого можно судить на основании записки императрицы к В.С. Попову[49] от 27 мая 1796 г., в которой она говорит о сложности получения сведений о славянах[50]. Значит ли это, что источниковая и историографи-

ческая база по истории Болгарии XV-XVI вв. осталась на уровне времен Татищева?

Отвечая на возникший вопрос, отметим, что в течение XVIII столетия издательская деятельность развивалась по восходящей линии. Наряду с выходом в свет отечественных книг и статей, публиковалась переводная литература, что способствовало распространению в читательской среде элементарных сведений о "балканских народах, их национальных особенностях, условиях жизни и т.д."[51]. Характер этой информации чаще всего оставлял желать лучшего в смысле достоверности, полноты изложения и т.п., а наименьший удельный вес в этом комплексе опубликованного составлял болгарский материал.

Екатерина II имела неограниченные возможности черпать материал практически из всего фонда накопленных в России знаний по истории Болгарии (архивы, летописи, исторические сочинения и т.д.), из трудов зарубежных авторов; на нее работал большой штат помощников, среди которых были и историки. Но, как видим, Екатерина II не воспользовалась даже той информацией по истории болгарского народа XV-XVI вв., которой могла бы располагать.

В связи с русско-турецкими войнами 1768-1774 и 1787-1791 годов гораздо больше внимания уделялось изданию трудов по Османской империи: Ф.А. Эмин, П.А. Левашев, Ф. Калверт, В. Миньо, Е. Кравен, Й.М. д'Оссон и др. Таким образом, объем печатной продукции по Османской империи значительно возрос, чего нельзя сказать о сведениях по Болгарии.

Интерес Екатерины к болгаро-турецким сюжетам, засвидетельствованный фрагментами ее сочинений, скорее всего можно связать с двумя явлениями тогдашней политической истории - мы имеем в виду, с одной стороны - русско-турецкие войны, а с другой стороны, -поворот во внешней политике России в 80-е годы XVIII в.

Перед началом русско-турецкой войны 1768-1774 годов Екатерина II послала на Балканы полковника Назара Каразина (по происхождению болгарина) с тем, чтобы поднять население на борьбу с Турцией, и болгарские добровольцы откликнулись на воззвание, вступив в ряды армии генерала П. А. Румянцева-Задунайского. Военные действия происходили в основном на территории Северной Болгарии, однако сфера активности России в Восточном вопросе концентрировалась "как бы на двух флангах балканского региона... в Дунайских княжествах, ... В Морее и на островах Эгейского архипелага"[52]. Таким образом, Болгария оставалась вне сферы активной политики России и в этот период, и во время русско-турецкой войны 1787-1791 годов, когда болгарские добровольцы вновь участвовали в составе русской армии в сражениях против Турции[53].

Говоря об особом внимании российской общественности XVIII в. к русско-турецким войнам, А. Н. Пыпин подчеркивал специфику восприятия и отношения самого общества к этим войнам как к продолжению ранее

бытовавшего и вызывавшего сочувствие предания о войнах против неверных в защиту единоверцев[54].

По условиям Кючук-Кайнарджийского договора 10 (21) июля 1774 г. Россия получила некоторые права на покровительство христианским народам в Османской империи, которые были подтверждены Ясским мирным договором 1791 г. Не вдаваясь в подробности договора 1774 г., считаем нужным указать на один из главных тезисов американского исследователя Родерика Дейвисона[55], который, возможно, потребует пересмотра некоторых суждений, устоявшихся в историографии.

Сопоставив три текста договора 1774 г., написанного на трех языках: русском, турецком и итальянском, американский ученый пришел к выводу, что в трехъязычный текст договора вкралось противоречие, вытекающее из разного толкования термина "протекция" русской стороной и турецкой. В результате Россия интерпретировала статьи 7 и 14 как право покровительства всем православным подданным султана, тогда как турки ставили свои подписи под более умеренной формулировкой (в их понимании слова "протекция"), то есть без "полета фантазии" России[56].

Для нас в данном случае важно то, что право протектората использовалось Россией для прикрытия внешнеполитических акций и существенную роль в этом играла Константинопольская патриархия, выступавшая от имени болгарского православного населения Турции, преследуя при этом свои интересы, а не болгар.

И. С. Достян указывает на особенность контактов в XVIII в., выразившуюся в том, что правительство Екатерины II поддерживало связи с людьми, которые пользовались сословными привилегиями и политическим влиянием. Но именно таких людей ни в самой Болгарии, ни среди болгарской эмиграции в России не было, а вступать в отношения с болгарской торговой буржуазией или низшим православным духовенством Петербург, считал делом несолидным и ненадежным[57].

Все это, на наш взгляд, явилось причиной слабой заинтересованности царизма в болгарских проблемах, и, как следствие этого, поверхностное и фрагментарное освещение болгарской истории конца XIV-XVI веков в сочинениях Екатерины II.

В рассматриваемый период происходит серьезный и крутой поворот в русской внешней политике - ее переориентация с "севера" на "юг". Балтийский вопрос был фактически решен Петром I (Ништадский мир, 1721 г.). Участие России в Тешинском договоре и окончательный раздел "Речи Посполитой" (1796 г.), равно как и потеря Швецией положения великой державы, бесповоротно укрепили позиции Российской империи в Северной Европе. Таким образом, идея "Северного аккорда" потеряла актуальность - отставка министра иностранной коллегии Н.И. Панина подтверждает это.

Одновременно растет значение южного направления российской внешней политики. Успехи в борьбе с Турцией, широкий выход к Черному

морю, рост влияния в бассейне Нижнего Дуная приводят к обострению вопроса о проливах, и желанию максимально развить успехи в Черноморском бассейне и Подунавье и сделать их необратимыми. Показатель этого - появление утопического "греческого проекта" в 80-х годах XVIII в., а также реального "Восточного вопроса".

В "век Екатерины" время Болгарии еще не наступило, хотя императрица амбициозно и заявляла: "Я не умру без того, пока не выгоню турок из Европы..."[58]. "Болгарский вопрос" выдвинулся в число первых лишь после Крымской войны, но это уже предмет особого разговора.

Исходя из вышеизложенного можно считать, что ограниченность материалов по истории Болгарии в первые два столетия османского господства в сочинениях Екатерины II в значительной мере явилась прямым следствием специфики не только политико-экономической ориентации правительства России, но и особенностей политических, культурных и конфессиональных контактов. Екатерина II не прошла мимо болгаро-турецких сюжетов, но приводимые ею сведения, во-первых весьма фрагментарны и разрозненны, а во-вторых, фактически не затрагивают проблему взаимоотношений завоевателей с завоеванными в XV-XVI вв. Основное внимание императрицы обращено было к общеславянским истокам русской истории, обоснованию незыблемости абсолютизма. Следует помнить о популярно-дидактической цели ее исторических сочинений и о подчиненности всего материала по зарубежной истории для выполнения основной задачи написания русской истории.

В вопросе об освещении Екатериной II болгарской истории можно присоединиться к мнению исследователей о том, что главным для императрицы было "царствовать[59], и поэтому никакое интеллектуальное занятие" она не превращала в профессию, оставаясь в науке дилетантом[60], писавшим добротные, компилятивного характера исторические упражнения[61]. Они не представляют научной ценности в том плане, что не дают оснований говорить о вкладе в изучение занимающей нас темы. В то же время сочинения Екатерины II интересны как отражение (разумеется, до известной степени) некоей суммы знаний и внимания к болгарской истории XIV-XVI вв., представляющих собой своеобразный симбиоз личностного и государственного уровней отношения к болгаро-турецкой проблематике.

Завершая сравнительный анализ рассмотренных трудов крупнейших отечественных ученых (разумеется, без Екатерины II) по истории России, можно сделать ряд общих выводов.

Во-первых, в этом ряду авторов "Историй" особняком стоит Ломоносов, разносторонняя научная деятельность которого только частично была связана с историей, а главным объектом исследования являлась древняя история Руси. Но при всем при этом не затронуть проблему положения южных славян в Османской империи ученый не мог - высказав свои

суждения, он, тем самым, выразил свою гражданскую позицию по рассматриваемой нами теме.

Во-вторых, все авторы рассмотренных трудов не имели специальной исторической подготовки и формирование их как профессионалов (в лучшем смысле этого слова) происходило уже в процессе работы над "Историями". Екатерина II в этот список не входит в силу иной "профессиональной" ориентации своей основной деятельности.

В-третьих, уровень развития самой истории в то время не привел еще к оформлению и отпочкованию самостоятельных исторических дисциплин. Одним из проявлений этого явилось включение сведений по зарубежной исторической географии, этнографии и т.д.

В-четвертых, следует указать на общность целей всех рассмотренных нами авторов - написать историю России как составной части всемирной истории, как части ойкумены, подчеркнув при этом древность происхождения и величие государства Российского. Своеобразие характера информации по истории Болгарии и Турции состояло в ее подчиненности применительно к истории России.

Подводя итоги, можно заметить слабую и/или недостаточную еще критическую оценку приводимого материала, ограниченность и односторонность исторических сведений о Болгарии XV-XVI вв. в рассмотренных русско-российских "Историях".

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Муртузалиев С.И. Историографические этюды по истории Болгарии XV-XVI столетий. - Махачкала, 1991. С. 47-48, 51-74, 105-119.
2. Славяноведение в дореволюционной России. - М., 1988. С. 13-14.
3. Пештич С.Л. Русская историография XVIII века. Ч. 1. - Л. С. 109; Оболенский Л. Сведения об авторе "Ядра Российской истории" А.И. Манкиеве // Библиографические записки. 1858. № 2. С. 38-40; Щукин П.И. Неизвестная рукопись А.И. Манкиева, написанная в 1714 г. в шведском городе Вестеросе // Русский архив. 1899. Т. 10. С. 319-320.
4. Пештич С.Л. Русская историография.... . Ч. I. С. 108.
5. Ядро российской истории, сочиненное ближним стольником и бывшим в Швеции резидентом, князем Андреем Яковлевичем Хилковым. В пользу Российского Юношества, и для всех о Российской Истории краткое понятие иметь желающих в печать изданное, с Предисловием о сочинителе сей книги и о фамилии князей Хилковых. Третье издание, иждивением Университетского переплетчика Никиты Водопьянова.- М., 1791. С. VI, VIII. Далее в тексте в скобках указывается книга, глава и страница по изданию 1791 г.
6. Подробнее см.: Пештич С.Л. Русская историография... . Ч. 1. С. 105, 106; Старчевский А. Очерк литературы русской истории до Карамзина. СПб., 1845. С. 108.
7. Славяноведение в дореволюционной России. - М., 1988. С. 15.

8. Ламанский Вл. Михаил Васильевич Ломоносов: Биографический очерк. - СПб., 1864. С. 26-27.
9. Ломоносов М.В. Поли. собр. соч. - М.-Л., 1955. Т. 9. С. 391-400, 815.
10. Пештич С.Л. Русская историография XVIII в. Ч. II. С. 168-168.
11. Тихомиров И.А. О трудах М.В. Ломоносова по русской истории // ЖМНП. Новая серия. 1912. Сент. - СПб., 1912. Ч. 41.- С. 41.
12. Моисеева Г.Н. Ломоносов и древнерусская литература. - Л.,1971. С. 150; Славяноведение в дореволюционной России. - М.. 1988. С. 27.
13. Пыпин А.Н. История русской литературы. Т. 3. С. 529.
14. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII - первая половина XIX в.). С. 70.
15. Ломоносов М.В. Поли. собр. соч. - М.-Л., 1952. Т. 6. С. 20. Далее ссылки на это издание даются в тексте - в скобках указывается том и страница цитируемого источника.
16. Пештич С.Л. Русская историография XVIII в. Ч. II. С. 196.
17. Шувалов Иван Иванович (1727-1797) - фаворит императрицы Елизаветы. В пору своего могущества оказывал поддержку Ломоносову, хотя нередко был в этом непоследователен.
18. Моисеева Г.Н. Ломоносов и древнерусская литература. С. 171-172.
19. Эйлер Леонард (1707-1783) - математик, физик и астроном, член Петербургской АН, в 1727-1741 и 1766-1783 годах работал в России.
20. За время жизни Ломоносова в России (за 37 лет после смерти Петра I в 1725 г.) сменилось шесть императоров.
21. Тюличев Д.В. Книгоиздательская деятельность Петербургской Академии наук и М.В.Ломоносова. - Л., 1988. С. 235-236; Астахов В.И. Куре лекций по русской историографии. С. 108.
22. Ломоносов М.В. Полн. собр. соч. Т. 6. Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии. 1747-1765 гг. - М.-Л., 1952. Как прежде (см. сн. № 15) ссылки на это издание даются в тексте.
23. Ломоносов отличает болгар дунайских от волжских.
24. Слово "диссертация" означает здесь просто "разсуждение" и еще не получило своего позднейшего специального значения.
25. Второй документ был написан Ломоносовым между 25 октября и 3 ноября 1749 года. "Возражения" - "обьекции" – Ломоносова были посланы Миллеру 8-7 ноября.
26. "Замечания" записаны Ломоносовым на полях протокола Чрезвычайного собрания АН от 6 марта 1750 года. Время написания - после 8 марта 1750 г.
27. За короткий срок - с июня 1759 г. по апрель 1761 г. - было отпечатано три издания, которые имели одну дату - 1760 г. Автором второй части этого труда являлся А.И. Богданов, но редакторскую правку (обработку) произвел Ломоносов. Книга пользовалась спросом и издавалась большими тиражами: 1 тираж 1200 экз.; 2 - 2457 экз.; 3 - 2406 экз.
28. Перу М.М. Щербатова принадлежат такие известные сочинения как, например, памфлет "О повреждении нравов в России" (ок. 1788-1787 гг.), первая русская социальная утопия "Путешествие в землю Офирскую г. С... шведского дворянина" и др См.: О повреждении нравов в России князя М. Щербатова и путешествие А.Радищева. Факсимильное изд. М., 1984;

Солодский Б.С. Русская утопия XVIII в. // Философские науки. 1975. № 5. С. 92-101.

29. Щербатов М.М. История Российская от древнейших времен: Т. I-VII. - СПб., 1770-1791. Далее ссылки на это издание даются в тексте - в скобках указывается том, часть и страница цитируемого источника.
30. У Щербатова том делится на части и на книги, но как заметил Н.Л. Рубинштейн, часть - это то, что мы обычно называем книгой, тогда как Щербатов называет книгой то, что мы зовем разделом; книга распадается на главы. Рубинштейн Н.Л. Русская историография. С. 131.
31. Дроснева Е. Българите в руската историопис от XVIII в. // Исторически преглед. 1984. № 2. С. 95-96.
32. Рубинштейн Н.Л. Русская историография. С. 129.
33. Памятные записки А.В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй. - М., 1990. С. 225.
34. Астахов В.И. Курс лекций... . С. 123.
35. Болтин И.Н. Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка, сочиненная генерал-майором Иваном Болтиным. - СПб., 1788. Т. I. С. (без пагинации).
36. Там же. С. 294.
37. Дневник А.В. Храповицкого. По подлинной его рукописи, с биографическою статьею и объяснительным указателем Николая Барсукова. М , 1901. С. 219-220, 223, 226, 247; Памятные записки А.В. Храповицкого, статс-секретаря Императрицы Екатерины Второй / Изд. полное, с прим. Г.Н. Геннади. - М., 1990. С. 226-227, 230, 266-268, 281-282. Записки охватывают время с 18 янв. 1782 г. до 7 марта 1793 г.
38. Пештич С.Л. Русская историография XVIII века. Ч. II. С. 261,263; Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII-перв. пол. XIX в.). - М., 1985. С. 152, 161.
39. Косминский Е.А. Историография средних веков. V - сер. XIX в. Лекции. - М., 1963. С. 183-185, 201; Соч. имп. Екатерины II.- СПб., 1906. Т. 2. С. IV-V.
40. Памятные записи А.В. Храповицкого... . С. 255.
41. Соч. имп. Екатерины II. Т. 2. С. 215, 655, 672; Пештич С.Л. Русская историография XVIII века. Ч. 2. С. 253; Моисеева Г.Н. Древнерусские литературные памятники в исторических драмах Екатерины II // ТОДРЛ. - Л., 1974. Т. 28. С. 289-295.
42. Время написания "Автобиографических записок" или "Мемуаров" относят к последним годам царствования Екатерины II - не ранее 1793-1794 гг. Записки императрицы Екатерины II. Репринтное воспроизведение. - М., 1990. С.V-VI; Записки имп. Екатерины Второй. Репринтное воспроизведение издания 1907 года. - М., 1989. С. VII (далее - Записки имп. Екагерины... Репринг 1907 г.).
43. Записки имп.Екатерины... Репринт 1907 г. С. 672-686.
44. Екатерина II очень высоко ценила книзу Монтескье, называя ее молитвенником для государей.
45. Записки имп. Екагерины... Репринт. 1907 г. С. 676-677.
46. Там же. С. 676.
47. Соч. имп. Екатерины II. Т. II. С. 652-653.
48. Там же. С. 653.

49. Попов В.С. - генерал-майор, статс-секретарь Екатерины II, управлял делами Потемкина.
50. Соч. имп. Екатерины II. Т. II. С. 507.
51. Достян И.С. Балканские проблемы в русской общественной мысли (конец XVIII - первая четверть XIX в.) // Балканские исследования: Вып. 8. Вопросы социально-политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. - М., 1984. С. 66.
52. Достян И.С. Особенности политики России в отношении отдельных балканских народов (конец XVIII - перв.пол. XIX в.) // Славяне в эпоху феодализма. - М., 1978. С. 240.
53. Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней. - М., 1987. С. 197-198; История на България. - София. Т. 5. С. 98-100.
54. Пыпин А.Н. История русской литературы. Т. 4. С. 253.
55. В болгарской публикации перевода работы американского исследователя не указаны выходные данные на языке подлинника и имя автора дано как "Родерик Дейнисън" - есть только ссылка на Slavic Review. Vol. 35. N 3. Sept. 1976.
56. Родерик Дейнисън. Преоценка на Кючуккайнарджийския договор // Балканистика.- София, 1989. № 3. С. 53-68.
57. Достян И.С. Особенности политики России в отношении отдельных балканских народов. С. 240, 243-247; Достян И.С. Политика царизма в Восточном вопросе: верны ли оценки К. Маркса и Ф. Энгельса // Советское славяноведение. М. 1991. № 2. С. 7.
58. Цит. по: Пыпин А.Н. История русской литературы. Т. IV. С. 65.
59. Страсть Екатерины к самовластию была "патологической" и оказывала "влияние на все, что делала русская императрица". См.: Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII-перв. пол. XIX в.). С. 146.
60. Каменский А.В. Екатерина II. С. 86.
61. Бернадский В.Н. А.Н. Радищев об истории Великого Новгорода // Учен. зап. Ленингр. гос. пед. ин-та им.Герцена. Т. 170. 1958. С. 72.

RUBEN SAFRASTYAN

OTTOMAN POLICY TOWARDS CHRISTIANS DURING TANZIMAT: NEW TENDENCES

1. Genesis of Tanzimat and emergence of concept of equal rights

In the period of military and political dominance of the rulers of Ottoman Empire, the problem of preserving the entirety of the poly-ethnic and poly-confessional state was solved from the standpoint of brutal military force. As it was frequently said by Turkish rulers at that time, "a state obtained by sword, can only be preserved by sword". Islam was an important factor in preserving the "spiritual union" and entirety of the Empire. The forceful islamization of non-Muslim nations was considered by Turkish authorities to be one of the important peaceful means of consolidating their rule on the conquered territories. Another means of preserving the Ottoman domination over non-Muslim countries was the so-called system of *millets*, religious communities, enjoying a certain internal autonomy. It allowed the conquerors to perform their rule through the spiritual leaders of the community without accounting for the internal life of the millets, and benefit in the form of different taxes.

These methods of preserving the Ottoman domination were discredited in the first half of XIX c. The disintegration of the system of military feudal estates (*timars*) resulted in the lessening of the power of the Ottoman army, which came to be defeated not only in the conflicts with the European armies, but also proved unable to cope effectively with the armed revolts inside the state. The liberation of Greece and Serbia after a period of consistent struggle testifies to this state of affairs. The economic advance and the uplift of national self-consciousness among the Christian peoples, as well as the pressure exerted by Europe made the practice of mass Islamization impossible. Islam lost its significance as an integrating force in the ethnically and confessionally heterogeneous Ottoman society. The processes of national consolidation among Slavs, Greeks, and Armenians also reflected on the system of millets. They underwent a gradual transformation to a form in which they prompted the awakening of social consciousness and animation in the social life of the Christian nations.

At the end of XVIII c., some representatives of the Ottoman bureaucratic elite began to realize the necessity of regulating governmental relations with the Christian reaya based on satisfying the minimum of its demands, to avoid subsequent revolts. This idea was first aired in the *lâiha* (Report) of Rumelia's Kadıasker Tatarcık Abdulla Effendi, which he presented to Sultan Selim III in 1791. In his *lâiha,* Tatarcık Abdulla Effendi went beyond the sphere of purely military reforms and depicting the plight of the country, treated the state of the Christians as well[1]. In a few years time, in the period when political power was

held by the rebellious circle of the "Rusçuk friends", headed by the famous Mustafa Paşa Alemdar, a government decree was passed, which deserves special attention. The "Vestnik Evropy", published in Petersburg announced, "Mustafa Alemdar has ordered that Muslims should stop using the word *gâvur* (infidel), as any Christian, of any confession serves the same God that Muslims believe in"[2]. This decree did not formally contradict the Koran[3]. Nevertheless, its publishing during the domination of Muslim fanaticism and the ideas of Muslim supremacy was undoubtedly an event of considerable importance, as it provided the guidelines for a prospective equality of Christians and Muslims. The upsurge in the national-liberation movements of the Balkan peoples from the 20ies of XIX c. was of decisive importance for the maturing of the new approach to the problem of preserving the entirety of the Empire and the policy pursued by the most realistic Turkish rulers. The view came to be held that certain minimal concessions should be granted to Christian peoples, to prevent prospective revolts.

As early as 1827, in a special ferman the Porte addressed to the local administration in Rumelia, it was set the task of providing the Christians' security and the inviolability of their property[4]. This idea was further substantiated in the *lâiha*, drafted in 1828 by the well-known poet and government member Keçecizade İzzet Molla, who occupied the post of custodian of the towns of Mecca and Medina, and by the clerk from the *Defterdar* office (the Ministry of Finance) Vecih Effendi. The *lâiha*, presented to Sultan Mahmud II aimed at demonstrating that certain concessions should be granted to the insurgent Christians. Pointing out that the state could not afford to be at war with Russia, the authors employ the following arguments against those rulers that firmly refused any concessions whatsoever, to be granted to the Christians: "Isn't it better for us to try and preserve even a part of what we might completely lose at war"[5]. In a year's time (in 1829), Mahmud II, desperately trying to keep Greece within the limits of the Ottoman Empire, was forced to resort to considerable, from his point of view, concessions. In a *ferman* from the end of muharrem 1245 (July, 1829), while addressing the Greeks of Morea, he promised: "There will be in the future no distinctions made between Muslims and reaya and everybody will be ensured the inviolability of his property, life and honor by a sacred law (*Sharia*) and my sublime patronage"[6]. The ferman proved to be a useless sheet of paper. In the future, however, the ideas it launched about the non-discriminating attitude of the Sultan to all his subjects "no matter what their confession was" became one of the guiding lines of Turkish functionaries from the 30-70ies of XIX c. They alluded to them while trying to lessen the pressure exerted by national-liberation movements of the Christian peoples and prevent the countries from interfering with the internal affairs of the Porte, under the pretext of patronizing the "co-religionists". They cited the *Sharia*, as Mahmud did this.

During the first years after the ferman for appeasing Morea was published, Sultan Mahmud did not re-consider his attitude to his non-Muslim subjects. He was forcefully "reminded" about it after the considerable Bulgarian revolt from

1835. In the course of his tour round Bulgaria in April 1837, he delivered a speech before the leaders of the Christian communities, stating "It is our wish to ensure the peace and security of all inhabitants of our God-protected great state, both Muslim and reaya. In spite of all difficulties we are determined to secure the flourishing of the state and the population under our protection (i. e. Muslims and reaya) you (i. e. the leaders of Christian communities) bearing in mind our wish, ought to believe us in this deed"[7]. Thus, promising, "To take care" of the welfare of the reaya, the Sultan required its obedience. In the same year, Mahmud II made his famous statement that all his subjects were his children and he treated them equally, the only difference perceived among them being of purely religious nature[8].

During the rule of the reformer-Sultan, some measures were taken for the gradual elimination of the differences in Muslim and non-Muslim attire: the latter were allowed to wear clothes made of the same material as those of Muslims[9]. Sultan Mahmud, trying to eliminate at least visual differences between Muslims and Non-Muslims introduced *fez* as a common hat for the representatives of both communities[10].

The formation of main ideas of concept of merger began at the end of the 30ies of XIX c., and in many ways it should be connected with the name of Mustafa Reşit Paşa — the initiator of the Tanzimat reforms and the leader of the reform movement in its first stage (end of 30ies — beginning of 50ies of XIX c.). He shared the view that only if a series of reforms on the European model were carried out, could the entirety of the state not only be pre-served, but the former might of the Empire could be restored. The reforms were meant to affect the Christian nations, too. In particular, Reşit suggested that the guarantees on the life, property, and honor should also include non-Muslims. The idea was put forward in the draft project prepared under his guidance, by several administrators[11]. On the same principle was based the Gülhane hatt-i şerif from November 3, 1839, written by Reşit, and initiating the period of Tanzimat. In fact, this principle did not go beyond the idea Sultan Mahmud II aired on the "equal attitude" to all subjects, both Muslims, and Christians.

Besides this, Reşit Paşa put forward the idea of the "unity of the entire Sultan's subjects", irrespective of their confession, which was entirely new for that time. It was at the heart of the newly coined word *tebaa* - "subjects"[12] first used in the draft project of the reform, drawn by a group of ministers headed by Reşit, and later presented to the Sultan. It mentions the "subjects of the Sublime State" (tebaa-ı Deviet-i Aliyye), i. e. the Ottoman Empire. The author then makes explicit the scope of the term: "All Muslims and representatives of other millets"[13]. The term was also used in the Gülhane hatt and later widely used[14]. Some years later, in 1846, addressing the leaders of Christian communities, Reşit endeavored to motivate it theoretically. He stated, "The difference in religion and sect is the personal affair of each individual and should not reflect on his rights . . . We are all subjects of one and the same government and were born and live in one and the same country. This should always be born in mind and no bad feelings should exist

on these grounds . . ."[15] This was the first instance of propounding the principles of "common territory" and "common government" as a basis of the unity of all nations in the multinational Ottoman Empire. He was also the first to use the word vatan, or "fatherland" with respect to the Ottoman Empire[16]. These ideas were further widely used by the second generation of supporters of Tanzimat and in the same time - apologists of policy of merger.

As a politician Reşit considered the different level councils (*meclis*) established to be of great importance. Christians were also supposed to participate in the councils; the majority, however, was meant to be Muslim[17]. The councils were the new means of securing the obedience of the subjected peoples. As early as 1833, the secretary of the British Embassy in Turkey D. Urquart concluded that Sultan could attract the Greeks and other "reaya" by establishing "elementary municipal institutes"[18]. Reşit may be supposed to have accepted his idea about employing the councils for securing the "unity" of Muslims and Christians[19]. It should be noted that during Reşit's rule a trend existed among Ottoman reform-oriented leaders to involve in the meclis representatives of those strata of non-Muslim nations that were interested in preserving the entirety of the Empire, though dreaming of reforms to guarantee them the inviolability of their life and property.

Reşit Paşa was the first Ottoman ruler to consider the problem of simplifying the Turkish language[20]. He actually aimed at making the process of mass education easier. Later, in the 60ies, the "Young Ottomans" gave this issue a political perspective – if Turkish were made easier to learn, this would prove to be a stimulus for non-Turkish people to master it, and finally facilitate the process of Ottomanization[21].

Assessing Reşit's ideas as a whole it is necessary to mention that they were of great significance in the history of socio-political thought in the Ottoman Empire in XIX c. In developing and generalizing some principles, propounded by former generations of Turkish rulers, as well as putting some new ones to the fore, he provided the basis of the concept of merger.

2. Main ideas of concept of merger

In the 50ies and 60ies of XIX c., the leaders of the reform movement of the second stage of Tanzimat Mehmed Emm Âli Paşa and Mehmed Fuat Paşa gave the main outline of the new ideological and political concept, which was based on the idea of merger of all nations of multi-confessional and multi-ethnic Ottoman Empire. If it were to be analyzed in their interpretation, attention should be paid to several details: first, they did not employ the term "concept of merger", but rather the French word "fusion" (merger), or the Turkish phrase "mezc-ü telifi" (merger and reconciliation) and second, the Concept of merger is nowhere propounded in its entirety.

On the other hand, a careful analysis of the documentary material bearing on Âli and Fuat's activity, including their writings on the subject, allow for a reconstruction of the main tenets of the "concept of merger" to be made. Besides, it

will be demonstrated that these political leaders, being of highly practical nature, not only propounded certain principles, but also endeavored to apply them in practice.

Âli and Fuat considered the merger of all inhabitants of the Ottoman Empire independent of their nationality or religious beliefs to be the only way of preserving its entirety. In May 1867, Fuat Paşa shared his views on this problem with the Russian Ambassador in Constantinople, Nikolay P. Ignatiev, who after his talks with Fuat, reported in Petersburg: "He (i. e. Fuat) is persistent in his belief that the Empire could only be saved through the merger of the Muslim and Christian population, and not their parallel co-existence"[22].

Turkish political leaders in confidential documents treated the necessity of merger, too. In a lâyiha, addressed to Sultan Abdülaziz, not intended to go to press (1867), Âlı Paşa wrote: "The merger of all subjects is the only means of preventing the coming danger (i. e., the collapse of the Empire — R. S.)"[23]. At the end of his life, Fuat once again warned the Sultan that if the merger were not realized, the existence of the Ottoman Empire seemed to him to have no perspective[24]. Other similar statements made by Âli and Fuat could be cited. Their determination to realize the merger could hardly be doubted.

The question arises, however, of the extent to which the merger was to be realized. Fuat Paşa wrote that it was to spread over the whole area of social relations, with the exception of purely religious matters. He specifies at this point that Christian population have, overall, two religions: the first of them moral, while the second is political. As far as the moral religion is concerned, it can be entirely ignored. The political religion, however, should be treated with utmost caution, as very often certain theories originate from it that run counter to the existence of the Empire[25]. "Pure religion", to employ Âli and Fuat's phrase, was, to their mind just "moral" religion. Being entirely harmless with respect to the foundations of the Ottoman state, it was to remain the only distinctive feature among the Sultan's subjects. There was to be no other difference among them.

Âli and Fuat did not provide a concrete answer as to the language of the prospective "integrated" society. Obviously, they had not fully realized the significance of the mother tongue and the important role it had in preserving national specifics. The documents they issued mention nothing about the state language, though Turkish (Ottoman) functioned as such in the Ottoman Empire. Ottoman leaders from the generation of Âli and Fuat mainly dealt with religious matters, and confessional distinctions drew their attention more than ethnic or linguistic ones.

Nevertheless, certain nuances in their conception imply that there exists a certain trend in Âli and Fuat's views towards consolidating the status of Turkish as an official language. In his lâyiha Âli Paşa stated that "any person who wishes to receive a job (i. e. Christian subjects — R. S.), was expected to be able to read and write in Turkish"[26]. In the lâyiha on the Greek revolts Fuat, much to his regret,

noted that Christian villagers could not write in Turkish[27]. Âli and Fuat were in favor of simplifying the Turkish language, which would facilitate its general use[28].

The idea of the future integrated society, where Muslims and Christians would "merge", was rather vague. Fuat wrote that this "great Empire (i. e. the Ottoman Empire — R. S.) could belong neither to the Greeks, nor to the Slavs, nor to any single religion or nationality. The Eastern Empire can exist only if there is unity among all the people in the East"[29]. It was to remain the Empire of the Sultan-Khalif's subjects. Fuat, however, noted that whatever transformations were made, the four pillars on which the existence of the Empire was founded were to remain intact: those were "the Muslim millet, the Turkish state, the Ottoman Sultans and Istanbul, as a capital"[30].

Âli Paşa numerously emphasized the specific role of the Turkish people in the new integrated society. In a letter to the French Ambassador in Constantinople Thouvenel (1858), he wrote, "If there still exists a people, which can govern the others and serve... as a link between the communities that is the Ottoman people (i. e., the Turks — R. S.)"[31]. He expressed this view once again in a confidential message to the Ottoman Ambassador in France, Cemil Paşa (1862)[32]. This reliance on the Turkish element is less pronounced by Fuat. He also considered, however, that the Turkish were better suited to governing the country than other peoples[33]. As it is evident from the above-mentioned facts, the final aim Âli and Fuat kept in mind was the preservation of the Turkish dominance in the future reformed Empire.

One of the most important questions, the solution of which would reflect on the existence of the prospective "integrated society", was the question of the political rights of its members. Formally, Âli Paşa and Fuat Paşa were in favor of equal rights for all subjects. If certain statements of Âli and Fuat are to be taken into consideration, they believed that Muslims and Christians should enjoy equal political rights. Both of them, however, firmly stated that Islam should preserve its status of dominating religion. The co-existence of political equality and the preservation of the leading role of Islam in Ottoman Empire in the middle of XIX c. were hardly possible. Therefore, Âli and Fuat's promises, though going further beyond the principles Reşit Paşa proposed and even envisaged the possibility for Christians to occupy government posts, were of purely tactical nature. This is confirmed by their reluctance in allowing Christians to occupy high government posts.

Âli and Fuat proposed a number of measures to aid the realization of their ideas. The most significant one was the fostering in all nations of the Empire a "unanimous spirit" of loyalty to the government. "The government may avoid ideological differences among its subjects if it fosters a spirit of unanimity in all of them" - Âli Paşa wrote[34]. The establishment of mixed educational institutions - primary and secondary - was considered as the first step in that direction, as "merger starts at the school desk", Fuat pointed out[35]. Education would then be resumed at colleges like Galatasaray, wrote Âli Paşa[36]. In his opinion, the

integrated education would "unite the interests" of the different nations in the Empire and make them loyal to the Ottoman government[37]. He also noted that the establishment of mixed Muslim-Christian schools, enjoying a high level of teaching would dissuade non-Muslims from sending their children abroad where they were brought up in an anti-Turkish spirit[38].

Another means of accomplishing the merger was the admittance of Christians in the army. Among Turkish government figures, Fuat was the most fervent supporter of the idea and he drew up even a program for the establishment of mixed volunteer formations, N. P. Ignatiev reported in Petersburg[39]. This problem "attracted the attention in Turkey" and was discussed in the Higher Council, the Russian military agent in Constantinople reported[40]. The admittance of Christians in Ottoman army considered the import step in right direction by Western powers too. As the French ambassador in the Ottoman Empire Marquis de Moustillet wrote, the enrollment of Christians in the army would serve "a certain moral integration", as well as "the creation of a common spirit"[41]. Baron Prokesch, the Austrian Ambassador to Constantinople, wrote, "Nothing would have a greater impact on the merger of nations, than the creation of a military system, based on general admittance in the army"[42]. The larger part of the Turkish ministers wanted that all officer posts should be occupied by Turks[43]. A special commission was formed to study the problem thoroughly, which, however, did not reach a conclusion. The idea was supported neither by the Christians, nor by the Muslims[44]. At the end of his life, Fuat was also disillusioned with it, not even mentioning it in his political testament.

Non-Muslim millets (religious communities) were a major obstacle on the way to establishing "an integrated" society. In the middle of the 50ies, leaders of Tanzimat reached the conclusion that millets enjoyed too great an autonomy, thus interfering with the merger. They believed millets were to be transformed into purely religious communities, while their civil competence was to be eliminated. Ali Paşa wrote, "Each community (millet) is a separate unit, with its peculiar spirit, language, customs, and aspirations. Their development may slip out of control... The government ought to assign each community only the right to deal with purely religious questions..."[45] The Hatt-ı Hümayun from 1856 reflects this position, upheld by Âli. Fuat was against the attempt of Armenian constitutionalists to establish national councils at the patriarchates because this would run counter to Mahmud II's decrees on the "spiritual rule" of the patriarch[46]. In May 1867, Ignatiev reported from İstanbul, "The Porte did not approve of the creation of a new Armenian constitution, an idea advanced by their most progressive party. The members of the commission working on the project visited Fuat and received a tentative reply"[47].

If all measures promoting the merger were to be taken, certain changes in the political structure of the government were due to occur, Âli and Fuat consciously supporting this trend. Fuat prompted the Sultan to undertake the necessary reforms as soon as possible[48]. Âli, being more cautious, realized that the

"rate" of reform, as he said "was to be in constant check by the fear of the boiler bursting"[49]. The major and nearest goal of the merger Âli and Fuat preached was to deal a blow on the national-liberation movement of Christian peoples of Ottoman Empire. They believed it had caught over from "the sparkle of dissent" coming from Europe, and was utterly devoid of any real grounds in the Ottoman Empire, being just artificially stirred up from abroad (Fuat)[50]. Another possible reason was "the national spirit"[51] of Christian subjects. It is the lack of understanding of the essence and real causes for the national-liberation movements that fostered in Turkish leaders an illusion that they could be suppressed.

The main tenets of the doctrine of merger , that have been treated, form the basis of the corps of ideas of some rulers from the end of XVIII and the first half of XIX c. Âli Paşa and Fuat Paşa, however, often lent them new contents. Thus, the idea taken over from the initiator of reforms of Tanzimat Reşit Paşa about the education of the population was formulated by Âli as the concept of fostering of "a spirit of loyalty" to the Ottoman government in all Ottoman subjects. Pointing out that in order to achieve "integrity", "it is insufficient, as some notables consider, teaching people to write and read", he wrote, "It is essential that the knowledge people receive should first serve this purpose"[52] (i. e. the integrity of all "Ottomans" — R. S.).

On the other hand, certain European states exerted strong influence while the doctrine of merger was being worked out. Besides the so-called "equality in rights", they also favored the admittance of Christians in the army. The English ambassador in Turkey Canning (Lord Stratford de Radcliff) was especially active in the realization of this idea. Moreover, the British government aimed at the reinforcement of the Turkish army, hoping to confront it with Russia, as well as at the elimination the tax of *haraç*, one of the most humiliating exactions for Christians[53].

The Porte, forced to give in to the pressure its mighty ally exerted, tried to ensure the privileged position of Muslims in the army. The Sultan proclamation (its author most likely being Âli) stated, first, Muslims are more numerous; and second, they are "used to carrying arms"[54]. When this question was discussed in the future, the first issue that was taken into consideration was the "fostering" of a spirit of loyalty to the Ottoman government in Muslims and Christians.

3. Legislative reforms aiming to merger Muslims and Christians

One of the salient aspects in the policy of the Porte in the 1850-60ies was to achieve, by way of reforms in different spheres of government management a merger of the various nations living in the country. Little attention has been paid in Turkish studies to this particular aspect of the policy of Tanzimat. One of the leaders of the Tanzimat, Fuat Paşa, considered, by the way, that "all efforts in the domain of home policy should be directed at achieving a single purpose: the merger of the different races"[55]. Merger was taken by Turkish rulers in the 50-60ies to be the main, and even the only way of preserving the entirety of the Empire and coping with the national liberation movement of the Christian peoples. They had drawn up a long-term program, and all reformer activity in the period after the Crimean war was devoted to its realization.

As has already been noted, an important place in the program of merger was occupied by measures taken, meant to transform millets into purely religious institutions by way of eliminating their traditional privileges in the sphere of civil management. It is not by chance that the text of the Hatt-ı Hümayun from February, 1856, contained an article, providing the realization of this idea: spiritual leaders of the millets, traditionally enjoying unrestricted power and acting as a kind of go-between whenever the essential rights of the ordinary millet members were violated by the Turkish authorities, were deprived of the right to deal with civil cases. The latter were presented to special councils (meclis), comprising clerical and secular officials[56]. In this way patriarchs were withdrawn the right of fully representing the interests of their parish before the Porte, while the newly founded councils were not given it, either. The introduction of this article in the text of the hatt initiated the attempts at administratively destroying the centuries-old system of millets, ensuring certain autonomy of non-Muslim nations in the internal life of the community, and replacing it for a system of purely religious units, devoid of any privileges in the civil sphere of life. Ten years later, in March 1866, a governmental circular letter was issued, confirming this article of the hatt-i Hümayun: spiritual leaders were forbidden to present to the Porte the so-called *tahrir*'s (grievances), going beyond purely religious matters[57].

Still another trend in the policy of merger could be discerned in the Hatt-ı Hümayun — the establishment of immediate control of the authorities over the activity of non-Muslim millets through involving their top circles within the Ottoman administrative system. One of the articles of the firman envisaged payment to the millets' spiritual leaders, thus making them government clerks[58].Other articles in the sultan decree were meant to provide conditions for facilitating the merger by way of establishing formal equality with respect to the rights Muslims and non-Muslims enjoyed, the establishing of the principle of equal representation in mixed meclis, etc.[59] These measures were aimed at winning the loyalty of the Christian peoples to the Turkish authorities.

All inhabitants of the Empire, despite their national or religious affiliations, were denoted in the Hatt-ı Hümayun as "subjects of the High Authority" (tebaa-ı

Dev-let-i Aliyye), "subjects of the Sacred Authority" (tebaa-ı Devlet-i Seniyye), "the Sultan's subjects" (tebaa-ı Şahane). As R. Davison notes, this fact reflected the desire of the authors of the hatt to eliminate "barriers among millets" and establish a common citizenship for all nations within the Empire[60]. It is in the text of the Hatt-ı Hümayun that the Ottoman term corresponding to "patriotism" was used for the first time - i. e., the word *vatandaşlık*[61]. The hatt, however, was not essentially a legislative act; it only outlined the reforms that were to be introduced in legislation in the future. This was actually done in the 1860ies.

The Tanzimat leaders considered administrative reforms to be of great importance. The vilayet reform they realized was not by chance thought to be a most important step in providing the conditions for carrying out the merger. In his brochure, anonymously published in Paris, Âli Paşa, while evaluating the so-called "Organic Department Law, made up under the name of the Danube Vilayet", which was accepted in 1864 and underlay the 1867 Vilayet Law and the Law of universal vilayet government from 1871, stated that "no measure had been taken by that time that suited better the interests of all the population, irrespective of nationality and religion" in the Ottoman Empire until that law was published[62]. A detailed account of its contents would make salient those specific forms that the policy of merger in administration took, as realized by the Tanzimat leaders[63].

The "Law" stipulated that all inhabitants within the Danube vilayet, which encompassed a considerable part of Bulgaria, were proclaimed "subjects of the High State", no matter what religion community they belonged to. One of the major tenets of Concept of merger was thus established in the legislative system. Non-Muslims obtained the right of equal representation in the administrative councils at all levels (*vilayet*, *sancak*, and *kaza* councils)[64]. However, owing to the fact that the Muslim population of the vilayet was mainly represented by Turks, while non-Muslims were not only Bulgarians, but also Greeks, Armenians, Jews, etc., Muslims in the meclis automatically had the majority. The introduction of the principle of "equal representation of Muslims and non-Muslims" in the particular conditions of the Danube vilayet, where non-Muslim men were about twice as many[65], was practically aimed at ensuring Muslims a disproportionably greater representation in the meclis.

The study of the corresponding articles in the "Law" comes to show that in spite of the declaration of the notorious principle of "equal representation", it contained certain articles that legitimized the larger representation of Muslims in the newly founded meclis of different levels. They envisaged the establishing of vilayet administrative meclis, amounting to 11 members, headed by a vali. Only six of them (three Muslims and three non-Muslims) were elected, while the other five became members of the staff "by appointment": the vali (head of the meclis), the inspector of the Sharia courts, the person in charge of financial matters of the vilayet and the one in charge of foreign affairs[66]. All these higher vilayet clerks were in their absolute majority Turks. Thus, only three or four out of the eleven members of the meclis were non-Muslim. The same correlation could be found in

the sancak[67] and kaza meclis[68]. The Law of 1864 stipulated that Christians could be elected in the meclis. Considerable space has been allotted in the text to the problem of the organization of elections for the councils of different levels (articles 67-82)[67]. A careful study of these articles, however, will show that their formulation ensured the election of non-Muslim persons who would be willing to co-operate with the authorities. Elections were organized by the local authorities, who were thus able to control their course. High property qualifications were set up for the candidates, its amount depending on the level of the meclis. Thus, if a man applying for the Council of elders was obliged to pay yearly taxes amounting to 50 kuruş at least, an applicant for the vilayet administrative Council (meclis) was required to pay 500 *kuruş*[70]. This fact clearly testifies to the lawmakers' intention to lean on well-to-do-circles of the population (including non-Muslims), while realizing their policy.

Central organs of government were also submitted to merger - imbued reorganizations. In March 1867, two new organs were set up instead of the Higher Juridical Council: the State Council and the Council of Jurisdiction. The State Council was attached special importance by the Porte[71]. Sultan Abdul Aziz's speech on the occasion of the establishment of the new organs gives an idea about the aims pursued by the main initiators for the creation of the Council - Âli Paşa and Fuat Paşa. It largely echoed the ideas of the supporters of merger that all inhabitants of the Empire, irrespective of their religious affiliations, are "children of the same fatherland" and hence "should not look upon each other with hostility and contempt". It was stated in the speech that the members of both Councils "should think of our Empire as an organism, made up of the unity of our subjects"[72]. Non-Muslims were also appointed in the councils. The composition of their staff, however, did not reflect the actual correlation among the various peoples and ethno-confessional groups of the Empire. Thus, out of 41 members of the State Council, only 13 were non-Muslims[73]. Midhat Paşa, a staunch supporter of merger, was appointed as Head of the Council. In general, the establishing of the State Council was another step on the way to implanting the ideas of Concept of merger in the government and administrative system of the Ottoman Empire.

In the program of merger, the "ideological merger" of the nations within the Empire was considered of special importance. Only the fostering of a "common spirit" of loyalty to the Sultan and the "Ottoman fatherland" would prepare the grounds for realizing the merger. Two means were suggested for attaining this aim - a mixed Muslim-Christian system of education, and mixed military units. Some attempts at introducing the principle of mixed education in the educational system were undertaken in the first period of Tanzimat. Turkish leaders, however, did not back up the idea legislatively until the 1860ies. In 1860, a government decree was issued, noting the necessity for admitting Christians in Muslim schools, thus enabling them to receive an education imbued with the "spirit of the government" and possibly later utilize at a government post[74]. The decree, however, did not come to be fully applied in practice. It was strongly opposed by both Muslims, who

considered mixed education of children to contradict the spirit of Islam, and by Christians, who guessed what the government really aimed at: "by means of this measure to weaken the sense of nationality and religion" in them[75].

Tanzimat leaders, however, were persistent. In 1869, the "Popular Education Law" was published. This large document comprised 196 articles and incorporated the ideas apologists of merger nourished about the "purposeful fostering" in non-Turkish nations of a spirit of loyalty to the "Ottoman fatherland"[76]. The analysis of its contents reveals two main directions in the policy of merger in the field of education. First, the disintegration of the advanced system of popular education of the Christian nations, and second, enhancing government control over it and the establishment of a new net of educational institutions with the ultimate goal of realizing the "ideological merger" of all inhabitants of the country.

The Law stipulated that all schools in the Ottoman Empire were divided in two categories: state and private. Non-Muslim children were mainly sent to private schools. Article 1 stated that they should be directly controlled by the state. The Hatt-I Hümayun from 1856 envisaged the establishing of special meclis, which were to deal with the problems of education and control the schools of oppressed Christian peoples. The authors of the 1869 Law, considering this article too "liberal", decided that non-Muslim schools should be directly supervised by the government. This law is the first to give shape to the idea of the "purposeful" fostering in non-Muslim subjects, of a spirit of loyalty to the Sultan and the "Ottoman fatherland". It is this goal that the articles of the Law on mixed education served.

This principle was implemented in second-degree schools. As it is obvious from article 38, the curriculum in the so-called mixed schools *idadiye* did not include special subjects for non-Muslim children, except for religion classes. This rendered non-Turkish children prone to denationalization. The leaders of Tanzimat did not have the courage to introduce the principle of "mixed education" in first-degree primary schools. They obviously bore in Midhat's mind failure in the Danube vilayet. In predominantly Christian-populated settlements the Law made a provision that besides sıbyan schools for Muslims, primary state schools should be set up for Christian children exclusively. At a first glance, this provision seems rather favorable for subjected peoples. Article 6, however, makes it clear that this is far from being so. It is obvious from the school program, published in it that subjects in the history and literature of the respective people were not meant to be studied in such schools. It is worth noting that the building of these schools had to be financed by the local Christian communities . . . Christian children, who graduated mixed or "purely" Muslim schools, had the opportunity, provided by the 1869 law, to study in High schools whose graduates were later expected to be employed as loyal Porte officials. The first institution of this type was the famous Galatasaray College, whose regulations were published by the Porte in 1868. The purpose that lay behind the establishing of the college is formulated in Article 1:

"The education and upbringing in the interest of the Empire of young people from all classes of the Ottoman state's subjects"[77]. This formulation reflects a point of view, shared by apologists of merger, that non-Muslims could occupy government posts after the respective "training".

The official documents we have treated so far testify to the fact that in the field of education Tanzimat leaders were most successful in their efforts at providing a legislative basis of the concept of merger. On the one hand, these laws dealt a severe blow on the advanced system of education of the oppressed Christian nations, and on the other — a net of unified state schools was created aimed at engraining the "all-Ottoman spirit" in all subjects of the Sultan. Âli Paşa and Fuat Paşa attempts at setting up mixed military units were considerably less successful. In May 1855, the idea of admitting non-Muslims in the army was for the first time put forward for legislative shaping up. A Sultan *irade* was published, abolishing the *haraç* and declaring obligatory military service for the entire population of the Empire. This document, written in the typical language of the Tanzimat epoch claimed that since non-Muslims in the Ottoman Empire enjoyed "well being and prosperity, ensured by the fairness of laws", they had to do military service together with the Muslims. "Only Muslim subjects have done their duty so far - the *irade* said - but the fatherland's defense is everybody's obligation"[78].

Besides calling in Christians to participate in the defense of the common fatherland, the *irade* made a point of stating that the dominant position of Muslims in the "mixed" army should be preserved. This statement was supported by the argument that they were "used to" carrying arms, as it were, and besides, they comprise the majority of the Empire's population. The Law, in fact, provided the "utilization" of non-Muslim subjects as cannon fodder in the defense of the collapsing Empire. The 1855 Law was strongly opposed both by Muslims and by Christians. Most Muslims thought it out of the question for *gâvur* to be allowed to carry arms. Christian subjects, on the other hand, could not accept the idea of shedding their blood in defense of the regime they abhorred. The 1855 Law remained but a sheet of paper and no mixed units were organized after it was issued.

In the beginning of the 1860ies, this question came to the fore again. Nevertheless, Âli Paşa and Fuat Paşa did not manage to incorporate one of the main ideas of the doctrine of merger into a law. Only the admittance of Christians in police corps was legislatively supported in the Tanzimat period. The intensification of the policy of merger in the 1860ies was accompanied by reinforced persecution in the cultural and social life of the Christian nations. This fact is not surprising because the elimination of the little autonomy in internal life, traditionally enjoyed by Christian communities, was one of the aims of the Concept of merger. The authorities were greatly worried by the activity of the Balkan and Armenian press, which was in a flourishing state after the Crimean war, and by the upsurge of national-liberation movements. They tried to put it under their immediate control by means of "legislative" measures. A law was

published in 1865 concerning the press. Article 1 stated that not a single periodical in the Ottoman Empire could be founded or issued, no matter what language it was written in, without the government's permission[79].

It is interesting to note that the Porte tried to justify these measures by the necessity for preserving the so-called "unity of the Ottoman subjects". In 1867, Âli Paşa had to sign an official decree on intensifying government control over the press. With this act, the Porte was granted the right to close down any periodical including those, published in the non-Turkish languages of the Empire, in case they aroused even the slightest doubts in their loyalty Among the editions, considered to be "inconvenient", were the ones that stood in the way of "unity of minds and merger of interests"[80]. This formulation referred to all the activities accompanying the national liberation upsurge of the Christian peoples on the pages of the press and was severely persecuted as running counter to the official policy of merger. The legislative acts from the 1860ies also incorporated the ideas of those supporters of the doctrine of merger who were in favor of the wide spread of Turkish as an official language of the Empire, knowledge of it being necessary for occupying a government post. This fact was clearly indicated in the 1867 law, concerning the appointment of inspector-clerks[81]. The ability to "speak Turkish" was one of the requirements to applicants for the police force[82]. A similar aim was pursued with the so-called "literacy qualifications", established by administrative laws for the candidate-members of the *meclis* on different levels. In order to be elected in the *kaza* administrative meclis, for example, the candidate had to be able to read and write. Even though the language was left unspecified, it was implicit that it had to be the language of the dominant nation. The only language used in the electoral organs, which were to demonstrate "the unity and harmony" among the different nations in the Empire, was Turkish.

Efforts of Âli Paşa and Fuat Paşa at introducing the Concept of merger in the legislative system of the country were crowned by the law from 1869 on Ottoman citizenship. The first article of this act proclaimed all inhabitants of the Ottoman Empire, irrespective of their national or confessional affiliations, to be "subjects of the Ottoman Empire"[83]. This law was ostensibly favorable for non-Muslims, as this was the first occasion when their right to be called "subjects" together with Muslims, was explicitly stated. This act also formally eliminated the centuries-old religious discrimination, so typical for based on Muslim legislation state systems. As the Turkish specialist H. Fişek justly notes, this was the first law in Muslim states on citizenship, which was devoid of religiousness[84]. The actual significance of this law, however, lay somewhere else. It was aimed at depriving non-Turkish nations of their national specificity. From that moment on, all inhabitants of the Empire were "Ottoman subjects" and not Greeks, Bulgarians, Armenians . . . This was an important step towards the merger of population the multi-national Empire.

Summing up the analysis made of the contents of the most important official acts, passed by the Porte in the period of the Tanzimat reforms after the

Crimean war, it could be noted that the initiators of the policy of merger were able to realize their program legislatively just partially. Many important points did not come to life. There not existed a well-functioning and strictly centralized system, which would provide the basis for the merger. The educational and military transformations, aimed at creating a "common spirit", did not reflect the respective ideas in their entirety. The authors themselves were aware of this. At the end of his life, while estimating the results of his and Fuat's work on higher government posts, Âli Paşa bitterly noted, "We proved to be helpless"[85].

4. Policy of merger on the local level: Ottomanization of Bulgaria

The character of the policy of merger could be best traced in the process of "Ottomanization" of population of the Danube vilayet, comprising the larger part of Bulgaria. It is here that the new policy was most fully and consistently realized. This choice was not occasional. In case of success, the Porte would convince both the West and Europe that it not only kept the promises given in the Hatt-ı Hümayun from 1856, but also effectively ruled one of the most advanced and potentially dangerous regions in European Turkey. Aali and Fuad also had in mind experimenting with new methods of neutralizing the violent national-liberation movement of the Bulgarian people. This decision was also influenced by the fact that Bulgaria was not far from the capital, thus enabling the authorities to exercise immediate control and eventually correct the policy of the local authorities.

The policy of Ottomanization in Bulgaria was initiated with the introduction of the new vilayet system. A Sultan irade from November 1864, proclaimed the foundation of the so-called Danube vilayet in the place of the former Nis, Vidin and Silistria *eyalets*[86]. The new vilayet included the main part of territory of former Bulgarian Kingship – the Danubian and Western Bulgaria, including the district of Küstenci[87]. This new established vilayet had had territory of 86 000 m^2 with the population about 3 millions[88], the majority of which was Bulgarian[89].

Ahmed Midhat Pasha was appointed *vali* (general-governor) of the Danube vilayet. It would be a mistake to think of this appointment as occasional. By that time, Mid-hat had earned himself a reputation of an energetic, business-like governor, with an European outlook, This fame he gained when serving between 1860 and 1863 vali of the Nish vilayet: His fame as pro-European governor was a considerable asset for Aali Pasha and Fuad Pasha. They even considered his opinion while drafting the text of the law on the formation of the Danube vilayet[90]. Besides, the leaders of Tanzimat movement Midhat was regarded by Bulgarians as relatively pro-Bulgarian.

The ideas underlying the Sultan irade and the law on the formation of the Danube vilayet were largely aimed at enhancing the process of Ottomanization of that region of the Empire. Thus, in the irade, officially read by Midhat before the citizens of Rusçuk (Ruse) and foreign councils, it was written, "all political, financial and administrative institutions should function as a unified, well-run, and constantly controllable body"[91]. This was in unison with the instructions Midhat

had been given. An active and persistent ruler as he was, he stuck to them in the course of his governorship, at times interpreting them in accordance with his views. The main task, as he saw it and later wrote, was to 'cement' all nations and create a common fatherland for all of them, "which would render them insensitive to any influence coming from abroad"[92].

"Ottomanization" of Bulgarian schools was an important component in Midhat' policy in the Danube vilayet. First, he tried to act by sheer force. In the summer of 1865, Tyrnovo citizens were "offered" to erect the building of a mixed Muslim-Christian school, "located at an equal distance from the Turkish and from the Christian quarters". Bulgarians were ordered to close down the local national school and submit the money collected by the Bulgarian community for its maintenance, to the town authorities[93]. Thus a town, where Bulgarians comprised 65 percent of the population, was deprived of its school. It is hardly surprising that at its session the Bulgarian community in Tyrnovo did not flinch from its refusal to satisfy the ambitions of the authorities[94]. Midhat Pasha was forced to give up further similar attempts for a time. From that moment on, vali acted more "subtly", trying first to attract the representatives of the Bulgarian population. He managed to obtain the support of the local Bulgarian notables. They were all included in the mixed Bulgarian-Turkish commission, which was to draft the project of the respective reform[95]. In spite of the fact that specially chosen people sat in the commission, it was a long time before they could reach an agreement. Because of the considerable pressure Midhat Pasha had exerted on the members of the commission, however, the project text was finally sanctioned in several months' time[96].

The main point in this large document, comprising of 72 articles, was the government decree on mixed education from 1860. It also contained Midhat's own suggestions. One of them was to do away with all Christian schools, except for those of the "Lancaster" type of the first degree, after whose graduation Christian children would go on to mixed schools. The finances Christian communities allotted for the maintenance of these schools were, from that time on, to be made available to the government funds and employed for the keeping of the mixed schools. The building of mixed schools was to be financed by the communities themselves, and not by the authorities. In case a shortage of financial means appeared, Midhat Pasha proposed the introduction of an additional tax[97].

Midhat's propositions were clearly anti-Bulgarian and were meant at fully eradicating the wide set of Bulgarian national schools of the second degree. This was actually the new element he introduced in the contents of the 1860 government decree. He, however, tried to create the opposite impression on Bulgarians. Addressing the representatives of the Bulgarian and Turkish communities in Rusçuk (Ruse), he stated that on the timely realization of this program depended the happiness of both Turkish and Bulgarian children, and this was a constant preoccupation of the Turkish government[98].

Several mixed schools were set up in the Danube vilayet. The one in Rusçuk was considered the most famous. The descriptions, left by contemporaries, however, show that education in this "exemplary" school was at an extremely low level, there was a lack of qualified teachers and textbooks, school curricula were drawn negligently . . . Its contemporaries shared the opinion that it was largely inferior to Bulgarian schools[99]. It should be noted, that Bulgarian language was not one of the subjects on the program, as, Midhat stated, only the study of Turkish could guarantee Bulgarian children a happy future "so that they could serve both the Sultan and their fellow-countrymen "[100]. Turkish rulers were definitely successful in establishing mixed schools, which was not the case where primary education is concerned. It is well known that Midhat Pasha was in favor of engraining the "Ottoman spirit" as early as childhood. It is not by chance that the project he drafted for reforms in the system of primary education envisaged the establishing of mixed schools for eight-to-ten year-old children.

At the end of 1865 Midhat "seriously under-took setting up mixed primary schools in the large towns of the vilayet"[101]. He was seriously opposed, however, both by Turkish, and by Bulgarian population. The Turkish were dissatisfied, as they considered it contemptible for their children to study together with the *gâvurs*. Most Bulgarians were aware of the aims pursued by the government. They shared the opinion that common studies with children from the dominant nation would cause them to lose their sense of national belonging. The opposition proved to be so persistent that the authorities had to give up their plan for a time. The vali, however, was once again insistent. He decided to proceed by different methods. In the autumn of 1867, the vilayet meclis was presented a project, based on the reform program of the educational system, drafted earlier by Midhat Pasha. Despite the approval of some Bulgarian members of the meclis, it was not ratified. Mixed primary schools in the Danube vilayet did not come into being.

The authorities were even less successful in their attempts to set up mixed Muslim-Christian military units. At the beginning of his activity as vali, Midhat-pasha had in mind creating mixed police forces. He did not manage to realize this intention at a larger scale; however, Christians in those units were very few. Attempts were also made at admitting Bulgarians into the 40 thousand troops the authorities recruited to fight the rebels[102].

While summing up the policy of the Turkish authorities aimed at the Ottomanization of Danube Bulgaria, it should be emphasized that it largely failed. The intensification of the national-liberation movement was not held in check. The measures taken for engraining in Bulgarians a spirit of loyalty to the Sultan and their merger within the composition of the "Ottoman nation" were not very successful, either. The Bulgarian answer to Ottomanization was the enhanced struggle for political and national liberation. The armed April uprising from 1876 and its cruel suppression by the Turkish punitive troops marked the collapse of this policy and demonstrated its lack of historical perspective. The failure in the Danube vilayet, considered by Turkish rulers "a model for the whole Empire",

played the decisive role for the temporary rejection of the policy of merger all over the Empire.

REFERENCES

1. See the text of the lâiha in Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1954), p. 14-15.
2. *Vestnik Evropy*, 1 (XVIII, 1809), p. 78-79.
3. In the Koran, Jesus spoke "Since Allah is my Lord and Your Lord" (3; 5). Another line in the Koran says, "Those closest in their love to the believers were the ones who said, "We are Christians" (6: 85).
4. M. N. Todorova, *Angliya, Rossiia i Tanzimat (Vtoraia chetvert' XIX v.)*, (Moscow, 1983), p. 25.
5. See the text of the lâiha in I. Sungu, "Mahmud II.nin Izzet Molla ve asâkir-i mansûre hakkında bir hattı", *Tarih vesikaları*, 3 (I, 1941-1942), p. 173.
6. See in the text of the ferman (French translation) in A. Prokesh-Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Turkischen Reiche in Jahre 1821 und der Gründung des hellenischen Königreichep. Aus diplomatischen Standpunkte*. Bd. 6 (Wien, 1867), p. 57.
7. Halil Inalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (Doktora Tezi'nin 50. yılı, 1942-1992), (İstanbul, 1992), p. 28.
8. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşıt Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1954), p. 100.
9. Z. F. Findikoglu, "Tanzimatta içtimai hayat", *Tanzimat*: I (Istanbul, 1940) p. 630.
10. See Seçil Akgün, "The Emergence of Tanzimat in the Ottoman Empire", *OTAM*: *Ankara Üniversitesi Osmanlı tarihi araştırma ve uygulama merkezi dergisi*, 2, (Ocak 1991), p. 7.
11. See in the text of the draft, published in Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1954), p. 172.
12. The plural of the Arab word "tabi"—'dependent, subject to'.
13. See in the text of the draft, published in Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1954), p.172.
14. T. X. Bianchi, *Nouveau guide de la conversation en français et en turc...* (Paris, 1852), p. 296. It should be noted, for the sake of justice, that another ruler, Sadık Rıfat Paşa also wrote about "all subjects", failing to render the term more concrete, however.
15. *Z. Şakir*, Büyük Türk inkılabı, Cilt I (Istanbul, 1931), p. 56.
16. The word *vatan* was first used in the Gülhane hatt.
17. On the great importance of different councils during Tanzimat reforms see excellent research of Turkish historian, which is based on the documentation from the *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*: Ali Akyıldız, *Tanzimat dönemi Osmanlı merkez teşkilâtında reform (1836 - 1856)*

(İstanbul, 1993), p. 177 – 291.

18. D. Urquart, *Turkey and Its Resources, its Municipal Organization and Free Trade*... (London, 1833), p. 2
19. Şerif Mardin thoroughly studied the Urquart's influence on the Ottoman reforms. See Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton, 1962), p. 247-251.
20. S. Levend, *Türk dilini gelişme ve sadeleşme devreleri* (Ankara, 1972), p. 81.
21. Ibid.
22. *Ignat'ev to Gorchakov, 25 April/7 May*, Archiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Imperii (AVPRI), dossier "Kantseliariia", 1867, file 31, sheet 489.
23. Ali Pascha, Memorandum (30.11.1867), - *Istanbul und das moderne Turkenthum (Politische, sociale und biographische Bilder von einem Osmanen)*, Teil 1, (Leipzig, 1877), p. 88.
24. Fuad Pasha, Political Testament, - J. L. Farley, *Turks and Christians* (London, 1876), p. 242.
25. Ibid, p. 243.
26. Ali Pascha, Memorandum (30.11.1867), - *Istanbul und das moderne Türkenthum (Politische, sociale und biographische Bilder von einem Osmanen)*, Teil 1, (Leipzig, 1877), p. 86.
27. See in the text of the lâiha of Fuad Paşa in Ali Fuad Türkgeldi, *Mesail-i mühimme-i siyasiyye*. Yayına hazırlıyan B. S. Baykal. Cilt: 3, Baskı: 2 (Ankara, 1987), p. 112.
28. N. Kononov, *K istorii formirovaniia turetskogo pis'menno-literaturnogo iazyka*, - Tiurkologicheskii cbornik 1976 (Moscow, 1978), p. 271.
29. Fuad Pacha, Political Testament, - J. L. Farley, *Turks and Christians* (London, 1876), p. 242.
30. Cevdet Paşa, *Tezakir* : 1 - 12. Yayınlayan: C. Baysun (Ankara, 1953), p. 85.
31. See in the text of the letter: [Aali Pacha], Lettre au L. Thouvenel, - L. Thouvenel, *Trois annees de la Questıon d'Orient, 1856-1859* (Paris, 1897), p. 317.
32. See in the text of the letter: [*Aali*], Lettre particuliere au Mehmed Cemil Pacha, – B. Lewis, "Ali Pasha on nationalism", *Middle Eastern Studies*, 1 (volume 10, 1974), p. 71.
33. See his statement on this before the French journalist in P. Challemel-Lacour, "Hommes d'Etat de la Turquie — Aalı Pacha et Fuad Pacha", *Revue des deux mondes*, 78 (XXXVIII, 1868), p. 922.
34. [Âli Paşa], "Âli Paşa'ya atfedilen Türkçe vasiyyetnâme", *Belgelerle Tanzimat : Osmanlı sadrıâzamlarından Ali ve Fuat Paşaların siyasi vasiyyetnâmeleri*, Hazırlıyan E. D. Akarlı (İstanbul, 1973), p. 47.
35. *Ignat'ev to Gorchakov*, 7/19 March 1867, AVPRI, dossier "Kantseliariia",

1867, file 31, sheet 63ob.

36. [Âli Paşa], "Âli Paşa'ya atfedilen Türkçe vasiyyetnâme", *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı sadrıâzamlarından Ali ve Fuat Paşaların siyasi vasiyyetnâmeleri,* Hazırlıyan E. D. Akarlı (İstanbul, 1973), p. 47.
37. Aalı Pacha, "Testament politique", *La Revue de Paris,* 9 (III, 1910), p. 106.
38. Ali Pascha [Memorandum]..., p. 87-88.
39. *Ignat'ev to Gorchakov, 25 April /7 May,* AVPRI, dossier "Kantseliariia", 1867, file 31, sheet 495-495ob.
40. *Voennyi agent v Konstantinopole o predpolagaemom formirovanii voennykh chastei iz khristian,* Tsentral nyi Gosudarstvennyi Voenno-istoricheskii Archive Rossii (TsGVIA), dossier 450, inventory 66, sheet 35.
41. *De Moustillet au Talleyrand,* 22 février 1867 (copie), AVPRI, dossier "Glavnyi Arkhiv, 11-18", 1855-1867, file 1, sheet 23ob - 24.
42. [Baron Prokesch], "Observations du Baron Prokesch sur le Mémoire du cabinet française", *Les reformes et la protection des Chretiens en Turquie, 1673-1904: firmans, berats, protocoles..., lois, memorandums,* etc, Editeur A. Schopoff (Paris, 1904), p. 89.
43. *Voennyi agent v Konstantinopole o predpolagaemom formirovanii voennykh chastei iz khristian,* TsGVIA, dossier 450, inventory 66, sheet 36.
44. *Ignat'ev to Gorchakov,* 21 March/2 April 1867, AVPRI, dossier "Kantseliariia", 1867, file 31, sheet 159ob.
45. *Aali Pacha,* Testament politique.., p. 106.
46. *Ignat'ev to Gorchakov, 25 April/7 May 1867,* AVPRI, dossier "Kantseliariia", 1867, file 31, sheet 491ob - 492.
47. *Ignat'ev to Gorchakov,* 16/28 *May,* 1867, AVPRI, dossier "Kantseliariia", 1867, file 31, sheet 632 – 632ob.
48. Fuad Pasha, Political Testament... p. 235-236.
49. P. Challemel-Lacour, "Hommes d'Etat de la Turquie - Aali Pacha et Fuad Pacha", *Revue des Deux Mondes,* 78 (XXXVIII-e année, 1868), p. 916-917.
50. *Ş. Esmer,* Siyasi tarih, (Istanbul, 1944), p. 168.
51. [*Âli Paşa*], *Ali Paşa'ya atfedilen Türkçe vasiyyetnâme...,* p. 46.
52. Ibid., p. 47.
53. See Count Clarendon's opinion (British Minister of Foreign Affairs) on the "advantages" of this measure in *Eastern Papers, XVIII: Correspondence Respecting Christian Privileges in Turkey* (London, 1856), p. 1.
54. *Eastern Papers, Part XVIII: Correspondence Respecting Christian Privileges in Turkey* (London, 1856), p. 2.
55. Fuad Pasha, Political Testament... p. 242.

56. See in the text of the Hatt in: *Düstür*, Cild-i evvel (Dersaâdet, 1289), p. 9.
57. See *Arshaluys Araratyan*, 775 (1866).
58. *Düstür*, Cild-i evvel (Dersaâdet, 1289), p. 9.
59. *Düstür*, Cild-i evvel (Dersaâdet, 1289), p. 7-10.
60. R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876* (Princeton, 1963), p. 56.
61. Ibid.
62. [Aali Pacha], Un Impartial, *Réponse a Son Altesse Moustapha Fazil Pacha au sujet de Sa lettre an Sultan* (Paris, 1867), p. 19.
63. See the text in *Düstür*, Tabb-ı sani (Dersaâdet, 1282), p. 517-536.
64. *Düstür*, Tabb-ı sani (Dersaâdet, 1282), p. 520, 524.
65. N. Todorov, Balkanski gorod XV-XIX (Moscow, 1978), p. 283.
66. *Düstür*, Tabb-ı sani (Dersaâdet, 1282), p. 520.
67. *Düstür*, Tabb-ı sani (Dersaâdet, 1282), p. 525.
68. *Düstür*, Tabb-ı sani (Dersaâdet, 1282), p. 528.
69. *Düstur*, Tabb-ı sani (Dersaâdet, 1282), p. 531-534.
70. *Düstür*, Tabb-ı sani (Dersaâdet, 1282), p. 531, 535.
71. See in the text sultan's declaration in: *Düstür*, Cild-i evvel (Dersaâdet, 1289), p. 703.
72. Quoted from: A. D. Novichev, Istoriia Turtsii, Tom IV, Novoe Vremia, Chast' III (1853-1875) (Leningrad, 1978), p. 173.
73. See the list of the members of the State Council in E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VI (Ankara, 1954), p. 148-149.
74. *Kozhevnikov to Ignat'ev, 23 January 1866*, AVPRI, dossier "Posol'stvo v Konstantinopole", 1866, file 2182b, sheet 23ob.
75. *Kozhevnikov to Ignat'ev, 23 January 1866*, AVPRI, dossier "Posol'stvo v Konstantinopole", 1866, file 2182b, sheet 24.
76. See the text in *Düstür*, Cild-i sani (Dersaâdet, 1289), p. 184-219.
77. See in the text of regulations in *Düstür*, Cild-i sanı (Dersaâdet, 1289), p. 245.
78. See in the French translation of the irade in *Eastern Papers, Part XVIII: Correspondence respecting Christian privileges in Turkey* (London, 1856), p. 2.
79. See in the text of law in: *Düstür*, Cild-i sani (Dersaâdet, 1289), p. 220.
80. See in the text in *Corps de droit ottoman: recueil des codes, lois, réglements, ordonnances et actes les plus importants du droit interieur, et d'etudes sur le droit coutumier de l'Empire ottoman, Volume* II, Editeur George Young (Oxford, 1905), p. 326.
81. See in the text of the law in *Düstür*, Cild-i sani (Dersaâdet, 1289), p. 718.
82. See in the text of the respective Sultan's irade (French translation) in *Corps de droit ottoman: recueil des codes, lois, règlements, ordonnances et actes les plus importants du droit interieur, et d'etudes sur le droit coutumier de l'Empire ottoman, Volume II*, Editeur George Young

(Oxford, 1905), p. 289.

83. See in the text of the law in: *Düstür*, Cild-i evvel (Dersaâdet, 1289), p.16.
84. H. Fişek, *Türk vatandaşlık hukuku* (Ankara, 1959), p. 5-6.
85. *Aali Pacha*, Testament politique..., p. 509.
86. See in the text of Sultans *Irade* obtained by Russian diplomats in AVPRI, dossier "Glavnyi Arkhiv, 11-18", 1855-1867, file 1, sheet 73—86.
87. P. Kenov", *B"lgariia pod turskoto vladichestvo* (Sofiia, 1931), p. 29.
88. Kanitts, *Dunaiskaia Bolgariia i Balkanskii poluostrov*, per. s nem, (SPb, 1876), p. 120.
89. Popova, "Natsional'no - osvoboditel'naia bor'ba bolgarskogo naroda v 60-kh godakh XIX veka",. Voprosy istorii, 10 (1953), p 53.
90. Midhat Paşa, Hayat-ı siyasiyyesi, hedimatı, menfaa-yı hayatı, —Tabsıra-ı ibret (Istanbul, 1325), p. 23.
91. *Düstur*, Tabb-ı sani (Dersaadet, 1282), p. 515.
92. Midhat Pacha, *La Turquie. Son passe, son avenir* (Paris. 1878), p. 14
93. *Kozhevnikov to Ignat'ev*, 12/24 January 1866, AVPRI, dossier "Posol'stvo v Konstantinopole", 1866, file 2182b, sheet 25.
94. *Kozhevnikov to Ignat'ev*, 12/24 January 1866, AVPRI, dossier "Posol'stvo v Konstantinopole", 1866, file 2182b, sheet 25ob.
95. P.P.K., "Midkhat" pasha i opitvanneto my da poturchi b"lgarskit" uchilishcha", B"lgarska Sbirka, I (V, 1898) p. 59.
96. *Kozhevnikov to Ignat'ev*, 12/24 Januaıy 1866, AVPRI, dossier "Posol'stvo v Konstantinopole", 1866, file 2182b, sheet 24.
97. *Kozhevnikov to Ignat'ev*, 12/24 Januaıy 1866, AVPRI, dossier "Posol'stvo v Konstantinopole", 1866, file 2182b, sheet 25ob.
98. *Kozhevnikov to Ignat'ev*, 12/24 Januaıy 1866, AVPRI, dossier "Posol'stvo v Konstantinopole", 1866, file 2182b, sheet 28.
99. See G. Pletn'ov, "S"protivata na b"lgarskiia narod protiv osmaniziraneto na rodnite uchilishcha v Dunavskiia vilaet", Trudove na BTU, 3 (XII, 1975), p. 142-144.
100. G. Pletn'ov, "S"protivata na b"lgarskiia narod protiv osmaniziraneto na rodnite uchilishcha, v Dunavskiia vilaet", Trudove na BTU, 3 (XII, 1975), p. 126.
101. *Kozhevnikov to Ignat'ev*, 12/24 January 1866, AVPRI, dossier "Posol'stvo v Konstantinopole", 1866, file 2182b, sheet 13.
102. Midhat Bey, *The Life of Midhat Pasha* (London, 1903), p. 45.

АНУШ ОГАНЕСЯН

"МАРУЗАТ" АХМЕДА ДЖЕВДЕТА КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ТАНЗИМАТА

Борьба за реформы в Османской империи в XIX в. (танзимат) представляет собой одну из интереснейших и важнейших страниц истории этого государства. О реформах эпохи танзимата существует обширная литература. Известно,что в условиях острого внутри- и внешнеполитического кризиса, потрясавших основы империи национально-освободительных движений, угрозы вмешательства великих держав, стала совершенно очевидной несостоятельность традиционных методов сохранения целостности османского государства. Поиски новых методов и форм удержания подвластных народов в составе империи занимали важное место в идеологии реформаторов периода танзимата /30-60-е гг. XIXв./

Вполне естественно, что вступление империи на путь нововведений постоянно наталкивалось на сопротивление в традиционном, веками складывавшемся османском обществе.[1] Введение преобразований в самых различных сферах жизни османского общества проходило в условиях борьбы идей, в которой новое наталкивалось на сопротивление не только среди оппозиционно настроенных к реформам слоев, но и в числе сторонников преобразований.

В частности, подробно рассмотрена программа преобразований реформаторов второго периода танзимата Али-паши и Фуад-паши.[2] Однако за рамками исследований остался следующий, весьма интересный вопрос: как воспринимались, а точнее понимались реформы другими представителями крупной, образованной османской бюрократии. Ведь даже среди сторонников Али и Фуада в числе крупной османской бюрократии имелись люди, придерживающиеся иных взглядов относительно характера, содержания и темпов преобразований. В этой связи представляется заслуживающим внимания анализ взглядов Ахмеда Джевдет-паши, видного государственного деятеля и историка эпохи танзимата, на некоторые аспекты программы преобразований, предложенной Али-пашой к Фуад-пашой.

Ахмед Джевдет-паша /1825-1895/, был современником султанов Мурада II, Абдул Меджида I, Абдул Азиза I и Абдул Хамида II. Политическая карьера Джевдета-паши началась в канцелярии Мустафы Решид-паши, где он познакомился с Али и Фуадом. В то время известный улем[3] Джевдет был рекомендован Решиду в качестве консультанта шейх-уль-исламом Арифом Хикметом. Именно там Джевдет окунулся в гущу проблем танзимата. Первым официальным назначением Джевдета был пост заведующего Школы учителей при Комитете просвещения. Став одним из членов созданного в 1851г. "Комитета знаний", Джевдет написал первые три тома своей "Истории", за что получил звание официального историографа /вака-и нювис/. Ахмед Джевдет состоял в комиссии по проведению реформ в Румелии и Анатолии. Впос-

лдствии он неоднократно занимал пост вали, был министром юстиции, министром просвещения. Джевдет был одним из участников судебного процесса над Мидхад-пашой. Именно Ахмед Джевдет сыграл важную роль при дении светской системы судопроизводства, убедив часть улемов в целесообразности создания органов вне системы шариатских судов

Ахмед Джевдет является составителем "Грамматики османского языка", автором многотомной "Истории Османского государства", основоположником жанра мемуарной литературы в турецкой историографии.[4]

Анализ взглядов Джевдета проводится с привлечением материалов, практически не использованных в отечественной литературе - это его записки о событиях периода 1839-1876гг., составленные по поручению султана Абдул Хамида II. Они были опубликованы в журнале "Тарих-и османи энджюмен-и меджмуасы" под заглавием "Марузат" /"Доклады", "Рапорты"/.[5]

Как известно, единственным средством сохранения целостности османского государства представлялось Али к Фуаду "слияние" всех подданных империи, вне зависимости от их национальной и религиозной принадлежности.[6] Причем управление таким государством возможно лишь в том случае, как заметил Фуад-паша, если оно неизменно будет основано на следующих принципах: исламской общности, турецкой государственности, власти султана-халифа и центра государства в Стамбуле.[7] Этот постулат Фуада вполне разделяет и Ахмед Джевдет. Более того, именно султан-халиф османской династии, по мнению Джевдета, является подлинным защитником государства, и оказание ему неповиновения рассматривается им как преступление против шариата.[8]

Сходство взглядов Ахмеда Джевдета и пашей-реформаторов обнаруживается и в вопросе об "особой" роли турок и турецкого языка в создаваемом обществе. "Я думаю..., -писал Али-паша,- что только турки могут служить связующим звеном или... имеют желание установить свое доминирующее положение над другими... Только это может спасти империю от вечного хаоса и гражданской войны".[9] Так же, как и Али-паша Джевдет считает необходимым обеспечение господствующего положения турок в империи,[10] которым, как считает последний, от природы присущи, якобы, способности к восприятию культуры и распространению ее среди других народов.[11] У пашей-реформаторов нет прямого ответа на вопрос о языке будущего "единого" общества. Однако в их концепции все же наблюдается тенденция к сознательному закреплению за турецким статуса государственного языка.[12] К аргументам в доказательство этого тезиса добавим тот факт, что Фуад-паша был одним из составителей, вместе с Джевдет-пашой, "Грамматики османского языка".[13]

Одним из важнейших вопросов, от скорейшего решения которого зависело сохранение целостности империи, был вопрос о необходимости предоставления христианам не декларативного, а реального равноправия.[14] Али-паша и Фуад-паша в своих высказываниях считали необходимым полити-

ческое уравнение христиан с мусульманами, возможность допуска их на государственную службу. Правда, в своей докладной записке с о. Крит Али-паша предупреждает, что подобный шаг чреват опасными последствиями. "Они вскоре завладеют всеми делами, так как обладают необходимыми для этого знаниями и способностями в большей степени, чем мусульмане".[15] В свою очередь Фуад-паша заявлял: "мы не можем допустить христиан на службу в Порту в широких масштабах, так как в этом случае христианский элемент не замедлил бы абсорбировать турецкий...".[16] Из приведенных высказываний ясно видно, что концепция "равенства", выдвигавшаяся Али и Фуадом, носила чисто иллюзорный характер и была призвана лишь, по словам самого Али, спасти тонущий "корабль государства".

Но даже подобные декларативные высказывания Али и Фуада о "равенстве" встречали резкое осуждение Джевдет-паши. В них он усматривал нарушение духа и буквы Корана.[17] Пути спасения государства он видел не в уравнении прав всех подданных империи, а в укреплении центральной власти, усилениии армии,[18] создании активного мусульманского /турецкого – А.О./ бюрократического аппарата, преданного султану.[19]

Концепция "слияния" предусматривала не только "равенство" прав всех подданных, но и "равенство" их обязанностей перед государством. В этом плане одним из путей осуществления "слияния" рассматривалась возможность допуска христиан в армию, [20] а также воспитание всех подданных султана в духе преданности и любви к "общей родине".[21]

Эти моменты программы вызвали резкий протест в среде османских сановников, причем в их числе были и сторонники реформ. При обсуждении законопроекта о призыве христиан в армию в Высшем Совете Ахмед Джевдет выступил с нападками на предложение Фуада о создании смешанных военных формирований. Основу морального духа мусульманской армии, отмечал Джевдет, составляют известные догматы о "священной войне" - "джихад". Храбрость мусульманских солдат зиждется на их религиозном чувстве, оно присуще им от рождения. Если же будет создана смешанная армия, продолжал он далее свои рассуждения, с привлечением в нее христианских подданных, возникнет вопрос: как должен будет командир воодушевлять своих воинов.[22] Возражая Фуаду считавшему, что постепенно религиозное рвение может быть заменено любовью к родине /ватанперверлик/, Джевдет-паша говорил: "слово "отечество" /"ватан"/ вызовет в умах наших солдат лишь картины, связанные с родной деревней каждого из них".[23] Даже со временем, считал Джевдет, патриотизм не возымеет той огромной моральной силы, которой обладает ислам.[24]

Оценивая в целом взгляды Джевдет-паши на важнейшие события, непосредственным свидетелем и участником которых был он сам, можно согласиться с мнением английского исследователя Г. Бауэна о том, что они /взгляды - А.О./ "представляли удивительное сочетание прогрессивного и консервативного".[25] Причем на втором моменте следует сделать особый

акцент, ибо, по словам того же Бауэна, кругозор Джевдета "все же был сильно ограничен рамками традиционного мусульманского образования, полученного им в медресе".[26] Сознавая необходимость и безотлагательность проведения реформ в империи, Джевдет соглашался с программой преобразований Али и Фуада лишь в той ее части, которая, по его мнению, не противоречила веками сложившейся мусульманской традиции.

Следует сразу оговорить, что и Али-паша и Фуад-паша не считали свои поиски путей преобразования империи противоречащими духу и букве Корана.[27] Более того, для реформаторского движения на протяжении всего XIXв. характерно желание согласовать неизбежность преобразований с предписаниями и нормами ислама. Однако надо иметь в виду, что при всей своей противоречивости, непоследовательности, реакционности, программа "слияния", предполагавшая перенесение на османскую почву, хотя и в трансформированном виде, некоторых европейских институтов и идей, с неизбежностью ломала воспитывавшиеся веками, традиционные представления и ценности мусульманского общества.[28] Вполне понятно поэтому, что реформы не могли встретить понимание и поддержку не только среди основной массы населения, но и среди людей образованных, высших государственных чиновников типа Джевдета. Слабость социальной базы не раз отмечалась туркологами как одна из причин неудач танзиматских преобразований. Поэтому сравнительный анализ воззрений Али, Фуада и Джевдет-паши позволяет, на наш взгляд, более полно оценить характер реформаторского движения.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. См. Напр.: А. Д. Новичев, Борьба между реформаторами и консерваторами в период танзимата /1839-1853/, "Тюркологический сборник", 1973, М., 1975, с. 82-108; E. Z. Karàl, Obstacles rencontrés pendant le mouvement de modernisation de l'Empire Ottoman. 'Economie et société dans l'Empire Ottoman (Fin du XYIII^{e} - Debut du XX^{è} siecle), Paris, 1983, pp. 11-12,
2. И. Л. Фадеева. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи /османизм-панисламизм/. М., 1985; Р. А. Сафрастян, Доктрина османизма в политической жизни Османской империи, Ереван, 1985. Обе эти монографии, несмотря на некоторые различия в оценках и выводах их авторов, вносят определенный вклад в изучение проблем истории общественно-политической мысли Турции в эпоху реформ.
3. Ulem – мусульманский ученый-богослов.
4. О нем см. напр.: Ebul'ula Mardin. Medenî hukuk cephesinden Ahmet Cevdet Paşa (1825-1895) Ist.,
5. 1946.

6. См.; Ahmet Cevdet Paşa, Maruzat, "Türk Tarih Encümeni Mecmuası", (в дальнейшем – TOEM), No. 44, 78-80, 82, 84, 87- 89,91-93. /араб. шрифт/.
7. О программе "слияния" см.: Р. А. Сафрастян. Доктрина османизма..., с. 33-47.
8. Cevdet Paşa, Tezakir, no. 10, Ank., 1953, s.85.
9. В полемике о законности прав халифов османской династии на релилгиозную власть в мусульманском мире, разгоревшейся в конце XIXв , Джевдет выступил в поддержку султана Абдул Хамида II. См. Cevdet Paşa, Tezakir, no. 12, Ank., 1953, s. 148-149.
10. Цит. по: Р.А.Сафрастян. Доктрина османизма... с. 39
11. См.: Cevdet Paşa, Maruzat, ÒÎÅÌ, No. 44, lst., 1334, s.103.
12. См.: Tarih-i Cevdet. lst.,1334 (1893), bas.2,c.1,s.14. /араб, шрифт/. Любопытно, что в предисловии к тому, где Джевдет пишет об истории ислама, он отмечает заслуги двух "великих миллетов" - арабов и турок. Т.о. в понятие "миллет" он вносил не только религиозный, но и этнический смысл.
13. См.: Р.А. Сафрастян. Доктрина османизма... с.38
14. A. Cevdet, M. Fuat, Kavaid-i Osmaniye, lst., 1268. Î íåé ïîäðîáíåå ñì.: D. Kushner. The rise of turkish nationalism (1876-1908), London, 1977, pp.57, 59, 76.
15. Теоретическое уравнение прав мусульман и христиан перед законом содержалось в статьях провозглашенного в 1856г. хатт-и хумаюна.
16. Цит. по: И.Л. Фадеева, Официальные доктрины... с,88.
17. Цит. по: Р.А. Сафрастян, Доктрина османизма... с.40.
18. Cevdet Paşa, Maruzat, TOEM, No. 87, lst., 1341, s.269-270.
19. Cevdet Paşa, Maruzat, TOEM, No. 44, lst., 1334, s.103.
20. Там же.
21. В довольно общих выражениях вопрос о воинской службе немусульман в армии был сформулирован еще в хатт-е 1856г. Позднее, в 1870-1871гг. появились более конкретные проекты и предложения по этому вопросу. Все эти проекты, однако, не получили практического решения в эпоху реформ. Об этом см.: И. Я. Фадеева, Официальные доктрины... с.71-72.
22. Интерес представляет эволюция понятия "ватан" /"отечество"/. Еще в 1790г. Али-ефенди, переводчик турецкого посольства во Франции, описывая мероприятия Французского правительства по заботе об инвалидах войны, рассказывал о человеке, пострадавшем за родину. Добросовестный переводчик и не догадывался, что он впервые вводит понятие "отечество", которое в его политическом значении стало осознаваться турецкой общественной мыслью лишь в середине XIXв. См.: Ahmed Refik, Morali El-Seyyid Ali Efendinin Sefaretnamesi. - TOEM, No.20-23, lst.,1332, s. 72. Первым официальным

документом, в котором употреблялось выражение "любовь к отечеству" /"ватан мухаббети"/, был хатт-и хумаюн 1856г. Воспитанию "всех османских подданных" в духе единства и верности правительству большое значение придавали паши-реформаторы. Впоследствии, в процессе генезиса идей Али и Фуада о "слиянии" "новыми османами" была сформулирована концепция "османского отечества" и "османского патриотизма". Об этом см.: S. Mardin, The genesis of Young Ottoman thought. Princetone, New Jersey, 1962.

23. Cevdet Đàşa, Maruzat, TOEM, No.87, Ist.1341 s.273.
24. Там же.
25. Там же.
26. H.Bowen, Ahmad Djewdet Pasha. - EI, vol. I, London, 1956, p.286.
27. Там же.
28. "... по нашей вере ислам есть полное... выражение всех истин и всех знаний, ... исламу принадлежит всегда всякое полезное открытие, все новое в сфере знаний, от какого бы источника оно ни происходило..., - писал Фуад-паша.- Таким образом, ничто не препятствует нам заимствовать законы и новые средства, придуманные в Европе..." /Цит. по: И.Л.Фадеева. Официальные доктрины... с. 93./. Известно также выражение Фуада о том, что "ислам на протяжении столетий был... прекрасным инструментом прогресса; сегодня ислам представляет часы, которые отстают и которые необходимо завести". /Цит. по: Р.А.Сафрастян Доктрина османизма... с.39-40./.
29. Например, Мустафа Решид-паша считал, что хатт 1856г. ущемлял интересы мусульман, а "новые османы" называли его "ферманом о преимуществах" для христиан. / Cevdet Đàşà. Tezakir, No. 10, Ank.,1953t, s.73/.

TURCICA

ВЛАДИМИР ГУСАКОВ
(Украина)

ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКАЯ ЭКСПАНСИЯ ТЮРОК В VI-VII ВВ., ЭВОЛЮЦИЯ ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ С МЕСТНЫМ НАСЕЛЕНИЕМ

VI-VII вв. очень важный период в тюркской и мировой истории. Это время существования и военной активности Великого тюркского каганата (вначале единого, а впоследствии разделенного надвое) – гигантского государства, пожалуй, впервые в мировой истории объединившего воедино континентальные евразийские пространства от Дона до Халхин-Гола. В этом смысле, кстати, Тюркский каганат является не только достоянием сугубо тюркской истории, но и выступает геополитическим предтечей всех последующих евразийских интеграционных проектов.

Тюркская экспансия в земледельческих районах Центральной Азии резко активизировалась в середине VI в. (время наивысшего могущества каганата) и развивалась с неослабевающей силой до середины следующего столетия. В последующий период консолидация местных сил, распад и ослабление каганата, а также начало китайского и арабского соперничества в регионе свели на нет все предыдущие тюркские успехи. Тюркам пришлось ждать еще триста лет, прежде чем они смогли под руководством сельджуков вновь захватить страны Центральной Азии, а в последующем и большую часть мусульманского востока.

На протяжении VI-VII вв. тюркская экспансия в Центральной Азии прошла несколько этапов. На этих этапах серьезно менялась общая политическая обстановка, внутриполитическое положение самого каганата и центральноазиатских государств, определенную эволюцию претерпели взаимоотношения кочевников тюрок и местного земледельческого населения.

В середине VI в., до той поры разрозненные и потому не представлявшие серьезной угрозы соседям тюркские племена объединились в мощную военную империю – каганат (551-744). Возникший на Алтае, первоначально как союз племен, последнии скоро обрел невиданную доселе военную мощь, позволившую ему подавить и подчинить все прочие, конкурировавшие с тюрками в обширной евразийской лесостепной зоне кочевые этно-племенные группы. Объединив под своей властью Туркестан, оазисы Синьцзяна, Семиречье и Монголию, нанеся поражение китайским царствам Вэй, Чжоу и Ци, тюрки обратили свою энергию на покорение земледельческих районов Центральной Азии.

Последние располагались преимущественно в центральноазиатском междуречье (между Амударьей и Сырдарьей). Традиционно эта историко-географическая область назывались Согдианой (Согдом), она редко когда

была единой и состояла из множества лоскутных наследных владений вокруг крупных торговых городов и оазисов, границы которых определялись естественными рубежами.

Подробное описание местной политической географии оставили нам образованные китайские миссионеры, побывавшие в странах «*Западного края*» в исследуемый нами период[1]. Особенно следует выделить работы Сюань Цзяня (наиболее подробное описание региона, основанное не только на личных наблюдениях, но и на широком использовании расспросных данных) и Пэй Цзюя (его работа ценна, прежде всего, тем, что к ней прилагалась карта «*Западного края*»).

Среди наиболее значимых владений они упоминают Самарканд, занимавший территорию по течению рек Зеравшан и Кашкадарья (китайцы называют его Кан, - возможно, это сокращение древнего авестийского *Кангюй*) и Бухару. С востока к Самарканду примыкала Уструшана, а к ней в свою очередь Фергана. Севернее находились Чач и Хорезм. Юго-восточнее Самарканда - Маймург (небольшое владение с центром в Ривдаде)[2].

К югу от Самарканда в Каршинском оазисе располагалось сравнительно небольшое владение Кеш. С юга оно было ограничено горами, между которыми пролегало стратегически важное узкое ущелье - «*железные ворота*», действительно запертое воротами. Лишь пройдя через него, можно было попасть в пределы Тохаристана[3].

Границы Тохаристана во многом соответствовали границам древней Бактрии (Балх) – в его пределы входили районы Северного Афганистана, Южного Таджикистана и Узбекистана. Относившееся к Северному Тохаристану Термезское владение занимало низовья Сурхандарьи. Выше него по среднему течению этой реки, лежал Чаганиан, Ахарун располагался по ее истокам в Гиссарской долине. На юге нынешней Туркмении находился Мерв.

Политическая раздробленность (всего в списке стран «*Западного края*» числится 27 отдельных владений) серьезно ослабляла обороноспособность региона и облегчала задачу его завоевателям. В период великого переселения народов южные районы Центральной Азии подверглись нашествию гуннов-эфталитов, основавших в нач. VI в. на завоеванных территориях собственное государство. И хотя города и оазисы центральноазиатского междуречья сохраняли при гуннах автономное положение и даже продолжали управляться местными аристократическими династиями о собственной независимой роли в международных делах и главное, международной торговле им пришлось временно забыть[4].

В силу указанных обстоятельств согдийцы крайне тяготились господством эфталитов и надеялись избавиться от него хотя бы и при помощи тюрок. Серьезным союзником тюрок в борьбе с гуннами за обладание оазисами междуречья стал Сасанидский Иран Правители Ирана, лишь недавно сами переставшие платить дань эфталитам, вынашивали агрес-

сивные планы по расширению своих восточных владений. Иранцы с готовностью пошли на совместные с каганатом действия, направленные против общего врага. Антигуннский союз был закреплен брачным договором, по которому шах Ирана Хосров I должен был получить в жены дочь кагана[5].

В «Шахнамэ» Фирдоуси подробно описан ход событий приведших к разгрому эфталитов[6]. Около 563-564 г. тюркский каган с большим войском вторгся в пределы Эфталитского государства и захватил область Чач. Вторжение сопровождалось грабежами и насилием, было перебито значительное количество населения Царь гуннов Гатифар спешно начал собирать около Бухары войско из Балха, Шугнана, Амуля, Замма, Хутталя (Вахш), Термеза и Вашгерда. За это время тюрки продвинулись на юг и сосредоточились около Маймурга.

Решающие боевые действия развернулись где-то на окраине Бухарского оазиса. Они длились восемь дней и закончились полным поражением эфталитов. Остатки разбитого войска бежали на юг, где гунны выбрали себе нового царя (Гатифар, очевидно пал в бою). Это был Фаганиш, владетель Чаганиана. Когда известия об этих событиях достигли Ирана, Хосров Сасанид выступил с армией для «*искоренения зла*».

Описание этих событий у Фирдоуси в принципе не противоречит сведениям, имеющимся в других источниках, за исключением характеристики поведения иранского шаха. Он, несомненно, действовал согласованно с тюрками и вовсе не был нейтральным наблюдателем событий, происходивших в центральноазиатском междуречье.

Территория Эфталитского государства была поделена между победителями, причем границей между сферами влияния двух империй стала река Амударья[7]. Следует отметить, что на данном этапе тюрки вполне довольствовались установлением свого номинального господства в регионе и после окончания войны покинули его, откочевав на север, в родные предгорья Тарбагатая, Саура и Тяньшаня.

Взаимоотношения между согдийцами и тюрками в период, последовавший непосредственно за разгромом гуннов были вполне мирными, а где-то даже и дружескими. Тюрки покровительствовали возрождению транзитной торговли по Великому шелковому пути, необходимой им для сбыта награбленной в Китае добычи. Все это способствовало укреплению их альянса с местной верхушкой. Попытка защитить интересы своих новых подданных в торговых конфликтах с Ираном даже привела к новой войне тюрков и Сасанидов в 588 г., оставившей глубокий след, как в письменных источниках того времени, так и в эпических преданиях[8].

Ситуация кардинально изменилась после 603 г., когда междоусобицы привели к официальному разделению тюркской державы на два каганата: Западный и Восточный. Тюрки Западного каганата, центром которого стал город Суяб (городище Акбешим в Чуйской долине) отныне были лишены возможности участвовать в прибыльных для кочевников походах в Китай,

что заставило их обратить более серьезное внимание на эксплуатацию номинально принадлежащих им согдийских владений. Если в начальный период тюрки, разгромив эфталитов, довольствовались получением дани с местных правителей и признанием верховенства кагана, то начале VII в. положение меняется – тюрки стремятся установить здесь свою непосредственную власть.

В 605-606 гг. они захватили Чач, убили местного владетеля и поставили на его место некоего Деле (Тегина) Фучжи. С этого момента здесь прочно водворилась тюркская династия. Со временем тюркские правители утвердились также в Шумане и Ахаруне.

Тогда же тюрки сделали попытку упорядочить систему взимания дани. Каган Чуло (603-610) назначил для этой цели двух малых каганов. Один из них обитал где-то севернее Чача и управлял «*хускими*», т.е. согдийскими, государствами.

Наиболее активные попытки укрепить власть каганата над указанными государствами были предприняты каганом Тун шеху (Тон джабгу каган) (618-630). Он вообще перевел местных владетелей на положение наместников, дав им, титулы *сылифа*, и назначил смотрителей из тюрок (*тутуков*), которые наблюдали за их правлением и сбором дани.

На годы правления Тун шеху выпадает и новая тюркско-иранская война. Иранские войска под предводительством полководца Смбат Багратуни совершают два похода на правобережный Тохаристан с целью присоединения местных владений к Ирану. Немедленно отреагировавшие тюрки, во главе с каганом (Тун шеху) не только остановили продвижение иранских войск, но и сами переправились через Амударыо и разбили находившиеся там сасанидские гарнизоны. Таким образом, Тун шеху удалось значительно расширить подвластную западным тюркам территорию на юге. Они подчинили себе Тохаристан и центральные области Афганистана[9]. Возможно, и северо-западные области современного Пакистана также оказались под властью тюрок, или, во всяком случае, в какой-то зависимости от них[10]. Вся вновь приобретенная территория, лежавшая южнее «*железных ворот*», была передана каганом Тун шеху в управление своему старшему сыну Дадушаду, который обосновался в Кундузе[11].

Для противодействия усиливавшемуся год от года военно-политическому и экономическому диктату тюрок в долине Зеравшана и Кашкадарьинском оазисе возникла оборонительная согдийская конфедерация. Во главе указанной конфедерации встал Самарканд, которому были подчинены восемь различных владений. В целом это объединение именовалось Согдом, что видно из двойного титула самаркандских владетелей: «*ихшид Согда, афшин Самарканда*». Однако все входившие в объединение субъекты сохраняли независимость, как во внутренних, так и во внешних делах. Это вполне определенно засвидетельствовано их многочисленными самостоятельными посольствами в иноземные государства.

Когда и при каких обстоятельствах сложилась эта конфедерация, источники не сообщают, но, учитывая существовавшую тогда политическую обстановку, есть достаточные основания думать, что она была обусловлена стремлением местных владетелей обеспечить себе безопасность от агрессивных действий тюрок. Доказательством реальной силы этого объединения в защите интересов местного населения является сообщение о браке дочери западнотюркского кагана Датоу (575-603) с владетелем Кана. Заключение подобного брака, несомненно, свидетельствует о ведущей роли Самаркандского Согда и о желании тюрок укрепить с ним дружеские (родственные) отношения. Даже неизменно победоносный Тун шеху, также как и Датоу, считал необходимым поддерживать родственные отношения с кандским владетелем, выдав за него свою дочь[12].

Впрочем, успехи тюрок носили кратковременный характер. После смерти Тун шеху среди них снова начались смуты, что позволило подвластным народам «*Западного края*» избавиться от тюркской зависимости. Однако драматические события, разыгрывавшиеся в степи, имели часто отрицательные последствия для земледельческих областей, так как последние нередко становились ареной междоусобной борьбы кочевников. В 630 г. один из заключительных эпизодов схватки претендентов на власть в каганате разыгрался непосредственно в центральноазиатском междуречье. Сын Тун шеху - Шили Деле после смерти своего отца был вынужден бежать от его убийцы в *Кангюй* (имеются в виду Самарканд и возглавляемая им конфедерация согдианских владений), с владетелем которого Шили Деле был связан родственными отношениями[13].

Следующие двадцать пять лет в отношениях тюрок и согдийцев сохранялась враждебность. Тюрки совершали регулярные грабительские походы в земледельческие районы, уводили пленных, а эпизодически им даже удавалось вновь подчинить их себе. Так было при каганах Ипи Шаболо шеху (639-641) и Нифу Шаболо шеху (651-658). В 649 г. тюрки убили ферганского правителя Циби и захватили северную часть этой области. Здесь, в Касане, обосновался один из представителей правящего рода Западного каганата. Южная же часть Ферганы осталась под властью представителей старой местной династии, резиденцией которой стал другой город Хумынь.

В 657 г. Западнотюркский каганат пал. С его падением исчезла постоянная угроза захвата земледельческих областей Центральной Азии тюркскими кочевниками. Парадоксально, но это же подтолкнуло регион к политической дезинтеграции. В конце VII в. обширная конфедерация фактически распалась, ей подчинялись, кроме самого Самарканда лишь Маймург, Иштихан и в какой-то степени Кеш и Насаф – все незначительные владения.

Первым, по всей вероятности, отделился Бухарский оазис, где в это время начался процесс усиления нового центра – Варданы. Правитель последней на рубеже VII-VIII вв. даже выступил в качестве претендента на

верховную власть над всем Бухарским оазисом. В конце VII в. на политической карте появляется ряд новых, хотя и небольших владений, возникших в результате усиления крупных *дихканов* (Куфтан на Сурхандарье, Хузар в Кашкадарьинском оазисе и др.).

Предоставленные самим себе центральноазиатские государства вступили в полосу междоусобных конфликтов и войн. Практически непрекращающаяся вооруженная борьба разобщила и ослабила регион, сделав его в нач. VIII в. легкой добычей арабских завоевателей.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Beal S. Si-yu-ki. Buddhist record of the Western world. – London, 1884; Beal S. The life of Hiuen-Tsiang, by the shaman Hwui-Li. – London, 1914.; Chavannes E. Documents sur les Ton-Kieu (Turcs) occidentaux. – St.Petersbourg, 1903. Достоверные данные о политической обстановке в Центральной Азии в период раннего средневековья можно почерпнуть из армянских источников. Их авторы пользовались свидетельствами армян, занимавших высокие посты в иранской армии и имевших возможность лично оценить ситуацию в центральноазиатском регионе. Для нашей темы наибольшую ценность представляют сочинение епископа Себеоса (посвящено истории Армении с древнейших времен до 661 г.н.э.). а также Ашхарацуйц – географическое сочинение, автором которого считают Анания Ширакаци. Хотя в основе этого сочинения лежит «География» Клавдия Птолемея (II в.н.э.), географическая номенклатура греческого оригинала в армянском тексте переработана в соответствии с требованиями VI-VII вв. *См.*: Абегян М. История древнеармянской литературы. – Ереван, 1975; Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии V-VII вв. – М., 1979.; Тревер К.В. Кушаны, хиониты, и эфталиты по армянским источникам IV-VII вв. // Советская археология. – Т. XXI. – 1954. – С. 136-137. Также в качестве источников могут быть использованы древнетюркские (орхонские) рунические надписи, найденные на территории Сибири, Киргизии и Монголии. Сведения их о странах Центральной Азии не очень обильны, зато достоверны. Центральноазиатские области упоминаются в них в контексте описания походов тюрок на запад. *См.*: Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского региона (опыт систематизации). – М., 1983; Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические надписи как источник по истории Средней Азии. – М., 1964.
2. Shiratori K. A study on Su-te or Sogdiana // Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (The Oriental Library). – Tokyo, 1928. - № 2. – P. 132.
3. Так следует из записок Сюань Цзяна. См.: Beal S. Si-yu-ki. – Vol. III – P. 36.

4. Непрерывность правящих династий, свидетельствующая о значительной степени автономии центральноазиатских владении, находит множество подтверждений. Например, правители Большого и Малого Ань (китайские названия двух владений в Бухарском оазисе) неизменно подчеркивали непрерывность правления их династий (первая – в двадцати двух поколениях, вторая – в десяти). Относительно Ферганы, также известно, что местная династия правила непрерывно примерно с IV в. н.э. Преемственность в династии, правившей в Кане (Самарканде) не прерывалась со II в. до н.э. Схожая ситуация наблюдалась и в других владениях. *См.*: Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.; Л., 1950. – Т. II. – С. 271, 312, 319.
5. "Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djafar at-Tabari", cum aliis ed. M.J. De Goeje. – Vol. II // Lugduni Batavonum. – P. 899.
6. Птицын Г.В. К вопросу о географии «Шахнамэ» // Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа. – Л., 1947. – Т. IV. – С. 293-312.
7. Гафуров Б.Г. Таджики. – Душанбе, 1989. – С. 279.
8. Конфликт произошел из-за категорического запрета согдийцам торговать хлопчатобумажными и шелковыми тканями на рынках Ирана, а также провозить их транзитом в другие страны, главным образом Византиискую империю (иранцы сами наживались на посреднической торговле и не хотели делиться прибылями с конкурентами). Получив от персов отказ, согдийцы в поисках новых рынков сбыта шелка, а тюрки для заключения перспективного союза с Византией, впоследствии воспользовались другой дорогой – вдоль северного побережья Каспийского моря, через Северный Кавказ. Возглавляемое согдийцем Маниахом посольство кагана в Константинополь было успешным – удалось заключить военно-политический союз империи с тюрками, направленный против Сасанидского Ирана. Не остались в накладе и согдийцы. Они открыли новые рынки сбыта для своих товаров, минуя иранское посредничество. Косвенным подтверждением интенсивности византийско-согдийско-тюркских торговых связей является появление в Крыму (на новом пути из Центральной Азии в Византию) города Судак. Название этого города, возможно, происходит от согдийского Сугдак, что значит маленький Согд. *См.*: Гафуров Б. Г. Таджики. – С. 218-220; Пигулевская Н. Византия на путях в Индию. – М., 1951. – С. 203 и сл. Лучшее описание иранского похода 588 г. и всей кампании содержится у Льва Гумилева. *См.*: Гумилев Л.Н Древние тюрки. – М., 1993. – С. 120-135.
9. Beal S. The life of Hiuen-Tsiang... – P. 47.
10. Гафуров Б.Г. Таджики. – Душанбе, 1989. – С. 280.
11. Chavannes E. Documents...- P. 14.
12. Chavannes E. Documents...- P. 26, 54.
13. Chavannes E. Documents...- P. 24, 135.

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱՄՐԱԳՐՈՒՄԸ 1924թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

1923թ. հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիայի անկախ հանրապետության հռչակումից հետո էլ 1921թ. Սահմանադրական օրենքին զուգահեռ շարունակում էին գործել 1876թ. օսմանյան Սահմանադրության բազմաթիվ դրույթներ[1]: Այդպիսի իրավական կարգավորումը, սակայն, չէր կարող բավարար լինել ազգային պետություն ստեղծելու նպատակ հետապնդող թուրքական քաղաքական իշխանության պահանջների իրագործման համար: Այդ պատճառով, վերջիններիս նախաձեռնությամբ, երկրորդ ընտրված Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում (այսուհետ՝ ԹԱՄԺ) շրջանառության մեջ դրվեց նոր սահմանադրության մի նախագիծ, որը խարսխված էր ազգի ինքնիշխանության, իշխանությունների միասնության և մեջլիսի գերակայության սկզբունքների վրա:

Նոր սահմանադրության նախագծի հիմքում դրվեցին Ֆրանսիայի 1875 և Լեհաստանի 1921թ. սահմանադրական օրենքների ուսումնասիրությունները[2]: Նախագծի քննարկումները բուռն բանավեճեր ծնեցին իշխանամետ և ընդդիմադիր ուժերի ներկայացուցիչների միջև: Որոշակիորեն բացարձականացնելով ազգային ինքնիշխանության սկզբունքը և դրա կենսագործման առաջնահերթ պայման համարելով երկրում խորհրդարանի գերակա դիրքի ապահովումը, մերժվեց առաջ քաշված երկպալատ օրենսդիր մարմնի կազմավորման առաջարկը և նախապատվություն տրվեց միապալատ խորհրդարանի մոդելին[3]: Գործադիր իշխանության՝ մեջլիսի կառավարության ձևաչափում գործելու գաղափարը և ցանկացած հակազդեցությունների և փոփոխությունների առնչությամբ ԹԱՄԺ-ին ռադիկալ և արագ որոշումներ կայացնելու հնարավորություն տալու առաջարկները միայն նպաստեցին միապալատ օրենսդիր մարմնի սահմանադրական ամրագրմանը:

Նախագծում ներառված դրույթները, որոնք նախագահին օժտում էին մեջլիսին հակակշռող լիազորություններով՝ նույնպես մերժվեցին նմանատիպ պատճառաբանություններով: Նախագահի՝ արտամեջլիսական ընտրության եղանակի, մեջլիսից ավելի երկար պաշտոնավարելու (7 տարի) հնարավորության (նախագծի 31, 32 հոդդ), կառավարության տեսակետի հաշվառմամբ մեջլիսի նոր ընտրությունների վերաբերյալ որոշում կայացնելու, (նախագծի հոդ 25), օրենքը ևս մեկ անգամ քննարկելու նպատակով մեջլիս վերադարձնելու դեպքում այն վերստին ձայների միայն 2/3ով ընդունելու (նախագծի հոդ 36) վերաբերյալ դրույթները նույնպես մերժվեցին: Ընդունվեց միայն գլխավոր հրամանատարության վերաբերյալ առաջարկը այն էլ մեղմացված տարբերակով (նախագծի հոդ. 40): Նախագծում բոլոր զինված ուժերի (ցամաքային և ծովային) գլխավոր հրամանատարությունը վերապահվում էր նախագահին: Սա-

կայն այս առաջարկի երկար քննարկումներից և բանավեճերից հետո նախագահին ընդամենը ներկայացուցչական մի դեր վերապահվեց (ԹԱՄԺ պատկանող գլխավոր հրամանատարությունը նախագահի կողմից ներկայացվելու որոշում ընդունելով)[4]:

1924թ. Սահմանադրության գործողության մեջ մտնելով դադարեցին գործել 1921թ. Սահմանադրական օրենքը և սուլթանական 1876թ. Սահմանադրությունը (հոդ. 104): Այսպիսով վերջ տրվեց 1921թ.-ից մինչև նոր սահմանադրության ընդունման միջև ընկած ժամանակաշրջանում առկա «երկակի սահմանադրական կարգավորմանը»[5]:

1924թ. ապրիլի 20-ին ԹԱՄԺ կողմից ընդունված Սահմանադրությունը բաղկացած էր 6 գլուխներից և 105 հոդվածներից:

Առաջին գլուխ՝ Հիմնական դրույթներ (1-8-րդ հոդվածներ),

Երկրորդ գլուխ՝ Օրենսդիր իշխանություն (9-30-րդ հոդվածներ),

Երրորդ գլուխ՝ Գործադիր իշխանություն (31-52-րդ հոդվածներ),

Չորրորդ գլուխ՝ Դատական իշխանություն (53-67-րդ հոդվածներ),

Հինգերորդ գլուխ՝ Թուրքերի հանրային իրավունքներ (68-88-րդ - հոդվածներ),

Վեցերորդ գլուխ՝ Տարբեր հոդվածներ (89-105-րդ հոդվածներ):

Առաջին գլխում ներառված էին Սահմանադրության հիմնարար սզբունքները: Այս գլխում տեղ գտած դրույթների համաձայն Թուրքիան հռչակվում էր հարապետություն՚, ուր ինքնիշխանությունն առանց որևէ սահմանափակման և պայմանի պատկանում էր ազգին: Որպես ազգի միակ օրինական ներկայացուցիչ՝ հռչակվում էր ԹԱՄԺ-ը: Ազգի անունից գերագույն իշխանական իրավազորությունների իրականացումը վերապահվում էր միայն նրան, որի ձեռքերում էին կենտրոնացված օրենսդիր և գործադիր իշխանությունները: Ազգային ժողովն օրենսդիր իշխանությունն իրականացնում էր անձամբ, իսկ իրեն պատկանող գործադիր իշխանությունը իր միջից ընտրված հանրապետության նախագահի և վերջինիս կողմից նշանակվող Նախարարների խորհրդի կողմից: Կառավարության գործունեությունը վերահսկվում էր ԹԱՄԺ-ի կողմից, որը յուրաքանչյուր ժամանակ կարող էր հսկել և պաշտոնանկ անել այն: Հիմնական դրույթներում պետական լեզու էր հայտարարվում թուրքերենը, իսկ մայրաքաղաք՝ Անկարան:

1937թ. դեկտեմբերի 5-ի փոփոխությունների արդյունքում[7] Սահմանադրության 2-րդ հոդվածում ավելացվեցին իշխող ժողովրդական հանրեպատական կուսակցության ծրագրում դեռևս 1931թ. ներառված 6 սկզբունքները[8], որոնց համաձայն Թուրքիան հռչակվում էր հանրապետական, ազգային, ժողովրդական, էտատիկ, աշխարհիկ և հեղափոխական պետություն: Այս սկզբունքների ամրագրումը կոչված էր արտացոլելու միակուսակցական համակարգի պայմաններում թուրքական քաղաքական իշխանության գաղափարախոսության էությունը և ընդգծելու իշխող ժողովրդահանրապետական կուսակցության և պետական իշխանության կապը: Դրանց մեկնաբանությունները տրվել էին ժողովրդահան-

ռապետական կուսակցության ծրագրում և հաշվի առնելով ժամանակի քաղաքական համակարգի գրեթե բացարձակ միակուսակցական բնույթը[9]: Մեր կարծիքով Սահմանադրության վերոհիշյալ դրույթներին անդրադառնալիս կարելի է հղում անել այդ ծրագրին, որպես յուրօրինակ պաշտոնական մեկնաբանության: Ըստ Ժողովրդահանրապետական կուսակցության ծրագրի հանրապետականությունը մեկնա-բանվում էր որպես թուրք ազգի իշխանությունը և տիրապետությունը լավագույնս արտահայտող կառավարման ձև (և ըստ սյդմ ավելի հարմար թուրք ազգին և համապատասխան նրա ազնվական ոգուն)[10]: Ազգայնականության սկզբունքի համաձայն Թուրքական հանրապետության սահմաններում թուրքերեն խոսող, թուրքական մշակույթում մեծացած և թուրքական իդեալը իր իդեալ ճանաչող յուրաքանչյուր ոք հայտարարվում էր թուրք անկախ իր կրոնից[11]: Իսկ ժողովրդականությունը մեկնաբանվում էր օրենքի առաջ հավասարությամբ, ժողովրդավարականությամբ, ազգի ընդհանուր իրավունքներից դուրս արևէ անհատի կամ խմբավորման համար արտոնությունների չճանաչմամբ, դասակարգային պայքարի մերժմամբ[12]: Էտատիզմը պետական մասնակցությունն է երկրի տնտեսության մեջ՝ օտարերկրյա կապիտալի ազդեցության վերացման և արդյունաբերության հիմնական ճյուղերը պետության ձեռքերում կենտրոնացնելու նպատակով[13]: Աշխարհիկությունը (լաիցիզմ) մեկնաբանվում էր ոչ միայն որպես կրոնական գաղափարների անջատում պետական և աշխարհիկ գործերից և քաղաքականությունից, այլև ժամանակի քաղաքակրթության և գիտության սկզբունքներին և ձևերին համապատասխանող, աշխարհիկ կարիքները բավարարող օրենսդրության ստեղծում: Սակայն կուսակցության ծրագրում հատուկ նշվում էր, որ լաիցիզմը չի կարելի նույնացնել աթեիզմի հետ[14]: Հեղափոխականությունը դա «թուրք ազգի կողմից իրականացված հեղափոխությունից ծագած և զարգացած սկզբունքներին հավատարմությունը և պաշտպանությունն» էր[15]:

Սահմանադրության մեջ օրենսդիր և գործադիր իշխանություններին, նրանց փոխադարձ զսպումներին ու հակակշիռներին էին նվիրված երկրորդ և երրորդ գլուխները:

Երկրորդ գլխում ընդգրկված էին դրույթներ, որոնք առանցքային նշանակություն ունեին ԹԱՍԺ պատգամավորի կարգավիճակի համար: Սահմանադրությամբ նախատեսվում էր ընտրական ակտիվ իրավունքի իրականացումը 22 տարեկանից, իսկ պասսիվ իրավունքների իրականացման համար անհրաժեշտ նվազագույն տարիքային սահման էր նշվում 30 տարեկանը[16]: Հիմնական օրենքում ամրագրված էին նաև այն պայմանները, որոնց առկայությունն արգելք էր հանդիսանում պատգամավորական թեկնածության առաջադրման համար: Պատգամավոր չէին կարող ընտրվել անձինք, որոնք գտնվում էին արտասահմանյան պետական ծառայության մեջ, դատապարտվել էին ծանր պատժի կամ պատժի այնպիսի հանցագործություններից մեկի համար ինչպիսիք են հափշտակությունը, կեղծարարությունը, խարդախությունը, վստահության չարաշահումը, չա-

րամիտ սնանկությունը, գտնվում էին խնամակալության տակ, հավակնում էին օտարերկրյա քաղաքացիության, զրկված էին քաղաքացիական իրավունքներից, թուրքերեն կարդալ և գրել չգիտեին (հոդ. 12): Սահմանադրության մեջ ամրագրված էր նաև նորընտիր պատգամավորի՝ պաշտոնը ստանձնելիս տրվող երդման տեքստը[17]: Պատգամավորի լիազորությունների ժամկետը ԹԱՄԺ լիազորություններին համապատասխան սահմանվում էր չորս տարի, նրան տրվում էր նաև վերընտրման հնարավորություն: Սահմանադրությամբ հռչակվում էր պատգամավորական մանդատի ազատությունը[18], դրա անհամատեղելիությունը պետական ծառայության հետ: Հռչակվում էր որ յուրաքանչյուր պատգամավոր հանդիսանում է ոչ միայն իր շրջանի, այլև ողջ երկրի ներկայացուցիչը: Երկրորդ գլխում դրույթներ էին ամրագրված նաև պատգամավորի սանձեռնամխելիության, դրանից զրկելու կարգի վերաբերյալ: Ընտրությունից առաջ կամ հետո կատարված հանցագործության մեջ մեղադրվող ԹԱՄԺ պատգամավորի հարցաքննությունը, ձերբակալությունը կամ դատաքննությունը կարող էր իրականացվել միայն մեջլիսի ընդհանուր նիստում ընդունված որոշման հիման վրա: Մեղադրական դատավճռի իրականացումը հետաձգվում էր մինչև պատգամավորական լիազորությունների ժամկետի ավարտը, սակայն այդ ժամանակահատվածի վրա վաղեմության ժամկետ չէր տարածվում: Նման դեպքերում պատգամավորը զրկվում էր մանդատից՝ բացառությամբ հոդ. 27-ով նախատեսված դեպքերի, երբ ԹԱՄԺ ներկա անդամների երկու երրորդով ընդունված որոշմամբ պատգամավորի դեմ պետական դավաճանության կամ կոռուպցիայի մեղադրանք էր առաջադրվում, կամ 12-րդ հոդվածում հիշատակված հանցագործություններից մեկով դատավճռի օրինական ուժի մեջ մտնելու դեպքում: Պատգամավորը օժտվում էր նաև ինդեմնիտետով. նա չէր կարող պատասխանատվության ենթարկվել իր կատարած քվեարկության, ելույթի և հայտնած կարծիքի համար, եթե դրանցում առկա չէին քրեական հանցագործության հատկանիշներ (օրինակ զրպարտություն, վիրավորանք և այլն): Սահմանադրության համաձայն պատգամավորներին տրվում էր նաև օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք: Պատգամավորի լիազորությունները դադարում էին պետական ծառայության անցնելու, մանդատից հրաժարվելու, մեջլիսի աշխատանքներից երկու ամսվա անհարգելի բացակայության, նրա նկատմամբ օրենքով նախատեսված հիմքերով խնամակալության սահմանման, մահվան դեպքերում:

Սահմանադրությունը ամրագրում էր, որ ԹՄԱԺ-ը հավաքվում է ամեն տարի նոյեմբերի սկզբին առանց հատուկ հրավերի: Այդ ժամանակ էլ ԹԱՄԺ-ն իր կազմից մեկ տարով ընտրում էր ԹԱՄԺ նախագահին և նրա երեք տեղակալներին: Մեջլիսի աշխատանքներն ընդմիջվում էին առավելագույնը վեցամսյա ժամկետով՝ պատգամավորներին հնարավորություն ընձեռելով շրջել երկրում, ուսումնասիրել իրավիճակը, իրականացնել հսկողական գործառույթներ: Այդ ժամանակահատվածի մեջ ներառվում էր նաև պատգամավորի հանգստի համար հատկացվող ժամանակահատ-

վածը: Այդպիսի ընդմիջումների ժամանակ ԹԱԱԺ-ը կարող էր նիստի կանչվել հանրապետության նախագահի, ԹԱՄԺ նախագահի, ԹԱՄԺ պատգամավորների մեկ հինգերորդի պահանջով: Մեջլիսն իր նիստերն անցկացնում էր իր կանոնադրության համաձայն, դռնբաց: Դրանց բովանդակությունը հրապարակվում էր տպագիր մամուլում, եթե այլ բան չէր նախատեսվում ԹԱՄԺ որոշմամբ: ԹԱՄԺ բացառիկ իրավասությանն էին պատկանում օրենքների ընդունումը, փոփոխությունը, մեկնաբանումը և վերացումը, օտարերկրյա պետությունների հետ պայմանագրերի և համաձայնագրերի կնքումը, պետական բյուջեի և բյուջեի կատարման վերաբերյալ օրենքների քննարկումն ու ընդունումը, դրամահատությունը, մեներշնորհային պայմանագրերի, ֆինանսական պարտավորություններ պարունակող պայմանագրերի և կոնցեսիաների հաստատումը և վերացումը, մասնակի կամ լրիվ համաներումը, պատժի մեղմացումն ու փոխարինումը, դատական քննության և մեղադրական դատավճիռների իրագործման կասեցումը, պատերազմի և խաղաղության հայտարարումը, մահապատժի վերջնական դատավճիռների հաստատումը[19]: Մեջլիսը կառավարության գործունեության նկատմամբ իր հսկողական գործառույթներն իրականացնում էր ոչ միայն բյուջետային օրենքների հաստատման, դրանց կատարման նկատմամբ հսկողության միջոցով, այլև հարցումների, հարցապնդումների, ինչպես նաև խորհրդարանական հետաքննությունների իրականացման միջոցով, որոնց իրականացման կարգը սահմանվում էր ԹԱՄԺ կանոնադրությամբ: ԹԱՄԺ գործունեության վաղաժամ դադարեցում հնարավոր էր միայն դրա անդամների բացարձակ մեծամասնության կողմ լինելու դեպքում, երբ կայացվում էր ԹԱՄԺ ինքնալուծարման և նոր խորհրդարանական ընտրությունների անցկացման որոշում: Որևէ այլ մարմնի տրված չէր ԹԱՄԺ լուծարման հարցի բարձրացման իրավունք ու հնարավորություն:

Սահմանադրությունը պետության գլուխ էր հռչակում նախագահին, որը որպես այդպիսին հատուկ հանդիսավոր դեպքերում նախագահում էր ԹԱՄԺ, ինչպես նաև, երբ անհրաժեշտ էր համարում, կառավարության նիստերը: Թուրքիայի հանրապետության նախագահն ընտրվում էր ԹԱՄԺ կողմից ընդհանուր նիստում սեփական անդամներից լեգիսլատուրայի ողջ ժամկետով՝ չորս տարով և կարող էր վերընտրվել, սակայն պաշտոնավարության ընթացքում նախագահը չէր կարող մասնակցել ԹԱՄԺ քննարկումներին, աշխատանքներին և քվեարկություններին: Թուրքիայի 1924թ. սահմանադրությամբ նախատեսված չէր վարչապետի ինստիտուտը և այն դեպքերում երբ նախագահը չէր կարող իրականացնել իր պարտականությունները, հիվանդության, արտասահմանյան ճանապարհորդության, մահվան, պաշտոնաթողության կամ այլ դեպքերում նրա պարտականությունները ժամանակավոր փոխարինման կարգով իրականացնում էր մեջլիսի նախագահը: Մեջլիսի նստաշրջանի ընթացքում նախագահի մահվան կամ պաշտոնաթողության դեպքում մեջլիսի կողմից անմիջապես պետք է ընտրվեր նոր նախագահ, իսկ եթե նման դեպք էր

պատահում մեջլիսի արձակուրդի ժամանակ, ապա մեջլիսի նախագահի կողմից անմիջապես հրավիրվում էր մեջլիս և իրականացվում էին նոր ընտրություններ, իսկ այն դեպքում երբ ԹԱՄԺ լիազորությունների ժամկետն ավարտվում էր կամ ընդունվում էր ինքնալուծարման վերաբերյալ որոշում, ապա նախագահն ընտրվում էր արդեն նոր ԹԱՄԺ կողմից: Սահմանադրության համաձայն նախագահի պաշտոնը ստանձնելիս տրվում էր երդում, որի տեքստը ամրագրված էր Սահմանադրության մեջ[22]: Յուրաքանչյուր տարվա նոյեմբերին նախագահը, կամ նրա հանձնարարությամբ վարչապետը, ԹԱՄԺ առջև հանդես էր գալիս ամենամյա ուղերձով կառավարության նախորդ տարվա գործունեության արդյունքների և այն միջոցառումների շարադրմամբ, որոնք նպատակահարմար էր համարվում իրականացնել հաջորդ տարվա ընթացքում: Սահմանադրության համաձայն նախագահը տասնօրյա ժամկետում ստորագրում և հրապարակում էր ԹԱՄԺ ընդունած օրենքները: Բացառությամբ հիմնական և բյուջետային օրենքների, նախագահն կարող էր չստորագրել և առարկություններով կամ առաջարկություններով վերադարձնել օրենքը ԹԱՄԺ նորից քննարկման, սակայն ԹԱՄԺ կողմից նորից նախնական տեսքով ընդունվելու դեպքում պարտավոր էր հրապարակել այն օրենքով նախատեսված ժամկետներում: Նախագահը պատասխանատվության հարց կարող էր բարձրացվել ԹԱՄԺ առջև պետական դավաճանության համար: Նախագահը կառավարության ներկայացմամբ կարող էր վերացնել կամ նվազեցնել դատարանների կողմից նշանակված պատիժները հիվանդության կամ զառամյալ տարիքի հատուկ պատճառներով, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ խոսքը վերաբերում էր ԹԱՄԺ կողմից հարուցված մեղադրանքներով դատապարտված նախարարներին:

Նախագահը ԹԱՄԺ անդամներից նշանակում էր վարչապետ, իսկ վերջինիս առաջարկությամբ՝ նախարարներին: Նախարարների խորհուրդը մեկշաբաթյա ժամկետում ԹԱՄԺ-ին ներկայացնում էր իր ծրագիրը, և համապարտ պատասխանատվություն կրում կառավարության վարած քաղաքականության համար, իսկ յուրաքանչյուր նախարար՝ կրում էր անձնական պատասխանատվություն իր իրավասության մեջ մտնող գործերի, իրեն ենթակա անձանց գործողությունների, ինչպես նաև իր կողմից իրականացված ընդհանուր քաղաքական ղեկավարության համար: Նախարարների պարտականությունները և պատասխանատվությունը, նախարարությունների կառուցվածքը սահմանվում էին հատուկ օրենքներով: Սահմանադրությունը թույլատրում էր նաև երկու նախարարական պորտֆելների ժամանակավոր համատեղում, եթե նախարարը գտնվում էր արձակուրդում կամ որևէ այլ պատճառով ի վիճակի չէր կատարել իր պարտականությունները: Նախարարական պաշտոնից հեռացմանը կարող էր հանգեցնել ինչպես վարչապետի առաջարկության հիման վրա նախագահի կողմից նրան պաշտոնից ազատելը, այնպես էլ Նախարարների խորհրդի անդամի դեմ Գերագույն դատարանում գործ հարուցելու ԹԱՄԺ որոշումը: Սահմանադրությունը կառավարությանն ընձեռում էր կարգու-

կանոնի հաստատման, օրենքների հետ կապված առանձին հարցերի մեկնաբանման նպատակով նաև կարգադրությունների ընդունման և Պետական խորհրդին ներկայացման հանրավորություն, եթե դրանք չէին պարունակում նոր դրույթներ: Այդ կարգադրություններն ուժի մեջ էին մտնում հանրապետության նախագահի կողմից ստորագրվելուց և հրապարակվելուց հետո: Այն դեպքում, եթե նշված ակտերը վիճարկվում էին որպես օրենքին հակասող, դրանց ճակատագիրը որոշում էր ԹԱՄԺ-ը:

Պետական խորհուրդը հիմնականում կոչված էր զբաղվելու լիազորությունների վերաբերյալ միջգերատեսչական վարչական հայցերի և վեճերի քննությամբ ու լուծմամբ, կառավարության կողմից նախապատրաստված օրինագծերի կամ իր ուսումնասիրությանը ներկայացված կոնցեսիոն պայմանագրերի կամ պետական կապալների վերաբերյալ եզրակացություն տալով: Նրա վրա կարող էին դրվել նաև Պետական խորհրդի մասին հատուկ օրենքում կամ այլ հետագա օրենքներում սահմանված այլ պարտականություններ (հոդ. 51): Պետական խորհրդի նախագահը և անդամներն ընտրվում էին ԹԱՄԺ կողմից իրենց՝ գիտելիքներով և փորձով հայտնի բարձրաստիճան անձանցից:

Դատական համակարգին էր նվիրված Սահմանադրության չորրորդ գլուխը:

Սահմանադրությամբ հռչակվում էր արդարադատություն իրականացնելիս դատարանների անկախությունը և ազատությունը, նրանց ենթարկվելը միայն օրենքին և ԹԱՄԺ կամ Նախարարների խորհրդի կողմից դրանց դատավճիռների և որոշումների վերափոխման կամ հետաձգման անթույլատրելիությունը: Դատարանների կառուցվածքը, պարտականությունները, ենթակայությունը, դատավորների որակավորումը, իրավունքներն ու պարտականությունները, աշխատավարձը, նրանց նշանակման և ազատման կարգը որոշվում էին հատուկ օրենքներով: Դատավորներին ուղղակիորեն արգելվում էր զբաղեցնել այլ հանրային կամ մասնավոր պաշտոններ, բացի նրանցից, որոնք նախատեսված էին օրենքով: Դատավարությունը կարող էր անցկացվել ինչպես դռնբաց, այնպես էլ դռնփակ նիստում դատավարության կանոններին համապատասխան: Դատարաններին արգելվում էր հրաժարվել իրենց իրավասության մեջ մտնող գործերի քննությունից, իսկ ընդդատության պատճառով հրաժարումը պետք է ամրագրվեր դատական որոշմամբ:

Սահմանադրությունը նորմեր էր պարունակում միայն Գերագույն դատարանի մասին, մնացած դատարաններին առնչվող հարցերը թողնելով օրենսդրական կարգավորմանը: Ըստ այդմ սահմանվում էր, որ Գերագույն դատարանը մշտապես գործող մարմին չէր: Այն կազմավորվում էր ԹԱՄԺ որոշմամբ, երբ վերջինս դա անհրաժեշտ էր համարում: Այն կոչված էր իրականացնելու էր Նախարարների խորհրդի նախագահի և անդամների, Պետական խորհրդի, Վճռաբեկ պալատի նախագահի և անդամների պաշտոնեական հանցագործությունների քննությունը: Գերագույն դատարանը կազմված էր 21 անդամներից, որոնցից 11-ը և 10-ը համապատաս-

խանաբար Վճռաբեկ պալատի և Պետական խորհրդի նախագահներից և անդամներից: Գերագույն դատարանի անդամներն իրենց կազմից գաղտնի քվեարկությամբ՝ ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ ընտրում էին դատարանի նախագահ և նրա տեղակալ: Դատարանը գործը քննում էր նախագահողի և 14 անդամների կազմով: Մնացած 6 անդամները համարվում էին պահեստային, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում փոխարինեն դատարանի անդամների թափուր տեղերը: Պահեստային անդամներն ընտրվում էին վիճակահանությամբ՝ 3-ական՝ Վճռաբեկ պալատի և Պետական խորհրդի ընտրված անդամների թվից: Գերագույն դատարանի որոշումները կայացվում էին ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ: Գերագույն դատարանում դատախազի պարտականություններն իրականացնում էր Գլխավոր դատախազը:

Թուրքիայի 1924թ. Սահմանադրությամբ ամրագրված կառավարման մոդելն իր բնույթով կարելի է համարել Ազ կառավարություն, որը հիմնված է օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների միասնության և կենտրոնացման վրա: 1924թ. Սահմանադրությունը իր ոգով անկասկած ժողովրդավարական էր, սակայն դա ավելի շուտ ժողովրդավարության «մեծամասնական» կամ «Ռուսսոյական» հայեցակարգ էր, քան զսպումների և հակակշիռների բարդ համակարգի վրա հիմնված ազատական ժողովրդավարություն[2]: «Մեծամասնական» տեսության համաձայն «ինքնիշխանությունը» ազգի ընդհանուր կամքն է (որը պրակտիկայում պետք է մեկնաբանվի որպես մեծամասնության կամք) և որպես այդպիսին բացարձակ, անքակտելի և անսխալ: Ուստի օրենսդիրը ներկայացնում է ազգի իրական կամքը: Հետևաբար օրենսդիր իշխանության սահմանափակումը հավասարազոր է ազգային կամքի սահմանափակմանը, որն էլ հանգեցնում է ազգի ինքնիշխանության սահմանափակմանը: Ազգի ինքնշխանության սկզբունքը բացարձակացնող Թուրքիայի հանրապետության հիմնադիրների համար դրա որևէ ձևով կամ չափով սահմանափակման վերաբերյալ ցանկացած միտք արդեն անընդունելի էր և ենթակա չէր կարող լինել քննարկման: Այդպիսի սահմանափակումները ոչ անհրաժեշտ և ոչ էլ օգտակար կարող էին լինել, քանզի ժողովրդավարության Ռուսսոյական տեսության համաձայն ընդհանուր կամքը միշտ ճիշտ է: Ակնհայտ է, որ ժամանակակից ժողովրդավարական տեսությունները այլևս չեն հենվում ընդհանուր կամքի նման մետաֆիզիկական հայեցակարգի վրա: Սակայն Ռուսոոյական գաղափարները տևական ազդեցություն ունեցան Ֆրանսիական ժողովրդավարական մտքի վրա, որից ազդվել են նաև թուրք հեղափոխականները:

Չպետք է անտեսել, որ 1924թ. Սահմանադրությունը սուլթանության դեմ ուղղված երկար պայքարի արդյունք էր: Հետևաբար զարմանալի չէ որ համար մեկ սպառնալիքն ազգային շահերին համարվում է սուլթաններից եկողը: Հայտնի չէ, արդյոք 1924թ. Սահմանադրության «հայրերը» լիովին չէին գիտակցում, որ մեծամասնության բռնակալությունը հնարավոր է այնքան և վտանգավոր է այնքան, որքան անձնական բռնակալութ-

յունը, սակայն այս բավականին պարզունակ մոտեցումը ժողովրդավարությանը առկա էր 1924թ. Սահմանադրության շատ առումներում: Սահմանադրությամբ ԹԱՄԺ-ին լիիշխանությամբ օժտելը, նրա և գործադիրի փոխադարձ հսկողության հնարավորությունների, զսպումների և հակակշիռների համակարգի անհավասար բաշխումը բխեցվում էր ազգային անսահմանափակելի ինքնիշխանության գաղափարի որոշակի բացարձակեցումից, երբ ամրագրվում էր իշխանությունների թևերի միջև հարաբերությունների մի մոդել, որը խորհրդարանին ցանկացած ժամանակ հնարավորություն էր ընձեռում հսկել կառավարության գործունեությունը կառավարության ծրագրին հավանություն տալու կամ չտալու, խորհրդարանական հարցապնդումների, խորհրդարանական հետաքննությունների միջոցով, երբ Սահմանադրության մեջ ուղղակիորեն ամրագրված էր ցանկացած ժամանակ կառավարությանը պաշտոնանկելու հնարավորությունը: Միևնույն ժամանակ խորհրդարանին լուրջ հակազդելու լծակներ գործադիր իշխանությանը չէր տրվում: Ի տարբերություն խորհրդարանի կառավարությունը որևէ կերպ չեր կարող մասնակցել խոհրդարանի արձակման գործընթացին, որը նախատեսվում էր միայն ինքնալուծարման կամ ինքնաարձակման ձևաչափով: Նախագահին տրված չէր օրենսդրական նախաձեռնության իրավունք, իսկ նրան տրված վետոյի իրավունքը շատ թույլ լծակ էր, քանզի կիրառելի չէր բոլոր օրենքների նկատմամբ և հաղթահարվում էր խորհրդարանի կողմից ձայների պարզ մեծամասնությամբ: Այլ հարց է, որ նախագահի համար սահմանվում էր որոշակի բարենպաստ կարգավիճակ կապված իր կողմից արձակված հրամանագրերի համար անպատասխանատվության հետ, քանի որ նախագահական ակտերը վավերացվում էին վարչապետի և համապատասխան նախարարի կողմից, որոնք էլ պատասխանատվություն էին կրում դրանց համար: Նախագահի պատասխանատվության հարց կարող էր բարձրացվել ԹԱՄԺ-ում միայն հայրենիքի դավաճանության հետ կապված հարցերով: Նախագահին տրված բանակի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը կրում էր ձևական բնույթ և զրկված էր պրակտիկ կիրառության հնարավորությունից:

Սակայն կառավարման նման մոդելի սահմանադրական ամրագրման և Թուրքիայում գոյություն ունեցող փաստական իրավիճակի մեջ տարբերություններն ակնհայտ էին: Գործնականում ԹԱՄԺ տեսական գերակայությունը հաճախ ձևափոխվում էր գործադիրի դոմինանտության, քանզի գործադիրը սովորաբար կազմված էր կուսակցության կամ խմբակցության ղեկավարներից, մինչդեռ օրենսդիրը ներառում էր քանակապես շատ, սակայն քաղաքականապես ավելի թույլ շարքային կուսակցականների: Առկա էր կուսակցական և կառավարման ապարատի միահյուսում, երբ կուսակցության ղեկավար անձինք զբաղեցնում էին բարձրագույն պետական պաշտոններ, իսկ տեղերում կառավարման պետական մարմինները գլխավորում էին կուսակցության շրջանային կազմակերպությունների ղեկավարները: Թե միակուսակցական (1924-1946), թե

բազմակուսակցական տարիներին գործադիրը գլխավորողների ավտորիտար ղեկավարության և ուժեղ կուսակցական կարգապահության պայմաններում ԹԱՄԺ դերը նվազեցվել էր երկրորդականի: Դա պայմանավորված էր նաև նախագահների՝ Աթաթյուրքի և Ինյոնյուի անձնական հատկանիշներով:

Կյանքի չէին կոչված Սահմանադրությամբ ամրագրված երաշխիքները նաև դատական իշխանության անկախության վերաբերյալ: Չնայած դատական իշխանության և դատարանների անկախության և միայն օրենքին ենթարկվելու, դրանց գործունեությանը և արդարադատության իրականացմանը ցանկացած միջամտության անթույլատրելիության սահմանադրական հռչակումներին և պահանջներին, գործնականում ստեղծված պայմանները ուղղակիորեն հնարավորություն չէին տալիս դրանց կենսագործման համար: Գործող օրենսդրության համաձայն դատավորները նշանակվում էին արդարադատության նախարարության կողմից: Արդարադատության նախարարությունն էր իրականում որոշում նաև դատավորների տեղափոխումների և պաշտոնեական առաջխաղացման կոչումների ու պատասխանատվության հետ կապված բոլոր հարցերը[23]: Այդպիսի պայմաններում խոսք չէր կարող լինել նրանց անկախության մասին: Սահմանադրությամբ չէր արգելվում արտակարգ դատարանների ստեղծումը: Թուրքիայում իշխանությունների կողմից ստեղծված արտակարգ դատարանները կոչված էին քննելու գործող կարգերի դեմ ուղղված ծանր հանցագործությունները, սակայն իրականում դրանք օգտագործվում էին իշխանությունների քաղաքական հակառակորդների վնասազերծման և ահաբեկման նպատակով[24]: Բացակայում էր նաև Սահմանադրությանը օրենքների համապատասխանության ստուգման օրենսդրորեն ամրագրված որևէ հնարավորություն: Սահմանադրական դատարան դատական համակարգում նախատեսված չէր, իսկ ընդհանուր իրավասության դատարաններին տրված չէր նման լիազորություն: Դա գրեթե անսահմանափակ հնարավորություններ էր ստեղծում ԹԱՄԺ համար ցանկացած օրենքի ընդունման ու կենսագործման համար, որոնք կարող էին ոչ միայն չհամապատասխանել սահմանադրական դրույթներին, այլև նույնիսկ ուղղակի հակասել դրանց[24]:

1924թ. Սահմանադրությամբ ողջ իշխանությամբ մեջլիսին օժտելը, և գործադիրին սահմանափակ հնարավորություններ ընձեռելը, բացի ազգային ինքնիշխանության սկզբունքի արտահայտություն հանդիսանալուց, երբեմն ստեղծում է նաև գործադիրի նկատմամբ էմոցիոնալ և անհարկի անվստահություն տպավորություն:

Սահմանադրական զսպումների և հակակշիռների անհամաչափությունը լուրջ խնդիր չէր առաջացնում միակուսակցական համակարգի գոյության տարիներին, քանզի միակուսակցական համակարգը ինքը ենթադրում էր ողջ իշխանության ուժեղ կենտրոնացում: Դա կարող է պատճառաբանվել և հիմնավորվել, որ ժամանակաշրջանի բարեփոխումները հազիվ թե հնարավոր լիներ իրականացնել մի քաղաքական համակարգի

կողմից, ուր այդպիսի իշխանությունը բաժանված և ցրված էր: Սակայն 1946թ. բազմակուսակցական համակարգին անցում կատարելուց հետո Սահմանադրության թերությունները ակնհայտ դարձան: Դա 1950-ական թթ. վերջերին զգալիորեն մեծացրեց լարումը իշխող դեմոկրատական կուսակցության և ընդդիրմադիր հանրապետականների միջև: 1960թ. գարնանը կառավարության կողմից իրականացված ավտորիտար միջոցառումները լայնածավալ հուզումներ առաջացրեցին երկրում: 1960թ. մայիսի 27-ին Թուրքական զինված ուժերը տապալեցին Սեներեսի կառավարությունը:

ՃԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս Özbüdün Ergün. Türk anayasa hukuku. Ankara. 2000. էջ 31:
2. Տե՛ս Yavuz H. K. Türkiede siyasal system arayısı ve yürütme güçlendirilmesi. Ankara. 2000. էջ 391
3. Tanör. Osmanlı – Türk Anayasal Gelismeleri.Istanbul. 1995 էջ 224:
4. Այդ մասին տես ավելի մանրամասն *Gözbüyük ve Sezgin 1924 Anayasası Hakkanda Meclıs Görümeleri*, Ankara, 1957:էջ 43
5. Tanör. Osmanlı – Türk Anayasal Gelismeleri. Istanbul. 1995, էջ 259:
6. Կառավարման հանրապետական կարգի վերաբերյալ դրույթը 1924թ. Սահմանադրության միակ դրույթն էր, որը 102-րդ հոդվածի համաձայն որևէ ձևով և որևէ հանգամանքներում վերանայման առարկա հանդիսանալ չէր կարող:
7. Թուրքիայի Սահմանադրությունը որպես կոշտ սահմանադրություն մի քանի անգամ ենթարկվել է փոփոխությունների՝ 1928, 1934, 1937, 1945թթ.: Վերջին փոփոխությունը կրում էր զուտ խմբագրական բնույթ և նպատակ ուներ սահմանադրության տեքստի օտար արմատներ ունեցող բառերը փոխարինել թուրքական արմատ ունեցող համապատասխան բառերով:
8. Անվանվում են նաև 6 նետեր՝ ի նկատի ունենալով ժողովրդադեմոկրատական կուսակցության էմբլեման
9. Միակուսակցական կառավարումը կարճատև ընդհատմամբ տևել է մինչև 1946թ.
10. Տե՛ս М. Кемаль. Путь новой Турции. т. 4, М. 1934. Программа Народнореспубликанской партии. էջ 328:
11. Նույն տեղում էջ 328: Թուրքական սահմանադրությունը օրինականացնում էր ազգայնական գաղափարախոսության կողմից ազգային և քաղաքացիական պատկանելության նույնացումը, որի արդյունքում թուրքիան ներկայացվում էր միատարր և անտեսվում էին ազգային փոքրամասնություններն իրենց խնդիրներով: Թուրքական գրականության մեջ կարելի է հանդիպել հիշատակությունների հայկական կամ հունական ծագմամբ «թուրքերի» մասին:
12. Նույն տեղում էջ 330:

13. Տե՛ս Фельдман Д. И. Государтственний строй турции. М. 1957, էջ 21.
14. Տե՛ս М. Кемаль. Путь новой Турции. т. 4, М. 1934. Программа Народнореспубликаиской пртии. էջ 330:
15. Նույն տեղում էջ 330: Թուրքական աղբյուրներում սովորաբար քեմալական հեղափոխությունը ի նկատի է ունեցվում դրա լայն իմաստով՝ոչ միայն կառավարման կարգի փոփոխությունը, այլև դրանից հետո իրականացված բարեփոխումները երկրի կյանքի տարբեր ոլորտներում (ծթ.- հեղինակի):
16. Քաղաքացիներն ակտիվ ընտրական իրավունքով օժտվում էին 22 տարեկանից, իսկ պասսիվ ընտրական իրավունքով 30 տարեկանից: Դա 1934թ փոփոխություններից հետո, մինչև այդ 18 տարեկանից, կանայք չունեին ընտրական իրավունք:Թուրքական ընտրական օրենսդրությունը, մասնավորապես երկրորդ աշխարհամարտից հետո ենթարկվել է մի շարք փոփոխությունների 1946, 1950, 1954 թթ.:
17. Մինչև 1928թ. սահմանադրական փոփոխությունները այդ երդումը կրում էր կրոնական բնույթ:
18. Պատգամավորական մանդատի ազատությունը նշանակում է պատգամավորի խորհրդարանական գործունեության իրականացման մեթոդների և եղանակների ընտրության ազատություն, երբ պատգամավորը չի կարող ետ կանչվել ընտրողների կողմից և հաշվետվություն չի ներկայացնում, ընտրողների պատվիրանները պարտադիր չեն նրա համար:
19. Մինչև 1928թ. սահմանադրական փոփոխությունները այս ցանկը սկսվում էր շարիաթի դրույթների կենսագործման պարտականության հիշատակությամբ:
20. Ուներ կրոնական բովանդակություն մինչև 1928թ. սահմանադրական փոփոխությունները
21. Տե՛ս Tuprul Ansay and Don Wallce, Jr. Introduction to Turkish Law. Ankara. 1966. էջ 26:
22. Տե՛ս Керимов М. А., Государственный строй Турции, М. 1956, էջ 61:
23. Ավելի մանրամասն տես Aybars Ergün. Istiklal Mahkemeleri. Istanbul 1997:
24. Տե՛ս Gözler Kemal. Türk anayasa hukuku. Bursa. 2000. էջ 67:

VAHRAM TER-MATEVOSYAN

ON THE REPUBLICAN ORIGINS OF KEMALISM: THE EARLY PHASE OF ITS EVOLUTION

1. Framing the periodization of Kemalism

Kemalism, the governing philosophy of the Republican Turkey named after the founding father of Turkey Mustafa Kemal (1881-1938), remains a concept with widely debated definitions and contents. During the eight decades of its existence, the key philosophical arguments of Kemalism have constantly been reproduced through education and the public space. Those trends eventually led Kemalism willingly or not to dominate the social sub-conception of Turkish society thereby Kemalism was transformed into a cultural phenomenon. Irrespective of its questioning characteristics, it succeeded to shape the mentality and value system of four generations of Turks. It was never abandoned as a shelter of statehood, patrimony and protection. Now, we think it is worth revisiting the origins of the state ideology, to raise a few questions of its origins and shed light on few issues that remained uncovered until today.

Some widely-known observers[1] date the actual history of Kemalism back to the 18th century; mainstream observers are more moderate and go back to the 19th century and more particularly to the events of "*Tanzimat*" reformations (1839), while some authors are doing their best to find the roots of Kemalism in the constitutional undertakings of the 1870s. Kemal Atatürk himself claimed the year of 1919 as a departure point for the nationalist Kemalist movement, while others are more explicit on the date - 19 May, 1919, when Kemal landed in Samsun: meanwhile, some observers (Suna Kili, Niyazi Berkes, Mahmut Goloğlu among them) are clear on the date of Kemalism – October 23, 1923, a date which symbolized the distinct break with the past and thus marked the birth of an entirely new Turkish nation-state. Simultaneously, there are opinions proclaiming that the actual birth date of Kemalism is 1931, when it was incorporated into the official ideology of the RPP; or the year 1937 when it gained an official status and was included in the constitution of the state. Others are more candid and have metaphoric interpretation of it by claiming that Kemalism was born with the Republic and thereafter it was born and reborn with every single day of the Turkish state. In other words there is no consensus on the actual date of Kemalism, which simply means that this ambiguity allows for different styles of legitimacy pursued by various actors.

Along with these various approaches over the date of its inception, the term Kemalism itself lacked a clear definition and continues to do so. At the outset of the War of Independence under the stewardship of Kemal different expressions emerged like "the Kemalists", "the Kemalist movement", "the Kemalist

revolution", "the Kemalist Turkey" etc., which were in general empiric generalizations. Later, in the second half of the 1920s, when it became apparent that the "the Kemalist revolution" was not constrained only with the struggle for Independence, but also incorporated the internal affairs of the State, a new term "Kemalism" emerged, but that one also was primarily used as a synonym for describing the Kemalist revolution, certainly with bigger emphasis on its socio-economic concepts.

It is tremendously interesting that western and Turkish observers did not take into close consideration the Soviet attitude and studies concerning the origins of Kemalist ideology. This aspect is very interesting, which meanwhile requires us to treat the Soviet approach with utmost care, though. Soviet observers, journalists and scholars in the 1920s consistently reported to the Moscow administration about the development of the internal affairs in Turkey. Back in 1926 Konstantin Youst reported from Turkey about the revolutionary deeds of Mustafa Kemal, describing the overall atmosphere in the country, the attitude of people towards their leader. He gave the mythical image of Kemal, which according to him, was dominant by that time among the Turks. The personality of Kemal was equated with Christ, Mohammed, Buddha, Confucius as well as with Washington, Lincoln, Luther, Peter the First and Lenin.[2] Here Youst used the term Kemalism to refer the counter-revolutionary zeal of Kemalist elite's drive against the Pan-Turkic circles within the country.[3] Thus, in his usage the frames and margins of the term remained imprecise and he most probably used that term to refer to the general spirit of togetherness prevalent among the Kemalists. Back in 1927, Irandoust (V. P. Osetrov) wrote his famous article "*The essence of Kemalism*" in the Communist party's official press.[4] He describes Kemalism as an "authentic mass revolution", which was a specific type of Eastern revolution which followed the Western pathway. At the same time, he distinguished two characteristics of Kemalism which had made it a unique case; mainly its revolutionary and counter-revolutionary dimensions.[5] Irandoust also envisioned the fate of Kemalism in the following way: "the future of Kemalism depends on its anti-imperialistic character, otherwise the possible compromise with imperialism would mean the crisis of Kemalism and its program".[6] A year later, in 1928, the same author published another book to decode the main developments of Turkey,[7] where he used plainer terminology to describe the agencies of the newly-founded state. He used the terms "Kemalist Turkey", "Kemalist movement", by pinpointing the revolution that had been carried out from 1918 to 1920 by "Kemalists", a rank-and-file of the ideological revolution.[8] He also presented the dominant fashion among the Turkish observers to ascribe theoretical aspects to Kemalism.

Another, interesting component that Irandoust presented was the prevailing trend among the Soviet Communist revolutionaries to transform and project the Kemalist brand of revolution in China, by identifying the existing socio-political similarities in both countries. He went on to mention that rather interesting case is counter posed by another trend in the international mass media, particularly in the

Japanese media, which repeatedly applied the term "Kemalism" to generalize counter-revolutionary movements of the Chinese generals (Chiang Kai-shek and Phin Yui-sen), who, by acting under the guise of anti-imperialism, virtually serve the needs of the Chinese bourgeoisie[9].

It is noteworthy, that in 1927 B. Ferdi described the CHP as the party of the Kemalist cause, which brought the national bourgeoisie to the power at the expense of forced measures directed against possible opposition forces[10]. Another Soviet observer of Turkey Kross wrote that by the end of the third decade within the Kemalist revolutionary circles a few factions emerged, which caused certain deviations from the general politics of the mid-1920s[11]: the right wing (or pro-Western section) of Kemalism, which demanded more resolute involvement of the West in state-building of Turkey, but the financial crisis of 1929 had a negative impact on them; the Left demanded an expanded state role in the economy and the daily life of the country; the Pan-Turkist circles also were activated by initiating efforts to make Kemalism an official ideology and a scientific doctrine, establishing the Museum of Kemalist Revolution and the Institute of Turkism etc.; the Orthodox section required to rely upon the peasants and the Anatolian petty-bourgeoisie, as trustable resources for promoting the policy of nationalism, republicanism and laicism.[12] Ferdi also contended that after five years of independence the factions appeared within the ranks of the CHP as well, which was manifested in the increasing dissatisfaction of the masses, and a result more people were leaving the party than joining it.[13] In 1927, Kitaigorodskiy coined Turkey "the kingdom of Kemalism",[14] where the Kemalist ideologues were doing their utmost to defend the rights of the new bourgeoisie. In the spirit of the Communist party, he urged "the red diplomacy" of the Soviet Union to acknowledge the true face of Turkey for taking appropriate measures for insuring Turkey's loyalty towards the SU.[15]

It is generally agreed that for the first time, the word "Kemalism" began to be used in certain intellectual circles either in 1929 or in 1930. It is taken for granted that the year 1931 is the very year when six principles were made public. In reality, a few observers only refer to the fact that four out of these six concepts first appeared in October 1927 as part of "The president Gazi Mustafa Kemal His Excellency's Declaration of the General Principles agreed to in harmony at the Republican People's Party {3rd} congress"[16]. In this document, the Party declares itself to be "Republicanist, lâyik, populist and nationalist" (*Cümhurietçi. layik, halkçi ve milliyetçidir*).[17] To put it more accurately, October 1927 is the date when Mustafa Kemal declared his insights and ideological visions for the future of Turkey. His famous speech, which lasted six days, served as a turning point for the ideological basis of the country. Again, as noted above, M. Kemal was feeling secure enough in 1927 not to push ahead these four ideas with the presumed intensity as he was feeling no threat whatsoever from any part of the socio-political reality and from the closely supervised society.

In any account, in the Turkish context the term Kemalism, with its ideological connotation and interpretation, might have been first used in 1929 and became widespread in the country. According to some observers Yakup Kadri Karaosmanoğlu was the first person who, in his column in the national daily "*Milliyet*", used that term. Others mention the language expert Ahmet Cevat as an initiator of that term in the "*Muhit*" journal[18] or the name of the long time justice minister of M. Kemal, Mahmut Esat Bozkurt, as another instigator of the term Kemalism[19]. The last two options are less realistic, since they date back at best to the beginning of the 1930s, which was too late for Kemalism to be coined. Some observers claim that shortly after the Menemen incident an intellectual figure wrote an article stating that the party should accept Kemalism as its principal ideology as with fascism in Italy and communism in Russia.[20] In 1930, Josef Washington Hall argues that it was westerners and interviewers of Kemal who "branded the movement "Kemalist", as if he were some rebel upstart. He [Kemal] resented the term as he did not intend to establish "Kemalism" but a new Turkey, nor did he wish to incite the resentment of the Nationalists".[21]

The reason for this endeavour to distinguish the date is that in 1922 a French author Michel Paillarès published a book named "*Le Kemalisme: Devant Les Allies*"[22], but it was the history of the rise of Mustafa Kemal and a detailed history of the Independence war. Some observers are referring to this monograph and its title which helped Kemal's allies in choosing the name for the RPP's ideology. Although we found no reference in the literature of the time, it is difficult to exclude a possible connection or association between them. Thus, we can assume that although the term Kemalism gained a widely-accepted currency in Turkey in 1929 at the latest, in the international milieu Kemalism had been in use for a long time for describing the ideological construction policy of the Turkish elite.

2. Narrowing the definitional framework

If we try to define Kemalism it will be as follows - Kemalism is the name given to Mustafa Kemal Atatürk's and his Republican People's Party's (henceforth - RPP) political thought and practices and the persistently official and semi-official, hegemonic ideology of the Turkish Republic. Among the implicit and explicit goals of the ideological inception were apparent intentions of providing a clear, vivid, patriotism-infused guidelines of future goals of the Revolution, around which the population, the relatively untouched peasantry might be rallied. In other words, after a decade long purification of the official discourse, by the beginning of the 1930s, the time was ripe to popularise the basic assets of the Kemalist undertakings. The close disciples of Mustafa Kemal were certain that distinct bureaucratic elite is formed which would be capable to teaching the society the basic tenets of the new nation building project.

Prior to further elaboration of popularization policy of Kemalism the whole period of forming the ideological currents and the intra-elite struggle of the

end of 1920s and the beginning years of the 1930s should be critically evaluated. The international ideological currents also played not a secondary role in making Kemalism an ideological current capable of performing a certain mission. Among other factors the world economic crisis (or Depression) of 1929 and the Free Republican Party (*Serbest Cumhuriyet Fırkası - FRP*), experiment in 1931 were pivotal in making Kemalism to come into final existence. "The Great Crash" pushed the government to undertake counter-measures to cope with it, which was interpreted as a fatal outcome of free enterprise – a brainchild of Western capitalism. The governing elite had the Soviet Union's case in mind, which escaped the crisis due to its state control mechanism and that case inspired them to incorporate key aspects of that model into certain areas of the Turkish economy. In 1930, the government became more outspoken about its intention to play a greater role in the economy.

The Turkish and Western scholars observing the Turkish revolution agree that the foundation and further evolution of Kemalism was a single-layered process and both Atatürk and his close allies had a clear vision of the role that Kemalism was going to play. In reality, a close scrutiny of the history of the 1930s reveals that even in the beginning there was no clear idea of "what type of Kemalism" they had in mind. A gradual succession of Kemal Atatürk from daily politics and the strife of the elite to fill the gap brought different currents of Kemalism into the surface. Hamit Bozarslan distinguished three characteristic phases of development of Kemalism from its earlier period onto the end of the 1930s. The first period, according to him, was the War of Independence (1919-1922) itself, the second one, going from 1922 to the end of 1930, was that of a "Janus-like" Kemalism, since it was at the same time nationalist and the bearer of a project of "Western civilization", the third period, 1930-1938, witnessed an openly and self-consciously anti-liberal and anti-democratic regime.[23]

Ertan Aydin distinguishes three versions of Kemalism presented by a) conservative modernists as well as b) "*Ülkü*" and c) "*Kadro*" journals, which left a considerable impact on the evolution of the Kemalist discourse.[24] Though the *Kadro* movement and the journal were considered as the sole source where the whole ideology of Kemalism 'was baked', the role of the "*Ülku*" journal or the *Ülku* version of Kemalism was downplayed. The *"Kadro"* journal was being viewed with suspicion both by the RPP's elite and eventually by Atatürk. The General Secretary of the RPP led the campaign against "*Kadro"* journal arguing against the claims of its leader Ali Karaosmanoğlu (who claimed that *"Kadro"* means an ideological cadre of the party, "a vanguard cadre"). R. Peker made clear to A. Karaosmanoğlu - that duty belonged to them. *"Kadro"* became associated with the Communist propaganda and eventually became less productive in terms of articulating ideological principles. Instead, R. Peker was adamant in founding the RPP's own journal, named "*Ülku*", which was to shape the ideology of the Kemalist regime. In February 1933, the journal "*Ülku*" came to life.[25] The zenith of the journal's preaching activity was February 1933 until August 1936, since

during this period "*Ülku* elite" was dominant in making the key ideological contents of the journal. Later, R. Peker's role decreased, he retired from his position and the journal's importance in disseminating revolution's ideology became secondary.

In the mid-1930s and in later decades the theoretical and empirical interpretation of Kemalism was trusted mainly to Recep Peker[26], Şeref Aykut[27], Naşit Kızılay[28], Şevket Sureya Aydemir[29] and a few others. In 1937, another proponent of the Kemalist ideology Tekin Alp published a book "*Le Kemalisme*". He discussed the concept of a nation as well as principles of unity of language, culture and idea by considering them as necessary prerequisites for construction of new rational nationhood. He based himself on Ziya Gökalp's distinction between culture (*hars*) and civilization (*medeniyet*).[30] He was born in Serez in 1883 as an Ottoman Jew and named as Moiz Kohen. Later in his life, he made friends among the circles of the CUP (Committee of Union and Progress) including Ziya Gökalp. This relationship influenced all his life. Publication of "*Le Kemalisme*" should be considered as a reflection of his identity. That book was an important one from a few perspectives. Firstly, it has a conjectural value; secondly, it reflects the atmosphere of its era; and finally, it quotes the discussions about Kemalism. Besides, the arguments Tekin Alp put forward about nationalism, liberalism and secularism made it possible for us comment on the Kemalist ideology of the time. It is noteworthy, that he was not dealing with some vague prescriptions for political, economic and social development, but with a network of doctrinal options which had already been the subject of numerous official and semi-official exegeses.[31] To him, Kemalism was no longer an uncertain term merely describing the revolutionary reality of the time, but an ideology which was in charge of the fate of Turkish nation and state. It designates the path that the Turkish nation-state needed to follow to achieve her goal.[32] He went on to state that Kemalism was empowered by dynamics and vitality and there was no venue for dream and abstraction in Kemalism.[33]

One of the main outstanding ideologues of Turkish transformation and in shaping the core Kemalist principles was Ziya Gökalp (1875-1924). He, along with his eminent companions like Mehmet Emin, Halide Edip (Adıvar), Mehmed Fuad (Koprulu), Ahmet Hikmet and Üsüf Akcura, initiated a large campaign in the 1910s to disseminate their visions of the Ottoman future based on nationalist ideologies and Islamic culture. Although their main vision was to establish Pan-Turkism and Pan-Turanism (the idea of uniting all Turkish peoples in the State of Turan) they envisioned chauvinistic and aggressive policy in attaining their goals. In the later years, some of their perspectives were incorporated both in the policy of the Young Turks and the Kemalist reformation. On the surface, Pan-Turanism and Pan-Islamism were rejected by Kemalists, who considered these ideas as lost causes and which were not in line with the then contemporary conditions of the world. Kemalists were deliberately trying to alienate themselves from those circles as unsuitable and as likely to bring discredit to them. Gökalp, by being deeply influenced by the French sociologist Durkheim, was the first of his ilk to initiate a concerted systemizing of

European elements with Ottoman Muslim civilization. He was particularly inspired by Durkheim's ideas on the supremacy of society over the individual, with the sole difference that Gokalp emphasized the "nation" rather than "society".[34]

Abdullah Cevdet was also a distinguished figure in the late Ottoman and early republican period whose influence on Atatürk has been downplayed. In fact, F. Creel claims that significant elements of the Kemalist ideology have clear roots in the writings of A. Cevdet, and some outstanding features of the Kemalist ideology are historically inexplicable without reference to his ideas. Creel thereby questions the dominating theory of primacy of Gökalpism (his term) on Kemalism.[35] From September 1904 until November 1932 Cevdet published the journal "*Ictihad*", first in Geneva, later in Cairo and then in Istanbul. In this journal he articulated a set of modernization and ideological visions, which later on were found, in one shape or another, in the deeds of M. Kemal. Creel asserts that way back in 1891 Cevdet first claimed the importance of abandoning Arabic script and Arab methaphysics, by stressing the need of having a Turkish language based on Latin script. He was concerned with the right type of educational systems, with the further existence of religious orders (whom Cevdet named "a bunch of blockheads"), with the right formula of economic restructuring.[36]

3. The epoch of "High Kemalism"

By the mid-1930s, the principles of Kemalism which were described as techniques of finding out the truth, began to be loaded with substantive meanings. The major reforms had been completed but the objectives of "rapid economic development" and "reaching the highest level of contemporary civilization" had not been successfully accomplished. The military victory was too far in the past to reproduce the kind of legitimacy which was urgently needed by the government, for the people had not been mobilized into political administration. Movements of opposition—both legal and illegal—had been suppressed. In short, the government was now alone in its path, devoid of popular support.[37] Moreover, the rise in 1930 of the FRP which was an example of official-legal opposition, and the Menemen Incident, which was part of the illegal line of opposition, made the ruling party become even more isolated. The Turkish bureaucracy bore an outstanding role in making Kemalism a capable ideological current by transforming the Kemalist deeds, thoughts and ideas into a political manifesto and taking upon themselves the responsibility for carrying it out.

A close scrutiny of the Kemalist reforms suggests that at the very outset they encountered fierce opposition from various parts of the political and social spectrum and that style of statecraft has been deeply incorporated in the system of state building of Turkey. To put it simply, the whole discourse and the essence of the struggle was the official and oppositional interpretation of the Kemalist version of the Turkish transformation. Yet it is rather unproblematic to stretch the official interpretation of it, whereas the opposition's claims that the Kemalist version of

modernization and transformation should cease to exist by paving ground for alternative ideas and projects are gaining more legitimacy.

An important question, which comes to one's mind is, why Atatürk did not develop an explicit ideology to defend and secure his achievement prior to 1931. Weiker takes a shortcut explaining two principle reasons: a) M. Kemal was a man of action concerned about the ends rather than means, b) in the 1920s the themes westernization and modernization were sufficient boosters for evoking emotional commitment.[38] Cagaptay argues that in the 1920s Turkey was busy trying to recover from the extensive warfare of the previous decade, when country had suffered tremendous demographic and material devastation, and Atatürk was more busy on establishing a secular Turkey, re-structuring political and physical shape of the country.[39] On the other hand, between 1920 and 1923, the fear that Anatolia would be split on primordial-group lines ran as a strong undercurrent among the architects of Kemalism trying to establish their own centre, and it remained as a fundamental – although often latent – issue of the Kemalist policy to the end of one party in 1950.[40] As we are aware, the second part of the 1920s marked the period of unprecedented cultural and social modernization reforms in Turkey. These measures were accompanied with injection of the idea that the new elite was the sole and the safest resort of the nation. With a certain degree of safety we can claim that during the 1920s the only idea that was capable of keeping the Turks together was a chauvinistic and a hazardous version of nationalism inherited from the later period of the Ottoman time and the Young Turks. In other words, Mustafa Kemal's victorious beginning and his subsequent measures were sufficient methodological and strategic tools for keeping the society cool and away from doubtful ideas. Though a close inspection of his actions and speeches after the 1924 alternative party adventure and the brutal suppression of the 1925 Kurdish rebellion reveal that he was striving to initiate an ideological campaign for granting more credits to his measures, but all in all, he was feeling powerful enough to continue without a properly elaborated ideological background. One may argue that modernization, laicism and westernization as kernels of early version construction for Kemalism were formidable tools for national consolidation, but in the late 1920s Mustafa Kemal realized that these three components were not satisfactory and productive to consolidate the society for keeping it together and united. It needs to be added, that a certain degree of dissatisfaction was also present in Kemal's approaches, in judgments concerning the society's appreciation towards the all the reforms that he had done. To him, the society's feedback was not sufficient, and obviously he was expecting more in response to his decade-long sacrifices. To put it shortly, by the end of 1920s M. Kemal and the RPP elite realized that the Kemalist regime and their cherished revolution were highly unpopular across Turkey, which subsequently forced the responsible elite to take countermeasures to make the revolution more efficient. M. Kemal was adamant that his deeds during the War of Independence were sufficient reasons to be treated with due sensibility and the nation would follow his any word without questioning

their feasibility. These features enhanced the importance of creating an "autonomous" and "self-sufficient" ideological framework.

Although the 1930s marked the development and active propagation of Kemalism's ideological principles, the ideological quasi-discourses starting from the Tanzimat period (from 1839) had certain impacts on the shape of Kemalism. The subsequent waves of ideological currents like Pan-Turanism, Pan-Islamism, Pan-Ottomanism constituted a fertile ground for development and further empowerment of the Kemalist discourse. It is appropriate to cite Weiker who persistently argues that the seeds of the revolution were set in Atatürk's mind during the WWI, when he was analyzing the causes of the decline of Ottoman Empire and prospects of Turkey's future.[41]

The popular support for the short-lived Free Party and the Menemen incident, is believed, had significant impact on M. Kemal in a sense that they heightened his increasing concerns about popular unrest and disobedience. He decided to act on this by consolidating the RPP's hold on power after returning from his three-month tour of Turkey in 1930. "He arrived at the conclusion that this feeling arose from the fact that the people in general were insufficiently instructed respecting the principles of the RPP which alone guarded the revolutionary fervour, which alone could elevate the masses, and of which he himself was the head and from which the government was formed".[42]

Kemal decided to initiate the restructuring of the government and putting particular accent on more radical wing of the RPP. On March 3, 1931, he sent a letter to the RPP asking for new elections. On March 10, 1931, Recep Peker, was appointed as the RPP's new Secretary General. On April 24th, the parliamentary elections were held, on May 4th the forth term of the Parliament held its inaugural meeting, on May 5th, İnönü's sixth government was formed. Kemalism became known as such at the RPP Congress, which was held in Ankara, between 9th and 16th of May, 1931. The Congress revised founding principles and in addition to the three vaguely defined principles of Republicanism (Cumhuriyetçilik), Nationalism (Milliyeçilik), Populism (*Halkçilik*) adopted in 1927, three new principles were added - Etatism (*Devletçilik*) Revolutionism/Transformationism (*Inkilapçi/devrimçilik*) and Laicism (*Lâikik*). The definitions of the first three doctrines were expanded with meticulously nuanced and heavy loaded ideological components. In a speech on 24 September 1931, Atatürk reiterated the six principles and backed the idea of building the future of the Republic based on them.

In the 1930s, Recep Peker, along with other three key Kemalist ideologues, Yusuf Hikmet Bayur (1881-1980), Yusuf Kemal Tengirşenk (1873-1976) and Mahmut Esat Bozkurt, delivered speeches on a number of important topics at the Istanbul University. In their presentations, Bayur focused on Kemalism and foreign policy, Tengirşenk spoke on Kemalist economy, and Bozkurt presented a comparative analysis of the Kemalist and other revolutions and wrote in the newspaper to articulate on Kemalism.[43] On 16 October, Recep

Peker voiced the RPP's commitment to the basic principles at a conference, which he gave to university students in Istanbul, where he elaborated on a number of key issues concerning non-Muslims, ethno-religious shape of the nation, non-Turkish Muslims' position vis-à-vis the nation.[44] The 1931 decision of the RPP brought a new ideological imprint which leaned the system on authoritarian measures in contrast to the relatively free atmosphere of the 1920s. The RPP increasingly became the centre of power in the country as its organizations expanded in number and the drive to enlist more young people under its banner and to indoctrinate them with the new ideology was intensified. Thus, under Kemal's stewardship "a new era" was underway, which was coined "*Kemalism par excellence*".[45] The period of High Kemalism would last until Atatürk's death in 1938.

On October 28-30, 1933, as a part of active propaganda campaign launched by the RPP the Tenth Anniversary of the Republic was celebrated. Webster elaborates on this event by illustrating the mass-media coverage. The significant part of that event became the Anniversary brochure published by the General Executive Committee, bearing the single title "10". It contained 208 pages with a meticulous account of the attainments and deeds of the Kemalist regime commencing from the birth of the Republic reaching to the immediate events prior to the celebration. It also included extracts from the Atatürk's 6 day speech as well as the RPP's program principles. Webster thinks that the content of the brochure was calculated to inspire increasing faith and loyalty in all who read it.[46] The RPP adopted a flag of *Alti Ok (six arrows)* on a red background. The "arrows" have metaphorical interpretations suggesting the image of a projectile – Turkey - being shot through space and time, travelling swiftly and directly on a clear path, or on six clear paths, determined and launched by its grand marksman, Mustafa Kemal.

In 1934, Mustafa Kemal assumed the name Atatürk – *Father of the Turks* – bestowed on him by the National Assembly. Thus, his full name became, literally translated, "the Chosen, the Perfect, the Father of the Turks". On 9 February, 1935, the parliamentary elections were held, on March 1, İnönü established his seventh government and its program was approved after six days. Between 9th and 16th of May, 1935, the Forth congress of the RPP was held (which was the last one personally attended by Atatürk). During the congress key principles became plainer, which stated that "the main ideas that constitute the foundation of the program of the RPP" and a crucial distinction was added: it named the ideas as the "principles" of "Kemalism". "*The main lines of our intentions, not only for a few years, but for the future as well, are here put together in a compact form. All of these principles, which are the fundamentals of the Party, constitute Kemalism*".[47] During the congress the Secretary-General Recep Peker, announced that "*fundamental principles of the party will become the principles of the new Turkish state after the new party programme has been ratified*".[48] After the Congress Peker indeed emerged as a 'radical', his version of Kemalism has since been invoked by 'radical' Kemalists, civilian and military, as representing the 'true' Kemalist tradition. He also emerged as the "party ideologue" claiming to have the full

approval of Atatürk.[49] He also eulogized the head of the state and proposed to strengthen further the authority of the party.

The six principles were placed in the Constitution on February 5, 1937, by the law number 3115. Thus Article 2 of the constitution was amended to read: "The Turkish state is Republican, Nationalist, Populist, Etatist, Laic and Revolutionary. Its official language is Turkish and its Capital is the city of Ankara".[50] The constitution did not either define or clarify the meaning of these terms. It is widely claimed that the implantation of Kemalism was attained in three stages: from 1931 to 1937 it was a program of the single party, in 1937 the six arrows were inserted into the Turkish constitution and Kemalism became officially the national ideology as well. Later on, in the 1943 program the doctrine was spelled in its current form ("Kemalism") and the arrow-born trajectory image of a "path" was added, a concept that permeates Kemalist discourse: "All these principles that are the foundations of the Party are the path of "Kemalism".[51] Gasanova claims that the ideological system of Turkey consisted not of those "six principles", but also "four basics" – 1) motherland, 2) nation, 3) republic, 4) civil law.[52]

By 1937 and 1938 when Kemal Atatürk was not actively involved in daily politics due to health deterioration problems, a total control over the socio-political and ideological realms of the Turkish nation was maintained. Although from 1925 till 1938 some 17 different rebellions were suppressed in various parts of the country a general stability in the country was a predominant trend. By that time the strong bureaucracy, empowered with a detailed knowledge of Atatürk's thoughts and Kemalist interpretation of worldly affairs, acquired a strong confidence and legitimacy to defend the deeds and all the achievements of the Kemalist revolution. There was no opposition in the country which was due to (and accompanied with) an unparallel personal charisma and authoritative power of Kemal Atatürk and the system that came into existence thanks to him.

The personal charisma of Atatürk was the only obstacle for the bureaucratic intelligentsia to further promotion of state structuring a transient state desired by Atatürk. With the death of Atatürk no obstacles remained and as Lewis argues "... authoritarian and paternalistic mode of government degenerated into something nearer to dictatorship as the word in commonly understood".[53] Alkan has concluded that in the later period of Atatürk the elite's outlook changes, and in conjunction with the emphasis placed on the principles of the revolution, liberal tendencies tended to disappear'.[54]

Conclusion

Thus, we can safely assume that from the commencement of Kemalism until the death of Atatürk, the debate revolving around the key principles of Kemalism had undergone continuous evolution. In the early years of the 1920s the parameters of the ideological construct of the newly founded state still remained imprecise. Later on, in the late 1920s and by the beginning of the 1930s, the M.

Kemal himself and his close associates acknowledged that the spirit of the revolutionary zeal eroded and new incentives were needed to mobilize the society around the common goals. In the 1930s, a new era emerged in Turkey – the epoch of the "High Kemalism". In that phase Kemalism was loaded with heavy ideological principles which became unceasingly dominant in the later decades. Meanwhile, by the mid-1930s it became clear that besides the narrow elite-approved version of Kemalism there were various versions of Kemalisms (movements like "Kadro", "Ulku", republican-conservatism), each developed on rather conflicting terms and principles as partial ideological representations of an all-encompassing process of Turkish transition to modernity. Even nowadays, interpretation of Kemalism by hard-core Kemalists hinges on the perception of the 1930s with its complicated contentions and perilous repercussions. It is therefore, the complex and systematic study of Kemalism's evolution is a significant necessity for fathoming the true essence of the Kemalist discourse in Turkey.

REFERENCES

1 Bernard Lewis, The emergence of modern Turkey, Second Edition, Oxford, Oxford University Press, 1968; Roderic Davison, Turkey: Short history, Walkington, The Eothen Press, 1981; Feroz Ahmad, The making of modern Turkey, New York, Routledge, 1993; Eric Zürcher, Turkey: A modern history, London, I.B. Tauris & Co, 1993

2 Константин Юст, Письма из Турции: Новые пути и их смысл, *Красная новь*, Госиздат, Ленинград, 1926, но. 5, с. 174

3 Юст, 1926, с. 184

4 Ирандуст, *Сущность Кемализма*, За партию, Орган Средне-Азиатского Бюро ЦКВКП (б), "Правды Востока", Ташкент, 1927, но. 2, с. 62-69

5 Ирандуст, 1927, с. 63-64

6 Ирандуст, 1927, с. 68

7 Ирандуст, Движущие силы кемалистской революции, М.-Л., 1928

8 Ирандуст, 1928, с. 5

9 Ирандуст, 1928, с. 6

10 Ферди Б., Эволюция Кемализма: от национальной революции к диктатуре буржуазии, *Спутник Коммуниста, IV год издания, Партийный общественно-политический двухнедельник*, МК ВКП (Б), 1927, но. 10 (43), 31 Мая, с. 32

11 Кросс Т., 1930, Внутренее положение Турции, *Международная жизнь*, НКИД, Москва, но. 7-8, с. 57-66

12 Кросс Т., 1930, с. 59-61

13 Ферди Б., 1927, с. 35

14 Китайгородский П., Заметки о кемалистской Турции: Причины победы национальной революции в Турции, *Большевик, "Правда"*, Москва, 1927, но. 18, 30 сентября, с. 50

15 Китайгородский П., 1927, с. 48, 50

16 Tunçay Mete, T.C.'nde Tek-Parti Yonetimi'nin Kurulması (1923-1931) (The founding of the Single Party Regime in the Turkish Republic), Istanbul, Cem Yayınevi, 1981
17 Lâyik is an older spelling of *laik*, the adjectival form of laikik.
18 Giritli Ismet, The superiority of the Kemalist ideology over dogmatic ideologies, A handbook of Kemalist thought, Atatürk Research Center, 2001, p. 125
19 Kieser Hans-Lukas, , An entho-nationalist revolutionary and theorist of Kemalism: Dr. Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943) in *Turkey beyond nationalism*, ed. by Kieser Hans-Lukas, I.B. Tauris, London – New York, 2006, p. 26
20 See Ali Naci (Karacan), "*Rusya'da Nasil Komunism Italya'da nasil Fasizm varsa Bizde Kemalism olmalidir*", Inkilap, 2 Des., 1930
21 Josef Washington Hall, *Eminent Asians: Six great personalities of the New East*, D. Appleton and Company, New York and London, 1930, p. 296
22 Paillarès Michel, "*Le Kemalisme: Devant Les Allies*", Constantinople, Paris "Bosphore", 1922
23 Bozarslan Hamit, Kemalism, westernization and anti-liberalism, in *Turkey beyond nationalism*, ed. by Kieser Hans-Lukas, I.B. Tauris, London – New York, 2006, p. 29
24 Ertan Aydin, Pecularities of Turkish Revolutionary ideology in the 1930s: The Ülku version of Kemalism, 1933-1936, Middle Eastern Studies, vol. 40, no. 5, 2004, p. 55
25 The word Ulku means "ideal" in English. Atatürk named the journal Ulku. In the first issue of the journal, Atatürk sent his congratulations stating, 'I am expecting from Ulku auspicious products in disseminating our general ideal (oz ulkumuzu).
26 Recep Peker, Inkilap dersleri notları, Ankara, 1936
27 Şeref Aykut, Kemalism, Istanbul, Muallim Ahmet Halit Kitap Evi, 1936
28 Naşit Kızılay, Atatürk (Felsefe gözüyle), Ankara, 1955
29 Şevket Sureya Aydemir, Tek Adam, cilt 1-3, Ankara, 1963-1966; 1966-67, Ininci Adam, cilt 1-2
30 Tekin Alp, *Le Kemalisme*, Paris, 1937, p. 251
31 Paul Dumont, The origins of Kemalist ideology, in ed. Atatürk and the modernization of Turkey, J. Landau, 1984, p. 25
32 Tekin Alp, 1937, Le Kemalisme, p. 13
33 Ibid, p. 14
34 On Ziya Gökalp, see Taha Parla, The social and political thought of Ziya Gökalp 1876-1924, Leiden, E.J. Brill, 1985
35 Frank Creel, Abdullah Cevdet: a father of Kemalism, Journal of Turkish Studies, n. 4, 1980, p. 9
36 Ibid, p. 10-17

37 Sefa Şimşek, "People's Houses" as a Nationwide Project for Ideological Mobilization in Early Republican Turkey, *Turkish Studies*, v. 6, no. 1, 2005, p.74

38 Weiker Walter, Political tutelage and Democracy in Turkey: The Free party and its aftermath, Leiden, Brill, 1973, p. 221

39 Çağaptay Soner, *Crafting the Turkish Nation: Kemalism and Turkish Nationalism in the 1930s*, PhD Yale University, unpublished dissertation, 2003, p. 66

40 Metin Heper, Center-Periphery as a concept for the studyt of social transformation, 2006 p. 306

41 Weiker, 1973, p. 221

42 BCA 490.01/34.142.1. Atatürk'un Seyahat Notları, (Atatürk's travel notes), 17 November 1930. BCA 490.01/34.141.2. Atatürk'un Ikinci Seyahat Notları, (Atatürk's second travel notes), 17 November 1930 in Cagaptay's dissertation, p. 65

43 Uyar, *Sol Milliyetçi* Bir Türk Aydını, and *Tan*, 27, 28, 29 May 1935

44 Recep Peker, RPP Programinin Izahı (Explanation of RPP's program), Ankara, Ulus Matbaası, 1931, pp. 3-16, in Cagaptay, 66/337,

45 Cagaptay, p. 66

46 Donald Webster, The Turkey of Atatürk, Social process in the Turkish reformation, The American Academy of political and social science, Philadelphia, 1939, p. 184

47 CHP, Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgasi, Ankara 1935, s. 1

48 CHP, Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgasi, Ankara 1935, s. 45

49 Ali Fuat Borovali, Kemalist tradition, political change and the Turkish military, Unpublished dissertation, Queen's University, 1985, p. 84 - 85

50 Program of the People's Party of the Republic, Adopted by the Fourth Grand Congress of the Party, May 1935, p. 308 (Official translation), in Donald Webster, 1939, The Turkey of Atatürk, Social process in the Turkish reformation, The American Academy of political and social science, Philadelphia, p. 163

51 CHP, *Programı*, Istanbul ve Ankara, 1943

52 Гасанова Э. Ю., Об идеологических основах кемализма и их современном толкавании в Турции, *Народы Азии и Африки*, АН СССР, "Наука", Москва, 1968, но. 3, с. 28

53 Bernard Lewis, The emergence of Modern Turkey, London, Oxford University Press, 1968, p. 304

54 Alkan Turker, "Turkey: Rise and decline of political legitimacy in a Revolutionary regime", Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, v. 4, 1980, p. 46

ԱՇՈՏ ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

1932թ.-ին՝ փետրվարի 14-ին, Աթաթուրքի հրահանգով կազմակերպվեց դասընթաց պատմության ուսուցիչներին նոր պատմական հայեցակարգը ներկայացնելու նպատակով: Այդ դասընթացը պետք է կոչվեր «Պատմության ուսուցիչների դասընթաց», սակայն առաջին հավաքույթից հետո այն կոչվեց «Թուրքական պատմագիտական առաջին համագումար» և բոլոր արձանագրությունները հրատարակվեցին այս անվանումով: Այնուհետև 1932 թվականի հուլիսի 2-11-ը Անկարայի Ժողովրդական տան շենքում պաշտոնապես սկսվեցին Թուրքական պատմագիտական առաջին համագումարի աշխատանքները[1]: Այն կազմակերպվել էր Ազգային կրթության նախարարության հետ համատեղ, որին հրավիրված էին Ստամբուլի համալսարանի պրոֆեսորներ, ինչպես նաև ուսումնարանների և միջնակարգ դպրոցների պատմության ուսուցիչներ: Համագումարին մասնակցում էր 232 մարդ, որոնցից 25-ը Թուրքական պատմագիտական ընկերության անդամ էին, 10-ը՝ համալսարանի ներկայացուցիչ, 1-ը՝ գեղեցիկ արվեստների ակադեմիայի անդամ, 198-ը՝ ուսումնարանների և միջնակարգ դպրոցների ուսուցիչներ:

Հատկանշական է այն փաստը, որ համագումարի մասնակիցների գերակշռող մասը ուսումնարանների և դպրոցների ուսուցիչներ էին: Դա խոսում է այն մասին, որ թուրքական իշխանությունները պետական գաղափարախոսությունը փորձում էին տարածել առաջին հերթին դպրոցահասակ երեխաների շրջանում: Թուրքական իշխանությունների նման քաղաքականությունն ինքնին հասկանալի է, քանի որ ընդամենը մի քանի տարի հետո նոր սերունդը պատմության վերաբերյալ ստանալու էր այն գիտելիքները, ինչ ներկայացնում էին Թուրքական պատմագիտական ընկերության պատմաբանները: Այսինքն՝ թուրք երեխային տրվելու էին տեղեկություններ Աթաթուրքի ցանկությամբ «վերամշակված» և հրատարակված պատմության դասագրքերի միջոցով: Այդ ամենը թուրքական իշխանությունները ցանկանում էին իրագործել թուրք մանկավարժների միջոցով, որոնց ձեռքում էր գտնվում ապագա սերնդի կրթության ու դաստիարակության «խիստ պատասխանատու» գործը:

Համագումարի նախագահության կազմը հետևյալն էր՝ նախագահ՝ Ազգային կրթության նախարար Էսաթ Ուրաս, փոխնախագահ՝ Թուրքական պատմագիտական ընկերության նախագահ և Անկարայի համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի քաղաքական պատմության պրոֆեսոր Յուսուֆ Աքչուրա, Ազգային կրթության նախարարության կրթության և դաստիարակության վարչության պետ Իհսան (Սանգա): Քարտուղարներ՝ ազգային կրթության նախարարության հրատարակչության տնօրեն՝ Անկարայի արական դպրոցի պատմության ուսուցիչ Ֆաիք Ռեշիթ Բեյ,

Թուրքական պատմագիտական ընկերության քարտուղար Մուսթաֆա Ուլուղ Բեյ[3]:

Համագումարի բացման խոսքը հանձնարարվել էր Ազգային կրթության նախարար Էսաթ Բեյին, իսկ Աթաթուրքը առանց հատուկ միջամտության հետևում էր այդ աշխատանքներին: Թուրքական պատմագիտական առաջին համագումարին մասնակցում էին միայն թուրք պրոֆեսորներ և ուսուցիչներ: Օտարերկրյա որևէ ներկայացուցիչ համագումարին չէր հրավիրվել[4]:

Թուրքական պատմագիտական առաջին համագումարին օտարերկրացի պատմաբանների բացակայության կապակցությամբ կարելի է նշել մի քանի հնարավոր վարկած: Թուրքական իշխանությունները այդ ժամանակ դեռ չէին պատկերացնում թե ինչ է իրենից ներկայացնելու Թուրքական պատմագիտական ընկերությունը, ինչպես են իրենց դրսևորել այդ ընկերության աշխատանքներին ներգրավված մասնագետները: Հայտնի չէր, թե ինչպես է կազմակերպվելու ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացը (հետագայում այն դարձավ համագումար), քանի որ դա ավելի շատ կրում էր ուսուցողական բնույթ, և իրականում այդ ժամանակ նպատակ չի եղել կազմակերպել համագումար[5]: Առաջին դասընթացին չէին կարող հրավիրվել միջազգային դիտորդներ, քանի որ թուրքերը այդ ժամանակ դեռևս խիստ կարիք ունեին թուրքական պատմական նոր հայեցակարգը ներկայացնելու առաջին հերթին իրենք իրենց:

Համագումարի առաջին օրը օրակարգում քննարկման առարկա էր Թուրքական պատմագիտական ընկերության անդամ Աֆեթ Ինանի «Պատմությունից առաջ և պատմության լույսի ներքո» վերտառությամբ զեկուցումը[6]: Երկրորդ օրը քննարկման էր ներկայացվել Թուրքական պատմագիտական ընկերության քարտուղար, դոկտոր Ռեշիթ Գալիփի «Հայացք թուրքական ցեղի և մշակույթի պատմությանը» վերտառությամբ զեկուցումը[7]: Երրորդ օրը Ստամբուլի համալսարանի մարդաբանության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ Շեֆքեթ Ազիզի «Թուրքերի մարդաբանությունը» զեկուցումը[8]: Վեցերորդ օրը թուրքական պատմագիտական ուսումնասիրման ընկերության նախագահ Յուսուֆ Աքչուրա Օղլուի առաջարկությամբ քննարկվել է «Պատմությունը գրելու և պատմությունը կարդալ պարտադրելու» մանրամասներին վերաբերող գիտաժողով կազմակերպելու հարցեր[9]:

Թուրքական պատմագիտական ընկերության գործունեության սկզբնական շրջանի ուսումնասիրությամբ կարելի է եզրակացնել, որ այդ ընկերությունը ստեղծվել է հատուկ նպատակներով ընկերության հիմնադիրները և «հովանավորները» հասարակությանը ուղղակի պարտադրել են տեղեկանալ ընկերության կողմից ներկայացվող պատմական նոր հայեցակարգին և ընդհանրապես բոլոր հրապարակումներին:

1932 թվականի փետրվարի 14-ին Աթաթուրքի հրամաններում թուրքական պատմագիտական առաջին համագումարից բացի տեղ է գտել ևս 3 խնդիր:

1. Վերջին ուսումնասիրությունների և փաստերի հիման վրա կրկին գրի առնել «Թուրքիայի պատմության հիմնական ուղիները» գիրքը:
2. Ուսումնասիրությունների համար պատրաստված 4 հատոր պատմության գրքերում անհրաժեշտ ուղղումներ կատարելուց հետո 1932-1933 ուսումնական տարվա համար հանձնել նոր հրատարակության:
3. Նախակրթարանների համար պատրաստել պատմության նոր դասագրքեր:

Այս հարցերը քննարկվեցին 1932 թվականի փետրվարի 25-ին սկսված և մինչև մարտի 10-ը տևած համագումարի 5 ժողովների ընթացքում, որտեղ հստակ հանձնարարություններ տրվեցին համապատասխան ստորաբաժանումներին: Աթաթուրքը խնդիր էր դրել, որ «Թուրքիայի պատմության հիմնական ուղիները» գիրքը պատրաստ լինի մինչև 1932թ.-ի աշնանը: 1932թ.-ի հուլիսի 13-ից մինչև հոկտեմբերի 17-ը Անկարայում և Ստամբուլում տեղի ունեցած նստաշրջանների ընթացքում կայացվեցին վերջնական որոշումներ այն մասին, թե ովքեր պետք է գրեն աշխատությունները և այն երբ է պատրաստ լինելու: Ըստ այդմ՝ որոշվեց պատմության բաժինը հանձնարարել Թուրքական պատմագիտական ընկերության անդամներին, իսկ մշակույթի բաժինը առանձին մասնագետների: Այսպիսով՝ ակնհայտ երևում է, որ թուրքական իշխանությունների խնդիրը ոչ թե պատմության իրական պատկերը ներկայացնելն էր, այլ ուղղակի նրանց հետաքրքրում էր հատկապես պատմության բաժինը «յուրովի» ներկայացնելու հարցը: Այլապես մշակույթի բաժինը և այդ բաժնի կողմից հրատարակված նյութերը նույնպես կարող էին պահել հատուկ հսկողության տակ: Սակայն ուսումնասիրության արդյունքում պարզվում է, որ այդ բաժնի աշխատանքներին Աթաթուրքը հիմնականում չի միջամտել:

Թուրքական պատմագիական առաջին համագումարից հինգ տարի հետո՝ 1937թ.-ի սեպտեմբերի 20-25-ը, Ստամբուլի Դոլմաբահչե պալատում գումարվեց թուրքական պատմական երկրորդ համագումարը[1]: Այս համագումարին առաջին անգամ հրավիրվել էին օտարերկրացի գիտնականներ[2]: Թուրքական պատմագիտական երկրորդ համագումարի կազմակերպման նպատակն էր օտարերկրացի գիտնականներին ներկայացնել թուրքական պատմական նոր հայեցակարգը և ուսումնասիրված տեղեկությունները: Բացի այդ՝ ուսումնասիրությունների գործընթացի վերաբերյալ համագումարի ընթացքում կազմակերպվել է ցուցահանդես, ուր ներկայացվել են Օսմանյան կայսրության վերջին շրջանին և Միջին Արևելքում զարգացող իրադարձություններին վերաբերող տարբեր նյութեր[3]: Թուրքական պատմագիտական երկրորդ համագումարին ներկայացված բոլոր ուսումնասիրությունները Աթաթուրքը կարդացել էր մեկ առ մեկ, որից հետո միայն թույլատրել էր դրանք ներկայացնել[3]:

Աթաթուրքը հսկողության տակ էր պահում համագումարի ընթացքում ներկայացված բոլոր հրապարակումներն ու ելույթները, քանի որ Թուրքական պատմագիտական ընկերության կողմից կազմակերպված համագումարին առաջին անգամ հրավիրվել էին նաև օտարերկրացի պատմաբաններ: Այդ իսկ պատճառով համագումարի աշխատանքները ընթանում էին ավելի «հավասարակշռված»:

1943թ.-ի նոյեմբերի 15-20-ը Անկարայում տեղի ունեցած Թուրքական պատմագիտական երրորդ համագումարի աշխատանքները 2-րդ համաշխարհային պատերազմի պատճառով սկսվեցին ուշացումով: Պատմության ուսումնասիրությունների աշխատանքներին ավելի մոտիկից հետևող Իսմեթ Ինոնյուն (որը դարձել էր Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ 1938թ.) նպատակահարմար չգտավ երրորդ համագումարի աշխատանքները սկսել 1943թ.-ից ավելի ուշ[14]:

Թուրքական իշխանությունները դրա պատճառները կապում էին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հետ: 1942թ.-ին Ստալինգրադի ճակատամարտից[15] հետո թուրքական իշխանությունների համար ամեն ինչ պարզ էր. արդեն պատերազմի հետագա ընթացքը կանխորոշված էր, և ուժերի նոր վերադասավորում տարածաշրջանում չէր կարող ակնկալվել: Նման պարագայում համագումարի աշխատանքները հարկավոր էր սկսել ոչ ուշ, քան 1943թ.-ին:

Երրորդ համագումարին Թուրքական պատմագիտական ընկերության գլխավոր քարտուղարն իր ելույթում նշում է. «Վերջին վեց տարիներին Թուրքիայի պատմության ուսումնասիրությունը իրագործելու նպատակով ձեռնարկվել են հնարավոր բոլոր միջոցառումները: Այդ ժամանակահատվածում կատարվել է Անատոլիայում մեծ պետության ստեղծման, խեթերի սփռման սահմանների ուսումնասիրությունը, հին Անատոլիայի, Միջին Ասիայի, Էգեյան ծովի ավազանի, հարավային Ռուսաստանի և արևելյան Եվրոպայի մշակույթների ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև հրապարակվել են հազարավոր տարիներ ի վեր մեծ քաղաքակրթության բնակավայր հանդիսացող Անատոլիայի պատմությանը վերաբերող փաստաթղթեր[16]»:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Թուրքական պատմագիտական ընկերության մասնագետները, իրենց ուսումնասիրությունների արդյունքում անդրադառնալով արաբներին, պարսիկներին, իրաքցիներին, սելջուկներին, ռուսներին, չինացիներին, թուրքական պաշտոնական պատմագրության մեջ հատկապես Փոքր Ասիայի (Անատոլիայի) վերաբերյալ հրապարակումներում որևէ կերպ չեն խոսում հայերի մասին:

Անատոլիայում բնակվող խեթերից մինչև օսմանյան ժամանակաշրջանին վերաբերող հրապարակումներում Թուրքական պատմագիտական ընկերությունն անդրադարձել է այդ տարածաշրջանում ապրող գրեթե բոլոր ժողովուրդներին՝ բացի հայերից[17]: Փաստորեն թուրք պատմաբանները հարցին անդրադարձել են այն տեսանկյունից, թե իբր թուրքերը այդ տարածաշրջանի ամենահին ժողովուրդն են:

Թուրքական պատմագիտական չորրորդ համագումարը տեղի է ունեցել 1948 թվականի նոյեմբերի 10-ից 14-ը Անկարայում՝ Լեզվի և պատմաաշխարհագրական ֆակուլտետի մասնաշենքում: Ինչպես ընկերության աշխատանքներին, այնպես էլ համագումարի կազմակերպմանը հետևում էին հանրապետության այն ժամանակվա նախագահ Ի. Ինոնյուն, վարչապետ Հ. Աաքաճ, Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի (ԹԱՄԺ) նախագահ Շ. Սարաջօղլուն, նախարարները և Գլխավոր շտաբի պետ Ս. Օմուրթաքը[18]:

Ընկերությունը շարունակում էր մնալ պետական հովանավորության ներքո և կատարում էր պետության առաջադրանքները: Ինչպես արդեն նշվել է, ընկերության առջև նպատակ էր դրված պատրաստել և աշխարհին ներկայացնել թուրքական պատմական նոր հայեցակարգը:

Թուրքական պատմագիտական չորրորդ համագումարին ի թիվս այլ նյութերի ներկայացվել է ուսումնասիրություն «Օսմանյան ղեկավարությունը և վրացիները» թեմայով: Այն հետագայում հրապարակվել է ընկերության պաշտոնական տեղեկագրում: Թուրք պատմաբաններին անհանգստություն է պատճառել վրացի երկու պատմաբանի կողմից ներկայացված «վրացական հարցը», որի արդյունքում էլ ուսումնասիրվել և հրապարակվել է Մահմուդ երկրորդի ժամանակաշրջանին վերաբերող փաստաթղթերը:

Վրացի պատմաբանները նշում են, որ թուրքերը չափազանց դաժան են վարվել վրացի ժողովրդի նկատմամբ, վրացիներին պարտադրել են մոռանալ իրենց կրոնը և ընդունել իսլամ: Այդ պատճառով էլ վրացի ժողովուրդը միավորվելով ռուսների հետ պատերազմել է օսմանցիների դեմ[19]:

Թուրքական պատմագիտական ընկերության պաշտոնական տեղեկագրերն ուսումնասիրելիս պարզվում է, որ մինչև 1950 - ական թվականների հրապարակումներն ընկերությունը գտնվելով պետական հովանավորության ներքո, կատարելով հանճնարարություն, գիտակցաբար իր ուսումնասիրություններում հազվադեպ և բոլորովին կարևորություն չներկայացնող դեպքերում է անդրադառնում հայերին (Հայաստանին)[20]: Դա պայմանավորված էր այդ ժամանակաշրջանում թուրքական իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ որդեգրած մերժողական քաղաքականությամբ: Թուրքերը կարծում էին, որ մոռացության մատնելու և ընդհանրապես հայերին չանդրադառնալու պայմաններում հասարակության հիշողությունից ժամանակի ընթացքում դուրս կմնան ցեղասպանության այն իրողությունները, որոնք ոչ վաղ անցյալում՝ տեղի էին ունեցել օսմանական իշխանությունների կողմից, փաստորեն որոնց իրավահաջորդ են համարվում ինչպես քեմալական շրջանի, այնպես էլ ներկայիս թուրքական իշխանությունները:

Թուրքական պատմագիտական ընկերության 25-րդ տարեդարձի կապակցությամբ 1956թ. ապրիլի 12-17-ը տեղի ունեցավ Թուրքական պատմագիտական հինգերորդ համագումարը[21]: Այս անգամ նույնպես Օսմանյան պատմությանը վերաբերող հարցեր ներկայացնելիս թուրք պատ-

մաբանները անդրադարձան մի շարք երկրների այդ թվում նույնիսկ Հունգարիային և Բոսնիային՝ չանդրադառնալով Հայաստանին կամ հայերին[22]:

Փաստորեն 25 տարիների ուսումնասիրությունների արդյունքում թուրք պատմաբանները, որոնք գրում էին Թուրքիայի պաշտոնական պատմագրությունը, բոլոր հինգ համագումարների ընթացքում բոլորովին չեն անդրադարձել Հայաստանին: Թուրքական պատմագիտական հինգերորդ համագումարից հետո 1961 թվականի հոկտեմբերի 20-26-ին տեղի ունեցան Թուրքական պատմագիտական վեցերորդ, իսկ 1970 թվականի սեպտեմբերի 25-29-ին՝ յոթերորդ համագումարները, որոնք իրենց կարևորությամբ և անհրաժեշտությամբ ավելի քիչ էին աչքի ընկնում քան նախորդները, սակայն ընկերության որդեգրած ուղին պահպանվում էր նաև այս համագումարների ժամանակ[23]:

Թուրքական պատմագիտական ութերորդ համագումարը տեղի է ունեցել 1976թ.-ի հոկտեմբերի 11-ին: Թուրքական պատմագիտական ընկերության գլխավոր տնօրեն Ուլուղ Իղդեմիրն իր զեկույցում նշել է, որ ընկերությունը բոլոր հնարավորություններն ուղղել է Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրքի ծննդյան 100 ամյակին նվիրված համագումարը պատշաճ մակարդակով կազմակերպելու համար: Նախապատրաստական աշխատանքներին հետևում էր այն ժամանակվա նախագահ Ֆահրի Քորութուրքը:

Ութերորդ համագումարին Աթաթուրքի 100 ամյակի կապակցությամբ առաջարկվել է կրկին հրատարակել Աթաթուրքի ելույթները, նախապատրաստել և հրատարակել Աթաթուրքի ելույթների և հայտարարությունների շարքը, վերջին տարիներին հրապարակ եկած փաստաթղթերի լույսի ներքո կրկին հրատարակել Աթաթուրքի կենսագրական մանրամասները, հրատարակել օտարերկրյա թերթերում ու ամսագրերում տեղ գտած բոլոր նյութերը, որոնցում անդրադարձել են Աթաթուրքի ժամանակաշրջանին, որպես մենագրություն հրատարակել Աթաթուրքի նամակները, որոնք վերաբերում են պատմությանն ուղղված նրա աշխատանքներին, 1981 թվականին Աթաթուրքի ծննդյան առթիվ հրավիրել Թուրքական պատմագիտական իններորդ համագումարը, կրկին գրել և մինչև իններորդ համագումարը հրատարակել «Թուրքիայի պատմության հիմնական ուղիները» գիրքը, կազմակերպել մրցույթ «Թուրքիայի պատմությունը հին ժամանակներից մինչև 1920-ական թվականները» մեկ հատորից բաղկացած գիրք, ինչպես նաև Թուրքիայի Հանրապետությանը նվիրված 1920-1970թթ.-ին վերաբերող պատմության գիրք գրելու համար, հատկացնել 50.000 լիրա մրցանակ Աթաթուրքի շրջանին վերաբերող ամենալավ աշխատության համար, հավաքել Աթաթուրքին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերը և ստեղծել Աթաթուրքի արխիվը, կազմակերպել սեմինար նվիրված Աթաթուրքի կյանքին և ստեղծագործություններին, կազմել Աթաթուրքին և Հանրապետությանը նվիրված մատենագրություն՝ հավաքելով հրատարակված տեղական և օտարերկրյա բոլոր նյութերը, հրատարակել Աթաթուրքին նվիրված ալբոմ, ստեղծել Աթաթուրքի մասին պատմող կինոնկար[24]:

Փաստորեն Թուրքական պատմագիտական ութերորդ համագումարը ամբողջովին նվիրված էր Աթաթուրքին: Երկրի զինվորական իշխանությունները և ընկերության անդամները ցանկանում էին իրենց նման վերաբերմունքով ցույց տալ, թե ինչպիսի մեծ գործ է կատարել Աթաթուրքը՝ թուրքական պատմական նոր հայեցակարգը ամբողջ երկրում և արտերկրում շրջանառության մեջ դնելով:

1980թ.-ի սեպտեմբերի 12-ին Թուրքիայում տեղի ունեցած երկրորդ ռազմական հեղաշրջումը (Առաջինը տեղի է ունեցել 1960թ.-ի մայիսի 27-ին) թուրքական պատմական հայեցակարգը հանրությանը ներկայացնելու տեսանկյունից չափազանց օգտակար էր թուրքական իշխանությունների համար: Այդ ընթացքում ուշադրություն էր հրավիրվում հատկապես կրթության բնագավառի և պատմության ուսումնասիրման վրա:

Թուրքիայի Հանրապետության և Թուրքական պատմագիտական ընկերության հիմնադիր Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրքի ծննդյան 100 ամյակի կապակցությամբ 1981թ.-ի սեպտեմբերի 21-25-ին Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհրդի նախագահ, բանակի գեներալ Քենան Էվրենի գլխավորությամբ (այն ժամանակ նախագահի պարտականությունները կատարում էր Էվրենը) Անկյուրայում հրավիրվում է Թուրքական պատմագիտական իններորդ համագումարը, որի ընթացքում Էվրենը հանդես է գալիս ընդարձակ ելույթով և նշում, որ Թուրքական պատմագիտական ընկերությունն իր գործունեության ընթացքում հասել է մեծ հաջողությունների և պատվով է կատարել իր առջև դրված խնդիրները: Այնուհետև ելույթ են ունենում Թուրքական պատմագիտական ընկերության նախագահ պրոֆեսոր Էնվեր Զիյա Քարալը, ընկերության և իններորդ համագումարի գլխավոր քարտուղար դոկտոր, պրոֆեսոր Սեդաթ Ալփը, ինչպես նաև ընկերության գլխավոր տնօրեն Ուլուղ Իղդեմիրը: Էնվեր Զիյա Քարալը Թուրքիայում հայտնի է որպես Թուրքական պատմագիտական ընկերության ամենաժրաջան նախագահ, որի ղեկավարման ժամանակաշրջանում շատ ավելի ակտիվ և մատչելի կերպով է հանրությանը ներկայացվել թուրքական պատմական նոր հայեցակարգը: Նա հեղինակ է «Թուրքիայի Հանրապետության պատմությունը» (Ստամբուլ, 1944թ.) աշխատության:

Իններորդ համագումարին ներկայացվել են ուսումնասիրություններ՝ Հին Անատոլիայի (Փ.Ասիա), Միջին Ասիայի, Միջնադարյան Թուրքիայի պատմության և Օսմանյան պատմության վերաբերյալ: Օսմանյան պատմության բաժնում առաջին անգամ մեծ տեղ է հատկացվել Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայ ազգաբնակչության հետ այդ երկրի հարաբերություններին[25]:

Շատ կարևոր է ընդգծել այն փաստը, որ Քարալի նախագահության ժամկետները համընկավ ASALA-ի (Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ) հայտնի դեպքերին: Այդ տարիներին դարձյալ հրատարակվեցին Անատոլիային և թուրքերի ծագմանը վերաբերող ուսումնասիրություններ: Շատ ավելի հրապարակումներ հայտնվեցին Թուրքական պատմագիտական ընկերության օրգան հանդիսացող «Belleten»-ներում

հատկապես հայերի վերաբերյալ: Փաստորեն այս ամենը սկսվեց 1965 թվականին Երևանում տեղի ունեցած բողոքի ցույցի և ավելի ակտիվ 1973 թվականից սկսված ASALA-ի գործողություններից հետո, որը տևեց մինչև 1980-ական թվականները:

Չնայած նրան, որ հետագայում բավականաչափ նվազել է Թուրքական պատմագիտական ընկերության դերը պատմագրության ուսումնասիրման ոլորտում, այնուամենայնիվ մինչ օրս թուրք պատմաբանների առանձին աշխատություններում դեռևս մնում է քեմալիզմի ժամանակաշրջանի ազդեցությունը: Այս իրողությունը ցույց է տալիս քեմալական պատմության «նվաճումը», որին ժամանակի ընթացքում ձգտել են հասնել Թուրքիայի Հանրապետության իշխանությունները:

ՃԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1.Türk Tarih Kurumu Yayın Kataloğu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 1.

2.Դա այն նույն պատմաբանն է, որը զբաղվել է Հայկական հարցի և Հայոց Ցեղասպանության հարցի ուսումնասիրությամբ և հայտնի է իր "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi" վերտառությամբ աշխատությամբ:

3.İğdemir U., „Cumhuriyetin 50 yılında Türk Tarih Kurumu„ - Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara 1973, s. 11, ss.158,

4.Տե՛ս նույն տեղում էջ 13:

5.İğdemir U., „Cumhuriyetin 50 yılında Türk Tarih Kurumu„ - Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara 1973, s. 11.

6. Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Münakaşalar , Ankara -, s.2.

7. Տե՛ս նույն տեղում էջ 96:

8. Տե՛ս նույն տեղում էջ 240:

9. Տե՛ս նույն տեղում էջ 574:

10.II Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yayinevi, IX. Seri: No. 2, Kenan Matbaasi, Istanbul, 1943, s. XXXVII.

11.III Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1948, տե՛ս նաև Türk Tarih Kurumu Yayin Kataloğu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s.1.

12.Türk Tarih Kurumu Yayinlari, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1989, s.2.

13.İğdemir U., Cumhuriyetin 50 Yılında Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1973, s. 41.

14.Այդ մասին տե՛ս III Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1948, s. XXIX.

15.Այդ մասին տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հատոր 11, Երևան, 1985թ., էջ 97-99:

16.Այդ մասին տե՛ս III Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1948, s. 14 – 15:

17.III Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1948, s. 14-46.

18.IV Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1952, s. XI.
19.Sb'u ünıjü unqnıü tç 317:
20.Sb'u, "Belleten"-ün 1957p.-hg ühü¿ı 1965p.-ı:
21.V Türk Tarih Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1960, s. IX.
22. Sb'u ünıjü unqnıü, tç 464:
23.İğdemir U., Cumhuriyetin 50 Yılında Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1973, s. 45.
24.Afetinan A., "M.Kemal Atatürkün Doğumunun 100, yildönümü (19 mayis 1981) Türk Tarih Kurumunun Kuruluşunun 50. yildönümü (15 nisan 1981), Belleten, cilt.XLIV, sayı: 176, Ekim 1980, s. 633-634.
25.Pulat O., "IX Türk Tarih Kongresi", Belleten, Cilt: XLV/2, sayı:180, Ekim 1981, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981, s. 587-588.

ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

«ՈՒՆԵՑՎԱԾՔԻ ՀԱՐԿԸ» ԿԱՄ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ «ԹՈՒՐՔԱՑՄԱՆ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

Ազգային-կրոնական փոքրամասնությունները կամ ոչ մուսուլմանները Օսմանյան կայսրությունում գրեթե միշտ ենթարկվել են տարաբնույթ հալածանքների՝ նրանց նկատմամբ կիրառվել են օրենքով ամրագրված սահմանափակումներ, խտրականություններ, բռնաճնշումների կոշտ քաղաքականություն և այլն: Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ Թուրքիայի հանրապետությունը Հայոց ցեղասպանության, հույների, ասորիների կոտորածների արդյունքում ժառանգեց անհամեմատ ավելի փոքրաթիվ ազգային-կրոնական փոքրամասնությունների համայնքներ, սակայն նրանց հանդեպ պետական քաղաքականությունը և վերաբերմունքը շարունակվեց նույնը՝ փոքրամասնությունները վտանգավոր են, թշնամի և օտար: Վստահաբար կարող ենք պնդել, որ ազգային փոքրամասնությունները հանրապետական Թուրքիայում դրա հիմնադրման սկզբից ևեթ ենթարկվել են տարատեսակ հալածանքների և բռնաճնշումների, չնայած որ Լոզանի պայմանագրով տեսականորեն պաշտպանված էին նրանց իրավունքները: Ոչ մուսուլմանների հանդեպ Թուրքիայի հանրապետությունում կիրառվել են բռնաճնշումների մի ամբողջ համալիր՝ աքսոր[1], ծուլում, կրոնական, քաղաքական, տնտեսական հալածանքներ՝ նպատակ հետապնդելով ձևավորել միատարր Թուրքիա:

Մույն հոդվածով փորձ է արվում ներկայացնել 1942թ. կիրառության մեջ մտած, այսպես կոչված, «Ունեցվածքի հարկի»-ի (“Varlık vergisi”) էությունը, որը հանրապետական Թուրքիայի պատմության ընթացքում տնտեսական ոլորտում կրոնական փոքրամասնությունների դեմ գործադրված ամենախոշոր և ծանր հետևանքներ առաջացրած մի քայլ էր: «Ունեցվածքի հարկ»-ը կարելի է դասել քիչ ուսումնասիրված թեմաների շարքին և, ընդ որում, ոչ միայն հայաստանյան թուրքագիտության մեջ, այլև ընդհանրապես: Այս թեման տասնամյակներ շարունակ տաբու է եղել Թուրքիայում, պետական լուրջ հսկողությունը գրեթե չի թույլատրել փաստերի արտահոսք: Տարբեր երկրների մամուլում, այդ թվում և գիտական, սպրդած տեղեկությունները շատ հաճախ կրկնել են մեկը մյուսին և ունեցել, ըստ էության, մակերեսային բնույթ: Պետք է նշել, որ թուրքական աղբյուրները ևս ժլատ են գտնվել տեղեկություն տալու առումով, և մինչև վերջին տարիները ամենալուրջ թուրքական աղբյուր էր համարվում ժամանակի Ստամբուլի ֆինանսական վարչության պետ Ֆայիք Օքթեի 1951թ. տպագրած «Ունեցվածքի հարկի աղետը»[2] փաստագրական գիրքը, ուր նախկին պաշտոնյան մանրամասներ է ներկայացնում հարկային այս պատժամիջոցի մասին, որի գործադրմանը ինքն էլ բավական ակտիվ ներգրավված է եղել: Սակայն հարկ է նշել, որ վերջին տարիներին այս թեմայի վրա եղած տաբուն որոշակի ճաքեր է տվել, և ներկայումս Թուր-

քիայում կարելի է հանդիպել «Ունեցվածքի հարկ»-ի մասին տպագրված մեկ-երկու քիչ թե շատ անաչառ գրքերի ու հոդվածների, որոնք միևնույն ժամանակ բավական մեծ փաստագրական բազա են ընդգրկում: Թեմայի ուսումնասիրության համար տեղեկատվության կարևոր աղբյուր են ծառայում նաև այն մարդիկ, որոնց նկատմամբ անմիջականորեն կիրառվել է այս հարկատեսակը: Սակայն չպետք է կարծել, թե Թուրքիայում «Ունեցվածքի հարկ»-ի թեմայի մասին եղած տաբուն ընդհանրապես վերացել է. ուղղակի «եվրոպական երկիր» դառնալ ձգտող Թուրքիան ներկայումս, ըստ երևույթին, ստիպված է գոնե արտաքուստ որոշ քայլեր անել և, օրինակ, բացահայտ չխոչընդոտել նման գրքերի լույս ընծայումը կամ հալածել հեղինակներին, ինչը պատահել է քանիցս: Նույն Ֆայիք Օքթեի գրքի տպագրումից հետո, ինչպես և պետք էր սպասել, ծայր է առել քննադատության ու մեղադրանքի գործընթաց: Նույնիսկ հարկի կիրառման վերացումից տասնամյակներ հետո էլ Թուրքիայում այդ մասին գրելը անվտանգ չէ: Օրինակ, ստամբուլահայ երվանդ Օզուզունին «Ակոս» թերթի 1998թ. նոյեմբերի 13-ի համարում «Ունեցվածքի հարկի» մասին նրա գրած հոդվածի պատճառով մեղադրանք է հարուցվել թուրքական քրեական օրենսգրքի 312-րդ հոդվածով, որը նախատեսում է 2-6 տարի ազատազրկում: Երկարատև դատական քաշքշուկներից հետո է միայն հոդվածագիրը արդարացվել:

Ինչպես խոստովանում է «Ունեցվածքի հարկի» խնդրով երկար տարիներ զբաղվող թուրք գիտնական Այհան Աքթարը, Թուրքիայի պետական արխիվների «Ունեցվածքի հարկի» հարցի հետ կապված նյութերը փակ են բոլոր հետազոտողների, այդ թվում և թուրքերի առջև: Այս հանգամանքն էլ Աքթարին ստիպել է հարկի մասին նյութեր փնտրել արտասահմանյան, ավելի կոնկրետ՝ ամերիկյան և անգլիական արխիվներում: Ի տարբերություն թուրքական պաշտոնական աղբյուրների, այս արխիվներում Աքթարը հայտնաբերել է բավական քանակությամբ վավերագրեր, որոնք վերաբերվում են ոչ միայն «Ունեցվածքի հարկ»-ին, այլև ընդհանրապես այդ ժամանակաշրջանում Թուրքիայում փոքրամասնությունների դեմ կիրառված զանազան հալածանքներին ու պատժամիջոցներին: Այդ տվյալները հիմնականում հավաքվել են ժամանակի Թուրքիայում աշխատող ամերիկյան և անգլիական դիվանագետների ներկայացրած զեկույցների հիման վրա: Այդ զեկույցներից շատերը, որոնք կրել են «գաղտնի» կամ «հույժ գաղտնի» դասիչները, ներկայումս հասու են սույն խնդրով զբաղվող գիտնականներին, և դրանցից մի քանիսը, որ վերաբերվում են «Ունեցվածքի հարկ»-ին, ներկայացված է նաև Աքթարի գրքում:

Եթե Թուրքիայում տպագրված գրքերը, որոնք քննադատում են «Ունեցվածքի հարկ»-ը, կարելի է մատների վրա հաշվել, ապա այդ հարկի կիրառությունը պաշտպանող «գիտական» գրքերը անհամեմատ ավելի շատ են: Բացի այդ, այս խնդրում ևս թուրքական գիտական շրջանակները փորձում են «օբյեկտիվ» լինել և իբր հարցին մոտենալ հենց այդ

տեսանկյունից՝ կտրուկ չքննադատելով և չպաշտպանելով «Ունեցվածքի հարկ»-ը: Սակայն նրանց այս մեթոդը՝ փաստերի և գնահատականների մանվածապատ ներկայացումը, հետապնդում է մեկ նպատակ՝ «օբյեկտիվ» թվալով իրականում պաշտպանել և արդարացնել այս հարկի կիրառման թուրքական պաշտոնական տեսակետը:

Խնդիրը ավելի համակողմանի պատկերացնելու համար կարևոր ենք համարում համառոտակի անդրադառնալ Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի հանրապետության ոչ մուսուլման քաղաքացիների՝ տնտեսության ոլորտում ունեցած դերին:

Հայտնի է, որ դարեր շարունակ Օսմանյան կայսրությունում տնտեսության մեջ գերիշխող դիրք էին գրավում ոչ մուսուլմանները: Ինչպես նկատում է ակադեմիկոս Հր. Սիմոնյանը. «Կայսրության մեջ ստեղծվել էր յուրօրինակ մի դրություն. պետությունը թուրքական էր, բայց երկրի տնտեսության մեջ իշխող դիրքեր էին նվաճում ոչ թուրքերը, այլազգի «գյավուրները»»[4]: 20-րդ դարի սկզբին տնտեսության մեջ շարունակում էին իրենց գերակա դիրքերը պահպանել ոչ մուսուլմանները, մասնավորապես բանկերն ու ծնունդ առնող արդյունաբերական ձեռնարկությունները կառավարում էին հույները, իսկ հայերի ձեռքին էր առևտուրը[5]: Սակայն աստիճանաբար զարգացող թուրք բուրժուազիային քրիստոնյաների այս գերակա վիճակը անհանգստացնում էր և նա սկսում էր բոլոր միջոցներով պայքարել դրա դեմ: «Այլազգի բուրժուազիային արդյունաբերության բնագավառից, ներքին և արտաքին ասպարեզներից դուրս մղելը, շուկային միանձնյա տիրելը, տնտեսական ամուր դիրքեր նվաճելը դարձավ բարձրացող թուրք ազգային բուրժուազիայի գլխավոր մտահոգությունը»[6]: Այս գաղափարը հրահրվում և աջակցություն էր գտնում նաև թուրքական ազգայնական իշխանությունների կողմից, որոնք այլազգիների և, մասնավորապես, կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ սկսեցին կիրառել նաև տնտեսական հալածանքների քաղաքականություն: Այսինքն՝ նրանց երազած միատարր Թուրքիայում տնտեսությունը նույնպես պետք է թուրքացվեր, ինչի իրականացման գործին լծվեցին թուրքական շատ պետական-քաղաքական գործիչներ: Դեռևս թյուրքականության գաղափարախոս Զիյա Գյոքալփը (1876-1924թթ.) թուրքական տնտեսության զարգացման մասին իր տեսական մտքերում, ինչպես նաև գեղարվեստական ստեղծագործություններում առաջ էր քաշում էթնոկենտրոն՝ իմա թուրքական, տնտեսության գաղափարը, և ինչպես դիպուկ նկատում է թուրքագետ Ա. Սաֆարյանը. «Գյոքալփյան էթնոկենտրոն տնտեսագիտական հայեցակարգը անհանդուրժող էր թերևս ոչ այնքան օտարերկրյա կապիտալի, որքան ազգային փոքրամասնությունները ներկայացնող գործարարների նկատմամբ»[7]: Գյոքալփի տեսակետները հատկապես անհրաժեշտ է կարևորել, քանի որ շատ գիտնականների կարծիքով թյուրքականության գաղափարախոսի տեսական հայացքների և Թուրքիայի հանրապետության հիմնադիր Քեմալ Աթաթուրքի հասարակական-քաղաքական բարեփոխումների մեջ կա ակնհայտ ընդհանրութ-

յուն[8]: Ավելացնենք նաև, որ պանթուրքիստական գաղափարների կրողներ և իրականացնողներ են եղել Թուրքիայի հանրապետության բազմաթիվ խոշոր քաղաքական գործիչներ: Օրինակ, Թուրքիայի այն ժամանակվա վարչապետ, հետագայում նախագահ Իսմեթ Ինենյուն 1925թ. Անկարայում «թուրքական օջախների» համագումարում իր ելույթի ժամանակ հայտարարել է. «Մենք բացահայտ ազգայնամոլներ ենք: Մենք ցանկացած գնով պետք է թուրքացնենք նրանց, ովքեր ապրում են մեր հայրենիքում»[9]: Իսկ Թուրքիայի հանրապետության արդարադատության նախարար Մահմութ Էսսադը 1930թ. արտահայտել է հետևյալ միտքը. «Մենք ապրում ենք ամենաազատ երկրում՝ Թուրքիայում, որտեղ թուրքը այս երկրի միակ տերն ու տիրակալն է: Մարդիկ, ովքեր ծագումով մաքուր թուրքեր չեն, այս երկրում ունեն միայն ստրուկ, ճորտ լինելու իրավունք»[10]: Թուրքիայում հետզհետե աճող պանթուրքիզմի ալիքը էլ ավելի մեծ թափ ստացավ հատկապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի և դրան նախորդած տարիներին: Բոլոր առումներով միատարր Թուրքիայի տեսլականը, ինչպես նաև պանթյուրքական իդեալը՝ Թուրանը, սկսեցին ավելի իրատեսական թվալ թուրք ազգայնական իշխանություններին: Միևնույն ժամանակ համաշխարհային պատերազմը փայլուն հնարավորություն էր ստեղծում նրանց համար էլ ավելի ազատ ու անկաշկանդ իրականացնել ազգային-կրոնական փոքրամասնություններին հալածելու քաղաքականությունը: Պետք է նշել նաև, որ այդ տարիներին Թուրքիան կանգնած էր տնտեսական լուրջ խնդիրների առաջ: Հայտնի է, որ Թուրքիան Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, գրավելով տարօրինակ «չեզոքություն», իրականում աջակցում էր ֆաշիստական Գերմանիային՝ համարվելով նրա չպատերազմող դաշնակիցը: Միևնույն ժամանակ Թուրքիան մեծացնում էր իր բանակը, որպեսզի հարմար պահի հարձակվի Կովկասի վրա: Բնականաբար մեծացող բանակը լրացուցիչ ծախսեր էր պահանջում: Այսպես, 1939թ. թուրքական բանակը 207 հազար էր, 1940թ. սկզբին 700 հազար, իսկ 1942թ. 1 միլլիոն[11]: Ըստ տարբեր հաշվարկների և աղբյուրների՝ ռազմական ծախսերը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կազմում էին Թուրքիայի բյուջեի կեսից ավելին[12]:

Ինչպես նշել էինք, չնայած Հայոց ցեղասպանության, հույների, ասորիների կոտորածների Թուրքիայի հանրապետությունում այնուամենայնիվ մնացել էին ազգային փոքրամասնությունների որոշ բեկորներ, որոնք տնտեսական ոլորտում շարունակում էին գրավել որոշակի դիրք և դա զգալի էր հատկապես Ստամբուլում, որտեղ մեծ էր հայերի, հույների թիվը: Այդ տարիների թուրքական մամուլը, արտահայտելով նաև իշխող շրջանակների մտահոգությունը, բազմիցս անդրադառնում էր Ստամբուլը «օտար» տարրից, այն է՝ ոչ մուսուլման փոքրամասնությունից մաքրելու խնդրին[13]: Մնում էր գտնել այդ մաքրելու մեթոդները: Այն ժամանակվա ֆինանսների նախարար Ֆ. Աղմալըն հայտարարել է, որ ազգային փոքրամասնությունների նյութական և ֆիզիկական ճնշման համար նա ընտ-

րել է երիտթուրքերից տարբերվող մեթոդ[14]: Եվ բնական էր, որ տնտեսության ոլորտում գործող փոքրամասնությունների նկատմամբ պետք է կիրառվեին նաև տնտեսական լուրջ պատժամիջոցներ: Ազգային փոքրամասնություններին իրենց ունեցվածքից և գործից զրկելը դարձավ պետության տնտեսական քաղաքականության անկյունաքարը և, պետականորեն ու «օրենքներով» ամրագրված, սկսվեց տնտեսական տեռոր կամ ուղղակի պետական մասշտաբի թալան, որոնց զոհ դարձան Թուրքիայում ապրող ոչ մուսուլմանները: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի թեժ տարիներին՝ 1942թ., թուրքական կառավարությունը, վարչապետ Շուքրու Սարաջօղլուի գլխավորությամբ, Ազգային մեծ ժողովի հաստատմանը ներկայացրեց, այսպես կոչված, «Ունեցվածքի հարկ»-ի մասին օրենքը, որը ընդունվեց 1942թ. նոյեմբերի 11-ին խորհրդարանի նիստին մասնակցող 350 պատգամավորների միաձայն քվեարկությամբ (օրենքի քվեարկությանը չեն մասնակցել հետագայում Դեմոկրատական կուսակցության հիմնական առանցքը կազմող 76 պատգամավոր)[15]: Դրանից հետո օրենքը (թիվ 4305) մտավ գործածության մեջ: ԹԱՄԺ-ում օրենքի ընդունումից առաջ՝ 1942թ. սեպտեմբերին, ֆինանսների նախարարությունը սկսել էր նահանգների ֆինանսական վարչություններից, բանկերից, անվտանգության ծառայությունից պահանջել փոքրամասնությունների նյութական վիճակի մասին տվյալներ[16]: Անզեն աչքով անգամ նկատելի էր, որ օրենքը բացահայտորեն ուղղված էր ազգային կրոնական փոքրամասնությունների դեմ: Նախ, կարևոր է նշել, որ դա իրականում չի կարելի որակել որպես օրենք, քանի որ դրանում բացակայում էին մի շարք օրենսդրական կարևոր սկզբունքներ և ոտնահարվում մարդու իրավունքների հիմնարար արժեքներ: Այսպես, «Ունեցվածքի հարկ»-ը հարկատուներին բաժանում էր 4 խմբի և այն էլ՝ ըստ կրոնական պատկանելության.

1.մուսուլմաններ
2. ոչ մուսուլմաններ
3. հավատափոխներ
4. օտարահպատակներ

Փաստորեն սրանով խախտվում էր այն սահմանադրական դրույթը, որի համաձայն բոլորը, այդ թվում և ոչ մուսուլմանները, Թուրքիայի իրավահավասար քաղաքացիներ էին, և սա ավելի շատ հիշեցնում էր օսմանյան տիրապետության շրջանը, երբ ոչ մուսուլմանները վճարում էին մուսուլմաններից տարբերվող հարկեր: Նախապես հարկատուները բաժանված էին 2 խմբի՝ մուսուլմաններ և ոչ մուսուլմաններ, ընդ որում ոչ մուսուլմանները պետք է հարկվեին տասնապատիկ ավել քան մուսուլմանները, սակայն ոչ մուսուլմանների խմբի մեջ մտնում էին նաև Թուրքիայում ապրող արտասահմանցիները և այդ պատճառով իշխանությունները ձևավորեցին ևս 2 խումբ օտարահպատակներ և հավատափոխներ[17]: Օտարահպատակների համար ոչ մուսուլմանների համեմատ ավելի մեղմ հարկաչափ սահմանվեց, և սա կարելի է կապել արտասահման-

յան երկրների ուղղակի կամ անուղղակի միջամտության հետ: Իսկ հավատափոխներին չընդգրկելով մուսուլմանների խմբի մեջ՝ թուրքական պետությունը ևս մեկ անգամ բացահայտ ցույց տվեց, որ այդ խավի հանդեպ վստահություն չի տածում և նրանց որպես «իսկական մուսուլմաններ» չի ընկալում: Կան փաստեր նաև, երբ, օրինակ, իսլամ ընդունած հայերը, հույները և հրեաները հարկվել են ոչ թե որպես մուսուլման կամ հավատափոխ, այլ որպես ոչ մուսուլման: Այսպես, օրինակ, Ստամբուլի Քադըքյոյ թաղամասից կրոնափոխ դեղավաճառ Գևորգը, որն ամուսնացած է եղել թրքուհու հետ և փոխել անգամ անունը՝ դառնալով Քեմալ, հարկվել էր ոչ թե որպես մուսուլման, այլ որպես հայ[18]: Հիմք ընդունելով կրոնական պատկանելությունը՝ խտրական վերաբերմունք էր ցուցաբերվում հարկատուների նկատմամբ և օրենքով նախատեսվում էր, որ մուսուլմանները պետք է վճարեին ունեցվածքի 12.5 տոկոսի չափով հարկ, ոչ մուսուլմանները 50 տոկոսի, հավատափոխները, այսինքն՝ իսլամացածները 25 տոկոս և օտարահպատակները 12.5 տոկոս: Քանի որ այն ժամանակվա Թուրքիայում ոչ մուսուլմանների ամենամեծ համայնքները հայերինը, հույներինը և հրեաներինն էին, բնականաբար, հարկն առավելապես ուղղված էր նրանց դեմ: Ուշագրավ է, որ 20-րդ դարի կեսին անգամ Թուրքիայում մարդիկ հարկվում էին ոչ թե ըստ ունեցվածքի, այլ ըստ էթնիկ ու կրոնական պատկանելության: Հարկաչափը սահմանելու և հավաքելու նպատակով ստեղծվեցին հատուկ հանձնաժողովներ, որոնք բաղկացած էին 6 հոգուց՝ նախագահը նահանգներում նահանգապետն էր, գավառներում՝ գավառապետը, ֆինանսների նախարարությունը ներկայացնում էր տեղի ֆինանսական վարչության կամ բաժնի ղեկավարը, մնացած անդամները առևտրի և գյուղատնտեսական պալատների ներկայացուցիչներն էին լինում'[19]: Հատկապես մեծ ուշադրություն էր դարձվում, որ բոլոր հանձնաժողովականները լինեին զտարյուն թուրքեր: Ամենևին երկրորդական չպետք է համարել, որ հանձնաժողովների կազմում կային զգալի թվով նախկին իթթիհադականներ: «Օրենքի» ամենամեծ հակաիրավական դրույթներից էր այն, որ հանձնաժողովը կամայական էր հարկի չափը որոշելու հարցում, այսինքն՝ չկար հստակ որևէ չափանիշ: Սակայն հակաիրավական կետերը այսքանով չէին սահմանափակվում. մարդու իրավունքները կոպտորեն ոտնահարող հաջորդ նորմն այն էր, որ հարկատուն իրավունք չուներ որևէ տեղ բողոքարկել հարկաչափը, այսինքն հանձնաժողովի կամայական սահմանած որոշումը բեկանման ենթակա չէր և վերջնական էր: Իսկ հանձնաժողովները հարկաչափը որոշելիս հաշվի չէին առնում հարկատուի իրական եկամուտները և հնարավորությունները ու հարկում էին նրան մոտավորապես, ըստ ցանկության և տրամադրության: Նման վերաբերմունք ունեցել են ոչ միայն հանձնաժողովականները, այլև Թուրքիայի ամենաբարձրաստիճան ղեկավարները: Այդպիսի մի որոշման մասին է պատմում ստամբուլահայ Սուրեն Բալօղլին, որի հանդեպ ևս կիրառվել է այդ հարկատեսակը: Ըստ նրա, սկզբում ամենացածր հարկը սահմանված է եղել 50 լիրան, սակայն

հետո նախագահ Իսմեթ Ինենյուն, պնդելով, թե դա շատ քիչ է, մի զրո էլ է ավելացրել, և այդպիսով ամենացածր հարկը դարձել է 500 լիրա: Ինքը՝ Սուրենը, որ եղել է մանրավաճառ, նշում է, որ իր կապիտալը ընդամենը 50 լիրա էր, իսկ հարկը 500 լիրա է պահանջվել, այսինքն՝ կապիտալի տասնապատիկը[20]: Հարկահավաքության գործընթացում մի շատ կարևոր մանրամասն էլ կա, որի վրա հատկապես ցանկանում ենք ուշադրություն հրավիրել. թուրքական իշխանությունները տարբերակում էին դնում նաև ոչ մուսուլմանների մեջ, և հայերը, մյուս ոչ մուսուլմանների համեմատ, հարկվում էին ամենաբարձր տոկոսներով և ամենաշատը: Այսպես, օրինակ՝ թուրք առևտրականը պետք է վճարեր իր տարեկան եկամուտի 4.7 տոկոսը, հույնը՝ 156 տոկոսը, հրեան՝ 179 տոկոսը, իսկ հայը 232 տոկոսը, և փաստորեն հույն առևտրականը թուրքի համեմատ վճարում էր 31 անգամ, հրեան 36, իսկ հայը 47 անգամ ավելի գումար[21]: Հանձնաժողովների կամայական որոշումները շատ հաճախ ստեղծում էին անտրամաբանական պատկեր. օրինակ, ստամբուլյան «Թոքաթլյան հոթել» հյուրանոցի վերելակավար հայ տղայից պահանջված հարկի գումարը հավասար էր նրա 16 տարվա աշխատավարձին,[22] և նման օրինակները բազմաթիվ են: Հարկերի վճարման համար սահմանված էր 15-օրյա ժամկետ, որը հետո երկարացվեց մինչև 30 օր: Այդ ընթացքում, ովքեր չէին կարողանում վճարել հարկը, պետականացվում և աճուրդով վաճառվում էր նրանց շարժական և անշարժ գույքը, մինչ այդ հենց իրենք հարկատուներն էլ էին փորձում էժան գներով վաճառել իրենց ունեցվածքը: Ժամանակի թուրքական մամուլում կարելի էր հաճախ հանդիպել անշարժ գույքի վաճառքի հայտարարությունների: Նշենք նաև, որ գումարի չբավարարելու դեպքում բռնագրավման և վաճառքի էր ենթակա նաև հարկատուի մերձավոր ազգականների գույքը: Իսկ եթե այդ ճևով ձեռք բերված գումարն էլ չէր բավարարում հարկի վճարմանը, ապա հարկատուները աքսորվում էին տաժանակրության, որպեսզի աշխատելով վճարեին պետության հանդեպ իրենց «պարտքը»: Իսկ տաժանակրության հիմնական վայրը իր ցրտաշունչ կլիմայով հայտնի էրզրումի նահանգի Աշքալե գավառն էր, որին անվանում են նաև «թուրքական Սիբիր»:

«Ունեցվածքի հարկի» ընդունման պաշտոնական պատճառաբանությունը, ըստ վարչապետ Սարաջօղլուի, այն էր, որ դա ուղղված էր թուրքական լիրայի արժևորմանը, շրջանառության մեջ եղած դրամի նվազեցմանը, սև շուկայի, գների աճի և սպեկուլյանտների դեմ[23]: Սակայն օրենքի ընդունումից կարճ ժամանակ անց՝ 1943թ. հունվարի 21-ին, «Ջումհուրիյեթ» թերթում տպագրված նրա մտքերը շատ ավելի անկեղծ էին և բացահայտում էին հարկի իրական նպատակը. «Այս օրենքը իր ողջ խստությամբ կիրառվելու է այն մարդկանց նկատմամբ, ովքեր, օգտվելով այս երկրի հյուրընկալությունից, հարստացել են, բայց չնայած դրան այս դժվարին պահին խուսափում են կատարել իրենց պարտականությունները»[24]: Բնականաբար, «հյուրընկալությունից օգտվողներ» ասելով՝ Սարաջօղլուն նկատի ուներ ոչ մուսուլման փոքրամասնություններին:

Կարևոր է նշել որ օրենքը մինչև քվեարկությունը քննարկվել է իշխող ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության խորհրդարանական խմբակցության գաղտնի նիստում, որի արձանագրությունները և քննարկված թեմաները չէին հրապարակվում: Այս առումով միակուսակցական ժամանակաշրջանի Թուրքիայի և մասնավորապես ԺՀԿ-ի գաղտնի հավաքների մասին հետաքրքիր տեղեկություն կա Օսման Աքանդերեի «Ազգային շեֆի ժամանակաշրջանը» գրքում՝ մեջբերված այդ տարիներին հրատարակվող «Միլլիյեթ» հանդեսից. «ԺՀԿ-ն այս բոլոր ներքին քննարկումները մեծ և սարսափելի «գաղտնիության» վարագույրի ետևում, մասոնական օթյակի նման իր մեջ էր պահում, տեղեկատվության արտահոսք թույլ չէր տալիս»[25]: ԺՀԿ-ի գաղտնի նիստում քննարկվածների մասին հայտնի է դառնում միայն 1971թ., այն տարիների պատգամավոր գրող Ֆայիք Ահմեթ Բարութչուի «Քաղաքական հուշեր. 1939-1954 թթ.» գրքից: Ըստ այդ աղբյուրի, վարչապետ Սարաջօղլուն գաղտնի նիստի ժամանակ խոսել է «Ունեցվածքի հարկի» իրական նպատակի մասին և ասել, որ դա ուղղված է հիմնականում ազգային փոքրամասնությունների դեմ և սնանկացնելով շուկայում գերակա դիրքեր ունեցող օտարներին, նպատակ ունի նրանց այնտեղից հեռացնել և թուրքական շուկան տալ թուրքերի ձեռքը[26]: Այստեղ ավելորդ չէ կանգ առնել նաև վարչապետ Շուքրյու Սարաջօղլուի անձի վրա նա բացահայտ պանթյուրքիստ էր և մինչև այժմ էլ այդ շրջանակների կողմից դասվում է 20-րդ դարի ամենահայտնի պանթյուրքիստների շարքում: Նա «Ունեցվածքի հարկ»-ի գլխավոր «ճարտարապետն» էր և մինչև իր կյանքի վերջը ապրում էր այն հավատով, որ դրանով մեծ ծառայություն է մատուցել Թուրքիային: Ստորև մեջբերվող նրա մի քանի արտահայտությունները բավական լավ պատկերացում են տալիս նրա կերպարի մասին: Այսպես, 1943թ. ԺՀԿ համագումարում Սարաջօղլուն հայտարարել է. «Կան 4 իրողություններ, որ հարկ է աշխարհը իմանա. դրանցից առաջինը այն է, որ մենք թուրք ենք, թուրքիստ ենք և ամեն օր էլ ավելի թուրքիստ ենք դառնալու»[27]: Վարչապետ նշանակվելուց հետո մեջլիսում իր առաջին ելույթի ժամանակ Սարաջօղլուն ասել է հետևյալը. «Մենք թուրք ենք, թուրքիստ ենք և միշտ թուրքիստ ենք մնալու: Մեզ համար թուրքականությունը ինչքան որ արյան, այնքան էլ խղճի և մշակույթի հարց է»[28]: Սարաջօղլուն բացահայտ հայտարարեց, որ չի զղջում «Ունեցվածքի հարկ»-ը կիրառելու համար նաև ավելի ուշ՝ 1950-ից հետո, երբ իշխանության եկած Դեմոկրատական կուսակցության և արդեն ընդդիմություն դարձած ԺՀԿ-ի միջև գզվռտոց էր սկսվել, ու ԴԿ-ն մեղադրում էր նախկին իշխանությանը ազգային փոքրամասնություններին ճնշելու համար[29]: Սարաջօղլուն խոստովանեց, որ «Ունեցվածքի հարկը» իր ստեղծագործությունն է և եթե պետք լինի, ինքն առանց երկմտելու նորից կդիմեր այդ նույն քայլին[30]: Ի դեպ, նրա այս քայլը մինչև այսօր էլ շատ թուրք հեղինակներ փառաբանում են և ներկայացնում որպես իսկական սկզբունքային քաղաքական գործչին հատուկ պահվածք: Ավելորդ չէ նշել, որ այդ տարիներին ԹԱՄԺ-ի պատգամավոր են եղել նաև

ազգային փոքրամասնությունների 4 ներկայացուցիչ, որոնք, լսելով նախատեսվող հարկի մասին շշուկներ, վարչապետ Սարաջօղլուին առաջարկել են չկիրառել հարկը, իսկ դրա դիմաց նրանք պարտավորվում էին հավաքել այնքան գումար, որքան նախատեսում էր հավաքել պետությունը: Սակայն Սարաջօղլուն պատճառաբանել է, թե Թուրքիան ժամանակակից պետություն է և չի կարող նման առաջարկ ընդունել[21]: Այս առաջարկը չընդունելը կարող էր ունենալ 2 պատճառ. նախ կբացահայտվեր, որ հարկն իրականում ուղղված է փոքրամասնությունների դեմ, երկրորդ, ու, մեր կարծիքով ամենակարևորը, կիսատ կմնար փոքրամասնություններին սնանկացնելու, շուկայից դուրս մղելու, նրանց մի մասին տաժանակրության աքսորելու և ֆիզիկապես ու բարոյապես ոչնչացնելու և ի վերջո Թուրքիան «օտար» տարրից մաքրելու ծրագիրը:

Կարելի է պնդել, որ ինչպես տարբեր ժամանակներում, այնպես էլ այդ տարիներին թուրքական բացահայտ և «խորքային» պետությունը իր ողջ լծակներով պայքարել է ներքին «թշնամու», այն է՝ փոքրամասնությունների դեմ: Դա է վկայում հենց «Ունեցվածքի հարկի» անցկացման ժամանակաշրջանում ԺՀԿ 9-րդ բյուրոյի (որը պատասխանատու էր փոքրամասնությունների հարցերով) պատրաստած մի զեկույցը, որտեղ պարզորոշ երևում է պետական ապարատի վերաբերմունքը ոչ մուսուլմանների նկատմամբ[22]. Զեկույցում մասնավորապես հայերի մասին տեղ են գտել հետևյալ տեսակետները. «Հայեր. Անատոլիայում վերածվել են կամաց-կամաց սակավացող փոքր համայնքի և քաղաքական ինչ որ եղանակով ձգտում են ավելացնել իրենց թվաքանակը: Հայերին նախ և առաջ Անատոլիայից «մաքրելով» պետք է տեղափոխել Ստամբուլ, այսպիսով հնարավոր կլինի վերահսկողության տակ վերցնել նաև բնակչության աճը»: Զեկույցում, հենվելով պատմական փորձի վրա, նշվում է հայերին Ստամբուլ տեղափոխելու համար մի հիմնավորում ևս. «Այս եղանակով և՛ նրանց թվաքանակի աճը կկանխվի, և՛ վաղը, անհրաժեշտության դեպքում, նրանք ավելի հավաքական ձևով կլինեն պետության աչքի առաջ և ձեռքի տակ»: Ըստ այդ զեկույցի, հայերը մի խումբ են, որ չեն ծուլվում, ուստի առաջարկվում է նրանց թվաքանակը պակասեցնել կամ բնակչության փոխանակման, կամ էլ այլ երկրներ նրանց գաղթը դյուրացնելու միջոցով[23]: Իսկ հույների համար նշվում է, որ նրանք արդեն իրենցից վտանգ չեն ներկայացնում և հիմնական կարևոր խնդիրը մինչև Կոստանդնուպոլսի գրավման 500 ամյակը՝ 1953թ., Ստամբուլում ոչ մի հույն չթողնելն է[24]:

Ինչպես նշել էինք, հարկ չվճարածներին սպառնում էր տաժանակրության ճամբարներում աշխատանք, որով էլ նրանք պետք է մարեին պետությանը ունեցած իրենց «պարտքը», սակայն չափազանց ուշագրավ է, որ աշխատանքային ճամբարներ ուղղարկվել են բացառապես ոչ մուսուլման հարկատուները, այսինքն՝ այստեղ ևս կիրառվել խտրականություն՝ ըստ կրոնական պատկանելության: Թուրքիայի կառավարության 1943թ. հունվարի 7-ի նիստում ընդունվել է թիվ 19288 աշխատանքի

պարտավորության կանոնակարգը: Այն ընդգրկում էր հետևյալ հոդվածները. 1-ին հոդվածով դասակարգվում էին ստիպողական աշխատանքի դատապարտված հարկատուները: Աշխատանքային ճամբարներ առաջինը գնալու էին ընդհանրապես հարկ չվճարածները, այնուհետև՝ մասնակի վճարածները և այսպես շարունակ: Նախատեսվում էր տաժանակիրներին վճարել որոշակի աշխատավարձ, որը կազմելու էր օրական 250 քուրուշ, որից 60-ը պահվելու էր սննդի, կացության և այլ ծախսերի համար, իսկ մնացածը պետք է հատկացվեր «Ունեցվածքի հարկ»-ի պարտքի մարմանը[35]: 15-րդ հոդվածի համաձայն հարկատուները պետք է աշխատեին մինչև «Ունեցվածքի հարկ»-ի լրիվ մարելը: Սակայն այս կետը շատ հարկատուների դեպքում առաջացնում էր ոչ տրամաբանական պատկեր և կարելի է ասել, որ դա նախատեսում էր ցմահ տաժանակրություն: Այսպես, օրինակ, այն հարկատուները, որոնց պարտքը 400-500 հազար լիրա և ավելին էր, որպեսզի իրենց ստացած աշխատավարձից ամբողջովին մուծեին պարտքը, պետք է աշխատեին մոտավորապես 1600 տարի[36]: Արդեն 1943թ. սկզբներին հարկ չվճարածները սկսեցին ներբակալվել տաժանակրության ճամբարներ ուղարկվելու համար: Ճամբարներից ամենահայտնին Փըրնաքքաբը գյուղինն էր, որը գտնվում էր Աշքալեից 22 կմ. հեռավորության վրա, Քոփ լեռան ստորոտում, և ծովի մակերևույթից բարձր է 1721 մետր: Տաժանակրության ճամբար է եղել նաև էսքիշեհիր նահանգի Սիվրիհիսար գավառում, ինչպես նաև մի քանի այլ վայրերում ևս: Աշխատանքային ճամբարների կյանքի և առօրյայի մասին մանրամասն և առաջին տվյալները կարելի է գտնել «Թասվիրի էֆքյար» թերթի թղթակից Ֆերիդուն Քանդեմիրի ռեպորտաժներում: Նա աքսորյալների հետ նույն գնացքով մեկնել է Աշքալե և 12 օր ապրելով այնտեղ ռեպորտաժներ պատրաստել, որոնք տպագրվել են թերթի 1943թ. հունվարի 28-ից փետրվարի 8-ի համարներում[37]: Օրինակ՝ ներկայացնելով փետրվարի 8-ի օրը ճամբարում, նա գրում է. «Օդի ջերմաստիճանը –28 է, և գյուղը ասես բևեռ լինի, աքսորյալները հույս հայտնեցին, որ նման սառնամանիքին իրենց չեն աշխատեցնի, սակայն նրանց պատասխանեցին. «Այստեղ սկզբունքը հետևյալն է՝ աշխատել մինչև սաստիկ ձյունամրրիկի բարձրանալը»»[38]. Իսկ հարկատուների աշխատանքը իրականում ձյուն մաքրելը, սառույց կոտրելն ու ճանապարհ բացելն էր: Գերմանաբնակ թուրք գրող Քեմալ Յալչընը իր «Հոգիս քեզնով է ուրախանում» գրքի նախապատրաստական փուլում այցելել է Աշքալե և զրուցել տեղի տարեց բնակիչների հետ, որոնք տեսել են աքսորյալների տանջանքները: Մեջբերենք դրանցից մի քանիսը. «Քոփ լերան վրայ երկու մարդու հասակ ունեցող ձիւնը մաքրել տուին Պոլսոյ էֆենտիներուն, որոնց ձեռքերը իրենց կեանքին մէջ բահ բրիչ բռնած չէին: Լաւ մարդիկ էին, էֆենտի մարդիկ էին: Այս մարդոց կոտորեցին օր ցերեկով»: Մեկ ուրիշը հիշում է. «Խեղճերուն ձեռքերը, ոտքերը սառեցան սաստիկ պաղէն: Աչքերովս տեսայ սառած մատներուն փրթիլը»[39]: «Եկածներու գրեթէ կէսը հիւանդացաւ: Սառեցան, կոտրեցան գացին այս սառոյց մարդիկը»[40]: Հայազգի գործարար, փայտի

առևտրով զբաղվող Փարսեհ (Բարսեղ) Գևրեքյանը, որի վրա դրված հարկը եղել է 150 000 թուրքական լիրա, 10 ամիս անցկացրել է տաժանակրության ճամբարներում[41]: Պատմելով ճամբարների կյանքի մասին՝ նա նշում է, որ այնտեղ հիմնական խնդիրներից է եղել սննդի հարցը և, օրինակ, Սիվրիհիսարի ճամբարում գտնվող տաժանակիրները ստիպված են եղել խմել մոտակա գետակի ջուրը ու, ինչպես հիշում է Փարսեհ Գևրեքյանը, նրանք ջուրը գետակից խմել են թաշկինակի օգնությամբ, որպեսզի պատահաբար գորտեր կուլ չտան[42]: Պատահական չէ, որ նման պայմաններում ճամբարներում տարածված են եղել տարբեր տեսակի հիվանդություններ և շատ տաժանակիրներ մահացել են: Այսինքն՝ մի կողմից բնակլիմայական, մյուս կողմից էլ՝ ստեղծված անտանելի պայմանները մարդկանց դատապարտել են մահվան: Ճամբարներում հավաքված հարկատուներից 1869-ը Ստամբուլից էին, 889-ը՝ Իզմիրից, 100-ը՝ Բուրսայից. Պաշտոնական տվյալների համաձայն միայն Աշքալե է ուղղարկվել 1400 ոչ մուսուլման հարկատու, որոնցից 1229-ը Ստամբուլից[43]: Աշքալեում հարկատուներից 21-ը (այլ տվյալներով ավելի շատերը) մահացել են[44]: Աքսորյալների շրջանում նույնիսկ ստեղծվել է ճամբարների անմարդկային պայմանների և առօրյայի մասին պատմող գրականություն՝ բանաստեղծություններ, երգեր:

Ավելորդ չէ նշել, որ «Ունեցվածքի հարկը» արժանացել է ժամանակի թուրքական մամուլի հավանությանը և ստացել նրա աներկբա աջակցությունը: Մամուլը հեղեղված է եղել օրենքը պաշտպանող հոդվածներով, որոնցում նկատելի են փոքրամասնություններին ուղված բացահայտ թշնամանքի, ատելության, սպառնալիքի տարրեր: «Ունեցվածքի հարկը» արժանացել է նաև ժամանակի թուրք մտավորականության մեծ մասի հավանությանը և դրական արձագանքին: Շատ պալատական և ոչ պալատական գրողներ հանդես են եկել հոդվածներով՝ ի պաշտպանություն այս օրենքի: Օրինակ, տնտեսագետ Համդի Բաշարը (1897-1971թթ.) գտնում էր, որ աշխարհի երեսին և ամբողջ պատմության ընթացքում դրանից ավելի արդար օրենք չի եղել[45]: Իսկ հայտնի գրող՝ Փեյամի Սաֆան (1899-1961թթ.) կարծիք էր հայտնում, որ Թուրքիայի հանրապետության հիմնադրումից ի վեր թուրքերի և փոքրամասնությունների միջև տարբերություն, խտրական վերաբերմունք չի եղել և եթե նույնիսկ եղել է, ապա դա միայն հօգուտ փոքրամասնությունների: Նա նշում է, որ փոքրամասնությունները ավելի շատ են վաստակում, ավելի լավ ապրում[46]: Իսկ գրող Ոեֆիք Հալիդ Քարայը (1888-1965 թթ.) հարցին մոտենում է Թուրքիայում փոքրամասնությունների և թուրքերի հարաբերություններում մինչև օրս էլ շատ կարևոր տեղ զբաղեցնող «մենք» և «նրանք» գաղափարախոսության տեսանկյունից, որտեղ «մենք»-ը թուրքերն էին կամ մուսուլմանները, իսկ «նրանք»-ը ոչ մուսուլման փոքրամասնությունները, այն է՝ Թուրքիայի «օտարները»: Նրա հոդվածում հանդիպում են տողեր, որոնք բացահայտորեն ի ցույց են հանում տարիներով կուտակված ատելությունը, նախանձը, խանդը և բացահայտում, որ «մտավորականը» «Ու-

նեցվածքի հարկը» ընկալում է որպես վրեժի և իրենց «վիրավորված ինքնագիտակցության» հատուցում[47]: «Ունեցվածքի հարկի» ջերմ պաշտպաններից էր նաև ժամանակի հայտնի գրող-հրապարակախոս Շևքեթ Սուրեյյա Այդեմիրը (1897-1974 թթ.): Իսկ ռասիստ-պանթուրանիստ Նեժդաթ Սանջարը կարծում էր, որ «Ունեցվածքի հարկը» նույնիսկ քիչ է փոքրամասնություններին, ովքեր չեն վճարել իրենց հարկերը[48]: Ուշագրավ է նաև «Թասվիրի էֆքյար» թերթի վերոհիշյալ թղթակից Ֆերիդուն Քանդեմիրի ռեպորտաժներից մեկում հանդիպող հետևյալ տեղեկությունը: Ինչպես նշել էինք, աքսորյալների առաջին քարավանի հետ նա մեկնել էր տաժանավայր և թերթի մի քանի համարներում ներկայացրել ինչպես ճանապարհը, այնպես էլ ճամբարների կյանքը: Այսպես, նկարագրելով 1943թ. հունվարի 28-ը, այսինքն՝ ճանապարհորդության առաջին օրը, Քանդեմիրը գրում է, որ երբ աքսորյալներին տեղափոխող գնացքը կանգ է առել կայարաններից մեկում, երկու փոքրիկ երեխաներ վազելով և սաստիկ ցրտից դողալով՝ եկել են գնացքի մոտ, որպեսզի տեսնեն աքսորյալներին: Իսկ լրագրող Քանդեմիրի այն հարցին, թե ինչ են անում, երեխաները միաձայն պատասխանել են, որ եկել են նայելու այն մարդկանց, ովքեր մինչ այդ օրը իրենց հաշվին հարստացել են և հիմա խուսափում են վճարել հարկերը[49]: Այսինքն՝ պետական մակարդակով քարոզչություն է տարվել, թե այդ մարդիկ հանցագործներ են ու մեղավոր շատերի չքավորության համար և այս ամենը, այսինքն՝ փոքրամասնությունների հանդեպ թշնամանքը, դեռ վաղ տարիքից արտացոլվել է նաև երեխաների հոգեբանության մեջ: Ի դեպ շատ աղբյուրներ վկայում են, որ մարդկանց մեծաքանակ խմբեր էին հավաքվում նաև Ստամբուլի կայարաններում ու տարաբնույթ անեծքներով տաժանակրության ճամբարներ ճանապարհում Թուրքիայի տնտեսական վատ վիճակի միակ «պատասխանատուներին»՝ «Ունեցվածքի հարկը» չվճարած ոչ մուսուլմաններին:

«Ունեցվածքի հարկ»-ը պատճառ է դարձել նաև անձնական ողբերգությունների, որոնք խորը հետքեր են թողել դա վերապրած մարդկանց հիշողություններում: Նմանատիպ դեպքերից մեջբերենք մեկ-երկուսը. ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչ, տւսրեց մի կին հարկի վերացումից շուրջ 40 տարի հետո մի հոդված է կարդացել հարկի մասին և այն հույսով, որ միգուցե պետությունը ետ է վերադարձնելու իրենից բռնագրաված գույքը, հարցրել է այդ հոդվածի հեղինակին, թե հնարավո՞ր է՝ պետությունը ետ տա իր հանգուցյալ ամուսնու յուղաներկ դիմանկարը, որը նրանից բռնագրավել են այդ ժամանակ[50]: Հարկատուների ունեցվածքի բռնագրավման գործընթացը նույնպես ուղեկցվել է կամայականություններով և բռնագրավման պատկերը մինչև հիմա էլ խոր հետք է թողել այդ ամենը վերապրած հատկապես երեխաների մոտ. Այսպես, «Ունեցվածքի հարկի» դաժանությունները վերապրած մի հույն կին փոխանցել է, որ իր հիշողության մեջ մինչև հիմա թարմ է այն պատկերը, երբ հարկադիր կատարման աշխատակիցները խլել են անգամ իր տիկնիկը, որով խաղալիս է եղել[51]:

Կարևոր հարց է նաև, թե փոքրամասնություններից խլված, պետականացված և աճուրդով վաճառված գույքը ո՞ւմ ձեռքն էր անցնում և, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, այդ ամբողջ գույքը գնել են թուրք գործարարները, թուրքական կազմակերպությունները, բանկերը[52] և այն էլ շատ էժան գներով: «Ունեցվածքի հարկը» չվճարած հարկատուների շարժական և անշարժ գույքի բռնագրավումից հետո հերթը հասնում էր նաև նրանց անձնական իրերին, մինչև անգամ հագուստներին: Այդ ժամանակ շատ հաճախ կազմակերպվում էին աճուրդներ, որոնց ժամանակ վաճառվում էր փոքրամասնություններից բռնագրավված գույքը[53]: Այս ապրանքների հիմնական գնորդները Անատոլիայից եկած նոր հարուստներն էին, և այնքան մեծ էր գնված ապրանքների քանակը, որ խնդիր էր դառնում նաև դրանց փոխադրումը, գնացքները չէին կարողանում տեղավորել և տեղափոխել այդ քանակի ապրանքը[54]: Կարևոր է արձանագրել, որ, ինչպես և սպասելի էր, ժամանակի թուրքական մամուլը սրան ևս արձագանքել է մեծ հրճվանքով, և բավական խոսուն են «Ջումհուրիյեթ» թերթում տեղ գտած հետևյալ միտքը. «Գոհունակությամբ գրել էինք, որ Բեյօղլուում գտնվող «Տիրոջ ծայնը» անվամբ շենքը գնել է Սումեր բանկը...Այսպիսով ազգայնացվում է (ընդգծումը մերն է Ռ. Մ.) ևս մեկ գեղեցիկ շենք»[55]: Այսինքն՝ պետականորեն փոքրամասնությունների հարստության բռնագրավումը և խլումը մամուլը համարում էր ազգայնացում: Ասի միևնույն պետության տարբեր էթնիկ ծագում ունեցող քաղաքացիների միջև խտրականության բացահայտ օրինակ է: Ի դեպ, նշենք, որ վերոհիշյալ «Տիրոջ ծայնը» շենքը պատկանել է հայազգի Վահրամ Ղազարյանին[56]: Երվանդ Օզուզունի վերոնշյալ հոդվածում տեղ է գտել նաև այն միտքը, որ «Ունեցվածքի հարկ»-ի հետևանքները բազմաշերտ են և չեն սահմանափակվել միայն տնտեսության թուրքացմամբ, այլև դրա պատճառով փաստորեն վերացել է թուրքահայ բուրժուազիան և այդ բուրժուազիայի մաս կազմող մտավորական դասը: Կարդացած, գրագետ, տարբեր լեզուների տիրապետող դասակարգը վերացավ՝ իր տեղը զիջելով իրենց ունեցվածքին էժան գներով տիրացած անատոլիական նոր հարուստներին, որոնց գերակշիռ մասը անգրագետ, անմշակույթ մարդիկ էին,- կարծում է Օզուզունը և շարունակում,- «Ունեցվածքի հարկը» հայերի համար փաստորեն նաև մշակութային կոտորած էր[57]: Սակայն այս հարցում թուրք հեղինակ Ոըդվան Աքարը ավելի կոշտ է արտահայտվում՝ նշելով. ««Ունեցվածքի հարկը» փոքրամասնությունների համար «տնտեսական ցեղասպանություն էր»»[58]:

Վերոհիշյալ Աքարի գրքում տեղ են գտել նաև հարցազրույցներ «Ունեցվածքի հարկի»-ն ուղղակի առնչություն ունեցած անձանց հետ, որոնցից է, օրինակ, նախկին վարչապետ Ֆերիք Մելենը, որը հարկի կիրառման տարիներին եղել է ֆինանսների նախարարության տեսուչ և աուղղակի հարկերի գլխավոր վարչության պետը: Նա խոստովանում է, որ մինչև «Ունեցվածքի հարկը» թուրքերը առևտրի բնագավառում կատարում էին երկրորդական-երրորդական կարգի գործեր և հատկապես հարկի

կիրառումից հետո Անատոլիայի թուրք առևտրական դասը՝ գալով Ստամբուլ, գործարար աշխարհում կարողացավ իր տեղը գտնել: «Ունեցվածքի հարկը» ահա այդ արդյունքը ունեցավ և միայն հարկի կիրառմամբ էր հնարավոր դրան հասնել[59]: «Ունեցվածքի հարկը» նպատակ ուներ տնտեսությունը թուրքացնել և դրանից հետո անատոլիական առևտրականները. օրինակ, Քոչերի, Սաբանջըների ընտանիքները իրենց համար ասպարեզ գտան[60]: Այնուհետև Սելենը նշում է, որ հարկի կետերից մեկը, որ դժվար թե հնարավոր լինի արդարացնել, Աշքալեի տաժանակրության ճամբարներն էին:

«Ունեցվածքի հարկը» կիրառությունից հանվել է 1944թ. մարտի 15-ին թիվ 4530 օրենքով: Այն շրջանառության մեջ է եղել շուրջ 16 ամիս և մինչ այդ չհավաքված հարկերը այդ օրենքով ներվում էին[61]: «Ունեցվածքի հարկի» չեղյալ հայտարարման ուղղությամբ աշխատանքները սկսել են 1943թ. վերջերին, և օրինակ՝ հարկատուները տաժանակրության ճամբարներից ետ վերադարձան այն պայմանով, որ իրենց պարտքը վճարեն արդեն աշխատելով ոչ թե ճամբարներում, այլ իրենց նախկին գործատեղերում[62]: Սակայն սա ևս կատարյալ ծաղր էր, որովհետև փոքրամասնությունները արդեն լիովին սնանկացել էին, նրանց ձեռքից խլվել էր շարժական, անշարժ գույքը, չունեին դրամ, որ գործ սկսեին և շատերը հեռացան Թուրքիայից, այսինքն՝ այն հիմնական նպատակին, որին ձգտում էին թուրք իշխանությունները, հասել էին: «Ունեցվածքի հարկ»-ը վաստորեն կարելի է ասել կատարեց իր միսիան, այն է՝ ոչնչացրեց ոչ մուսուլման փոքրամասնություններից կազմված բուրժուազիայի մեծ մասին, գրեթե լիովին թուրքացրեց տնտեսությունը, էլ ավելի խորացրեց վախի և անպաշտպանության մթնոլորտը և ստիպեց շատ մարդկանց «կամովին» թողնել Թուրքիան, ինչն էլ ԺՀԿ-ի վերը նշված 9-րդ բյուրոյի կողմից պատրաստված զեկույցի բաղկացուցիչ դրույթներից էր: Ազգային փոքրամասնություններին նյութապես, բարոյապես, հոգեպես և ֆիզիկապես կոտրելուց հետո միայն թուրքական իշխանությունները՝ տեղի տալով նաև արտաքին գործոնների ազդեցությանը, որպես «բարի կամքի» դրսևորում, վերացրեցին «Ունեցվածքի հարկ»-ի կիրառումը՝ շարունակելով իրենց սեթևեթանքները «անհասկացող» միջազգային հանրության առջև:

Ստորև մեջբերվող մարդահամարի արդյունքները, որոնք անցկացվել են Թուրքիայում տարբեր տարիներին, լավագույնս ցույց են տալիս հայերի արտագաղթի պատկերը.

Թուրքիայում, ըստ մայրենի լեզվի, անցկացված ընդհանուր մարդահամարներում հայ բնակչության նվազումը

Բնակավայրը	1927թ.	1935թ.	1965թ.
Յոզղաթ	1801	889	118

Սեբաստիա	4122	2094	117
Դիարբեքիր	955	582	132
Էյազիգ	2399	707	2
Էրզրում	14	37	13
Կեսարիա	435	845	9
Մալաթիա	2625	1614	148
Ստամբուլ	45255	39831	29479
Ընդհանուրը	64745	57599	33094

Հանրապետական շրջանում հայերի արտասահման գաղթելը անընդհատ շարունակվել է: Գավառահայությունը գաղթել է Ստամբուլ, այնտեղից էլ արտասահման և այսօր գավառներում բացահայտ հայեր գրեթե չեն մնացել: Այս ամենում մեծ են իհարկե թուրքացման քաղաքականության հետևանքները, շարունակական հալածանքները[63]:

Հետաքրքիր և չափազանց խոսուն փաստ է «Ունեցվածքի հարկ»-ի վերացման մասին Թուրքիայի մեջլիսում քննարկումների ժամանակ էսքիշեհիրի պատգամավոր էմին Սազաքի ելույթը, որը նշելով, թե օրենքը ներում է շնորհում հարկատուներին, ավելացնում է. «Բայց սրանց ժողովուրդը ինչպես է ներելու: Թեկուզ այս օրենքը նրանց ներում շնորհի էլ, այսպիսի մարդիկ այս ժողովրդի միջից պետք է ելնեն գնան ...Կառավարությունը միջոցառումներ չձեռնարկեց, սակայն ժողովուրդը իր վրեժը կլուծի, չեմ կարող ասել լինչի դատաստա՞ն կանի, թե ի՞նչ կանի»[64]. Ազգային ժողովի պատգամավորի խոսքերը արդյոք դրդիչ-հրահրիչ չե՞ն և արդյո՞ք հետագան չապացուցեց նրա կանխատեսումների ճշմարտացի լինելը: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ ներկայումս էլ վիճակը Թուրքիայում շատ չի տարբերվում և պետական պաշտոնյաների, քաղաքական գործիչների տեսական դատողությունները, միգուցե և ցանկությունները իրականություն են դառնում ազգայնամոլ երիտասարդության ձեռքերով:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[1] Օրինակ, 1929թ. ամռանը և դրան հաջորդող ամիսներին մոտ 30 000 հայ է աքսորվել Խարբերդի, Դիարբեքիրի և Սարդինի նահանգներից: Տե՛ս. Walker Christophor, Armenia: The survival of a nation, London, 1980, p.348, նույնը տե՛ս նաև. Hofmann Tessa, Armenians in Turkey today, (second edition) Uppsala, 2003, p. 15. Թուրքիայում ԱՄՆ-դեսպան Ռոբերտ Սքիններ 1934թ. մարտի 2-ին ԱՄՆ-ի արտգործ նախարարին ուղարկված զեկուցագրում, որը պահվել է հույժ գաղտնի դասիչի տակ, ներկայացվում է Թուրքիայի արևելյան շրջաններից հայերի՝ այդ թվականների աքսորի մասին: Այսպես, նշվում է, որ 1934թ. սկզբներին թուրքական իշխանությունները սկսել են «Անատոլիայից» հայերին աքսորել Ստամբուլ: Այդ հայերը ստիպված են եղել շատ էժան գներով վաճառել իրենց ունեցվածքը, որը դեսպանը համարում է ունեցվածքը լքելուն նույնական, և գնալ Ստամբուլ, որտեղ Հայոց պատրիարքարանը, բարեգործական տարբեր ընկերություններ աշխատել են օգնել նրանց աշխատանք գտնել, իսկ մինչ այդ ամեն ինչ արել են նրանց պահելու, ապաստարան և սնունդ տալու համար: Հայերի աքսորի իրական պատճառներից

են. համարվում այն, որ նրանք հաջողակ գործարարներ են, ունեն լավ աշխատանքներ և կարողանում են գումար վաստակել, ինչը առաջացնում է թուրքերի խանդը: Սակայն ավելի կարևոր և հիմնական պատճառ է դիտվում այն, որ այդ ամենը իրականում «Անատոլիան» լրիվ թուրքացնելու քաղաքականության մի մասն է: Records of the Department of state Relating to the Internal Affairs of Turkey, 1930-1944.Ամերիկյան դեսպան Ռոբերտ Սքիններից ԱՄՆ արտգործնախարարին, 867.4016 հայերը/11, Aktar A., Varlik vergisi ve "Türkleştirme" politikaları, İstanbul, 2000, s. 93.

[2] Ökte F., "Varlık vergisi faciası" , İstanbul, 1951.

[3] Aktar A., Varlik vergisi ve "Türkleştirme" politikaları, İstanbul, 2000, s. 11.

[4] Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991. էջ 20:

[5] Սաֆարյան Ա., Զիյա Գյոքալփը՝ թուրքական տնտեսության զարգացման մասին, Հայոց Մեծ եղեռն 90, Երևան, 2005. էջ 427-428, նույն տես. Тыркова А., Старая Турция и младотурки, П. 1916, стр. 131-132.

[6] Սիմոնյան Հր., նշված աշխ., էջ 21:

[7] Սաֆարյան Ա., նշված աշխ., էջ 430:

[8] Սաֆարյան Ա., Զիյա Գյոքալփը թուրք կանանց իրավունքների մասին, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Երևան, 2006, էջ 13:

[9] Новый Восток, кн. 16-17, М., 1926, стр. 180, ЭбхЫЭБ п»л ЭiЁ Аванесов С. С., Положение национальных меньшинств в Турции, Ереван, 1963, стр. 13.

[10] Аванесов С.С. Положение национальных меньшинств в Турции, Ереван, 1963, стр. 14:

[11] Հասրաթյան Մ., Օրեշկովա Ս, Պետրոսյան Յու., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1986, էջ 291:

[12] Кондакчян Р. П., Внутренная политика Турции в годы второй мировой войны, Ереван, 1978, стр. 52.

[13] Аванесов С.С. նշված աշխ., էջ 33:

[14] Ökte F., նշված աշխ., էջ 49

[15] Akar R., Aşkale yolcuları (varlık vergisi ve çalışma kampları), İstanbul, 2006, s.72:

[16] Նույն տեղում, էջ 67-68:

[17] Кондакчян Р. П., նշված աշխ. էջ 144:

[18] Ökte F., նշված աշխ , էջ 180

19 Akar R., նշված աշխ., էջ 78:

[20] Koloğlu Y. Hatırlıyorum (Türkiyede gayrimüslim hayatlar), İstanbul, 2003, s.56.

[21] Саркисов Е. К., Положение трудящихся масс в современной Турции, Ереван, 1955, стр. 58., նույնը տես նաև Гасратян М.А., О политике турецких провящих кругов в национальном вопросе, Проблемы современной Турции, Москва, 1963, стр. 138., Аванесов С.С. նշված աշխ.էջ 36:

[22] Саркисов Е. К., նշված աշխ., էջ 58:

[23] Akar R., նշված աշխ., էջ 58

[24] Նույն տեղում, էջ 11:

[25] Akandere O., Milli Şef Dönemi, İstanbul, 1998, s. 130, 251-րդ տողատակ, նույնը տե՛ս նաև. Akar R., նշված աշխ.,էջ 69:

[26] Barutçu F., Siyasi Anılar (1939-1954), İstanbul, 1977, s. 263, նույնը տե՛ս նաև. Akar R., նշված աշխ.,էջ 69-70:

[27] Cumhuriyet, 15.6.1943,.նույնը տե՛ս նաև Akar R., նշված աշխ.,էջ 200:

[28] Akşam, 6.8.1942, Akar R., նշված աշխ.,էջ 185

[29] Հետագայում պարզվեց որ դա իրականում պոպուլիզմ էր, և 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-դեպքերը, երբ Ստամբուլում, Իզմիրում թալանվեցին ու կոտորվեցին բազմաթիվ հույներ, հայեր, ցույց տվեցին Դեմոկրատական կուսակցության և նրա իշխանության իրական բնութագիրը:
[30] Kafaoglu B., Varlik vergisi gerçeği, İstanbul, 2005, s. 15.
[31] Akar R., Նշված աշխ ,էջ 70:
[32] Նույն տեղում, էջ 190:
[33] Նույն տեղում, էջ 191:
[34] Նույն տեղում, էջ 191-192: Այս կոնտեքստում նշենք, որ թեկուզ մի փոքր ուշացումով, բայց, այնուամենայնիվ, թուրքական իշխանությունների այդ ծրագիրը կարելի է իրականացված համարել մանավանդ, եթե հաշվի առնենք Ստամբուլի հունական համայնքի այսօրվա թվաքանակը՝ մոտ 2000 մարդ:
[35] Նույն տեղում, էջ 113-115:
[36] Նույն տեղում, էջ 115:
[37] Նույն տեղում, էջ 119-120:
[38] Նույն տեղում, էջ 133:
[39] Եալչըն Ք., Հոգիս Քեզմով կը խայտայ, Երևան, 2003, էջ 99:
[40] Նույն տեղում, էջ 102:
[41] Հետաքրքիր է, որ ինչպես խոստովանում է Փարսեհ Գևրեքյանը ինքը մտերիմ է եղել Սարաջօղլուի հետ դեռևս այն ժամանակ, երբ նա զբաղեցրել է արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը, սակայն դա չի խանգարել վարչապետին կործանել իր ընկերոջը:
[42] Akar R., Նշված աշխ.,էջ 242:
43 Cumhuriyet 12.2.1943, նույնը տե՛ս նաև Akar R., Նշված աշխ.,էջ 137:
[44] Akar R., Նշված աշխ.,էջ 138:
[45] Cumhuriyet, 21.12.1942, նույնը տե՛ս նաև Akar R., Նշված աշխ.,էջ 193.
[46] Tasviri Efkar, 29.12.1942, նույնը տես նաև Akar R., Նշված աշխ.,էջ 194:
[47] Tasviri Efkar, 24.1.1943, նույնը տես նաև Akar R., Նշված աշխ.,էջ 194:
[48] Sancar N., "İsmet İnönü ile hesaplaşma, Ankara, 1973, s. 206-207, նույնը տես նաև Akar R., Նշված աշխ.,էջ 214:
[49] Akar R., Նշված աշխ.,էջ 121
[50] Նույն տեղում, էջ 229
[51] Նույն տեղում, էջ 163:
[52] Նույն տեղում էջ 155:
[53] Նույն տեղում, էջ 161:
[54] Նույն տեղում, էջ 162:
[55] Cumhuriyet,31.2.1943, նույնը տես նաև Akar R., Նշված աշխ.,էջ 156:
[56] Aktar A., Նշված աշխ.,էջ 205
[57] Özüzün E., Acı bir kilometre taşı ve kültür kırımı, Agos, 13.11.1998.
[58] Akar R., Նշված աշխ.,էջ 15:
[59] Նույն տեղում, էջ 234:
[60] Նույն տեղում, էջ 235: Քոչերը, Սաբանջըները ներկայումս Թուրքիայի ամենահարուստ ընտանիքներից են:
[61] Նույն տեղում, էջ 163:
[62] Նույն տեղում, էջ 165:
[63] Koloğlu Y. Azınlık gençleri anlatıyor, İstanbul, 2004, s 122.
64 Akar R., Նշված աշխ., էջ 165-166:

ԱՐԹՈՒՐ ՂՈՒԼԱՆՅԱՆ

ԲԱՆԱԿ-ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ 1960-70-ԱԿԱՆ ԹԹ.

Ռազմական սոցիոլոգիայի[1] համակարգում հետազոտությունների կարևորագույն օբյեկտ են բանակ-հասարակություն (քաղաքացիական իշխանություններ) փոխհարաբերությունները: Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների վերաբերյալ կատարված հետազոտություններ մեջ լայն տարածում է գտել էրիկ Նորդլինգերի տեսությունը, որը հարմար է Թուրքիայի օրինակը ներկայացնելու համար և սույն հոդվածի համար տեսական հենք է ծառայել: Նորդլինգերի տեսության համաձայն՝ բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունները կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ *ավանդական (traditional), ազատական (liberal)* և *ներթափանցման (penetration)*[2]: Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների *ավանդական* մոդելի ժամանակ քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունն ամբողջական է, գտնվում է մեկ ղեկավարի ձեռքում, որը հիմնականում ազնվական ծագում ունի (ինչպես օրինակ՝ միջնադարյան միապետությունները): *Ազատական* մոդելի դեպքում բանակն ապաքաղաքականացված է, զինվորականներն անվերապահորեն ենթարկվում են քաղաքացիական իշխանություններին՝ անկախ վերջիններիս քաղաքական և գաղափարական ուղղվածությանը (տարածված է ժամանակակից արևմտյան երկրներում): Բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների *ներթափանցման* մոդելի դեպքում բանակը սերտորեն փոխկապակցված է իշխանությունների հետ, և բանակում տարածված է իշխող կուսակցության գաղափարախոսությունը. բանակը քաղաքականացված է և պայքարում է իշխող ռեժիմի գաղափարախոսության համար[3] (Խորհրդային Միության տարբերակը):

Պետության քաղաքական կյանքում գործող բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների տարբերակը հասկանալու համար պետք է հաշվի առնել հետևյալ գործոնները՝ *սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական միջավայրը* (երկրի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, ներքաղաքական դրությունը և այլն) և *զինվորական համակարգի էությունը*[4] (բանակի քաղաքականացվածությունը, քաղաքական գաղափարախոսությունը, զինվորականության սոցիալական վիճակը, զինվորականության քաղաքական կյանքին միջամտության ավանդույթը և այլն)[5]: Սույն հոդվածով փորձ է կատարվում ուսումնասիրել բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունները Թուրքիայի քաղաքական կյանքում 1960-70-ական թթ.: Թեմայի ուսումնասիրումը խիստ արդիական է ոչ միայն Թուրքիայի այդ ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրման, այլ նաև ժամանակակից Թուրքիայում բանակի դերը և քաղաքական դինամիկ գործընթացների վրա բանակի ունեցած ազդեցությունն ավելի խորը հասկանալու և գնահատելու համար: Հոդվածի ժամանակագրական սահմանների ընտրությունը պայմանավորված է 1960-70-ական թթ. Թուրքիայում

բանակ-հասարակություն հարաբերություններում նոր երևույթներ ի հայտ գալով, որոնք էլ առանցքային ազդեցություն ունեցան բանակի՝ քաղաքական կյանքում որպես որոշիչ գործոնի ձևավորման գործընթացի վրա:

Քեմալական Թուրքիայում բանակն այն առանցքային ուժն է, որը կանգնած է երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման հիմքում: Զինվորականների գերիշխանությունը Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում երկարատև և ուժեղ ավանդույթ ունի, որը կապված է ինչպես Օսմանյան կայսրության բնույթի, այնպես էլ՝ հանրապետական Թուրքիայի ստեղծման և կայացման գործընթացի հետ[7]: Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրման առաջին տարիներից զինվորականներն սկսեցին ակտիվ դեր խաղալ երկրի քաղաքական կյանքում: Երկրի նախագահ դարձավ ազգային շարժման առաջնորդ, մարշալ Մուստաֆա Քեմալը, վարչապետ՝ գեներալ Իսմեթ փաշան: Հանրապետության գոյության առաջին տարիները ցույց տվեցին, որ բանակի դերը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում միանշանակ չէ: Ընդհանուր առմամբ բանակն էր իշխող ռեժիմի և բարեփոխումների իրականացման իրական հենասյունը, բայց միաժամանակ Մ. Քեմալի իշխանությանն ընդդիմադիր գեներալների (Ք. Քարաբեքիր, Ա. Ջեբեսոյ, Զ. էղիլմեզ) ակտիվ մասնակցությունը երկրի քաղաքական կյանքին իրական սպառնալիքի տակ էր դնում Քեմալի իշխանությունն ու բարեփոխումների իրականացումը[8], ինչն էլ պատճառ հանդիսացավ, որ ընդդիմադիր գեներալները հեռացվեցին բանակից, որից հետո միայն Քեմալը վերջնականապես արգելեց քաղաքական գործունեությունը զինվորականության համար[9]: Այնուհետև քեմալականները սկսեցին մի կողմից ապաքաղաքականացնել բանակը՝ փորձելով զերծ պահել քաղաքական գործընթացներից, մյուս կողմից էլ բանակը դիտարկել որպես իշխանությունների իրական հենասյուն և քեմալական բարեփոխումների իրականացման գլխավոր երաշխիք: Իշխանությունները սկսեցին նպատակաուղղված քաղաքականություն իրականացնել՝ սպայական կազմին քեմալիզմի ոգով դաստիարակելու ուղղությամբ: Թուրքական բանակի սպայական կազմի գաղափարական դաստիարակության գործում առանցքային նշանակություն ստացան քեմալիզմի սկզբունքները. անսահման սեր և հարգանք էր սերմանվում Աթաթյուրքի և նրա գաղափարախոսության հանդեպ: Այդ գործընթացի մեջ լայնորեն ներգրավվեցին ինչպես պետության քարոզչական մարմինները (մամուլ, գրականություն և այլն), այնպես էլ քաղաքական գործիչները: Այդպիսով, թուրքական իշխանությունների նպատակաուղղված քաղաքականության արդյունքում սպայական անձնակազմը խորապես ընդունեց քեմալիզմի գաղափարախոսությունը: Այն հատկապես խոր արմատներ գցեց երիտասարդ սպաների մեջ, որոնք իրենց համարում էին ոչ միայն քեմալիզմի ակտիվ կրողը, այլև՝ քեմալիզմի գաղափարախոսության առաջամարտիկը[10]: Թուրք հայտնի լրագրող Ահմեթ Ալի Քիրանդը նշում է, որ թուրքական սպայի համար Աթաթյուրքն ամեն ինչ է[11]:

1930-ական թթ. բանակն ընդհանուր առմամբ չէր խառնվում երկրում զարգացող քաղաքական գործընթացներին՝ միաժամանակ ամուր հենասյուն հանդիսանալով իշխող ռեժիմի համար: Սակայն արդեն 1940-ական թթ. սպայական կազմը որոշակիորեն սկսեց ներքաշվել քաղաքական գործընթացների մեջ, ինչը հատկապես ընդգծվեց, երբ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիան անցում կատարեց դեպի բազմակուսակցական քաղաքական համակարգ, որի արդյունքում ի հայտ եկան տարբեր քաղաքական ուժեր (մինչ այդ գործում էր միայն Քեմալ Աթաթյուրքի հիմնադրած Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցությունը (հետայսու՝ ԺՀԿ)): Նորահայտ քաղաքական կուսակցություններից առավել ազդեցիկը Դեմոկրատական կուսակցությունն (ԴԿ) էր: ԴԿ-ն արդեն 1946 թ. խորհրդարանական ընտրություններում իր ընտրացուցակներում ընդգրկեց 15 բարձրագույն գեներալների և սպաների[12]: 1946 թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո բանակում սկսեցին կազմավորվել առաջին սպայական խմբավորումները[13]: Արդեն 1940-ական թթ. վերջերին սպայակազմի մի խումբ անդամներ, գեներալ Ֆ. Բելենի գլխավորությամբ, սկսեցին ռազմական հեղաշրջում նախապատրաստել՝ իշխանությունը ԺՀԿ-ից ԴԿ-ին փոխանցելու նպատակով: Սակայն ԴԿ ղեկավարների հետ խորհրդակցելուց հետո նրանք որոշեցին սպասել 1950 թ. խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքներին[14]: Այդ ընտրությունները հաղթանակ բերեցին ԴԿ-ին, որը եկավ փոխարինելու 27 տարի երկրի ղեկն իր ձեռքում պահած ԺՀԿ-ին: Բանակի արձագանքը ԴԿ-ի հաղթանակին միանշանակ չէր: Դեմոկրատների կողմնակիցները բավարարված էին ընտրությունների արդյունքներից, վերը նշված Ֆ. Բելենի խմբավորումը դադարեցրեց իր գործունեությունը: Սակայն ԴԿ-ի հաղթանակը դժգոհություններ առաջացրեց ԺՀԿ-ին հավատարիմ գեներալների մոտ, որոնք հենվելով սպայական կազմի որոշ մասի վրա, պատրաստ էին հեղաշրջում իրականացնել՝ իշխանությունն Աթաթյուրքի հիմնած ԺՀԿ-ին վերադարձնելու նպատակով[15]: Պետք է նշել, որ դեմոկրատները, ստանալով գլխավոր շտաբի պետի աջակցությունը, հեշտությամբ ճնշեցին բանակում առաջացած դժգոհությունները:

ԴԿ-ի իշխանության տարիներին (1950-1960 թթ.) երկրում խորացան սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, քաղաքական մրցակիցների դեմ ճնշումները, իսլամական շարժումների ակտիվացումը, որոնք զինվորականության կողմից ընկալվում էին որպես նահանջ Քեմալի նախանշած ուղուց, և առաջացրեցին երիտասարդ սպայական կազմի դժգոհությունն իշխանությունների հանդեպ: 1950-ական թթ. կեսերից սպայակազմի մի խումբ երիտասարդ անդամներ ձեռնամուխ եղան ռազմական հեղաշրջում նախապատրաստելուն[16]:

1960 թ. մայիսի 27-ին Թուրքիայում տեղի ունեցավ առաջին ռազմական հեղաշրջումը և երկրի ամբողջ իշխանությունն անցավ նորաստեղծ Ազգային միասնության կոմիտեի (ԱՄԿ, *Milli Birlik Komitesi*)[17] ձեռքը, որի ղեկավար դարձավ գեներալ Ջեմալ Գյուրսելը: ԱՄԿ-ի գործունեութ-

յան առաջին իսկ ամիսներից լուրջ հակասություններ ի հայտ եկան նրա անդամների միջև՝ կապված երկրի ղեկավարման հետագա ընթացքի հետ: ԱՄԿ-ը ներսում բաժանվեց երկու թևի՝ պահպանողականների և արմատականների: Պահպանողականների խումբը, որի կազմում էին ԱՄԿ-ի անդամ գեներալները՝ Զ. Գյուրսելի գլխավորությամբ, փորձում էր շուտափույթ ընտրություններ կազմակերպել և իշխանությունը փոխանցել քաղաքական կուսակցություններին (պետք է նշել, որ այս խմբի մեջքին կանգնած էր փորձառու Իսմեթ Ինյոնյուն): ԱՄԿ-ի արմատական թևին հարող անդամները պնդում էին, որ միայն ԴԿ-ին իշխանությունից հեռացնելով՝ զինվորականության «առաքելությունը» չի ավարտվում և պետք է իշխանության ղեկը պահել իրենց ձեռքում՝ երկրում արմատական բարեփոխումներ իրականացնելու համար: Այդ պայքարում հաղթանակ տարան պահպանողականները, և նոյեմբերի 13-ին արմատականների խմբի բոլոր 14 անդամները հեռացվեցին ԱՄԿ-ից և զինված ուժերից[18]: Արմատականներին իր կազմից հեռացնելով, ԱՄԿ-ն որոշեց ընտրություններ կազմակերպել և իշխանությունը փոխանցել քաղաքական կուսակցություններին:

Մայիսյան հեղաշրջումն ուներ *նախածեռնողական*[9] բնույթ. այն չիրականացվեց բանակի ղեկավարության կողմից, ինչպես դա տեղի ունեցավ զինվորականների հետագա «միջամտությունների» (1971 թ., 1997 թ.) և հեղաշրջման (1980 թ.) ժամանակ: «Մայիսի 27-ը» կազմակերպեցին և իրականացրեցին գլխավորապես միջին աստիճանակարգ ունեցող և հիմնականում քեմալիզմի սկզբունքներին անսահման նվիրված սպայական կազմի երիտասարդ անդամները (Թ. Այդեմիր, Դ. Աեյհան, Օ. էրքանը, Ֆ. Գյուվենթյուրք, Ա. Թյուրքեշ, Ս. Քոչաս, Ն. էսին, Ս. Քարաման և այլն): Հեղաշրջման նախածեռնողները իրենց գործողություններին «օրինականություն» հաղորդելու նպատակով միայն փորձեցին հեղաշրջման իրականացման գործընթացի մեջ ներգրավել բանակի վերնախավի որոշ անդամների[20]: Քանի որ հեղաշրջումն իրականացրեցին հիմնականում միջին աստիճանակարգ ունեցող սպաները, բանակում խախտվեց աստիճանակարգային կարգապահությունը: Մեհմեթ Ալի Բիրանդը նշում է, որ թուրքական բանակում հատուկ ուշադրություն է հատկացվում *աստիճանակարգության կարգապահությանը* (*rütbeye disiplini*)[21], հատկապես 1960 թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո: Աստիճանակարգության կարգապահությունը քննադատում է «նախածեռնողական գործողությունները» և պարտադրում գործել «հրամանի սկզբունքով», ինչը ենթադրում է անքննելի ենթակայություն առավել բարձր աստիճան ունեցող սպաների հրամանին, եթե նույնիսկ հրամանի ճիշտ լինելը կասկած է հարուցում: Բիրանդը նշում է, որ 1960 թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո խախտվեց աստիճանակարգության կարգապահությունը, ինչը դառնությամբ հիշվող սպի է թուրքական բարձրաստիճան զինվորականության համար[22]: 1960 թ. ռազմական հեղաշրջումից հետո թուրքական բանակի գեներալները ձեռնամուխ եղան բանակում աստիճանակարգության կարգապահության հաստատման գործընթացին: Դրանով բարձրաստիճան զինվորականութ-

յունը փորձում էր բացառել ցածր զինվորական աստիճան ունեցող սպայության կողմից կազմակերպվող «նախաձեռնողական հեղաշրջումները», որն ըստ էության սպառնում էր նաև իրենց իշխանությանը: Այդ գործում բանակի ղեկավարությանն ակտիվորեն աջակցում էին նաև քաղաքացիական իշխանությունները, ինչն հասկանալի էր. բնականաբար ավելի հեշտ կլիներ վերահսկել մի քանի գեներալների կամ բավարարել նրանց պահանջները, ինչը բացառապես անհնար էր ամբողջ սպայական կազմի դեպքում: Պետք է նշել, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում աստիճանակարգության կարգուկանոնը վերականգնելն այդքան էլ հեշտ գործ չէր. 1960 թ. հեղաշրջումից հետո բանակը չափազանց քաղաքականացված էր, իսկ առանց բանակն ապաքաղաքականացնելու գրեթե անհնար է աստիճանակարգության կարգուկանոնն հաստատել և բացառել զինվորականության «նախաձեռնողական» գործողությունները: 1960-ական թթ. սկզբներին զորամասերը քաղաքական ակումբներ էին հիշեցնում, որտեղ զինվորականները քննարկում էին այս կամ այն քաղաքական ուղղության առավելություններն ու թերությունները: Ե. Այդեմիրը նշում է, որ զորամասերը վերածվել էին քաղաքական կենտրոնների, որտեղ տեղի էին ունենում ցույցեր և բանավեճեր[23]: Այս իրողություններում բանակում ծնվեց նոր քաղաքական միավոր՝ Զինված ուժերի միությունը (ԶՈՒՄ - *Silahlı Kuvvetler Birliği*), որն աստիճանակարգության կարգապահությունը վերականգնելու գործընթացում կարևոր դերակատարում ունեցավ: ԶՈՒՄ-ի կանոնադրության առանցքային կետերից էր հրամանով գործելու անհրաժեշտությունը: ԶՈՒՄ-ը սրընթաց կերպով տարածվեց բանակում և ձեռնամուխ եղավ աստիճանակարգության վերականգնման և երիտասարդ սպայական կազմի մեջ «նախաձեռնողական գործողությունները» բացառելու գործին: ԶՈՒՄ-ը մեծապես նպաստեց բանակի աստիճանակարգության կարգապահության վերականգնմանը[24]:

Թուրքական բանակում աստիճանակարգության վերականգնման գործում նշանակալի դերակատարում ունեցավ նաև ՕՅԱՔ-ը (*Ordu Yardımlaşma Kurulu* - Բանակի փոխօգնության կազմակերպություն): Հարկ է նշել, որ 1960 թ. ռազմական հեղաշրջմանը խթանող պատճառներից մեկը զինվորականության նյութական անապահովությունն էր, ուստի ՕՅԱՔ-ը ստեղծվեց (1961 թ.) սպայական կազմի սոցիալական դրությունը բարելավելու նպատակով[25]: ՕՅԱՔ-ի ֆոնդը սկզբնական շրջանում ձևավորվում էր անդամավճարներից, սակայն հետագայում ՕՅԱՔ-ն ընդլայնելով իր տնտեսական գործունեության սահմանները՝ վերածվեց խոշոր ձեռնարկատիրական ընկերության[26]: ՕՅԱՔ-ի հիմնադրմամբ նյութական շահերն էլ ավելի համախմբեցին սպայությանը՝ վերացնելով բարձրաստիճան և միջին սպայության միջև 1960 թ-ից տիրող լարվածությունը[27]: ՕՅԱՔ-ը չափազանց կարևոր ազդեցություն ունեցավ բանակի՝ որպես քաղաքական գործոնի կայացման գործընթացում:

Բանակի վերնախավը, փորձելով ցածր աստիճանակարգ ունեցող սպայական կազմին հեռու պահել քաղաքականությունից, միաժամանակ

իր համար ճանապարհ էր բացում դեպի մեծ քաղաքականություն, և 1960 թ. հեղաշրջումից հետո սկսեց ակտիվորեն մասնակցել երկրի քաղաքական անցուդարձին: Դրան մեծապես նպաստեց այն, որ 1961 թ. սահմանադրության 111-րդ հոդվածով ստեղծվեց Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհուրդը (ԱԱԽ): ԱԱԽ-ն իր կազմի մեջ ընդգրկում էր հանրապետության նախագահին, վարչապետին, կառավարության որոշ անդամների և ՋՈւ հրամանատարությանը: ԱԱԽ-ն թեև իր գործունեության առաջին տարիներին էական դերակատարում չէր ունենում երկրի քաղաքական կյանքում, սակայն արդեն 1960-ական թթ. վերջերին այն դարձել էր մի մարմին, որտեղ որոշվում էին երկրի բոլոր կարևորագույն խնդիրները՝ ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականության բնագավառում: 1970 թ. թուրքական «Միլլիյեթ» թերթը գրում էր, որ Թուրքիայի սահմանադրության 111-րդ հոդվածով օրինականացվեց թուրքական զինված ուժերի մասնակցությունը երկրի քաղաքական կյանքին[28]: ԱԱԽ-ի միջոցով, փաստորեն, երկրի բարձրաստիճան զինվորականությունն ուղղակիորեն սկսեց մասնակցություն ունենալ երկրի համար կարևորագույն խնդիրների քննարկմանը, ինչը խթանեց բանակի ղեկավարության քաղաքականացումը:

Այդպիսով, «Մայիսի 27-ի» հեղաշրջումը և դրան հետևած իրադարձությունները մեծապես նպաստեցին բանակի վերնախավի քաղաքականացման գործընթացին: Արդեն 1960-ական թթ. սկսած բանակը դարձավ քաղաքական պայքարի հավասարազոր մասնակից, ժամանակ առ ժամանակ դուրս գալով առաջին պլան, իր ձեռքը վերցնելով իշխանությունը[29]:

1971 թ. մարտի 12-ին թուրքական բանակը «միջամտեց» երկրի քաղաքական անցուդարձին, որը պատմության մեջ մտավ «հուշագրային հեղաշրջում» անվանմամբ: Թուրքիայի ՋՈւ հրամանատարությունը հանրապետության նախագահ Ջևդեթ Աունային ներկայացրեց հուշագիր, որով պահանջվում էր կառավարության հրաժարականը՝ սպառնալով հակառակ դեպքում իր ձեռքը վերցնել երկրի իշխանությունը: Նույն օրը Սուլեյման Դեմիրելի ղեկավարած կառավարությունը հրաժարական տվեց և դադարեցրեց իր գործունեությունը: «Մարտի 12-ի» կազմակերպիչների առաջնային նպատակն էր կանխել ցածր զինվորական աստիճան ունեցող սպաների կողմից նախապատրաստվող *նախածեռնողական* ռազմական հեղաշրջումը[30]: Դեռ 1960-ական թթ. վերջերից երկրում սկսել էր գործել գաղտնի մի կազմակերպություն, որը ռազմական հեղաշրջում էր նախապատրաստում: Այդ կազմակերպության մեջ թոշակի անցած սպաների (1960 թ. հեղաշրջման կազմակերպիչներ Օ. Քյոքսալ, Հ. Քաչար, Զ. Մադանօղլու) և բանակի արմատական տրամադրված սպայակազմի անդամների (գնդապետ Ա. Քափքան) հետ միասին գործում էին նաև ձախ ուղղվածություն ունեցող քաղաքական գործիչներ (Դ. Ավջըօղլու): Այդ կազմակերպության գործունեությունը ղեկավարում էր Զ. Մադանօղլուն[31]: 1971 թ. սկզբին այն զգալի ուժ և ռեսուրսներ ուներ հեղաշրջում իրակա-

նացնելու համար: Սակայն զինվորական ղեկավարությանը հայտնի դարձան կազմակերպության ծրագրերը, և բանակի վերնախավը «մարտի 12-ի միջամտության» միջոցով կարողացավ խոչընդոտել դրանց: Մարտի 12-ի «միջամտությունից» անմիջապես հետո բանակից հեռացվեցին մեծ թվով սպաներ, սպայական կազմում բազմաթիվ տեղափոխություններ իրականացվեցին:

Այդպիսով, եթե մայիսի 27-ի հեղաշրջումը կազմակերպված էր հիմնականում արմատականների կողմից, ապա մարտի 12-ի «միջամտությունը» գլխավորապես ուղղված էր նրանց դեմ: 1971 թ. հեղաշրջման նախապատրաստումը, փաստորեն, արմատականների վերջին փորձն էր՝ ավարտին հասցնելու իրենց գործը սկսված «մայիսի 27-ին»: Թուրքիայի արմատական սպաները, ի տարբերություն արևելյան որոշ երկրների, որտեղ նմանօրինակ շարժումները հաջողության հասան, չկարողացան համախմբվել և ուժերի ճիշտ վերադասավորում կատարել: Խոշոր կապիտալը, բանակի ղեկավարությունը և կուսակցությունները կարողացան լուրջ դիմադրություն ցույց տալ և հաղթանակած դուրս գալ այդ պայքարից[32]:

«Մարտի 12-ի» անցումային շրջանում (1971-73 թթ.) բարձրաստիճան զինվորականության անմիջական հսկողությամբ տեղի ունեցած սահմանադրական փոփոխությունների ժամանակ փոփոխության ենթարկվեց նաև սահմանադրության՝ Ազգային անվտանգության խորհրդի մասին դրույթը. ավելացվեցին ԱԱԽ-ի լիազորությունները, որոնք նպատակաուղղված էին ուժեղացնել բանակի վերահսկողական լծակները երկրի քաղաքական կյանքի վրա[33]:

«Մարտի 12-ի վարչակարգի» ժամանակաշրջանն ավարտվեց 1973 թ. հոկտեմբերին կայացած խորհրդարանական ընտրություններով: Զինվորականները խորհրդարանական ընտրություններին հաջորդած մի քանի տարիների ընթացքում գտնվում էին երկրորդ պլանում և ընդհանուր առմամբ չէին խառնվում երկրի քաղաքական անցուդարձին: Դա պայմանավորված էր հիմնականում երկու հանգամանքով: Նախ՝ «Մարտի 12-ի վարչակարգը» մեծապես վարկաբեկել էր զինվորականությանը, քանի որ թե՛ զինվորականների «միջամտությունը» քաղաքական կյանքին և թե՛ դրան հաջորդած պատժամիջոցների զանգվածային ալիքը ծախսկողմյան շարժումների նկատմամբ հիմնավորված և արդարացված չէր[34]: Արդյունքում զինվորականությունը մեծապես վարկաբեկվել էր, և նվազել էր նրա ուժն ու ազդեցությունը երկրի քաղաքական կյանքում[35], ինչն էլ արտահայտվեց 1973 թ. մարտին կայացած նախագահական ընտրությունների ժամանակ, երբ Ֆարուք Գյուրլերը հրաժարական տվեց ԳՇ պետի պաշտոնից և իր թեկնածությունն առաջադրեց նախագահական ընտրություններում, սակայն երկրի 2 խոշորագույն կուսակցությունները (ԱԿ և ԺՀԿ) հրաժարվեցին պաշտպանել Գյուրլերի թեկնածությունը և վերջինիս այդպես էլ չհաջողվեց ԹԱՄԺ-ում հավաքել ձայների անհրաժեշտ քանակ՝ նախագահ ընտրվելու համար[36]: Ֆ. Գյուրլերի նախագահ չընտրվելը փաստում է, որ տվյալ ժամանակահատվածում զինվորականության

ազդեցությունը քաղաքական դաշտում թույլ էր: Եվ, փաստորեն, այդ իրողություններում բանակը լուրջ ազդեցություն չէր կարող ունենալ 1973 թ. հոկտեմբերին կայացած խորհրդարանական ընտրությունների և նրա հետագա ընթացքի վրա, ինչպես դա տեղի ունեցավ 1961 թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո:

Երկրորդ հանգամանքը կապված էր ԳՇ պետ Սեմիհ Սանջարի գործոնի հետ: Դեռ 1973 թ., երբ Ֆ. Գյուրլերը հրաժարական տվեց այդ պաշտոնից, նոր ԳՇ պետ ընտրելու անհրաժեշտություն ծագեց: Գյուրլերը ԳՇ պետի երկու գլխավոր թեկնածուների միջև՝ Մուհսին Բաթուր և Սեմիհ Սանջար, ընտրություն կատարեց հօգուտ երկրորդի, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Սանջարը ջերմ հարաբերություններ ուներ ԱԿ-ի ղեկավարության հետ: Այդ քայլով Գյուրլերը փորձեց շահել ԱԿ ղեկավարների վստահությունը և ստանալ վերջիններիս աջակցությունը նախագահական ընտրությունների ժամանակ: Սակայն ԱԿ ղեկավար Ա. Դեմիրելը, արդեն ունենալով ամուր հենասյուն ի դեմս Սանջարի և վերջինիս հավաստիացումները, որ բանակը չի միջամտի նախագահական ընտրությունների ընթացքին, հրաժարվեց պաշտպանել Ֆ. Գյուրլերի թեկնածությունը: Սեմիհ Սանջարն իր պաշտոնավարման ժամանակահատվածում (1973-1978 թթ.) լոյալ դիրքորոշում ուներ քաղաքացիական իշխանությունների նկատմամբ ընդհանրապես, Դեմիրելի ղեկավարած Ազգայնական ճակատ կոալիցիոն կառավարության (1975-1978 թթ.) նկատմամբ՝ մասնավորապես: Հետևաբար Սեմիհ Սանջարը փորձում էր բանակը հեռու պահել քաղաքական գործընթացներին ուղղակի միջամտելուց: Պատահական չէ, որ 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման նախապատրաստման գործընթացն սկսվեց միայն Սեմիհ Սանջարի պաշտոնաթողությունից հետո՝ 1978 թ-ին:

1977 թ. հունիսի սկզբին բանակից հեռացվեցին ցամաքային զորքերի հրամանատար, բանակի գեներալ Նամըք Քեմալ Էրսունը և մոտ 200 այլ ուղղվածության սպա, որոնք մեղադրվում էին պանթյուրքիստական ուժերի հետ միասին ռազմական հեղաշրջում նախապատրաստելու մեջ[37]: Հատկանշական է, որ Էրսունի ձախողված հեղաշրջման գլխավոր նախաձեռնողներից էր պանթյուրքիստական «գորշ գայլերի» շարժման ղեկավար Ալփարսլան Թյուրքեշը[38]:

1977 թ. ցամաքային զորքերի հրամանատարի պաշտոնի համար երեք գլխավոր թեկնածու կար՝ առաջին բանակի հրամանատար, բանակի գեներալ Ադնան Էրսոյզը, երկրորդ բանակի հրամանատար, բանակի գեներալ Շյուքրյու Օլջայը և երրորդ բանակի հրամանատար, բանակի գեներալ Ալի Ֆեթհի Էսենները[39]: Ցամաքային զորքերի հրամանատարի թափուր պաշտոնը հատկապես կարևորվում էր այն պատճառով, որ 1976 թ. մարտին լրացել էր ԳՇ պետ Սեմիհ Սանջարի պաշտոնավարման ժամկետը (ԳՇ պետը նշանակվում էր 3 տարի ժամկետով) և այն ամեն տարի մարտի 6-ին երկարացվում էր կառավարության կողմից (կառավարությունն իրավունք ուներ երեք անգամ, մեկ տարի ժամանակով երկարացնելու ԳՇ պետի պաշտոնավարման ժամկետը)[40], և ցամաքային զորքերի

նոր հրամանատարը դիտվում էր որպես ԳՇ հաջորդ պետի հիմնական թեկնածու: Հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ 1980 թ. ապրիլին ավարտվում էր նախագահ Ֆահրի Քորություրքի պաշտոնավարման ժամկետը, նոր ԳՇ պետը հաջորդ նախագահի ամենահավանական փոխարինողն էր լինելու:

Վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելի նախընտրած թեկնածուն Ալի Ֆեթհի էսեներն էր[41], և ԳՇ պետ Սեմիհ Սանջարն առաջարկեց էսեների թեկնածությունը: Սակայն էսեների թեկնածությունը թե՛ բանակի ներսում և թե՛ նախագահական նստավայրում որոշակի դժգոհություն առաջացրեց: Դժգոհությունների հիմնական պատճառն այն էր, որ էսեների նշանակումը խախտում էր աստիճանակարգության կարգապահությունը, քանի որ երեք թեկնածուներից ըստ աստիճանակարգի ավելի բարձր էր Սդնան էրսոզի պաշտոնը, երկրորդը Շյուքրյու Օլջայն էր և ապա՝ էսեներն էր: Այս պայմաններում, նախագահ Քորություրքը հրաժարվեց էսեներին նշանակել այդ պաշտոնում՝ պատճառաբանելով, որ *«բանակում աստիճանակարգության կարգ կա, և ես չեմ խախտի այն»*[42]: Կառավարության ղեկավար Ա. Դեմիրելն իր հերթին կտրականապես դեմ էր Ադնան էրսոզի թեկնածությանը, քանի որ վերջինս հայտնի էր ԺՀԿ-ի նկատմամբ իր համակրանքով[43]: Հարկ է նշել, այս փուլում ոչ մի ձևով չէր քննարկվում էգեյան բանակի հրամանատար Քենան էվրենի թեկնածությունը: Սակայն իրադրությունը կտրականապես փոխվեց օգոստոսի 30-ին:

1977 թ օգոստոսի 30-ին լրացավ երեք գլխավոր թեկնածուների (էրսոզ, Օլջայ, էսեներ) պաշտոնավարման ժամկետը, և երեքն էլ զորացրվեցին: Ցամաքային զորքերի հրամանատարի համար, ըստ աստիճանակարգի, ամենահարմար թեկնածուն դարձավ էգեյան բանակի հրամանատար, բանակի գեներալ Քենան էվրենը[44], ով և օգոստոսի 31-ին նշանակվեց Ցամաքայի զորքերի հրամանարի պաշտոնում[45] և հենց նրա պաշտոնավարման տարիներին տեղի ունեցավ «Սեպտեմբերի 12-ի» ռազմական հեղաշրջումը:

1978 թ. վարչապետ Բ. Էջևիթը հրաժարվեց ևս մեկ տարով երկարացնել ԳՇ պետ Ս. Սանջարի պաշտոնավարման ժամկետը, և Թուրքիայի ԳՇ պետ նշանակեց ցամաքային զորքերի հրամանատար, բանակի գեներալ Քենան էվրենին[46]: էվրենն իր հերթին նոր նշանակումներ կատարեց բանակում՝ ամրապնդելով իր դիրքերը: Ցամաքային զորքերի հրամանատար նշանակվեց Նուրեթթին էրսինը, ռազմաօդային զորքերի հրամանատար՝ Թահսին Շահինքայան, ժանդարմերիայի հրամանատար՝ Սեդաթ Ջելասունը: ԳՇ պետի տեղակալ (այդ պաշտոնի կարևորությունն ընդգծելու նպատակով Թուրքիայում այն անվանում են ԳՇ 2-րդ պետ) նշանակվեց Հայդար Սալթըքը[47]: Առաջին բանակի (Ատամբուլի) հրամանատար նշանակվեց բանակի գեներալ Նեջդեթ Ուրյուղը: Այդպիսով 1978 թ. ձևավորվեց այն հիմնական ուժը, որը կազմակերպեց 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումը: Արդեն 1978 թ-ից բանակի վերնախավն սկսեց քննարկել քաղաքական կյանքին միջամտելու անհրաժեշտությունը:

1970-ական թթ. Թուրքիայում ընդգծվեցին սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական լուրջ դժվարություններ, որոնք շուտով վերաճեցին Թուրքիայում իր խորությամբ նախադեպը չունեցող տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի[48]: 1970-ական թթ. վերջերին երկիրը բաժանվել էր երկու բևեռների՝ աջերի և ձախերի: Ահաբեկչությունը սոսկալի ծավալներ էր ընդունել, որի արդյունքում օրական մոտ 20 մարդ էր սպանվում: Հաճախակի էին դարձել նաև բախումները կրոնական սունիի և ալևի համայնքների միջև: Թուրքիայում առկա էին հասունացող քաղաքացիական պատերազմին բնորոշ մի շարք նախանշաններ: Սակայն իրար անընդհատ փոխարինող էջևիթի և Դեմիրելի կառավարություններն էական փոփոխություն չէին մտցնում երկրի ներքաղաքական կյանքում: Թուրքիայում օրըստօրե խորանում էին ճգնաժամային երևույթները՝ ահաբեկչությունը, սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, բևեռացումը հասարակության միջև, իսկ երկրի քաղաքական ուժերն զբաղված էին ներքաղաքական պայքարով և վճռական քայլեր չէին ձեռնարկում երկրում շրջադարձային փոփոխություններ իրականացնելու համար[49]: Այդ իրողություններում զինվորական վերնախավն սկսեց նոր ռազմական միջամտություն նախապատրաստել[50]:

1979 թ. դեկտեմբերի 27-ին Գլխավոր շտաբի պետ Քենան Էվրենը նախագահ Ֆահրի Քորություրքին հանձնեց նախազգուշացնող նամակ, որով զինվորականությունն իր մտահոգությունն էր հայտնում երկրում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ և կոչ անում իշխանություններին կատարել իրենց պարտականությունները[51]: Դեկտեմբերի 27-ի «նախազգուշացնող նամակը» նպատակ էր հետապնդում ստուգել հասարակության և իշխանությունների արձագանքները բանակի միջամտությանը: «Նախազգուշացնող նամակը» ըստ էության ռազմական հեղաշրջման առաջին ազդանշանն էր:

1980 թ. սեպտեմբերի 12-ին ԶՈՒ հրամանատարությունը՝ ԳՇ - պետ Քենան Էվրենի գլխավորությամբ իրականացրեց ռազմական հեղաշրջում, որի արդյունքում երկրի ամբողջ իշխանությունն անցավ օժտված նորաստեղծ Ազգային անվտանգության խորհրդի ձեռքը (*Milli Güvenlik Konseyi*, այսուհետև՝ ԱԱԽ)[52]: Թուրքիայում սկսվեց «անցումային շրջանի» ժամանակաշրջանը, որը սովորաբար հաջորդում է ռազմական հեղաշրջումներին: 1980 թ. հեղաշրջման անցումային շրջանը նախորդ հեղաշրջման (1960 թ.) և զինվորականների «միջամտության» (1971 թ.) անցումային շրջանների համեմատ բավականին երկար տևեց՝ ավելի քան երեք տարի: Դա հիմնականում պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման պատճառները խորն ու տարաբնույթ էին (ահաբեկչություն, ձախ շարժում, ներքաղաքական ճգնաժամ, իսլամական շարժում, տնտեսական ճգնաժամ և այլն) և հեղաշրջման նպատակն ուղղված չէր գլխավորապես մեկ կուսակցության կամ երևույթի դեմ, ինչպես դա տեղի ունեցավ 1960 թ. հեղաշրջման (այն հիմնականում ուղղված էր իշխող Դեմոկրատական կուսակցության դեմ) և

1971 թ. զինվորականների «միջամտության» ժամանակ (նպատակ էր հետապնդում կանխել ավելի ցածր աստիճանակարգ ունեցող զինվորականների կողմից նախապատրաստվող ռազմական հեղաշրջումը), և հետևաբար զինվորականներից ավելի երկար ժամանակ էր պահանջվելու հեղաշրջման պատճառները վերացնելու համար: Նախքան երկրի իշխանությունը քաղաքացիական ուժերին փոխանցելը զինվորականները ձեռնամուխ եղան երկրում քաղաքական համակարգի վերափոխումներ իրականացնելուն, որոնց միջոցով զինվորականությունը քաղաքական կյանքի վրա ազդելու բազմաթիվ լծակներ ստացավ, որոնք հնարավորություն տվեցին շարունակելու որոշիչ դերակատարում ունենալ երկրի քաղաքական կյանքում: Սակայն, ըստ էության, քաղաքական կյանքի վրա ազդելու բանակի գլխավոր լծակը շարունակելու է մնալ ռազմական հեղաշրջումը:

Այդպիսով, 1960-1970-ական թթ. Թուրքիայում բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունները, ըստ վերը նշված տեսության, կարելի է բնութագրել որպես *ներթափանցման* մոդել. բանակը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում առանցքային նշանակություն ուներ, քաղաքականացված էր, ակտիվորեն մասնակցում էր երկրի քաղաքական անցուդարձին և հանդես էր գալիս որպես երկրի պաշտոնական գաղափարախոսության՝ քեմալիզմի հիմնական պաշտպան:

ՃԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ռազմական սոցիոլոգիայի հետազոտությունների կենտրոնում են ռազմական ինստիտուտը, դրա կապը և փոխհարաբերությունները հասարակության այլ ինստիտուտների հետ, ռազմական ինստիտուտի գործառնության արդյունավետության վրա ազդող գործոնները: Ռազմական սոցիոլոգիա. ուսումնական նյութերի ժողովածու. Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2005, էջ 6;
2. Eric Nordlinger, Soldiers in Politics: Military Coups and Governments. New Jersey: Prentice Hall, 1977, pp. 10-19;
3. Eric Nordlinger, նշվ. աշխ., էջ 10-19;
4. Gerassimos Karabelias, Civil-Military Relations: A comparative analysis of the role of the military in the political transformation of post-war Turkey and Greece: 1980-1985. -- Final Report Submitted to North Atlantic Treaty Organization (NATO) in June 1980, pp. 15-16;
5. Morris Janowitz, Political Conflict, Essays in Political Sociology. Chicago: Quadrangle Books, 1970, p. 136;
6. Պետք է նշել, որ թեև մեկ հոդվածով անհնար է ներկայացնել այն բոլոր գործոնները, որոնք կարող են ազդեցություն ունենալ բանակ-հասարակություն փոխհարաբերությունների ձևավորման վրա, սակայն սույն հոդվածում մեր կողմից արված եզրակացությունները կատարվել են հնարավորինս այդ բոլոր գործոնները հաշվի առնելով:
7. С. Багдасарян, Роль армии в процессе модернизации Турции в 1960-1990-х годах. - Մերձավոր Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XXI), Երևան: Զանգակ-97, 2002, էջ 28;

8. George S. Harris, The Role of the Military in Turkish Politics - The Middle East Journal, Vol. 19, No. 1, Winter 1965, pp. 56-60;
9. Ibid.;
10. В. М. Запорожец, А. А. Колесников, Турция: Общество и армия, том I, Ленинград, 1983, стр. 180;
11. Mehmet Ali Birand, Emret Komutanım. İstanbul: Milliyet Yayın., 1986, s. 92;
12. В. М. Запорожец, նշվ. աշխ., էջ 184;
13. Հատկանշական է, որ այդ խմբավորումների մեջ էին նաև Ջևդեթ Սունայը (1961-66 թթ. ՁՈՒ Գլխավոր շտաբի պետ, 1966-73 թ. հանրապետության նախագահ) և Սեմդուհ Թաղմաչը, ով 1971 թ. մարտի 12-ի միջամտության ժամանակ Գլխավոր շտաբի պետն էր: Abdi İpekçi ve Ömer Sami Çoşar, İhtilalın İçyüzü. İstanbul: Milliyet Yayın., 1965, 16-19;
14. George S. Harris, The Role of the Military in Turkish Politics, The Middle East Journal, Vol. 19, No. 1, Winter 1965, pp. 54-66;
15. В. М. Запорожец, А. А. Колесников, стр. 186;
16. George S. Harris, The Causes of the 1960 Revolution in Turkey, The Middle East Journal, Vol. 24, No. 4, Autumn 1970, pp. 438-454;
17. ԱՄԿ-ն բաղկացած էր 38 անդամներից (5 գեներալ, 9 գնդապետ, 6 փոխգնդապետ, 11 մայոր, 7 կապիտան): Yılmaz Öztuna, Ayvaz Gökdemir, Türkiye'de Askeri Müdahaleler. İstanbul, 1987, s. 50;
18. Walter F. Weiker, The Turkish Revolution 1960-1961, Aspects of Military Politics. Washington: Brookings Institution, 1963, pp. 131-136, Dündar Seyhan, Gölgedeki Adam. Istanbul: Nurettin Uycan Matbaacı, 1966, s. 117-118;
19. Ռազմական հեղաշրջումներն կարելի է բաժանել երկու տեսակի՝ *նախաձեռնողական* և *հրամանի*: Նախաձեռնողական հեղաշրջումների ժամանակ ռազմական հեղաշրջումը կազմակերպում են ցածր աստիճանակարգ ունեցող զինվորականները՝ առանց հրամանատարության գիտության կամ համաձայնության (այդպիսի հեղաշրջումները հիմնականում ավելի արմատական են լինում): Հրամանի հեղաշրջումներն իրականացվում են բանակի հրամանատարության կողմից՝ պահպանելով աստիճանակարգության սկզբունքը: Morris Janowitz, The Military in the Political Development of New Nations. Chicago: The University of Chicago, 1965, pp. 68-70;
20. Հեղաշրջման կազմակերպիչներին 1950-ական թթ. վերջերին հաջողվեց այդ գործընթացների մեջ ներքաշել ցամաքային զորքերի հրամանատար Ջ. Գյուրսելին, ով սակայն 1960 թ մայիսի սկզբին պաշտոնանկ եղավ: Այս գեներալը, որը մասնակցում էր հեղաշրջման նախապատրաստմանը, Գլխավոր շտաբի թիկունքի պետ Ջ. Սադաքօղլուն էր: Պետք է նշել, որ Սադաքօղլուի և Գյուրսելի մասնակցությունը հեղաշրջմանը տեղի ունեցավ հեղաշրջման նախապատրաստման վերջնական փուլում, երբ հեղաշրջումն արդեն անխուսափելի էր: Sadi Koçaş, Atatürkten 12 Marta, Anılar, Cilt 1. İstanbul: May Yayın., 1977, pp. 401-407, 15-18;
21. Mehmet Ali Birand, 12 Eylül Saat: 04:00. İstanbul: Karacan Yay., 1984, s. 37-38;
22. Ibid ;
23. Şevket Aydemir, İkinci Adam, Cilt 3. İstanbul: Rezmi Kitabevi, 1975, s. 570;
24. Doğan Akyaz, Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi, Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine. İstanbul: İletişim Yayın., 2002, s. 160-165;

25. Արսեն Ավագյան, Բանակի դերը Թուրքիայի տնտեսական համակարգում. – Հայկական բանակ, 4 (50), 2006, էջ 71;
26. ՕՅԱԿ-ի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Taha Parla, Türkiyede Merkantilist Militarizm 1960-1998. - Bir Parti. Türkiye'de Ordu. İstanbul: Bilirkim Yayın., 2004, s. 201-224; İsmet Akça, Kolektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri. - Bir Parti. Türkiye'de Ordu. İstanbul: Bilirkim Yayın., 2004, s. 225-270;
27. Արսեն Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 71;
28. Milliyet, 30 Ağustos 1970;
29. В. И. Данилов, Турция 80-х: от военного режима до "ограниченной демократии". Москва: Наука, 1991, стр. 8;
30. Gerassimos Karabelias, The Evolution of Civil-Military Relation of Post-war Turkey, 1980-95. – Middle Eastern Studies: Oct. 1999, 35, 4, p. 133;
31. Հատկանշական է, որ արմատական հեղաշրջում նախապատրաստող այդ կազմակերպությունը գլխավորում էր Ջ. Մադանօղլուն, ով 1960 թ. հեղաշրջումից հետո ԱՄԿ-ի սուջ պահպանողականների ղեկավարներից էր և քանք չէր խնայում ԱՄԿ-ի արմատականներին հեռու պահել քաղաքականությունից: Doğan Akyaz, Askeri Müdahalelerın Orduya Etkisi, Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine. İstanbul: İletişim Yaym., 2002, s. 272-290;
32. В. И. Данилов, Политическая борьба в Турции: 50-е - начало 80-х годов XX в. (политические партии и армия). Москва: Изд. Наука, 1985, стр. 164.
33. Ali Bayramoğlu, Asker ve Siyaset. - Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye'de Ordu. İstanbul: Bilirkim Yaym., 2004, s. 79-80;
34. 1971 թ. հետո թուրքական բարձրաստիճան զինվորականությունը քաղաքական կյանքին միջամտելուց առաջ ամեն քանք գործադրում էր որպեսզի այն հիմնավորված և արդարացված լինի հասարակության կողմից: Պետք է նշել, որ երբեմն թուրքական բարձրաստիճան զինվորականները նույնիսկ սադրիչ և ահաբեկչական գործողությունների են դիմում երկրում վախի մթնոլորտ ստեղծելու համար, որը զինվորականության «հիմնավորված» միջամտության անհրաժեշտությունը և անխուսափելիությունը ևս մեկ անգամ ընգծելու հնարավորություն է: 2007 թ. Թուրքիայում տեղի ունեցած մի քանի դաժան սպանություններ, որոնց թվում էր նաև Ակոս թերթի խմբագիր Հրանտ Դինքի սպանությունը, ամբողջովին տեղավորվում են այդ համատեքստում, սակայն այն առանձին վերլուծության առարկա է, որին էլ կանդրադառնանք մեր հետագա աշխատանքներում:
35. Tanel Demirel, Lessons of Military Regimes and Democracy: The Turkish case in a Comparative Perspective. - Armed Forces & Society, Vol. 31, No. 2, Winter 2005, p. 250;
36. Նախագահական ընտրությունների 15-րդ փուլում հանրապետության նախագահ ընտրվեց ադմիրալ Ֆահրի Քորություրքը: 1973 թ. նախագահական ընտրությունների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս В. И. Данилов, Армия и политика в современной Турции. – Турция: история. эзкономика. Москва: Изд. Наука, 1978, стр. 21-24; Muhsin Batur , նշվ. աշխ., էջ 413-416;
37. Դումանյան Ա., Ազգայնական շարժում կուսակցության («Գորշ գայլեր») գործունեության հիմնական փուլերը Թուրքիայում 1960-70-ական թթ.. – Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ. Երևան: Ա-

սողիկ, 2006, էջ 103-113; Ertuğrul Alatlı, Müdahale 12 Mart 1971-12 Eylül 1980. İstanbul: Alfa Yayın., 2004, s. 184-185;

38. Soner Yalçın & Doğan Yurdakul, Bay-Pipo. İstanbul: Doğan Kitapçılık AŞ., 2000. s. 289-291;
39. Kenan Evren, Kenan Evren'in Anıları, Cilt-1. İstanbul: Milliyet Yay., 1990, s. 178;
40. Mehmet Ali Birand, 12 Eylül Saat: 04:00. İstanbul: Karacan Yay., 1984, s. 60;
41. Ալի Ֆեթհի էսեները 1983 թ. ստեղծված Մեծ Թուրքիայի կուսակցության նախագահն էր, որը զինվորականները արգելեցին՝ պատճառաբանելով, որ այն ղեկավարվում է Ս. Դեմիրելի կողմից:
42. Kenan Evren, նշվ. աշխ., էջ 178;
43. Mehmet Ali Birand, նշվ. աշխ., էջ 47;
44. Քենան Էվրենը ծնվել է 1918 թ. Ալշեհիր իլչեյում: 1949 թ. ավարտել է Ստամբուլի ռազմական ակադեմիան և ծառայության է անցել Թուրքական բանակում:Քենան Էվրենը մինչև ցամաքային զորքերի հրամանատարի պաշտոնում նշանակվելը թուրքական բանակում բարձր պաշտոններ է զբաղեցրել ցամաքային զորքերի շտաբի պետ, ՊՇ 2-րդ պետ, էգեյան բանակի հրամանատար: Ք. Էվրենի կենսագրական մանրամասնությունները տե՛ս թուրքական ԶՈՒ պաշտոնական վեբ կայքում http://www.tsk.mil.tr/genel_konular/gnkurbask/kenanevren.htm
45. Kenan Evren, նշվ. աշխ., էջ 178-180;
46. Ertuğrul Alatlı, Müdahale 12 Mart 1971-12 Eylül 1980. İstanbul: Alfa Yayın., 2004, s. 261;
47. Mehmet Ali Birand, նշվ. աշխ., էջ 61-61;
48. П. П. Моисеев, Турция: программа ээкономической стабилизации: 1980 г.. - Турция – история и современность, сборник статей. Москва: Изд. Наука, 1988. стр. 211;
49. Դումանյան Ա., Թուրքիայի 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման պատճառների շուրջ. – Մերձավոր Արևելք հ. III. Երևան: Զանգակ-97, 2006, էջ 51-55;
50. Tanel Demirel. The Turkish Military's Decision to Intervene: 12 September 1980. – Armed Forces & Society, Vol. 29, No. 2, 2003, 253-280;
51. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Görüşü – 27 Aralık 1979 (Uyarı Mektubu) - Ertuğrul Alatlı, Müdahale 12 Mart 1971-12 Eylül 1980. İstanbul: Alfa Yayın., 2004, s. 456-457;
52. Թուրքիայում նախքան հեղաշրջումը գործող Ազգային անվտանգության խորհուրդը թուրքերեն «Milli Güvenlik Kurulu» էր: Այդ տարբերությունը հայերենում հնարավոր չեղավ ընդգծել:

ԼԵՎՈՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ 1990-Ա-ԿԱՆ ԹԹ. ՈՐՊԵՍ ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ. ՉԵՌՔԲԵՐՈ՞ՒՄ, ԹԵ՞ ՉԱԽՈՂՈՒՄ

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Կենտրոնական Ասիան եւ Հարավային Կովկասը հայտնվեցին Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական հետաքրքրությունների կենտրոնում: Հիմնվելով այդ տարածաշրջանի թյուրքալեզու երկրների (Ղազախստան, Ուզբեկստան, Թուրքմենստան, Ղրղզստան եւ Ադրբեջան) հետ իր էթնիկական-լեզվական, մշակութային եւ կրոնական ընդհանրությունների վրա՝ Թուրքիան իրեն էր վերապահում հետխորհրդային շրջանում առաջատարի դերակատարությունը այդ տարածաշրջաններում ազդեցության հաստատման գործում: Փաստորեն, դա որպես ազդեցիկ տարածաշրջանային տերություն հանդես գալու եզակի հնարավորություն էր Թուրքիայի համար, ուստի 1990-ական թթ. սկզբին Անկարան որդեգրեց տարածաշրջանային քաղաքականության նոր ռազմավարություն:

Լինելով Հյուսիսատլանտյան դաշինքի անդամ՝ Թուրքիան սառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում հստակ դերակատարություն ուներ ՆԱՏՕ-ի հարավային գծի պաշտպանության գործում՝ կանխելով Խորհրդային Միության մուտքը միջերկրածովյան շրջաններ եւ Մերձավոր Արեւելք՝ այդպիսով իրականացնելով դաշինքի «զսպման ռազմավարությունը»: ԽՍՀՄ փլուզմամբ Թուրքիայի գեոստրատեգիական նշանակությունը Արեւմուտքի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի համար դարձավ ավելի քան անորոշ: Աշխարհաքաղաքական վերջին զարգացումները (այն է՝ ԽՍՀՄ փլուզումը) թուրքական վերնախավի մոտ առաջացրեցին արտաքին քաղաքական մեկուսացման եւ անապահովության խոր զգացում, ինչը հանգեցրեց Թուրքիայի ակտիվ արտաքին քաղաքականությանը Կովկասում եւ Կենտրոնական Ասիայում, ինչպես նաեւ Մերձավոր Արեւելքում ու Բալկաններում[1]: Թուրքական իշխանությունները մտավախություն ունեին, որ Սառը պատերազմի ավարտով Թուրքիան կկորցնի իր ռազմավարական նշանակությունը որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ եւ կհայտնվի տարածաշրջանային քաղաքականության անորոշության մեջ: Թուրքիան սկսեց որոնել արտաքին քաղաքականության նոր ռազմավարություն, որտեղ առաջնային դեր են սկսում խաղալ Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թյուրքալեզու երկրները (Türkçe konuşan ülkeler): Չգտնելով Բալկաններից մինչեւ Չինաստան տարածվող թյուրքալեզու երկրների միության ստեղծմանը Թուրքիայի առաջնորդությամբ՝ այն կբարձրացներ իր աշխարհաքաղաքական նշանակությունը Արեւմուտքի հետ իր հարաբերություններում: Ինչպես նշում է թուրք վերլուծաբան Սեդաթ Լաչիները՝ «այդպիսի թյուրքական աշխարհի (Turk Dünyası) ստեղծման ռազմավարությունը «ոչ թե այլընտրանք էր եվրամիությանը կամ ընդհանրապես Արեւմուտքին, այլ ընդհա-

կառակը ուղղված էր Թուրքիայի արեւմտյան քաղաքականության հզորացմանը: Իր թիկունքին ունենալով թյուրքական աշխարհի աջակցությունը Թուրքիան Արեւմուտքի հետ իր հարաբերություններում ավելի հզոր կզգար»[2]: Թուրքիայի պաշտոնական շրջանակները Կենտրոնական Ասիայում թուրքական քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցության մեծացման ռազմավարությունը դիտում էին նախ եւ առաջ Թուրքիայի՝ որպես տարածաշրջանային եւ միջազգային դերակատարի իր կարգավիճակի վերահաստատման եւ այդ համատեքստում «ազդեցիկ պետություն դառնալու» հնարավորություն[3]:

Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ թյուրքալեզու երկրները կարող էին դառնալ Անկարայի համար որպես արտաքին քաղաքականության հեռահար այլընտրանք: Ա. Հանթինգթոնի ձեւակերպմամբ՝ «մերժելով Մեքքան եւ մերժվելով Բրյուսելի կողմից՝ Թուրքիան գնում է դեպի Տաշքենդ: ԽՍՀՄ փլուզումը հնարավորություն տվեց Թուրքիային՝ դառնալու «ծնունդ առնող թյուրքական քաղաքակրթության առաջնորդ»[4]:

Սառը պատերազմի ավարտից հետո Թուրքիայի համար անհրաժեշտություն առաջացավ վերաիմաստավորելու իր ռազմավարական նշանակությունն ԱՄՆ-ի համար՝ ցույց տալու իր այլընտրանքային հնարավորություններն աշխարհաքաղաքական նոր զարգացումներում: Թուրք-ամերիկյան ռազմավարական հարաբերությունների ձեւավորման գործում մեծ դերակատարում ունեցավ Թուրքիայի նախագահ Թուրգութ Օզալը (1989-1993թթ.), որի համառ ջանքերով Թուրքիան 1990 թ. Պարսից ծոցի պատերազմում ակտիվորեն աջակցեց ԱՄՆ-ին՝ Իրաքի դեմ գլխավորած ռազմական գործողություններում: Դրանով նա թուրք-ամերիկյան հարաբերությունները դրեց ռազմավարական նոր հիմքերի վրա եւ մեծացրեց իր երկրի գեոստրատեգիական դերն ԱՄՆ-ի համար[5]:

Կենտրոնական Ասիայի եւ Հարավային Կովկասի նորանկախ երկրների հետ հարաբերությունների զարգացումը հիմնավորեցին Թուրքիայի կարեւորությունը եւ անհրաժեշտությունը եվրասիական տարածաշրջանում: Սառը պատերազմից հետո Արեւմուտքի մոտ իր նախկին նշանակությունը կորցնող Թուրքիայի համար Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում ազդեցիկ դերակատարություն ստանձնելու առումով կարեւոր նախադրյալներ ստեղծվեցին: Նորանկախ երկրների հետ էթնիկական, լեզվական եւ կրոնական ընդհանրություններ ունեցող Թուրքիան իրեն տեսնում էր որպես կարեւոր մի կամուրջ այդ երկրների եւ Արեւմուտքի միջեւ հարաբերություններում[6]: Թուրքիայի արտգործնախարար Իսմայիլ Ջեմն իր հոդվածում նշում էր, որ Թուրքիան հետսառըպատերազմյան շրջանում ստանձնել է աշխարհաքաղաքական եւ ռազմավարական դերակատարություն Եվրոպայից մինչեւ Կենտրոնական Ասիա տարածվող լայն տարածաշրջանի կենտրոնում[7]: Թուրքական ղեկավարությունը տարբեր հանդիպումներում եւ տարբեր առիթներով բաց չէր թողնում նոր ձեւավորվող աշխարհաքաղաքական միջավայրում Թուրքիայի կարեւոր դերին անդրադառնալու հնարավորությունը: Վարչապետ Սուլեյման Դե-

միրելի (1991-1993թթ.) խոսքերով՝ ձեւավորվող հետսառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում Թուրքիան դառնում է միջազգայնորեն ավելի կարեւոր շնորհիվ իր ռազմավարական դերի՝ որպես «ՆԱՏՕ-ի կայուն անդամ անկայուն մի տարածաշրջանում (նկատի ունի Կենտրոնական Ասիա-Հարավային Կովկաս)»: ԽՍՀՄ փլուզումը վերահաստատեց Թուրքիայի կարգավիճակը որպես տարածաշրջանային տնտեսական ուժի[8]: Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների նկատմամբ Թուրքիայի ակտիվ քաղաքականությունն աջակցություն էր գտնում Արեւմուտքի՝ հատկապես ԱՄՆ-ի կողմից, ինչն անհրաժեշտ էր Վաշինգտոնին՝ նվազեցնելու Ռուսաստանից այդ երկրների կախվածությունը, ինչպես նաեւ հակազդելու Իրանի, Աֆղանստանի եւ Չինաստանի ազդեցության ուժեղացմանն այդ տարածաշրջանում:[9] Տարածաշրջանի թյուրքալեզու երկրների հետ իր հարաբերություններում Թուրքիան վայելում էր ԱՄՆ-ի ակտիվ աջակցությունը, որի համար Թուրքիայի ներգրավումն այդ տարածաշրջանում դիտվում էր որպես ռազմավարական շահավետ գործոն իր աշխարհաքաղաքական շահերի համար, քանի որ Թուրքիային համարում էր կարեւոր գործընկեր Կենտրոնական Ասիայում վերահսկողություն սահմանելու համար: 1990-ական թթ. սկզբին ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարարությունն ու Կենտրոնական հետախուզական վարչությունը, գիտակցելով հետսառըպատերազմյան շրջանում Թուրքիայի ազդեցության մեծացման նշանակությունը տարածաշրջանում, խրախուսում էին Թուրքիային ամերիկյան օժանդակության անհրաժեշտությունը[10]:

ԱՄՆ-ի հետախուզական եւ վերլուծական կենտրոնները աշխուժորեն քարոզում եւ պաշտպանում էին պանթյուրքիզմի գաղափարները, ոչ թե որպես աշխարհաքաղաքական հայեցակարգ, այլ քաղաքակրթական օրինակ[11]: Արեւմուտքը եւ հատկապես ԱՄՆ-ը, խիստ շահագրգռված էին նորանկախ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներում պետական, հասարակական եւ տնտեսական զարգացման թուրքական տարբերակի արմատավորման գործում: Արեւմուտքի կողմից ակտիվորեն խրախուսվում էր «թուրքական մոդելի» ներդրումն այդ երկրներում՝ որպես իդեալական մոդել մահմեդական երկրների համար, քանի որ այն ենթադրում էր աշխարհիկ պետության, ժողովրդավարության*, ազատ շուկայական տնտեսվարման առկայություն, ինչն առավել նպատակահարմար էր Արեւմուտքին: «Թուրքական մոդելն», ըստ արեւմտյան քաղաքական գործիչների, իրենից ներկայացնում է «իսլամական ժողովրդավարության կատարյալ մոդել ընդդեմ իրանական իսլամական հեղափոխականության»: Մտավախություն կար, որ Կենտրոնական Ասիայում ստեղծված քաղաքական վակուումը կարող էր լցվել իսլամական հեղափոխականությամբ»[12]: Վաշինգտոնում 1992 թ. փետրվարին Ս. Դեմիրելի հետ հանդիպման ժամանակ ԱՄՆ-ի նախագահ Ջ. Բուշը Թուրքիան ներկայացրեց որպես աշխարհիկ, ժողովրդավար պետության մոդել, որը կարող է կրկնօրինակվել Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ պետությունների կողմից: Նորանկախ երկրներ իր կատարած այցի ժամանակ Եվրոպայի խորհրդի գլխավոր

քարտուղարը նշեց, որ «Թուրքիան այդ երկրներին է տալիս զարգացման արժանի մոդել»[13]. Իսկ Կենտրոնասիական երկրներ կատարած իր առաջին այցելության ժամանակ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերը խորհուրդ էր տալիս այդ երկրների ղեկավարներին իրենց քաղաքական համակարգի եւ տնտեսության զարգացման նպատակով ընդունել «թուրքական մոդելը»[14]: Ելույթ ունենալով Թուրք-ամերիկյան բիզնես խորհրդի գլխավոր ասամբլեայում՝ Թուրքիայի արտգործնախարար Հիքմեթ Չեթինը նույնպես անդրադարձել է «թուրքական մոդելին». «Թուրքիայի եւ ԱՄՆ-ի տեսակետներն այս նոր ժամանակաշրջանի խնդիրների հետ կապված ունեն նմանություններ եւ հետաքրքրություններ: Թուրքիան անկայուն մի տարածաշրջանում կայունության կղզի է՝ հիմնված ժողովրդավարական կառուցվածքի եւ ազատ տնտեսվարման վրա: Թուրքիայի փորձառությունն ու արդյունքներն օրինակ են ծառայում նորանկախ երկրների համար»[15]:

1991 թ. վերջին, երբ ԽՍՀՄ փլուզումն արդեն իրողություն էր, Թուրքիան ակտիվացրեց իր գործունեությունը Կենտրոնական Ասիայի երկրներում: Վայելելով ԱՄՆ-ի աջակցությունը՝ Թուրքիան ակտիվորեն քաղաքական հարաբերությունների մեջ մտավ նորանկախ թյուրքալեզու երկրների հետ՝ իր առաջ դնելով սեփական աշխարհաքաղաքական հեռահար նպատակները:

Դեռեւս 1991 թ. աշնանը, Մոսկվայի թույլտվությամբ, տեղի ունեցավ թուրքական ղեկավարության պաշտոնական այցը կենտրոնասիական երկրներ՝ նպատակ ունենալով պարզել նրանց մտադրությունները հետագա հարաբերությունների զարգացման համար[16]: Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը դարձավ թուրքական արտաքին քաղաքական նոր ռազմավարության հեղինակն ու գործադրողը, քանի որ «թյուրքական աշխարհի հետ հարաբերությունների հիմքերը նրա կողմից դրվեցին»[17]:

1991 թ. դեկտեմբերին Թուրքիան առաջինը ճանաչեց թյուրքալեզու երկրների անկախությունը եւ արդեն 1992 թ. սկզբին բացեց իր դիվանագիտական ներկայացուցչություններն այդ երկրների մայրաքաղաքներում: Թուրքական առաջին դեսպանությունը բացվեց Տաշքենդում՝ Թուրքիայի վարչապետ Ա. Դեմիրելի մասնակցությամբ[18]:

Սկզբնական շրջանում Կենտրոնական Ասիայի նկատմամբ Թուրքիայի քաղաքականությունը չափազանց հավակնոտ, էյֆորիկ բնույթ էր կրում եւ տեղավորվում էր նեոպանթյուրքիստական գաղափարախոսության եւ քաղաքականության համատեքստում: Թուրքիայի իշխանություններն իրատեսական գնահատումների փոխարեն արդեն «ուրվագծում էին ապագայի համաթյուրքական միության քարտեզը»: Թուրքիայի վարչապետ Թ. Օզալը Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովում հնչեցրած իր ելույթում նշում էր, որ Սառը պատերազմի ավարտը եւ ԽՍՀՄ փլուզումը Թուրքիայի համար տարածաշրջանում առաջնորդ դառնալու պատմական հնարավորություն են ստեղծել. «Թուրքիան չէր կարող մոռանալ նման հնարավորությունը, որ առաջին անգամ ստեղծվել է 400 տարի հետո»[19]:

Համաթյուրքական համերաշխության կարգախոսից ելնելով՝ Թուրքիայի արտգործնախարար Մ. Քարայայչընը, հայտարարեց, «թե այն հայտարարությունը, որ 20-րդ դարը պետք է լինի թյուրքական ժողովուրդների հարյուրամյակ, հավանաբար ուռճացված եմ, սակայն շատ հնարավոր է, որ դա լինի 21-րդ դարը»[20]:

Այդ շրջանում Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում նկատելի ազդեցություն են ձեռք բերում պանթյուրքիստական տրամադրությունները: Հիմնվելով պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության տեսաբանների՝ Զիյա Գյոքալփի, Ֆուադ Քյոփրյուլյուի, Յուսուֆ Աքչուրայի հայցքների վրա որոշ քաղաքագետներ, հոդվածագիրներ, հասարակական գործիչներ նորովի էին իմաստավորում «թյուրքական միասնության» գաղափարը: Թուրք հոդվածագիրներն իրենց հոդվածումներում նշում էին, որ երկար տարիներ Թուրքիան, վախենալով մեղադրվել պանթյուրքիզմի մեջ, չի կարողացել զբաղվել արտաքին թյուրքերի խնդրով, ուստի անհրաժեշտություն էին համարում պետական մակարդակով համապատասխան գործողությունների ձեռնարկումը[21]: Նախկին զինվորական Մուզաֆեր Օզդաղն իր հսկայածավալ «Թուրքիան եւ թյուրքական աշխարհի աշխարհաքաղաքականությունը» գրքում անհրաժեշտություն է համարում թյուրքական համագործակցության ճանապարհին մի շարք քայլեր իրականացնել եւ ստեղծել Թյուրքական աշխարհի լրատվական գործակալություն, Թյուրքական աշխարհի խորհրդակցային, քաղաքակրթական կենտրոններ, Թյուրքական աշխարհի արվեստի թանգարան, Թուրան ֆինանսական կենտրոն եւ այլն[22]: Իսկ թուրք քաղաքական աշխարհագրության մասնագետ Ռամազան Օզեյն իր «Թյուրքական աշխարհի աշխարհաքաղաքական կարեւորությունը» հոդվածում նշում է ամբողջ աշխարհում շուրջ 250 միլիոնանոց թյուրքական աշխարհի գոյության մասին եւ միասնության հասնելու համար անհրաժեշտ համարում ստեղծել մի շարք հաստատություններ, այդ թվում նաեւ՝ Թյուրքական աշխարհի պաշտպանական դաշինք[23]: Թուրքիայում գիտական, քաղաքական լայն քննարկման առարկա դարձավ Եվրասիա հասկացությունը, որն ուրվագծում էր թուրքական արտաքին քաղաքականության ռազմավարությունը: Որոշ թուրք քաղաքագետներ, քաղաքական գործիչներ ու գիտնականներ Եվրասիան ընկալում են որպես հիմնականում թյուրքալեզու ժողովուրդներով բնակեցված մի տարածաշրջան՝ նման մոտեցումները դարձնելով գաղափարական հիմնավորումներ[24]: Թուրք քաղաքական գործիչներն ընդհանուր առմամբ եվրսիական տարածաշրջանը դիտելով Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական ծգտումների տեսանկյունից՝ այդ տարածաշրջանի սահմաններում էին ընդգրկում Հարավային Կովկասի եւ Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ երկրները: Դեմիրելի խոսքերով՝ «Բալկանների, Կովկասի եւ Կենտրոնական Ասիայի վերամիավորումը միջազգային հանրությանը Եվրասիան դարձրեց աշխարհաքաղաքական իրողություն, իսկ Թուրքիան իր եզակի մշակույթով, աշխար-

հագրությամբ եւ պատմությամբ գտնվում է այդ նոր քաղաքական եւ տնտեսական ամբողջության կենտրոնում»[25]:

1990-ական թթ. սկզբին պանթյուրքիստական տրամադրությունները Թուրքիայից բացի տարածում գտան նաեւ կենտրոնասիական թյուրքալեզու հանրապետություններում: Ազգայնական զարթոնքն այդ երկրներում որոշ առումով տեղի ունեցավ պանթյուրքական գաղափարախոսության միջոցով: 1992 թ. Ղազախստանի «Ժողովրդավարական» կուսակցության վեհաժողովը որոշեց Կազանից մինչեւ Ալմա-Աթա ձգվող թյուրքական պետության ստեղծման մասին, իսկ Ղազախական «Ժելտոքսան» շարժման առաջնորդ Կոժահմեդովն ակնարկեց «թյուրքական համագործակցություն», ինչպես նաեւ «Մեծ Թուրքեստան» ստեղծելու հնարավորության մասին: Նման մոտեցումները հատուկ էին նաեւ ղազախական մեկ այլ՝ «Ալաշ» շարժմանը[26]: Ուզբեկստանում պանթյուրքիստական գաղափարախոսության կրող կազմակերպություններից էին «Միություն» շարժումը եւ «Թուրքեստան» միավորումը[27]:

Նորանկախ թյուրքալեզու երկրներ ն արտաքին քաղաքական վերակողմնորոշման եւ միջազգային հարաբերություններում ներկայանալու խիստ կարիք ունեին եւ թուրքական կողմն այդ ուղղությամբ ակտիվ աջակցություն էր ցույց տալիս «այդ երկրների աջքեւ բացելով արեւմտյան միջազգային կազմակերպությունների դռները»[28]: 1992 թ. գարնանը նորանկախ թյուրքալեզու երկրներ կատարած իր այցի ժամանակ Թուրքիայի արտգործնախարար Հ. Չեթինն իր երկրի անունից հանդես եկավ միջազգային կազմակերպություններում եւ ատյաններում թյուրքալեզու երկրների շահերը ներկայացնելու պատրաստակամությամբ: Թուրքիան ակտիվ քայլեր ձեռնարկեց միջազգային տարբեր կազմակերպություններին այդ երկրների անդամակցության ուղղությամբ[29]: Այդ քայլերն զգալիորեն բարձրացրեցին Թուրքիայի հեղինակությունը թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների մոտ: Սկզբնական շրջանի բարձր մակարդակի հանդիպումներն ու փոխադարձ այցելությունները թուրքական եւ թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների միջեւ, կարելի է բնութագրել որպես եղբայրական: Հարաբերությունների սկզբնական շրջանում թուրքական կողմը հաճախակի շռայլում էր հաճոյախոսություններ եւ խոստումներ հետագա ամուր եւ սերտ համագործակցության վերաբերյալ: Թյուրքալեզու երկրները վստահությամբ եւ համակրանքով էին վերաբերվում թուրքական նախաձեռնություններին: Նորանկախ այդ երկրների նախագահներն իրենց ելույթներում հաճախակի էին նշում զարգացման «թուրքական մոդելը» որդեգրելու պատրաստակամությունը: Ուզբեկստանի նախագահ Իսլամ Քարիմովը Թուրքիա կատարած իր այցի ժամանակ նշեց, որ իր երկիրը որպես օրինակ է տեսնում Թուրքիան եւ հետեւելու է այդ օրինակին: Իսկ Ղրղզստանի նախագահ Ասկար Ակայեվի խոսքերով՝ «Թուրքիան ծագող աստղ է, որը պետք է ճիշտ ուղի ցույց տա մյուս թյուրքերին»: Նույն ոգով էին արտահայտվում նաեւ Թուրքմենստանի եւ Ղազախստանի նախագահները[30]:

Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների ղեկավարներն առանձնակի հակում էին ցուցաբերում դեպի Թուրքիան՝ ելնելով մի շարք հանգամանքներից: Նախ Թուրքիան որոշակի հաջողություններ էր գրանցել շուկայական տնտեսվարման բնագավառում եւ թուրքական ներդրումների հեռանկարը բավականին գրավիչ էր այդ երկրների տնտեսության զարգացման համար: Այդ երկրները Արեւմուտքի հետ իրենց հարաբերությունների հաստատումը տեսնում էին Թուրքիայի միջոցով եւ ակնկալում էին, որ ԱՄՆ-ը եւ եվրոպական պետություններն իրենց երկրներում կարող են ներդրումներ կատարել: Ռազմավարական առումով թուրքական ազդեցությունը տարածաշրջանում կմեղմեր իսլամական արմատականության վտանգը, ինչպես նաեւ Ռուսաստանից նորանկախ երկրների կախվածության թուլացմանը:

Թուրքական ղեկավարությունը նպատակ ուներ թյուրքալեզու երկրների մասնակցությամբ «թյուրքական միատարրությամբ» քաղաքական, տնտեսական ընդհանուր միություն ստեղծել համադաշնության սկզբունքով: 1992 թ. մայիսին Կենտրոնական Մսիա կատարած այցի ժամանակ Վարչապետ Դեմիրելն առաջարկեց թյուրքալեզու երկրների մասնակցությամբ քաղաքական միություն ստեղծել[31]: Համաթյուրքական համագործակցության հարցերը կարգավորելու եւ իստակեցնելու համար Թուրքիայի նախաձեռնությամբ որոշվեց գումարել թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների գագաթնաժողով: 1992 թ. հոկտեմբերին Անկարայում կայացավ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների եւ Ադրբեջանի նախագահների առաջին գագաթնաժողովը, որի արդյունքները չարդարացրեցին թուրքական ղեկավարության սպասելիքները: Կենտրոնասիական երկրների ղեկավարները չընդունեցին էթնիկ ընդհանրության հիման վրա քաղաքական միություն ստեղծելու Թուրքիայի առաջարկները: Միաժամանակ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը հույս ուներ ձեռք բերել այդ երկրների ղեկավարների համաձայնությունը եւ հայտարարել Թյուրքական ընդհանուր շուկայի ստեղծման մասին եւ հիմնել Թյուրքական առեւտրի եւ զարգացման բանկ: Սակայն այդ երկրների ղեկավարները ավելի զգույշ գտնվելով՝ չէին ցանկանում իրենց կապել բացառապես «թյուրքական միավորմանը»: Նրանք ավելի հակված էին ապահովելու հավասարակշռությունը այլ երկրների միջեւ, ինչպես նաեւ քաղաքական եւ տնտեսական օժանդակությունն այլ պետություններից՝ մասնավորապես Ռուսաստանից եւ Իրանից[32]: Ղազախստանի նախագահ Նուրսուլթան Նազարբայեվը հայտարարեց, որ իր երկիրը, ձգտելով հաստատել իրավահավասար հարաբերություններ թյուրքալեզու հարեւանների հետ, առավել մեծ նշանակություն է տալիս քաղաքականության գործադրմանը եւ կողմնակից չէ էթնիկական կամ կրոնական հիմքի վրա որեւէ միավորման ստեղծմանը՝ առաջին հերթին չանտեսելով Անկախ պետությունների համագործակցության առջեւ ստանձնած պարտավորությունները[33]: Նման մոտեցումները հատուկ էին նաեւ մյուս կենտրոնասիական հանրապետությունների ղեկավարներին: Նորանկախ այդ հանրապետություննե-

րը, որդեգրելով անկախ զարգացման ուղին, չէին ցանկանում Թուրքիային ընդունել որպես «ավագ եղբայր-ağabey»[34], առավել եւս Թուրքիայի հետ հիմնել վերազգային միավորում: Համաթյուրքական առաջին գագաթնաժողովն իսկ պարզ դարձրեց «թյուրքական միասնությանն» ուղղված Թուրքիայի ոչ իրատեսական հավակնությունների խոցելիությունն ու ծախողումը եւ «նախնական էյֆորիան տեղը զիջեց զգուշավորությանն ու իրատեսականին»[35]:

Թուրքիան քայլեր ձեռնարկեց նաեւ կենտրոնասիական հանրապետություններին ներգրավել ակտիվ տարածաշրջանային համագործակցության մեջ՝ փորձելով ամրապնդել այդ երկրների հետ իր առեւտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման ավելի ընդգրկուն մեխանիզմ: 1992 թ. նոյեմբերին Թուրքիայի նախաձեռնությամբ Ադրբեջանը, Տաջիկստանը եւ Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունները դարձան Տնտեսական համագործակցության կազմակերպության անդամներ: Կազմակերպության շրջանակներում Թուրքիայի ցուցաբերած օժանդակությունը հիմնականում վերաբերում էր տնտեսության ոլորտի բարեփոխումներին, ներդրումային ծրագրերին, սառեւտրատնտեսական հարաբերությունների ամրապնդմանը[36]: Թուրքիան պաշտոնական հարաբերությունների հետ մեկտեղ այդ երկրների հետ սկսեց տարբեր մեխանիզմների եւ կազմակերպությունների միջոցով բազմաթիվ ոլորտներում կապերի հաստատմանը ստեղծելով մի շարք բազմաֆունկցիոնալ կազմակերպություններ: 1992 թ. Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությանը կից ստեղծվեց Թյուրքական համագործակցության եւ զարգացման գործակալությունը (Türk Işbirliği ve Kalkınma Ajansı), որը կոչված էր համակարգելու Թուրքիայի եւ թյուրքալեզու երկրների միջեւ տնտեսության եւ այլ ոլորտներում համագործակցությունը[37]: Հիմնվեցին նաեւ կրթամշակութային, սոցիալական եւ այլ ոլորտներում համագործակցությանը նպաստող կազմակերպություններ եւ ֆոնդեր: 1993 թ. ստեղծվեց Թյուրքական մշակույթի եւ արվեստների միացյալ ադմինիստրացիան (Türk Kültür ve Sanatlar Ortak Yonetimi)[38]: 1993 թ. մարտին Թուրքիայում կայացավ առաջին «Թյուրքական երկրների եւ համայնքների կոնգրեսը (kurultay), որի նախաձեռնողը Ազգայնական շարժում կուսակցության առաջնորդ Ալփարսլան Թյուրքեշի կողմից հիմնադրված Թյուրքական երկրների եւ համայքների բարեկամության, եղբայրության եւ համագործակցության հիմնադրամն (TÜDEV) էր: Կոնգրեսին մասնակցում էին ներկայացուցիչներ ոչ միայն Կենտրոնական Ասիայի եւ Հարավային Կովկասի թյուրքալեզու երկրներից, այլ նաեւ Թաթարստանից, Բաշկիրիայից, Յակուտիայից: Լինելով ոչ պաշտոնական, կոնգրեսին մասնակցում էին նաեւ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը, վարչապետ Դեմիրելը եւ այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Փաստորեն, նման նախաձեռնությունները, որոնք կրում էին պանթյուրքական ընույթ, հավանության էին արժանանում թուրքական վերնախավի կողմից[39]:

Սկզբնական շրջանի զգացմունքային տրամադրությունները կենտրոնասիական երկրներում աստիճանաբար իրենց տեղը զիջեցին ազգային շահերից բխող իրատեսական քաղաքականությանը. եթե Թուրքիայի եւ կենտրոնասիական հանրապետությունների հարաբերություններում սկզբնական շրջանում որպես միավորող գործոն նշվում էր պատմամշակութային ընդհանրությունների գոյությունը, ապա հետագայում կենտրոնասիական երկրների համար առաջնային դարձան սեփական քաղաքական եւ տնտեսական հետաքրքրությունները՝ գաղափարական կողմը ստորադասելով իրատեսական ազգային շահերին: Չնայած հարաբերությունների նախնական շրջանում թյուրքալեզու երկրների անկախության ձեռքբերմամբ եւ ազգայնական վերելքով պայմանավորված պանթյուրքական գաղափարները կարող էին որոշակի արձագանք գտնել, ապա հետագայում նույնիսկ հակազդեցության էին հանդիպում: Ուզբեկստանի «Արտաքին քաղաքական գործունեության հիմնական սկզբունքների մասին» օրենքում նշվում էր, որ «Ուզբեկստանը բոլոր պետությունների հետ կառուցում է իր հարաբերությունները իրավահավասարության եւ փոխշահավետության հիմքերի վրա՝ բացառելով միջպետական հարաբերությունների որեւէ գաղափարականացում»[40]:

Կենտրոնասիական հանրապետությունների ղեկավարները սկսեցին գիտակցել, որ Թուրքիայի կողմից տրված խոստումներն ու տնտեսական օժանդակության ծրագրերն իրականում չեն համապատասխանում այդ երկրի իրական հնարավորություններին: Բացի այդ, Թուրքիային, նախկինի նման չէին դիտում Արեւմուտքի հետ իրենց հարաբերություններում որպես «կամուրջ»: Այս առումով առավել բնորոշ է Ուզբեկստանի նախագահ Ի. Քարիմովի կտրուկ պատասխանը երկրում թուրք-եվրոպական համատեղ ձեռնարկություններ հիմնելու հեռանկարի վերաբերյալ թուրք թղթակցի հարցին. «Եթե ճիշտ հասկացա, Ուզբեկստանը պետք է հարաբերություններ կառուցի Եվրոպայի հետ Թուրքիայի միջոցով. մենք կբավարարավենք նաեւ առանց միջնորդների»[41]: Թուրքիան չկարողացավ կենտրոնասիական հանրապետություններին ֆինանսատնտեսական ոլորտում լայնամասշտաբ օգնություն ցույց տալ՝ չնայած թուրքական ղեկավարության տված շռայլ խոստումներին: Այդ երկրները Թուրքիայից սպասում էին շատ ավելին, քան իրականում էր եւ նման հանգամանքն էլ իր դերն ունեցավ Թուրքիայի նկատմամբ այդ երկրների սկզբնական դիրքորոշման վերանայմանը[42]:

Թուրքական նախաձեռնությունները չնպաստեցին Թուրքիայի եւ թյուրքալեզու հանրապետությունների միջեւ ինտեգրացիոն գործընթացներին, ինչն առավել ակնհայտ դրսեւորվեց 90-ականների կեսին: Կենտրոնասիական տարածաշրջանում եւ՛ Ղազախստանը, եւ Ուզբեկստանը գերակայություն հաստատելու հավակնություններ ունեին եւ առավել եւս չէին ցանկանում Թուրքիային դիտել տարածաշրջանում առաջնորդի կարգավիճակով: 1994 թ. Ղազախստանի նախագահը հանդես եկավ Եվրասիական միություն ստեղծելու նախաձեռնությամբ, ինչը հավանության

չարժանացավ Ուզբեկստանի ղեկավարության կողմից, քանի որ դա կնշանակեր Ղազախստանի դիրքերի ամրապնդում տարածաշրջանում[43]: Հետագայում ինտեգրացիոն նախաձեռնություններն իրականություն դարձան եւ Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Ղրղզստանի մասնակցությամբ ստեղծվեց Կենտրոնասիական միությունը, որին միացավ նաեւ Տաջիկստանը: Եվ միայն 1999 թ. այդ միությունում Թուրքիային տրվեց դիտորդի կարգավիճակ[44]: Նման զարգացումները խոսում էին այդ տարածաշրջանում Թուրքիայի ոչ ակտիվ դերի մասին, բացի այդ տարածաշրջանի երկրների կողմից Թուրքիան չէր դիտվում որպես տարածաշրջանային ինտեգրացիոն գործընթացներին նպաստող գործոն: Տարածաշրջանի երկրները հանդես էին գալիս սեփական աշխարհաքաղաքական շահերի դիրքերից եւ փորձում առավել ներգրավվել տարածաշրջանային բազմակողմ համագործակցության համակարգերում:

Թուրքիայի եւ կենտրոնասիական հանրապետությունների միջեւ հարաբերությունները սառնացան հատկապես 1996 թ-ի կեսերից, երբ Թուրքիայում կառավարություն կազմեց իսլամիստական Բարօրություն (թուրք. Refah) կուսակցությունը՝ Նեջմեթթին Էրբաքանի գլխավորությամբ: Աշխարհիկ զարգացման ուղին ընտրած հանրապետությունների ղեկավարների մոտ նման զարգացումները խիստ բացասական տպավորություն թողեցին, քանի որ «կենտրոնասիական հանրապետություններին զարգացման աշխարհիկ մոդել առաջարկող Թուրքիան ինքն էր կանգնել խնդրի առջեւ»: Վարչապետ Ն. Էրբաքանը իր առաջին այցելությունները կատարեց մի շարք իսլամական երկրներ՝ Իրան, Լիբիա, Պակիստան եւ ոչ թե Կենտրոնական Ասիայի երկրներ[45]: Իսլամականների հաղթանակը Թուրքիայում հեղինակազրկեց այդ երկրի առաջարկած «թուրքական մոդելի» կարեւորությունը եւ նույնիսկ հակակրանք առաջացրեց: Այդ շրջանում կենտրոնասիական աշխարհիկ վարչակարգերն անհանգստացած էին հատկապես Տաջիկստանից եւ Աֆղանստանից իսլամական արմատականության տարածման վտանգից: Այդ իրադարձությունը «անակնկալ» եղավ հատկապես Ուզբեկստանի ղեկավարության համար, որը գտնվում էր իսլամական արմատականության դեմ պայքարի առաջին դիրքերում[46]: 1997 թ. ամռանը Էրբաքանի գլխավորած կառավարության տապալումից հետո նոր կառավարություն կազմած վարչապետ Մեսութ Յըլմազը 1998 թ. սկզբին պաշտոնական այց կատարեց կենտրոնասիական հանրապետություններ՝ նպատակ ունենալով հարթել նախկինում տեղ գտած խնդիրները:

Չհասնելով 90-ականների սկզբին փայփայած «համաթյուրքական միասնության» իրականացմանը՝ թուրքական ղեկավարությունը 90-ականների երկրորդ կեսից ուշադրությունը կենտրոնացրեց կասպյան էներգառեսուրսների արտահանման վրա: Կասպյան տարածաշրջանը դարձավ աշխարհաքաղաքական մրցապայքարի թատերաբեմ եւ Թուրքիան սկսեց ակտիվ ջանքեր գործադրել՝ էներգետիկ-տրանզիտային ծրագրերում իր ռազմավարական նպատակներն իրագործելու համար:

1994 թ. հոկտեմբերին Ստամբուլում կայացավ Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների երկրորդ գագաթնաժողովը, որի ընթացքում քննարկվեցին տնտեսական եւ մշակութային կապերի զարգացման, տարածաշրջանում քաղաքական կայունության եւ այլ խնդիրներ[47]: Ստամբուլյան հանդիպման վերջում ստորագրված հռչակագրով կարեւորվում էր քաղաքական եւ տնտեսական հարաբերությունների խորացումը մասնակիցների միջեւ, ինչպես նաեւ միջազգային կազմակերպություններում տարածաշրջանային եւ միջազգային հարցերի հետ կապված ընդհանուր դիրքերից հանդես գալու մտադրությունը: Գագաթնաժողովի արդյունքները Թուրքիայի համար գոհացուցիչ էին, քանի որ թուրքական կողմը հասավ նրան, որ կենտրոնասիական երկրները սկզբունքորեն համաձայնություն տվեցին հետագայում նավթամուղերն ու գազամուղները դեպի Եվրոպա անցկացնել Թուրքիայի տարածքով: Թուրքիայի համար նման նախաձեռնությունը հսկայական հաջողություն էր, քանզի այն խոստանում էր ոչ միայն տնտեսական օգուտներ եւ էներգետիկ անկախություն, այլեւ ռազմավարական առումով կմեծացներ նրա դերը կովկասյան-կենտրոնասիական տարածաշրջանում: Թուրքիայի համար առաջնահերթություն էր դառնում Կասպյան էներգառեսուրսների արտահանման գործում ստանձնել առաջատար դերակատարություն: 1996 թ. Տաշքենդի գագաթնաժողովի ժամանակ կասպյան էներգառեսուրսների արտահանման համար որպես առավել նպատակահարմար ուղի նշվեց Կենտրոնական Ասիա-Կասպից-Կովկաս-Թուրքիա-Միջերկրական ծով երթուղին[48]:

1998 թ. հունիսին կայացած Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների հինգերորդ գագաթնաժողովի ընթացքում քննարկման առարկա դարձան հիմնականում էներգետիկ պաշարների արտահանման տարածաշրջանային եւ միջազգային տրանզիտային ուղիների, ինչպես նաեւ տարածաշրջանային անվտանգության հարցերը: Նշելով թյուրքալեզու երկրներում էներգետիկ հարուստ պաշարների գոյությունը՝ Թուրքիայի նախագահ Դեմիրելը հայտարարեց, որ Թուրքիան պատրաստ է ավելի նպատակասլաց եւ արդյունավետ այլընտրանքներ ներկայացնել այդ պաշարների արտահանման համար: Նա նաեւ անդրադարձավ «Մետաքսի ճանապարհի-Ipek Yolu» վերականգնման անհրաժեշտությանը որպես թյուրքական աշխարհի առաջընթացի լուրջ գործոն[49]:

Չնայած սկզբնական փուլում ձեռք բերված մի շարք համաձայնագրերին եւ պայմանավորվածություններին եւ դրանցից բխող սկզբնական հավակնոտ տրամադրություններին, այնուամենայնիվ, Թուրքիան լուրջ հաջողություններ չգրանցեց կենտրոնասիական հանրապետությունների հետ իր հարաբերություններում՝ հատկապես չկարողանալով իրագործել «համաթյուրքական միասնության» իր նպատակը: Որպես քաղաքական ղեկավարության համախմբման մեխանիզմ առաջ քաշված եւ բազմիցս կայացած Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների գագաթնաժողովները նույնպես չնպաստեցին ինտեգրացիոն գործընթացին: 2000 թ. ապրիլին Բաքվում կայացած վեցերորդ գագաթնաժողովի ժամանակ Ուզ-

բեկստանի եւ Թուրքմենստանի նախագահների բացակայությունն առավել բնորոշ դարձրեց «թյուրքական միասնության» խոցելիությունը: Ուզբեկստանի նախագահի բացակայությունը պայմանավորված էր նախ թուրք-ուզբեկական հարաբերությունների անկայունությամբ, ինչպես նաեւ Կենտրոնական Ասիայում Ուզբեկստանի ավելի ինքնուրույն քաղաքականության ձգտումներով[50]:

Ինչ վերաբերում է թուրք-ուզբեկական հարաբերություններին, չնայած սկզբնական շրջանում դիտվող ջերմությանը, 1994 թ. տեղավոխվեց անկայունության եւ անվստահության հարթություն: Հարաբերությունները սրվեցին հատկապես քաղաքական ֆոնի վրա, երբ ուզբեկական ընդդիմադիր «էրք» կուսակցության առաջնորդն ապաստան գտավ Թուրքիայում: Դրան հետեւեց Թուրքիայում Ուզբեկստանի դեսպանի հետկանչը[51]: «Ուզբեկստանը 21-րդ դարի շեմին» իր ծրագրային գրքում նախագահ Քարիմովը, քննարկելով իր երկրի ինտեգրումը համաշխարհային հանրությանը, նշում է այն երկրների ցանկը, որոնց հետ իր երկիրն ունի ամուր եւ հաստատակամ հարաբերություններ, ոչ մի անգամ եւ չի նշում Թուրքիայի անունը[52]: Հարաբերությունների լարվածությունն իր գագաթնակետին հասավ 1999 թ., երբ պարզվեց, որ Ուզբեկստանի նախագահի դեմ կատարված մահափորձում առկա է թուրքական հետքը:

Ընդհանուր առմամբ, կարելի է եզրակացնել, որ համաթյուրքական քաղաքական-տնտեսական միություն ստեղծելու ուղղությամբ Թուրքիայի հավակնությունները չէին արտացոլում այդ երկրի իրական հնարավորությունները: Իսկ թուրքական իշխանությունների կողմից քարոզվող «թուրքական մոդելը» աստիճանաբար կորցրեց իր նշանակությունն այդ երկրների ղեկավարների համար:

Թուրքիան հարաբերությունների հաստատումից հետո քայլեր ձեռնարկեց կենտրոնասիական հանրապետությունների հետ անվտանգության եւ ռազմական ոլորտում համագործակցության ուղղությամբ: Թուրքական կողմը հասկացել էր, որ տարածաշրջանում առանց ռազմական ներկայության հնարավոր չի իրականացնել քաղաքական նպատակներն ու ազդեցության մեծացումը: 1990-ականների սկզբից Թուրքիայի եւ այդ երկրների ռազմական ոլորտի ներկայացուցիչների միջեւ մի շարք փոխադարձ այցելություններ կատարվեցին: 1993 թ. մարտին Թուրքիայի Զինված ուժերի (այսուհետ՝ ԶՈՒ) գլխավոր շտաբի պետ Դողան Գյուրեշն այցելեց Ուզբեկստան, Թուրքմենստան, Ղրղզստան: Իսկ մեկ ամիս անց Թուրքիա այցելեց Ղազախստանի պաշտպանության նախարարը: Սկզբնական շրջանի հանդիպումների արդյունքում ստորագրվեցին ռազմական ուսուցման եւ կրթության մասին համաձայնագրեր[53]: 1992 թ. սկսած կենտրոնասիական հանրապետությունների սպաները սկսեցին վերապատրաստման կուրսեր անցնել թուրքական ռազմական հաստատություններում:

1998 թ. ելույթ ունենալով Վաշինգտոնի Ազգային պաշտպանության համալսարանում՝ Թուրքիայի ԶՈՒ գլխավոր շտաբի պետ Չեվիք Բիրը

նշել է, որ կենտրոնասիական հանրապետություններից, ինչպես նաեւ Ադրբեջանից մոտ 2300 կուրսանտներ եւ սպաներ են ավարտել Թուրքիայի ռազմական ուսումնարանները, իսկ հետագայում 1700-ը կավարտեն դասընթացները: Մինչեւ 1998 թ. միայն Թուրքմենստանը ուսուցման նպատակով Թուրքիա է ուղարկել ավելի քան 1000 զինվորականների[54]:

Թուրքիան տարածաշրջանում ռազմական ոլորտում համագործակցությունն իրականացնում էր հիմնականում ՆԱՏՕ-ի «Գործընկերություն հանուն խաղաղության» (այսուհետ՝ ԳՀԽ) ծրագրի շրջանակներում: Թուրքական կողմը մասնակցություն ունեցավ ռուսական եւ ամերիկյան զորամիավորումների հետ համատեղ անցկացվող «կենտրոնասիական խաղաղարար գումարտակի» վարժանքներին, որոնք անցկացվեցին 1998-2000 թթ. Ղազախստանում, Ուզբեկստանում եւ Ղրղզստանում[55]: Թուրքիայի պնդումների արդյունքում ՆԱՏՕ-ի ԳՀԽ ծրագրի շրջանակներում 1998 թ. Անկարայում հիմնվեց «Հրամանատարության ուսուցման կենտրոն», ուր ի թիվս այլ մասնակիցների, հաճախել են զինվորականներ Կենտրոնական Ասիայից[56]:

Թուրքիան մի քանի անգամ հարց բարձրացրեց հատկապես Ուզբեկստանին թուրքական տիպի տանկային տեխնիկա տրամադրելու վերաբերյալ: Մասնավորապես 1996 թ. մայիսին նախագահ Դեմիրելի Ուզբեկստան կատարած այցի ժամանակ պատվիրակության կազմում գտնվող ԶՈՒ գլխավոր շտաբի պետն առաջարկեց Ուզբեկստանում հիմնել թուրքական հետեւակի մարտական մեքենաների արտադրություն, ինչ ուզբեկական կողմից հավանության չարժանացավ: Նման քայլերը կրում էին ավելի շատ ոչ թե ռազմական-տնտեսական, այլ գովազդային-քարոզչական բնույթ[57]: Թուրքական կողմը շահագրգռված էր հատկապես ռազմական արդյունաբերության ոլորտում համագործակցության հաստատման համար եւ այդ բնագավառում համագործակցության համաձայնագիր ստորագրեց Ղազախստանի հետ[58]:

90-ականների կեսերից կենտրոնասիական երկրների համար առաջնային դարձավ Աֆղանստանից սպասվող իսլամական արմատականության դեմ համատեղ պայքարի հարցը: Թուրքիայի արտգործնախարարի օգնական Մեհմեթ Ալի Իրթեմջելիքը, ելույթ ունենալով Բիշքեքում 1998 թ. սեպտեմբերին, նշեց, որ թալիբների վտանգի հետ կապված Թուրքիան աջակցություն կցուցաբերի կենտրոնասիական երկրներին[59]:

Թուրքիան անվտանգության բնագավառում համագործակցության վերաբերյալ պայմանագրեր ստորագրեց Ղազախստանի, Ուզբեկստանի եւ Ղրղզստանի հետ ՝ իսլամականների ներխուժման դեմ քայլեր ձեռնարկուլու նպատակով: Թուրքական կողմը Ուզբեկստանին ֆինանսական օգնություն առաջարկեց 2000 թ. օգոստոսին իսլամականների հարձակումներից անմիջապես հետո եւ համաձայնվեց Ուզբեկստանի հակաահաբեկչական ստորաբաժանումները վարժեցնել իր ռազմական ակադեմիաներում: 2000 թ. հոկտեմբերին ստորագրված ռազմական համագործակցության պայմանագրի հիման վրա երկու երկրները պայմանա-

վորվեցին համատեղ պայքարել միջազգային ահաբեկչության եւ տարբեր հացագործությունների դեմ: Այդ ընթացքում քննարկվել են Ուզբեկստանին տրամադրվելիք թուրքական զինատեսակների եւ սպառազինության հնարավոր փոխադրման հարցեր: Թուրքիան ֆինանսական միջոցներ հատկացրեց նաեւ Ղրղզստանին, իսկ 2000 թ. աշնանը երկու երկրների նախագահները որոշեցին ստեղծել միջազգային ահաբեկչության դեմ պայքարի համատեղ փորձագիտական խումբ[60]: 1999 թ. Թուրքիան Ղազախստանին շուրջ 700 հազար դոլարի օգնություն տրանադրեց ռազմական կապի միջոցների արդիականացման համար, իսկ ավելի ուշ համաձայնվեց այդ երկրի պաշտպանության նախարարությանը հատկացնել 1 միլիոն դոլար: Կողմերի միջեւ համաձայնություն կայացվեց նաեւ Թուրքիայում ղազախ զինվորների վարժեցման, միջազգային ահաբեկչության դեմ համատեղ պայքարի եւ ռազմական այլ ոլորտներում համագործակցության վերաբերյալ[61]:

Թուրքիան ձգտում էր ակտիվ դերակատարություն ունենալ հակաթալիբյան պայքարում, ինչը հնարավորություն կտար ամրապնդելու իր ազդեցությունը տարածաշրջանում՝ հնարավորություն ստեղծելով ռազմական-անվտանգության ոլորտում ակտիվ կապերի հաստատմանը կենտրոնասիական երկրների հետ: Սակայն Ռուսաստանի ակտիվ ներգրավվածությունը տարածաշրջանում ինչպես նաեւ թուրք-ուզբեկական հարաբերությունների անկայունությունը նվազեցրեցին կենտրոնասիական երկրներին թուրքական ռազմական աջակցության անհրաժեշտությունը: Բացի այդ, Թուրքիայի ռազմական համագործակցությունը չէր կարող հաջողությամբ ու բազմակողմանիորեն իրականացվել առանց ԱՄՆ-ի ամբողջական նյութական ու քաղաքական օժանդակության: Թուրքիան այդքան միջոցներ չուներ այդ պետություններին էական օգնություն հատկացնելու համար, որոնց անվտանգությունը ենթադրում է համապարփակ միջոցառումներ պետական սահմանների պաշտպանության, հակաօդային պաշտպանության եւ անվտանգության հատուկ ուժերի հզորացման նպատակով[62]: Թուրքիայի կողմից տրամադրված ռազմական օժանդակությունը հիմնականում վերաբերում է ռազմական կրթության եւ ուսուցման ծրագրերին:

Ամփոփելով ուսումնասիրությունը՝ կարող ենք նշել, որ Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետությունների նկատմամբ 90-ական թթ. լուրջ ձեռքբերումներ չգրանցեց եւ կարելի է ասել նույնիսկ ձախողվեց: Եթե դիտարկելու լինենք «թյուրքական միասնության» տեսանկյունից՝ գոյություն ունեին մի շարք խոչընդոտներ, որոնք չէին նպաստում Թուրքիայի քաղաքական հավակնությունների իրագործմանը: Նախ կենտրոնասիական հանրապետությունների միջեւ առկա էին սահմանային, էթնոտարածքային վեճեր, իսկ տարածաշրջանի երկու երկրների՝ Ղազախստանի եւ Ուզբեկստանի միջեւ առկա էր լուրջ դիմակայություն՝ տարածաշրջանում առաջնորդի կարգավիճա-

կով հաստատվելու համար, որոնք առավել եւս չէին ցանկանում Թուրքիայի ազդեցության մեծացումը իրենց տարածաշրջանում:

Բացի այդ Թուրքիայի քաղաքականության էմոցիոնալ, գաղափարական կողմը ճնշող ազդեցություն ունեցավ թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների համար, որոնք սկսեցին կասկածանքով եւ վերապահությամբ մոտենալ թուրքական նախաձեռնություններին[63]:

Թուրքիան, չնայած տրված խոստումներին եւ վստահեցումներին, չկարողացավ թյուրքալեզու երկրներին տրամադրել լուրջ ֆինանսատնտեսական օժանդակությունը, ինչ էլ որոշ չափով հիասթափության առիթ դարձավ դեպի Թուրքիան այդ երկրների քաղաքական կողմնորոշման համար: Տնտեսական ոլորտում Թուրքիայի գործադրած ջանքերը ավելի շատ սեվական հնարավորությունների գերագնահատման արդյունք էին, այն չուներ ֆինանսատնտեսական մեծ հնարավորություններ թյուրքալեզու երկրներին բավարար չափով աջակցություն ցույց տալու համար, քանի որ ընկղմված էր տնտեսական խոր ճգնաժամի մեջ: Պատահական չէ, որ Թուրքիայի Պետական պլանավորման վարչության 2000թ. 8-րդ հնգամյա զարգացման պլանի շրջանակներում Թուրքիայի եւ թյուրքալեզու երկրների միջեւ հարաբերությունների վերաբերյալ կազմված հատուկ հանձնաժողովի զեկույցի մեջ նշվում էր, որ «Անիրագործելի խոստումներ չտալը եւ խոստումները կատարելը կբարձրացնի այդ երկրների վստահությունը մեր նկատմամբ»[64]:

Թուրքիայի համար կենտրոնասիական երկրների հետ առեւտրատնտեսական հարաբերությունների առումով խոչընդոտ էր հանդիսանում նաեւ այդ երկրների հետ ոչ անմիջական սահմանների առկայությունը՝ ի տարբերություն Ռուսաստանի, Իրանի եւ Չինաստանի: Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունները ակտիվ տնտեսական հարաբերություններ հաստատեցին Ռուսաստանի, ինչպես նաեւ Իրանի եւ Չինաստանի հետ: Ընդհանուր առմամբ տարածաշրջանի երկրների հետ առեւտրատնտեսական ոլորտում համագործակցության ցուցանիշով Թուրքիան զիջում էր Իրանին եւ Չինաստանին:

Հաշվի առնելով Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների նկատմամբ 90-ական թթ. քաղաքականության ձախողումը՝ Թուրքիան չի հրաժարվում իր քաղաքական հավակնություններից այդ տարածաշրջանում: 2001 թ. հոկտեմբերին Կենտրոնական Ասիա կատարած իր այցի ժամանակ Թուրքիայի արտգործնախարար Ի. Ջեմը փորձեց «թյուրքականության» զգացմունքներ արթնացնել տարածաշրջանի երկրների ղեկավարների շրջանում: Լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ նշել է.«Մեծ ընտանիքի անդամները, որոնց այցելել եմ եւ կայցելեմ, հիմա ավելի լավ են հասկանում միմյանցից կախված լինելու հանգամանքը»: Նրա այցը տարածաշրջան նպատակ ուներ ցուցադրելու Թուրքիայի ներգրավվածությունը տարածաշրջանում[65]:

Աֆղանստանի դեմ ամերիկյան ռազմական գործողությունների արդյունքում Թուրքիան փորձեց ակտիվորեն ներգրավվել աֆղանական

խնդրում՝ նպատակ ունենալով հաստատել իր ազդեցությունը, ինչպես նաեւ ռազմական ներկայությունը Կենտրոնական Ասիայում:

ՕԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1.Igor Torbakov, The Turkish Factor in the Geopolitics of the Post-Soviet Space, http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/2002.

2. Sedat Laçiner, Orta Asya ve Türkiye, http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=43&type=3.

3. Türkiye - Türk Cumhuriyetleri Ilişkileri Raporu Özeti, Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) Ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk. Cumhuriyetleri), Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Tekilatı Müsteşarlıgı, Yayın No: DPT: 2410-ÖIK:471, Kitab 5, Ağustos 1995, ss. 110-116, http://www.ekutup.dpt.gov.tr/kuresell/oik471.pdf.

4.Samuel Huntington, The Clash of Civilizations. Foreign Affairs, Summer 1993, volume 72, number 3. p 42.

5.Омер Коджаман, Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский периуд, Москва 2004, с. 84.

6.Yelda Demirağ, Soğuk Savaş Sonrası Türkiyenin Orta Asya Siyasetinde Gelinen Nokta ve Gelecekte Bölgeye İlişkin İzlenmesi Gereken Dış politika Stratejisi, http://www.jeopolıtik.org/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=28.

7.Ismail Cem, Turkey: Setting Sail to the 21st Century, Journal of International Affairs, Perceptions, September-November 1997, Volume 2.

8.Suleyman Demirel, Newly-emerging Centre, Turkish Review, Winter 1992, Vol. 6, N30, p.9.

9. Закир Чотоев, Влияние Турции на развитие государства Центральной Азии, "Центральная Азия и Кавказ", N2/26/, 2003, с.83.

10.Турция между Европой и Азией: Итоги европеизации на исходе XX века / Ин-т востоковедения РАН; Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока; Отв. ред. Н.Г. Киреев. Москва 2001. с.429.

11.Игорь Мурадяан, Региональные проблемы Турецко-Американских отношений, Ер. 2004, с.76.

12.Idris Bal, The Turkish Model and The Turkic republics, Journal of International Affairs, Perceptions, September-November 1998, Volume 3-Number 3.

13.Տե՛ս նույն տեղում:

14.Heinz Kramer, Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence, Journal of International Affairs, Perceptions, March-May 1996, Volume 1- Number 1.

15.The full text of Foreign Minister Hikmet Cetin's speech at the Assambly of Turko-American Bussiness Council, Istanbul, Turkish Review, Winter 1992, Vol. 6, N30.

16.Закир Чотоев, с. 83.

17.Sedat Laçiner, նշվ.աշխ.:

18. Թուրքիան Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Թուրքմենստանի եւ Ղրղզստանի անկախությունները ճանաչել է միեւնույն օրը՝ դեկտեմբերի 16-ին, իսկ Ադրբեջանի անկախությունը փոքր ինչ շուտ՝ նոյեմբերի 9-ին: Տե՛ս Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Ilişkileri ve Bölge Ülkeleri Iliskileri Özel Ihtisas Komisyonu Raporu , Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yaym No: DPT: 2511-ÖIK:528, Ankara, 2000; ss.32-57, http://www.ekutup.dpt.gov.tr/disekono/oik528.pdf.

19.Bayram SINKAYA, Turkey-Iran Geopolitical Competition Over Central Asia and Trnscaucasus:1989-2001, Avrasya Etüdleri, 27-28 Sonbahar-Kış 2005, s.78.
20.Ազգ, 07.02.1995.
21.Անուշ Հովհաննիսյան, ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, «Թյուրքական միասնության» գաղափարը եւ Ղարաբաղյան հարցը 1990-95-ականների թուրքական հրապարակումների լուսաբանմամբ, «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», xx, եր. 2001, էջ 76.
22.Müzaffer Özdag, Türkiye ve Türk Dünyası jeopolitiği, Ankara 2003, ss.307-308.
23.Ըստ նրա աշխարհաքաղաքական տեսության՝ Անատոլիան հանդիսանում է համաշխարհային միջնաբերդ եւ Անատոլիային տիրող երկիր Թուրքիան. որպես իր աշխարհագրության արդյունք՝ հնարավորություն ունի տիրել Եվրասիայում: Տե՛ս Prof. Dr. Ramazan Ozey, The Geopolitical importance of the Turkic World, http //www.ramazanozey.net/en_yazilar/yazidetay.asp?id=32
24.Թուրքիայում «Եվրասիա» հասկացության շուրջ քաղաքական մոտեցումների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս. R. Safrastyan, The Concept of Eurasia and Turkey, s Regional Strategies, http://www.globalpolitician.com; Ռ. Սաֆրաստյան, «Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատնեշներ ստեղծել հարեւանների միջեւ...», Հայաստանը եւ Թուրքիան տարածաշրջանային գործընթացներում, Երեւան 2003, էջ 3-8:
25. Prime Minister Suleyman Demirel's speech at John Hopkins University, Turkish Review, Summer1992, Vol. 6, p. 89.
26. Հայկ Դեմոյան, Թուրքիան, կենտրոնասիական հանրապետությունները եւ համաթուրքական առաջին գագաթնաժողովը (1991-1993), Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, 3 (102), եր. 2002 թ , էջ 173:
27. А. Халмухамедов, Узбекистанско-турецкие отношение, Узбекистан: обретение нового облика, под ред. Е. Кожокоина, том 2, М. 1998, с. 383.
28.Heinz Kramer, Նշվ.աշխ.:
29.Թուրքական դիվանագիտությանը հաջողվեց իրագործել նրանց անդամակցությունը մի շարք կազմակերպությունների, ինչպես օրինակ՝ ԵԱՀԿ-ին, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությանը, ինչպես նաեւ Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությանը: Թուրքիան նաեւ դիվանագիտական հարաբերությունների միջոցով աջակցություն էր ցուցաբերելու թյուրքալեզու երկրներին միջազգային արենայում: Օրինակ՝ Թուրքիայի եւ Ուզբեկստանի միջեւ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին արձանագրությունում նշվում էր, որ «Եթե Ուզբեկստանի արտաքին գործերի գերատեսչությունը դիմի, ապա թուրքական դեսպանությունները պետք է ներկայացնեն եւ պաշտպանեն վերջինիս շահերը դեսպանը բնակալ երկրում»: Տե՛ս А. Халмухамедов, с. 373.
30.Idris Bal, Նշվ. աշխ.:
31. Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, Central Asian Security, The New International Context, Brookings Institution Press,editors R. Allison, L. Jonson, 2001, p. 201.
32. Gareth M. Winrow, Turkey and The Newly Independent States of Central Asia and The Transcaucasus, Middle East Review of International Affairs, Vol.1, No. 2-July 1997. Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների առաջին գագաթնաժողովի արդյունքում ստորագրվեց 11 կետից կազմված հռչակագիր, որտեղ ընդհանուր ձեւով նշվում էին քաղաքականության, անվտանգության բնագավառում, տնտեսության, սոցիալական, կրթական-մշակութային տարբեր ոլորտներում համագործակցության ընդհանուր դրույթները: Առանձնակի կարեւորվում էր երկկողմ եւ բազմակողմ հա-

մագործակցությունը ցամաքային, օդային եւ ծովային հաղորդակցությունների եւ տրանսպորտի զարգացմանն ուղղված ենթակառուցվածքային նախագծերի իրականացումը, քանի որ առեւտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացումը դիտվում էր կարեւոր գործոն հետագա հարաբերությունների ամրապնդման համար: Առանձնակի նշվում էր նաեւ այդ երկրների արտաքին գործերի գերատեսչությունների միջեւ հաճախակի խորհրդակցությունների եւ շփումների անցկացումը: Որոշվեց գագաթնաժողովներն անցկացնել ամեն տարի: Ավելի մանրամասն տե՛ս Е Уразова, Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ, М. 2003, с.171-172. Գագաթնաժողովի ժամանակ ձախողվեցին «Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետության» պաշտոնական ճանաչմանն ուղղված թուրքական իշխանությունների ջանքերը: Բացի այդ, կենտրոնասիական երկրների ղեկավարները չստորագրեցին համատեղ հայտարարությունը՝ Հայաստանի հետ պատերազմում Ադրբեջանին օժանդակություն հայտնելու վերաբերյալ: Տե՛ս Հ. Դեմոյան, Թուրքիան, կենտրոնասիական հանրապետությունները եւ համաթուրքական առաջին գագաթնաժողովը, էջ 176.

33. Турция между Европой и Азией, с. 433.

34. Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, p. 201-202.

35. Bayram SINKAYA, նշվ. աշխ., էջ 81.

36. Yrd. Doç. Dr. Ali Şen, Bölgesel Entegrasyonlar ve Ekonomik Performans: ECO Projesi, Türkiye ve Türk Cumhuriyetler, Avrasya Etüdleri, 27-28 Sonbahar-Kış 2005, s. 188-191.

37.Տե՛ս Թյուրքական համագործակցության եւ զարգացման գործակալության պաշտոնական կայք, http://www.tika.gov.tr.

38.Կազմակերպության ստեղծման որոշումը կայացվել է 1992 թ. Բաքվում Թուրքիայի եւ թյուրքալեզու երկրների մշակույթի նախարարների հանդիպման ժամանակ, իսկ 1993 թ. Ալմա-Աթայում արդեն ստորագրվեց ստեղծման մասին համաձայնագիրը: Հետագայում այդ կազմակերպությունում դիտորդի կարգավիճակ ստացան «Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական հանրապետությունը», Բաշկիրիան, Թաթարստանը, Յակուտիան, Տուվան եւ Գագաուզի ինքնավար շրջանը: Տե՛ս - կազմակերպության կայք, http://www.turksoy.org.tr.

39. Турция между Европой и Азией, с.436. Մինչեւ օրս գումարվել են 10 նման կոնգրեսներ, 11-րդը նախատեսվում է անցկացնել Բաքվում այս տարվա վերջին: Trend News Agency, 03.07.2007.

40. А. Халмухамедов, с. 369.

41. Д. Трофимов, Ташкент между Анкарой и Тегераном: уроки 90-х и перспективи, "Центральная Азия и Кавказ", N5 (17), 2001, с. 131.

42. 90-ական թթ. ընթացքում միայն Թուրքմենստանում ուղղակի ներդրումների չափով 10 երկրների մեջ Թուրքիան զբաղեցնում էր 10-րդ տեղը՝ 3 միլիոն 900 հազար ԱՄՆ դոլար գումարով, իսկ 1995 թ. դրությամբ Դրզստանում հաստատված արտասահմանյան ներդրողներից ամենաշատը չինական ձեռնարկություններն էին (138)եւ որից հետո նոր թուրքականը (80): Ավելի մանրամասն տե՛ս Е. Уразова, նշվ. աշխ.:

43. Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, p. 223.

44. Նույն տեղում, էջ 210:

45. Նույն տեղում, էջ 202.

46. Թուրքիայի զարգացումները լուրջ տպավորություն գործեցին Ուզբեկստանի ղեկավարության շրջանում եւ մտավախություն առաջացրեցին, որ այդ երկիրը «ապահովագրված չէ իսլամական վերածննդի» վտանգից, ինչը նախագահ Քարիմովը հռչակել էր ազգային անվտանգությանն ուղղված սպառնալիք: Թուր-

քիայում ուսանող ուզբեկ երիտասարդների հավաքագրումը տարբեր իսլամական խմբերի մեջ առիթ դարձավ, որ 1997 թ. նախագահ Քարիմովը հետ կանչի նրանց Թուրքիայից: Տե՛ս А. Халмухамедов, с. 381-382. Նշեմ, որ 90-ական թթ. կենտրոնական Ասիայում, ինչպես նաեւ նախկին խորհրդային մի շարք երկրներում ակտիվություն էր դրսեւորում Ֆ. Գյուլենի «Նուրջու-Nurcular» իսլամական աղանդը: Մանրամասն տե՛ս Н. Киреев, Турция: поиски национальной стратегии Евразийского сотрудничества, "Центральная Азия и Кавказ", N 1(19), 2002, с. 92-101.

47.Турция между Европой и Азией, с. 434. Թյուրքական գագաթնաժողովների անցկացումը անհանգստություն էր պատճառում Ռուսաստանին եւ հենց ստամբուլյան հավաքի հետ կապված ՌԴ արտգործնախարարության խոսնակը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ էթնիկ հիմքերի վրա հիմնված հավաքները անհանգստացնում են Ռուսաստանին: Նախագահ Դեմիրելն էլ իր պատասխան հայտարարությամբ նշեց, որ դա ուղղակի համագործակցություն է եւ ոչ թե տարածաշրջանում Թուրքիայի ազդեցության մեծացմանն ուղղված քայլ: Տե՛ս Milliyet, 19 Ekim, 1994.

48. Натик Мамедли, Вопросы интеграции на саммитах глав тюркоязычных государств, "Центральная Азия и Кавказ", N 1(25), 2003, с.162.

49. Նույն տեղում, էջ 164.

50. Նույն տեղում, էջ 166: Նշեմ, որ 2006 թ. նոյեմբերին Անթալիայում կայացած Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների ութերորդ գագաթնաժողովի ժամանակ Թուրքմենստանը ներկայացված էր դեսպանատան ներկայացուցչի մակարդակով, իսկ Ուզբեկստանն ընդհանրապես ներկայացված չէր: Տե՛ս Zaman, 17.11.2006; Regnum, 17.11.2006.

51. Д. Трофимов, с. 131.

52. А. Халмухамедов, с. 381.

53.Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, p. 207.

54. Նույն տեղում:

55. Закир Чотоев, с. 89.

56. Թուրքիան որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ միակ երկիրն էր, որն ուներ ռազմական կցորդներ տարածաշրջանի երկրներում: Տե՛ս Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, p. 216.

57. Д. Трофимов, с. 134.

58. Закир Чотоев, с. 88.

59. Gareth Winrow, Turkey and Central Asia, p. 211.

60. Mark Eaton, Major trends in military expenditure and arms acquisition by the states of the Caspaian region, The Security of the Caspaian Sea Region, ed. Gennady Chufrin, Oxford University Press, 2001, p. 110.

61. Նույն տեղում, էջ 100-101.

62. И. Мурадян, նշվ.աշխ., էջ.52.

63. Yelda Demirağ, նշվ.աշխ.:

64. Տե՛ս Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Ilişkileri ve Bölge Ülkeleri Ilişkileri Özel Ihtisas Komisyonu Raporu , Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Yayın No: DPT: 2511-ÖIK:528, Ankara, 2000, ss.32-57, http://www.ekutup.dpt.gov.tr/dısekono/oik528.pdf.

65. Ռ. Սաֆրաստյան, նշվ.աշխ., էջ 12.

ԺԱՆՆԱ ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔՄԵՆԱՍՏԱՆՈՒՄ. ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ժողովրդավարական ալիքներ

Ամերիկացի գիտնական Սեմյուել Հանտինգտոնը գտնում էր, որ ժողովրդավարության զարգացումը մարդկության պատմության ընթացքում կարելի է պատկերել ալիքների ձևով: Ընդ որում, ինքն էլ առանձնացնում էր այդպիսի երեք ալիք: Առաջին ալիքը, ըստ նրա, սկսվել է ԱՄՆ-ում, տասնիներորդ դարի սկզբին և իր գագաթնակետին հասել Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ աշխարհում ձևավորվեցին 32 ժողովրդավարական պետություններ: Հակադարձ ալիքի սկիզբը նշանավորեց Մուսոլինին՝ 1922 թ., և 1942 թ. սկզբին աշխարհում մնացին ընդամենը 12 ժողովրդավարական պետություններ: Երկրորդ ալիքը սկսվեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո և տևեց մինչև 60-ական թվականները: Այնուհետև սկսվեց հակադարձ ալիքը, երբ էլի գրանցվեց ժողովրդավարական պետությունների թվի նվազում 36-ից մինչև 30: Այս տրամաբանությամբ առաջիկա տարիներին պետք է ակնկալել, ըստ Հանտինգտոնի, երրորդ հակադարձ ալիքը: Նույնիսկ կան որոշ տվյալներ, որոնք հիմք են տալիս պնդելու, որ այդ ալիքն արդեն իսկ սկսված է. այսպես, Հանտինգտոնը մեջբերում է «Ֆրիդոմ հաուս» կազմակերպության տվյալները, ըստ որի 1992 թ. տաս տարվա մեջ առաջին անգամ այդ կազմակերպության հրապարակած թվերով ժողովրդավարական պետությունների թվում աճ չգրանցվեց:

Այսպիսով, Հանտինգտոնը գտնում է, որ ապագայում պետք է սպասել ոչ թե ժողովրդավարության ծավալում, այլ կոնսոլիդացիա, խորացում այն հասարակություններում, որտեղ այն արդեն արմատավորված է:

Մյուս կողմից, նույն 1990-ականների սկզբին ավելի քան 100 պետություն աշխարհի երկրների շարքում հռչակվեցին անցումային երկրներ: Այս գործընթացները ճապոնացի գիտնական Ֆրենսիս Ֆուկույամային հիմք տվեցին պնդելու, որ ժողովրդավարացումը միակ ճշմարիտ զարգացման ճանապարհն է մարդկության համար, խնդիրը միայն այն է, որ որոշ պետություններ ավելի արագ են դա հասկանում, մյուսները՝ մի փոքր ավելի ուշ: Սակայն իրականում այսօր, քսանմեկերորդ դարի սկզբին շատ հեղինակներ արդեն իսկ խոսում են անցումային տրամաբանության կրախի մասին: Թոմաս Կարոտերսն, օրինակ, գտնում է, որ անցումային որակված շուրջ 100 երկրներից միայն 20-ը կարող են համարվել քիչ թե շատ գործող դեմոկրատական պետություններ կամ թե գոնե այդ ուղղությամբ առաջընթաց արձանագրած երկրներ: Այդ երկրների թվում Կարոտերսի կարծիքով կարող են դասվել Լեհաստանը, Հունգարիան, Չեխիան, Էստոնիան, Ալովենիան, Չիլին, Ուրուգվայը և Թայվանը:

Որոշակի առաջընթաց արձանագրվել է նաև Ալովակիայում, Ռումինիայում, Բուլղարիայում, Մեքսիկայում, Բրազիլիայում, Գանայում, Ֆիլիպիններում և Հրվ. Կորեայում: Անցումային երկրների մեծ մասում ժողովրդավարացման ուղղությամբ էական առաջընթաց չի արձանագրվել, ևս մի քանի երկրներում արդեն իսկ ակնհայտ է, որ սկզբնական փուլից հետո տեղի է ունեցել դեմոկրատական գործընթացի ձախողում, և պետությունը հայտնվել է ավտորիտարիզմի դաշտում: Խոսքը վերաբերում է մասնավորաբար, Ուզբեկստանին, Թուրքմենստանին, Բելոռուսիին և Տոգոյին: «Ինչպես է ժողովրդավարությունը առաջանում. խաբուսիկ կարգուկանոն» հոդվածում Կարոտերսը նշում է, որ Արևմուտքը և Միացյալ Նահանգները հատկապես պետք է վերանայեն ժողովրդավարության խթանման իրենց մոտեցումները: Որոշ պետությունների համար ավելի լավ է պահպանել գործող ավտորիտար ռեժիմը, քանի որ բաց համապետական ընտրությունների անցկացումը ոչ միշտ է լավ գաղափար, առանձնապես երբ խոսքը վերաբերում է այն երկրներին, որոնց հասարակությունները պատրաստված չեն դրան: Այս հասարակություններում նման ընտրությունների հետևանքում իշխանության կարող են գալ ծայրահեղականները, ոչ լիբերալ առաջնորդները:

Մյուս կողմից սակայն հասարակության պատրաստ չլինելը որոշ ռեժիմների համար ծառայում է իբրև քողարկում և արդարացում՝ ժողովրդավարական գործընթացների դանդաղ ծավալման և իրականում ավտորիտար միտումների հաստատման համար:

Չեզոք Թուրքմենստան

Այս տեսանկյունից առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում ավտորիտար որակված Թուրքմենստանի դեպքի ուսումնասիրությունը: Այս պետության հանդեպ հետաքրքրությունը մի շարք առիթներ ունի. նախ այն գտնվում է այնպիսի պայթյունավտանգ և անկայուն տարածաշրջանում, ինչպիսին Միջին Ասիան է, որի կերպարը միջազգային հասարակության համար ամբողջանում է միջազգային ահաբեկչության և թմրաբիզնեսի, թրաֆիքինգի խնդիրներով: Մյուս կողմից, Թուրքմենստանը ունի բնական ռեսուրսների մեծ պաշարներ, որոնք ժամանակակից էներգետիկ պատերազմների ֆոնին մեծացնում են այդ երկրի միջազգային կշիռն ու կարևորությունը: Միևնույն ժամանակ Թուրքմենստանը հռչակել է իր չեզոքությունը միջազգային գործերում և ճանաչվել իբրև այդպիսին ՄԱԿ-ի կողմից: Այս բոլոր փաստերը ստիպում են առավել ուշադիր հայացք գցել Թուրքմենստանում ժողովրդավարական գործընթացների առկա վիճակին և դրանց ծավալման հնարավորություններին:

Որպես տեղեկատվական զանգված նշյալ ուսումնասիրության համար մենք կիրառել ենք ժողովրդավարության՝ աշխարհում առավել հայտնի և ընդունված չափման երեք համակարգերով Թուրքմենստանի վերաբերյալ առկա ինֆորմացիան: Խոսքը, մասնավորապես, առաջին հերթին «Ֆրիդոմ Հաուս» կազմակերպության, այնուհետև Պոլիարխիա և Փոլիթի IV հետազոտությունների մասին է: Այս երեք հետազոտական հա-

մակարգերը արդեն իրենք ունեն քաղաքական կշիռ և հեղինակություն, ուստի նրանց սանդղակում այս կամ այն գնահատականը ստանալը ուղղակի ազդեցություն է ունենում տվյալ երկրի միջազգային իմիջի և կշռի վրա: «Ֆրիդոմ Հաուսի» հետազոտությունը նկարագրում է ըստ Հանտինգտոնի առանձնացրած ժողովրդավարացման երեք փուլերի՝ երրորդ փուլի սկզբից՝ 1972 թվականից բոլոր քաղաքական անցումները և դասակարգում է դրանք: Այդ հետազոտության նպատակն է պարզել, թե ինչպես են անցման բնութագրիչները պայմանավորում հետանցումային պետության հատկանիշները: Հիմնական հիպոթեզն այդ թվում այն է, որ ոչ բռնի քաղաքացիական կոալիցիաների միջոցով իրականացվող ռեժիմի փոփոխությունները բերում են ժողովրդավարական համակարգի կայացմանը: Ըստ բնութագրման՝ ցանկացած երկիր դասվում է ազատ, մասամբ ազատ կամ ոչ ազատ երկրների շարքը՝ ըստ իր ստացած գնահատականների, որոնք կարող են լինել 1-7 սանդղակում, որտեղ 1-ը բնութագրում է ամենաժողովրդավար պետությանը, 7-ը՝ ամենա ոչ ժողովրդավար: Ընդորում, գնահատում կատարվում է երկու ուղղությամբ՝ քաղաքական և քաղաքացիական ազատություններ: Փոլիթի IV համակարգը ընդհանուր Փոլիթի համակարգի զարգացման չորրորդ փուլն է ներկայացնում, որը հիմնադրվել է 1974 թվականին, կոնկրետ Փոլիթի IV-ը ներառում է տվյալների հավաքում և դասակարգում 161 ժամանակակից պետությունների վերաբերյալ, որոնք 2002 թվականին արդեն միջազգայնորեն ճանաչված անկախ պետություններ էին և կես միլիոնից ավել բնակչություն ունեն: Այս համակարգում կիրառվում են ինստիտուցիոնալ ժողովրդավարության, ինստիտուցիոնալ ավտորիտարիզմի և համակարգի ճկունության հասկացությունները, որոնք օպերացիոնալացվում են որոշակի ցուցիչների միջոցով: Այս ուղղությամբ հավաքված տվյալների հիման վրա կառուցվում է բոլոր պետությունների դասակարգումը՝ ըստ քաղաքական համակարգի առանձնահատկությունների և փոխակերպումների բնույթի: Գնահատումը կատարվում է -10-ից + 10 սանդղակով, որտեղ դրական ուղղությամբ նշվում են ժողովրդավարական համակարգով պետությունները, բացասական առանցքում՝ ավտորիտար համակարգ ունեցողները: Պոլիարխիա համակարգով պետությունները դասակարգվում են ըստ ժողովրդավարության ինդեքսի, որը հաշվարկվում է մրցակցության և մասնակցության գործակիցներով, վերջիններս ոչ այլ ինչ են, քան ընտրությունների ժամանակ ընտրողների մասնակցության և հավակնորդների բազմազանության մասին տվյալները՝ տոկոսային տեսքով: Ըստ այդմ, ներկայումս գործող բոլոր պետությունները ստանում են որոշակի ժողովրդավարության ինդեքս: Համակարգը հիմնադրվել է 1968-1971 թթ. Վանհենենի կողմից: Համակարգը նկարագրում է ժողովրդավարության ինդեքսը սկսած 1810 թվականից: Ինդեքսը կազմավորվում է մրցակցության արժեքը բազմապատկելով մասնակցության տոկոսին և բաժանելով հարյուրի:

Թուրքմենստանի վերաբերյալ տեղեկատվությունները հետազոտական այս համակարգերում ներառվել են 1992 թվականից՝ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո: Եթե դիտարկենք այդ տվյալները, ապա երեք համակարգերով էլ այս երկիրը ոչ ժողովրդավարական բնութագրումն է ստացել: Մասնավորապես, վերջին հրապարակված տվյալներով պատկերն այսպիսին է.

Պոլիարխիա - Մրցակցություն - 0 Մասնակցություն - 0 Ժողովրդավարության ինդեքսը - 0

Փոլիթի IV - Ինստիտուցիոնալացված դեմոկրատիա - 0

Ինստիտուցիոնալացված ավտորիտարիզմ - 9

փոլիթի - -9

«Ֆրիդոմ հաուս»

ընտրական գործընթաց	7
քաղաքացիական հասարակություն	7
անկախ մամուլ	7
ազգային ժողովրդավարական կառավարություն	7
տեղական ժողովրդավարական կառավարում	7
արդարադատական համակարգ և դրա անկախությունը	7
կոռուպցիա	6.75
ժողովրդավարության մակարդակը	6.96

Ընդ որում, դինամիկան արտահայտվել է այս կերպ. դիտարկման առաջին տարին՝ 1992 թվականին Թուրքմենստանը գնահատվել է իբրև մասամբ ազատ երկիր՝ քաղաքական ազատությունների 6 և քաղաքացիական ազատությունների 5 գնահատականներով: Սակայն այս առաջին տարվա համար մասամբ ազատ գնահատվել են հետխորհրդային բոլոր երկրները, ճիշտ է՝ գնահատականների ներքին տարբերություններով: Իսկ արդեն մյուս տարվանից սկսել են նկատվել առավել շոշափելի տարբերություններ. մասնավորապես, Թուրքմենստանը դասվել է ոչ ազատ երկրների շարքը, այնուհետև նրա տեղը այս խմբում մնացել է հաստատուն: Եթե փորձենք թուրքմենական պետության և հասարակության գործառնության առանձնահատկությունները տեսնել իրադարձությային շղթայի կոնտեքստում, ապա կարելի է առանձնացնել հետևյալ կարևոր, համակարգաստեղծ, կամ որ նույնն է թե՝ հետագա զարգացման տրամաբանության համար վճռորոշ իրադարձությունները.

- դեռևս 1990 թվականի հոկտեմբերի 27-ին Թուրքմենստանի Կոմունիստական կուսակցության առաջին քարտուղար Սափարմուրադ Նիյազովը դարձավ Թուրքմենստանի նախագահ, իսկ 1991 թվականի դեկտեմբերին Թուրքմենստանի Կոմունիստական կուսակցությունը դեմոկրատականի վերանվանվեց Թուրքմենստանի Դեմոկրատական կուսակցության, ինչով փաստորեն, ուղենշվեց համակարգի հետագա զար-

գացման տրամաբանությունը, այն է՝ նոր անուններով հին բովանդակություն: Ավելին, դեպքերի այս հաջորդականությունը նույնպես տիպական է, քանի որ ի սկզբանե ծավալվեց անձնային իշխանության ամրապնդման գործընթաց, այնուհետև, երբ պարզ դարձավ ԽՍՀՄ իրավական փլուզման անխուսափելիությունը, իշխող կուսակցությունը ավտոմատ վոխեց իր անունը՝ դրանով իսկ ի չիք դարձնելով դեմոկրատացման որևէ գործընթաց: Ասվածի վկայությունն է նաև այն, որ Թուրքմենստանը անկախություն հռչակել է 1991 թվականի հոկտեմբերի 27-ին՝ նախկին ԽՍՀՄ - տարածքի երկրներից գրեթե վերջինը: Այս պահից թուրքմենական հասարակության գործառնությունը ընթացել է սովետական բյուրոկրատական նոմենկլատուրայի և հենց թուրքմենական ցեղային սկզբունքների միախառնման միջոցով: Ըստ էության Նիյազովը կրկնեց սովետական մոդելը՝ առանց կոմունիստական գաղափարախոսության և առանց Մոսկվայի վերահսկողության:

- Միևնույն ժամանակ, ակնհայտ է, որ ԽՍՀՄ փլուզումը նաև գաղափարախոսական փլուզում էր նշանակում: Առաջացած գաղափարախոսական վակուումին եկան փոխարինելու ազգային զարգացման սեփական ուղու և բոլոր թուրքմենների առաջնորդի՝ Թուրքմենբաշու մասին գաղափարները: Ասվածի վառ օրինակը Նիյազովի «Ռուհնամե» երկիատորանոց աշխատությունն է, որը հռչակվել էր իբրև հոգևոր-դաստիարակման ամենակարևոր աղբյուր և լայնորեն դասավանդվում էր կրթական բոլոր օղակներում:

- Այս շրջանում թուրքմենական հասարակության գործառնությունը բնութագրվում է պարզունակացման և դեգրադացման միտումներով. միջնակարգ կրթության տևողության կրճատում մինչև 9 տարի, բարձրագույն կրթության հասանելիության նվազում հասարակության լայն շերտերի համար, գրադարանների համակարգի մեծածավալ կրճատումներ, զլմ-ների և լրատվական գործակալությունների թվի կրճատում, առողջապահական համակարգում մեծածավալ կրճատումներ: Բացի դրանից, պետական կառավարման համակարգում Մեջլիսի անդամների թվի կրճատումը խորհրդային շրջանի 175-ից մինչև 50-ի, ինչպես նաև որոշ մինչխորհրդային իշխանության ձևերի վերականգնումը տեղական ինքնակառավարման մակարդակում, ինչպես ավագանին՝ Ծերակույտի իմաստով, ակնհայտորեն ցույց են տալիս նման դեգրադացիոն գործընթացների ծավալումը:

- Հասարակության գործառնության տեսանկյունից բնութագրական է նաև տեղեկատվական ոլորտում տիրող իրավիճակը, մասնավորապես, 1995 թ. հուլիսին հակաթուրքմենական քարոզչության մեղադրանքով փակվեց ռուսական «Իզվեստիա» թերթի թուրքմենական գրասենյակը: 2006 թ. մարտի դրությամբ Թուրքմենստանում որևէ հավատարմագրված արտասահմանյան լրագրող չկար: Նիյազովը իրեն հայտարարել էր բոլոր զլմ-ների հիմնադիր:

• Պետական ապարատի դեգրադացիայի վառ ցուցիչ են 2001 թվականից սկսած՝ Նիյազովի պարբերական դիմումները Ազգային ժողովին՝ 2009 թվականին. մինչ իր յոթանասունամյակի լրանալը նախագահական ընտրություններ անցկացնելը և Ազգային ժողովի նույնքան պարբերական մերժումները՝ խնդրանքով, որ Նիյազովը ցմահ կառավարի երկիրը: Այսպիսով, Նիյազովի հեռացումը դիտարկվում էր իբրև ժողովրդի կամքի հաշվի չառնում, բռնություն ժողովրդի կամքի նկատմամբ:

• Միևնույն ժամանակ, մենք արդեն նշեցինք, որ Թուրքմենստանը տարածաշրջանային առումով գտնվում է այնպիսի հարևանների առկայությամբ, ինչպես Աֆղանստանը, նաև Պակիստանը, որտեղ ահաբեկչությունը միջազգային առումով դիտարկվում է իբրև խնդիր, ուստի այս կոնտեքստում 1995 թվականի դեկտեմբերի 12-ին ՄԱԿ-ի կողմից Թուրքմենստանի չեզոքության մասին հռչակագրի ընդունումը՝ վերջինիս նախաձեռնությամբ, իհարկե, յուրօրինակ պայմաններ ստեղծեց այս երկրի համար. Այլ կերպ ասած, Թուրքմենստանը որդեգրեց «ես ոչ մեկի գործերին չեմ խառնվում, դուք էլ իմ գործերին մի խառնվեք» փոխշահավետ նշանաբանը: Սա նշանակում էր արտաքին գործոնների համեմատական չեզոքացում հասարակության ներքին գործառնության նկատմամբ: Ասվածը լրացվում է այն փաստով, որ Թուրքմենստանը վերացրեց ոչ վիզային ռեժիմը ԱՊՀ երկրների միջև՝ նաև ելքային վիզաներ պարտադրելով սեփական երկրի քաղաքացիներին, հայտարարեց, որ չի ճանաչում օտարերկրյա բուհերի տված դիպլոմները: Այս և մի շարք այլ քայլեր Թուրքմենստանը դրեցին փակ հասարակական գործառնությունների շղթայում, որտեղ ցիրկուլյացիայի է ենթարկվում միայն այն ինֆորմացիան, որը կա ներսում: Իսկ քանի որ ներքին տեղեկատվությունը բավարար չէ արդի հասարակության ներսում տեղեկատվական կարիքները լրացնելու համար, ապա առաջացած տեղեկատվական վակուումը լցվեց ոչ թե դրսի տեղեկատվությամբ, արտաքին տեղեկատվությամբ, այլ դրա իմիտացիայով, ինչը վաղ թե ուշ բերում է տեղեկատվական պայթյունի և հեղաշրջման:

Սակայն հեղաշրջում՝ ժամանակային խտացման և հանկարծակիության տեսանկյունից տեղի չունեցավ, որովհետև բնությունը խառնեց քաղաքական հաշվարկները. 2006 թ. դեկտեմբերի 21-ին Նիյազովը մահացավ: Նրան փոխարինեց առողջապահության նախարար Կուրմանբուլի Բերտիմուհամեդովը, որը մեկ օրում նշանակվեց վարչապետ, սակայն նույնիսկ այս պարագայում, ըստ երկրի գործող սահմանադրության, չէր կարող ի պաշտոնե նախագահական գործառույթները ժառանգել, քանի որ այդ գործառույթը պետք է փոխանցվեր խորհրդարանի վերին պալատի նախագահին: Սակայն վերջինս մեկ օրվա մեջ պաշտոնանկ արվեց և բռնի ուժով հեռացվեց իր աշխատավայրից՝ ենթարկվելով քրեական հետապնդման:

2007 թ. փետրվարի 11-ին կայացան Թուրքմենստանի նախագահի ընտրությունները, որոնց առաջին անգամ հրավիրվել էին միջազգային

դիտորդներ՝ ի դեմս ԵԱՀԿ դիտորդական խմբի: Սակայն վերջիններս իրենց զեկույցում նշեցին, որ իրենց փոքրաթիվ լինելը ութ հոգի և ծայլերի հաշվարկին մասնակցելու թույլտվություն չունենալը, ինչպես նաև այն դիտարկումները, որ իրենք արել են երկրում գտնվելու ընթացքում, թույլ են տալիս ասել, որ տեղի ունեցածը ոչ թե ընտրություններ էին, այլ վատ բեմադրված ներկայացում: Ըստ էության, այն փաստը, որ ընտրություններին, ըստ պաշտոնական աղբյուրների, մասնակցել են ընտրողների 95 տոկոսը, որոնց ութսունհինգ տոկոսը քվեարկել է Բերտիմուհամեդովի օգտին, շատ բանով հիշեցնում է իրականում անույլընտրանքային ընտրությունները: Մյուս կողմից, Թուրքմենստանի նորընտիր նախագահը՝ Կուրմանբուլի Բերտիմուհամեդովը, արդեն իսկ հայտարարել է որոշ քայլերի մասին, որոնք առաջընթաց կարծանագրեն առկա իրավիճակի համեմատ, խոսքը մասնավորապես, միջնակարգ կրթության տևողության վերականգնման, ինտերնետի հասանելիության մեծացման շուրջ քայլերի ձեռնարկման, քաղաքացիական որոշ ազատությունների ուղղությամբ բարելավումներ անելու մասին է: Միևնույն ժամանակ, Թուրքմենստանի նոր նախագահը փորձում է ակտիվացնել երկրի արտաքին շփումները: Մասնավորապես, 2007 թվականի վերջին նախատեսված է Աշքաբադում ՄԱԿ-ի Կանխարգելիչ դիվանագիտության տարածաշրջանային կենտրոնի բացումը: Ելույթ ունենալով ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի նիստում, 2007 թ. սեպտեմբերի 26-ին, Թուրքմենստանի նախագահը հայտարարեց, որ այժմ երկրում ծավալվում են ժողովրդավարացման գործընթացներ, և մարդը դիտվում է իբրև գլխավոր արժեք հասարակության և պետության համար, սակայն միևնույն ժամանակ իրենք ժողովրդավարական զարգացման որևէ ժամանակային շրջանակներ չեն դնում և արհեստականորեն չեն արագացնում գործընթացը: 2007 թ. օգոստոսի վերջին նախագահի հրամանով ստեղծվեց մարդու իրավունքների գծով միջգերատեսչական հանձնաժողով, որի առաջին նիստը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 15-ին: Միևնույն ժամանակ թուրքմենական և արտասահմանյան շատ աղբյուրներ շարունակում են բարձրաձայնել թուրքմենական հասարակությունում դե ֆակտո գործող անարդարությունների, մարդու իրավունքների ոտնահարման դեպքերի և իշխանությունների կամայականությունների մասին: Այսպես, Թուրքմենստանի Հելսինկյան կոմիտեի նախագահ Թաջիգուլ Բեգմեդովան նշում է, որ վերոնշյալ գործողություններն ավելի շուտ կարող են դիտվել երկրի նախագահի արտաքին իմիջի ձևավորման տրամաբանության մեջ, իսկ ռեալ փոփոխությունների համար պետք է քաղաքական կամք և իրական լիբերալ քայլեր, ինչպես մարդու իրավունքները այս կամ այն կերպ խախտող օրենսդրության չեղյալ հայտարարումը կամ այսպես կոչված սև ցուցակների վերացումը, որում ներառված քաղաքացիները իրավունք չունեն դուրս գալ երկրից և սահմանափակ հասանելիություն ունեն աշխատանքի նկատմամբ: Մեկ այլ թուրքմեն վերլուծաբան էլ նշում է, որ Թուրքմենստանի քաղաքներում դե ֆակտո պարետային ժամ է գործում, որը խախտողները ոստիկանության կող-

մից տարվում են բաժանմունք: Մյուս կողմից, ակնհայտ է, որ Թուրքմենստանը արտաքին դաշտում խաղում է լարվածությունից հեռու, գազատարներից մոտ սկզբունքով: Ավելին, հայտարարելով բնական գազի բազմավեկտոր արտահանման ցանկությունների մասին՝ նա կարծես կանխում է միջազգային արենայում խոշոր կշիռ ունեցող երկրների հնարավոր քայլերը՝ Թուրքմենստանի ներքին խնդիրներին խառնվելու գործում: «Ես ձեզ չեմ խանգարում, ես բոլորի հետ կիսվում եմ», - ասում է պաշտոնական Աշքաբադը: Այս տարածաշրջանում սա թերևս այս պահին միջազգային հանրության համար գրեթե լիովին «բավարար է երջանիկ լինելու համար», ինչը լրացուցիչ գործոն է Թուրքմենստանի ժողովրդավարացման տեսանկյունից:

Բնականաբար, Թուրքմենստանում առկա խնդիրները ժողովրդավարության առումով բազմաթիվ են: Ժողովրդավարացման ընթացքը բարդանում է կրկնակի, նույնիսկ եռակի գործոններով.

- Նախ և առաջ, Թուրքմենստանին բնորոշ են այն բոլոր դժվարությունները, որոնք պետական կառուցվածքի և հասարակության գործառնության առումով հատուկ են գրեթե բոլոր հետխորհրդային հանրապետություններին, խոսքը և բյուրոկրատական կառավարման ապարատի, այսպես կոչված նոմենկլատուրայի, և ընտրական ավանդույթների բացակայության, և կոռուպցիոն ցանցի ծավալման մասին է:
- Երկրորդն այն է, ինչը շատ հեղինակների կողմից կոչվել է ցեղային ժողովուրդ անունով: Խոսքը նրա մասին է, որ մինչր սովետական կարգերի հաստատումը, ներկայիս Թուրքմենստանի տարածքում բնակվող մարդկային հանրույթին առավելապես կարելի էր բնութագրել իբրև տարբեր ցեղերի ամբողջություն, որոնք խոսում էին տարբեր բարբառներով, հաճախ լարված հարաբերություններ ունեին միմյանց հետ և չունեին մեկ միասնական միավորի՝ ազգի պատկանելու գիտակցում: Խորհրդային շրջանում սոցիալիստական ազգի կառուցման գաղափարը թուրքմենական ֆրագմենտար, մասնատված այդ հասարակության մեջ արհեստականորեն խթանեց որոշակի նոր գործընթացներ՝ կապված կուսակցական համակարգի ստեղծման, պետական բյուրոկրատիայի առաջացման, ինչպես նաև կրթական, առողջապահական համակարգերի և զբաղվածության ոլորտներում իրականացված մի շարք փոխակերպումների հետ: Սակայն մինչխորհրդային շրջանին բնորոշ ցեղային մտածելակերպը հասարակական լայն շրջանակների համար դեռևս մնում է բնորոշ: Հետևաբար հետխորհրդային Թուրքմենստանի ժողովրդավարացումը բարդանում է հասարակության սոցիալական կառուցվածքում ցեղային հատկանիշի՝ նշանակալի լինելու փաստով:
- Երրորդ բարդությունն արդեն զուտ արդի ժամանակի պտուղ է. խոսքը Թուրքմենբաշու ստեղծած պետական և հասարակական կառավարման համակարգի մասին է, որը իր մեջ վերցրել էր սովետական համակարգի և ցեղային ժողովրդի օրինաչափությունները և յուրօրինակ սինթեզ, համադրում կատարել:

Ուստի Թուրքմենստանում ժողովրդավարության համար պայքարը այս պայմաններում վերածվում է պայքարի եռագլխանի վիշապի դեմ, սակայն ամբողջ խնդիրն այն է, որ հեքիաթի վիշապի պես, այստեղ էլ գլուխները կարող են կտրելուց հետո նորից ու նորից աճել: Ու այդ դեպքում այս պայքարը կվերածվի հողմաղացների դեմ պայքարի, չնայած Բերտիմուհամեդովի և դոն Կիխոտի միջև կարծես թե ոչ մի նմանություն չկա:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Nations in Transit. Country Reports. Turkmenistan. 1994. www.freedomhouse.org
2. Nations in Transit. Country Reports. Turkmenistan. 1995. www.freedomhouse.org
3. Nations in Transit. Country Reports. Turkmenistan. 1998. www.freedomhouse.org
4. Nations in Transit. Country Reports. Turkmenistan. 1999. www.freedomhouse.org
5. Nations in Transit. Country Reports. Turkmenistan. 2005. www.freedomhouse.org
6. Nations in Transit. Country Reports. Turkmenistan. 2006. www.freedomhouse.org
7. Nations in Transit. Country Reports. Turkmenistan. 2007. www.freedomhouse.org
8. Huntington Samuel. The Crisis of Democracy. www.gumer.ru
9. Carothers Th., The end of the Transition Paradigm. Journal of Democracy 13:1 2002
10. Carothers Th., How Democracies Emerge: The "Sequencing" Fallacy. Journal of Democracy 18'2007
11. The Polyarchy dataset. Vanhanen's index of democracy http://new.prio.no/CSCW-Datasets/Data-on-Governance/The-Polyarchy-dataset/
12. Polity IV Country Report 2003 Series, including Polity Country and Regional Trends Graphs. http://www.cidcm.umd.edu/polity/
13. Adrienne Lynn Edgar. Tribal Nation:The Making of Soviet Turkmenistan www.springerlink.com/mdex/C51V44Q2T07J5203.pdf

ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԽՄԲԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ

Անատոլիայի բարբառներն ըստ իրենց ձևաբանական, հնչյունաբանական և շարահյուսական առանձնահատկությունների բաժանվում են երեք գլխավոր խմբի՝ արևելյան, արևմտյան և հյուսիս-արևելյան:

Արևելյան բարբառային շրջանը հյուսիս-արևելքում ընդգրկում է Արդվինի կենտրոնը, Շավշատը, Արդանուչը և Յուսուֆելիին: Սահմանագիծն անցնում է Ռիզեի և Տրապիզոնի հարավից: Ռիզեի և էրգրումի միջև եղած վարչական սահմանը միևնույն ժամանակ նաև այս բարբառային շրջանի հյուսիսային սահմանն է[1]: Սահմանագիծն էրզինջանի, Թունջելիի և էլյուզըղի արևմուտքով անցնում է Սալաթիայի և Ադըյամանի արևելք և, դուրս թողնելով Ուրֆայի Բիրեջիք և Հալֆեթի իլչեները, հասնում է մինչև Սիրիա:

Շրջանի բարբառային առանձնահատկություններն արևելքում և հարավում քաղաքական սահմանները կտրում-անցնում ու արևելքում ադրբեջաներենը, հարավում և հարավ-արևելքում Իրաքի թուրքմենական բարբառներն են միավորում: Հարավում Ուրֆան արևելյան բարբառային շրջանը և Իրաքի թուրքմենական բարբառները կապողի դերում է: Արևելքում Թուզլուջա. Իգդիր, Արալըք իլչեների, Արփաչայում և մասամբ Կարս կենտրոնում առկա Կարսի ադրբեջանցիների, թերեքեմեների բարբառները, ինչպես նաև մեծ ու փոքր բազմաթիվ բարբառներ են մտնում այս շրջանի մեջ[2]:

Ժամանակի ընթացքում այս վայրերում հաստատված որոշ հանրույթներ, որպեսզի չձուլվեն տեղացի ժողովրդի հետ, պահպանել են իրենց բարբառների առանձնահատկությունները մինչև մեր օրերը: Այսպես, Կարսի Հանաք իլչեում ապրող ալեվի թուրքմենների բարբառն իր առանձնահատկություններով նման չէ ո՛չ Կարսի տեղական բարբառին, ո՛չ էլ Կարսի ադրբեջանցիների և թերեքեմեների բարբառներին: Այն միջին անատոլիական թուրքմենական բարբառների յուրահատկություններն ունի[3]:

Կարսի Չըլդըր, Աուսուզ, Աելիմ իլչեներում և Կարս կենտրոնին կապված գյուղերում ապրող թերեքեմեների, Թուզլուջա, Իգդիր, Արալըք իլչեներում և Արփաչայում ու Կարս կենտրոնին կապված գյուղերում ապրող ադրբեջանցիների բարբառային առանձնահատկությունները որոշ տարբերություններ են դրսևորում արևելյան խմբին բնորոշ առանձնահատկություններից[4]:

Հյուսիս-արևելյան և արևմտյան բարբառային շրջանների հետ սահմանամերձ բնակավայրերում ևս նկատում ենք շրջանի բնորոշ առանձնահատկությունների թուլանալը:

Չպետք է մոռանալ նաև գրական լեզվի ազդեցության մասին: Սակայն այս ամենով հանդերձ, արևելյան բարբառային շրջանի հիմնական խմբերն ու ենթախմբերը հետևյալն են[5]:

Հիմնական խմբեր	Ենթախմբեր
1-ին խումբ Աղրըի, Վանի, Մուշի, Բիթլիսի, Բինգյոլի, Սիիրթի, Դիարբեքիրի, Մարդինի, Հաքքյարի, Ուրֆայի, (Բիրեջիքի, բացի Հալֆեթիից), Փալուի, Քարաքոչանի (էլյազըղի) բարբառներ	1. Աղրի[6], Մանազկերտի (Մուշի) բարբառներ 2. Մուշի, Բիթլիս[7] կենտրոնի բարբառներ 3. Խլաթի (Ախլաթ), Արծկեի (թրք.Ադիլջևազ"),Բուլանըքի" (Մուշի), Վանի բարբառներ 4. Դիարբեքիրի բարբառ 5. Փալուի, Քարաքոչանի (էլյազըղի),Բինգյոլկենտրոնի, Քարլրօվայի, Սիիրթի բարբառներ
2-րդ խումբ Կարսի (Արդահանի, բացի Փոսոֆը), էրզրում կենտրոնի, Աշքալեի, Օվաջըքի, Հարմանի, Փասինլերի, Խորասանի, Խնուսի (Հընըս), Թեքմանի, Քարայազըի, էրզինջան կենտրոնի, Թերջանի, Չայըրլըի, Քեմահի, Ռեֆահիյեի, Գյումուշհանեի բարբառներ	1. Կարսի տեղական բարբառ 2. էրզրում կենտրոնի,Աշքալեի[10], Օվաջըքի, Նարմանի բարբառներ (Վերին Քարասու) 3. Փասինլերի,Խորասանի,Խնուսի,Թեքմանի,Քարայազըի (Վերին Արաքս) և Թերջանի բարբառներ 4. Բաբերդի(թրք.Բայբուրթ[11]), Իսպիրի (բացի Հանութի խումբը),էրզինջանիկենտրոնի, Չայըրլըի, Թերջանի (մի մասը) բարբառներ 5. Գյումուշհանեի բարբառը 6. Ռեֆահիյեի, Քեմահի բարբառը 7. Կարսի ադրբեջանցիների և թերեքեմեների բարբառը
3-րդ խումբ Արդահանի, Փոսոֆի (Կարս), Արդվինի կենտրոնի, Շավշատի, Յուսուֆելիի, Արդանուչի (Արդվինի), Օլթուի, Թորթումի, Օլուրի, Շենքայայի, Իսպիրի (էրզրում) բարբառները:	1. Փոսոֆի, Արդվինի[12] կենտրոնի, Շավշատի, Արդանուչի[13], Յուսուֆելիի բարբառներ 2. Արդահանի[14] Օլուրի, Օլթուի, Շենքայայի, Իսպիրի (Հանութ խումբը), Թորթումի (էրզրում) բարբառներ
4-րդ խումբ Քեմալիյեի, Իլիչի (էրզինջան), էլյազըղ կենտրոնի, Քերանի, Բասքիլի, Աղընի, Հարվուրի (էլյազըղի), Թունջելիի բարբառները:	1. Քեմալիյեի,Իլիչի,Աղընի[15] բարբառներ 2. Թունջելի կենտրոնի, Հոզաթի, Մազգիրթի, Փերթեքի բարբառներ 3. Հարվուրի բարբառ 4. էլյազըղ կենտրոնի, Քեբանի և Բասքիլի բարբառներ

Հնչյունափոխությունների տարբերակող առանձնահատկություններ

Արևելյան խմբի բարբառների մի մասում տարբեր պատճառներով առաջացող ձայնավորների քմայնացումը խախտում է ետնաքմայնացում-թուլացում ներդաշնակությունը:

Ետնաքմքային բաղաձայնների ազդեցությամբ առաջացող ձայնավորների քմայնացումներն ավելի հաճախ են հանդիպում շրջանի հարավում գտնվող Բինգյոլի, Բիթլիս կենտրոնի, Դիարբեքիրի, էլյազըղի, Մուշի, Ուրֆայի բարբառներում[16]: Օրինակ՝ gelduh, evlenmah, gidah, gidacahlar, edacahti, gezmağa, beklemağa, gelecah:

Աղրըի բարբառներում նկատվող անցյալ ժամանակի հոգնակի թվի 1-ին դեմքի խոնարհման ժամանակ, եթե նույնիսկ ձայնավորի քմայնացման դեպքեր հանդիպում էլ են, աներդաշնակությունն այլ բարբառների հետ համեմատած քիչ է. bindıh, verdıh:

Խլաթի (թրք. Ահլաթ) և Արծկեի (թրք. Ադիլջևազ) բարբառը, Բիթլիսի կենտրոնի բարբառի հետ համեմատած, ավելի ներդաշնակ է[17]:

Արդվինի կենտրոնի, Յուսուֆելիի, Շավշատի, Արդանուշի բարբառներում և Գյոլեում, Արդահան-Փոսոֆի տեղական բարբառում նման քմայնացումները շատ են[18]: Օրինակ՝ bekmezluh, tokeruh, sezmah, deduğumdan, binduh, getirduh, düşduğu, gedah:

Ձայնավորի քմայնացում նկատվում է նաև Փասինլերի, Խորասանի, Խնուսի, Թեքմանի, Քարայազըի, Օլթուի, Օլուրի, Շենքայայի, Թորթումի (էրզրում), Քեմահի, Ռեֆահիյեի (էրզինջանի), Մազգիրթի, Հուլաթի (Թունջելիի) բարբառներում. geldıh, geldoh, leşberlıh, diyecayıh, gelah, kesduk, girdih, ölecağam:

Էրզրում կենտրոնի, Աշքալեի, Օվաջըքի, Նարմանի և Իսպիրի, էրզինջան կենտրոնի, Քեմալիյեի, Իլիշի, Թերջանի, Ձայըրլըի բարբառներում, Հարփութի (էլյազըղ), Թունջելի կենտրոնի և Գյումուշհանեի բարբառներում այդ տեսակ աներդաշնակությունները քիչ են: Թորուլի բարբառում, ինչպես նաև Հյուսիսարևելյան խմբի բարբառներում, տեղ-տեղ վերջածանցի ձայնավորի մեջ քմայնացումներ են նկատվում (gelmezuk)[19]:

Այս աներդաշնակությունը շրջանի սահմաններից դուրս ձգվում է մինչև Հալֆեթիի, Բիրեջիքի (Ուրֆա), Ադըյամանի, Գազիանթեփի բարբառները: Հին անատոլիական թուրքերենում շրթնային ձայնավոր կրող վերջածանցներն այսօր էլ որոշ բարբառներում իրենց շրթնայնությունը պահպանել են: Երևույթը հաճախ հանդիպում է Արդվինի կենտրոնի, Շավշատի, Արդանուշի, Յուսուֆելիի բարբառներում, Արդահան-Փոսոֆի (Կարս) տեղական բարբառում, Իսպիրի, Գյումուշհանեի, Օլթուի, Օլուրի, Շենքայայի, Թորթումի, էրզինջան կենտրոնի, Թերջանի, Ձայըրլըի բարբառներում և Հարփութի (էլյազըղ) բարբառում[20]: Օրինակ՝ edarsuz, binsun, zamanun, çıhdum, benzaduğum, duzeruh, yedürmedi, bizdedür, açıh, ğarışuh:

Քեմահի, Ռեֆահիյեի, Քեմալիյեի, Իլիչի (էրզինջան) բարբառներում հայտնի որոշ ածանցների ձայնավորները շրթնային են. bişdük, getdük, alursız, biçarük:

Թունջելի կենտրոնում, Չեմիշքեզեքի, Փերթեքի, Փալուի և մասամբ էլ Բասքիլի, Աղընի բարբառներում ձայնավորի շրթնայնացումներ են նկատվում: Մազգիրթի (Թունջելի) բարբառում հոգնակի 1-ին դեմքի և անցյալ ժամանակի ածանցը շրթնային է. alurum, aluruh, seveceksuz, sevdügüm, evüm, gaşuh. sevindürdi, yendürdü.

4-րդ խմբի բարբառներից Բիթլիսի, Մուշի և Բինգյոլ կենտրոնի բարբառներում միայն հոգնակի թվի 1-ին դեմքի և անցյալ ժամանակի ածանցն է շրթնային ձայնավորով, ինչպես՝ gelduh, verduh, gelmişoh, usanduh:

Շրթնային բաղաձայնին հաջորդող ոչ շրթնային-նեղ ձայնավորը հնչյունափոխվում է շրթնային-նեղ ձայնավորի:

Այսօրվա գրական թուրքերենի "yağmur, yavuz, kavuşmak" և նման բառերում առկա շրթնայնացման երևույթը սկսվել է դեռևս հին թուրքերենում 'Divan-ü Lüğat-ıt-Türk"-ում նման բառերը հիմնականում շրթնային ձայնավորով են[21]:

Նման բառերի ոչ շրթնային-նեղ ձայնավորով ձևերը ավելի շատ հանդիպում են 1-ին, մասամբ 2-րդ և 4-րդ խմբերի բարբառներում (Բինգյոլի, Դիարբեքիրի, Քարաքոչանի, Քեմալիյեի, Իլիչի (էրզինջան), էրզրումի, Կարսի տեղական բարբառում, Մանազկերտի (Մուշ), Ուրֆայի, Մազգիրթի (Թունջելի), բարբառներում[22]: Այլ բարբառներում նման բառերը շրթնային ձայնավորով են. yağmır, çavış, nâmıs, çamırdır, ğavır, yagmır, ğarpız, armıt, hamır:

Արդահան-Փոսոֆի տեղական բարբառում և Կարսի ադրբեջանցիների ու թերեքեմեների բարբառներում, Շավշատի, Արդանուչի, Յուսուֆելիի, Օլթուի, Թորթումի, Իսպիրի, Գյումուշհանեի բարբառներում այս բառերը գրական լեզվի նման շրթնային ձայնավորով են. çamur, hamuri, çawuşe, tauh, namussuzum, dawulçilardan, davul, tavuhlarını, ğovuşdilar, tavuhlar, gavur, tabur, davullu:

Վանի, Բիթլիս կենտրոնի, Խլաթի (թրք. Ահլաթ), բարբառներում նույնպես նման բառերը շրթնային ձայնավորով են. sabun, daul, ğavun, davullar, avuç, çavuş, tavoh:

Երկու ձայնավորի միջև և վանկի վերջում գտնվող տոնայնացավածպայթական, ետնաքմքային "g" բաղաձայնը Անատոլիայի բարբառների մեծ մասում ձայնեղացել է: Շրջանի հարավային բարբառներում այս բաղաձայնը հիմնականում պահպանվում է: Այս բաղաձայնը ձայնեղ ետնաքմքային "ğ" բաղաձայնից տարբերվում է: Այն պահպանվել է 1-ին խմբի (Աղրըղի, Մուշի, Վանի, Բինգյոլի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Ուրֆայի, Սիիրթի) և մասամբ էլ 4-րդ խմբի (էյազըղի և Թունջելի-Յոզգաթի) բարբառներում կամ խորը քիմքային դառնալով՝ ձայնեղացել է[23]: Doğumliyim, dogri, oldığını, bulduğunu, kırmağa, sevmagi, çağri, gittığım, bağladi.

Իսկ 3-րդ խմբի Արդվինի բարբառում երկու ձայնավորի միջև և վանկի վերջում տարածված կերպով նկատվող միջնաքմքային "ġ" բաղաձայնը ետնաքմքային "ğ" բաղաձայնից տարբերվում է[27]: Օրինակ՝ erigun, tabaga, dıgun:

"ğ" հետնաքմային բաղաձայնի նման կիրառությունը նկատվում է նաև շրջանի սահմաններից դուրս գտնվող Ադըյամանի և Գազիանթեփի բարբառներում:

Ոչ տոնային, շնչեղ, պայթական հետնաքմքային "k̲" բաղաձայնը արևելյան խմբի բարբառների մեծամասնության մեջ բառասկզբում տոնայնանում, դառնում է "g": 1-ին խմբի (Աղրըի, Բինգյոլի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Էլյազըղի, Մուշի, Սիիրթի, Ուրֆայի Վանի) բարբառներում այն պահպանվում է, նույնիսկ արտաբերման կետը տեղափոխվում է հետին քիմքից խորքային քիմք. k̲ardaşlari, k̲api, kapısı, kari, kazu̲h, koyınǧı, kuru, k̲utigidir:

Խորքային քիմքում առաջացող բաղաձայնը այս բարբառներում բառամիջում նույնպես պահպանվում է. dokuz, yokuşunda, tokat, okula:

Բառասկզբում "k̲" բաղաձայնը պահպանող բարբառներում տեղ-տեղ հանդիպում ենք k̲>g_փոփոխությանը: Վանում այս երևույթը շատ տարածված է. ġuşe̲h, ġırǧınlıh, gazdıǧı, gızi, ġoydilar, ġavuşam, gızını, ġurban, ġız, ġahir:

'K̲' բաղաձայնն արևելյան խմբի բարբառների այլ ենթախմբերում բառասկզբում տոնայնանում է. gari, ġuzi, ġuyru̲h, gona̲h, gızı, ġuzu, galmışı̲h, ġurtulmiş:

Աղընի (Էլյազըղ) բարբառում "g" բաղաձայնը միջնաքմքային բաղաձայն է[28]: Այն էրզրումի բարբառում նույնպես բարակ ձայնավորի ազդեցությամբ փոխվում, դառնում է միջնաքմքային, ինչպես օրինակ "ġendil, ġiymet, ġerib" բառերում է[28]:

"H̲" բաղաձայնը պայթական, ոչ տոնային, առաջնաքմքային "k" բաղաձայնի ձայնեղացման արդյունքում առաջացող հնչյուն է: Նկատվում է 2-րդ խմբի (Կարսի, էրզրումի, Գյումուշհանեի, Քեմահի), մասամբ էլ 1-ին (Աղրըի, Մուշի, Վանի, Բիթլիսի) և 3-րդ (Կարսի, էրզրումի) խմբի բարբառներում:

Արդվինի Յուսուֆելի իլչեի Թորթումին մոտիկ գյուղերում նույնպես հանդիպում ենք "h̲" բաղաձայնին: Շրջանի արևելքից դեպի արևմուտք գնալով՝ "h̲" բաղաձայնը կորում է. tõh̲dük, etmeh, çıçeh, bõlüh̲, bõreh̲, çehmece, seh̲sen, ehmeh, gõh̲, beh̲le-, çeh̲diler, etmeh̲:

Իսպիրի (էրզրում) բարբառում բառի և վանկի վերջում "k" բաղաձայնը ձայնեղանալով դառնում է "kh". Geldükh, gelinnukh[27]:

Քեմահի (էրզինջան) բարբառում նույպես նկատվում է k>h փոփոխությունը. kehlik, kõpeh̲ler[28]:

Այս բաղաձայնն էրզինջանի այլ բարբառներում հազվադեպ է լսվում: Շրջանի հարավային որոշ բարբառներում նկատվում է արաբերենի ու պարսկերենի ազդեցությունը որոշ ձայնավորների ու բաղաձայնների վրա:

Օրինակ, "k" հնչյունի խորքային քիմքում արտաբերման մեջ հավանաբար արաբերենի ու պարսկերենի ազդեցությունը կա: Արաբերենի "ع" բաղաձայնը նույնպես շատ հաճախ պարզորոշ լսվում է այս բարբառներում: Թուրքի կոկորդին չվարժված այս հնչունին այլ բարբառներում չես հանդիպի: Ստորև բերվող օրինակները վերցվել են 1-ին խմբում տեղ գտած Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Մուշի, Սիիրթի և Ուրֆայի բարբառներից[29]. ma·vını, y'aşe, ba·zisi, 'ålim, 'åşık, ·asker, 'oyne...

Այս բաղաձայնը լսվում է նաև շրջանից դուրս՝ Գազիանթեփի և Ադըյամանի բարբառում:

Շրթնային, ատամնա-շրթնային բաղաձայնների կողքին "a, e" ձայնավորների շրթնայնացման մեջ էլ այս լեզուների ազդեցությունը կա: Փոփոխության ընթացքում "e" ձայնավորը դեպի լեզվի հետին մաս քաշվելով՝ մի քիչ քմայնանում է: Այս փոփոխությունը նկատվում է 1-ին խմբի Բինգյոլի, Բիթլիսի, Սիիրթի, Վանի բարբառներում. evlede, nåmıs, tåm, devåm, helvåyi, vår, mevsimi, ve:

4-րդ խմբի Բասքիլի բարբառում նույնպես նկատվում է շրթնային և ատամնա-շրթնային բաղաձայնների կողքին ոչ շրթնային-լայն ձայնավորների շրթնայնացում. vար, Bцskil[30]:

Արևելյան խմբի բարբառների մեծ մասում եզակի թվի 1-ին և 2-րդ դեմքերի ստորոգման վերջածանցները, ինչպես հին անատոլիական թուրքերենում, -am/-em, san/sen է՞': 1-ին խմբի բարբառներում (Աղրը, Բինգյոլ, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Մուշ, Ուրֆա, Վան, Փալու) ածանցների այս կառուցվածքը ներդաշնակ է ու ճիշտ. kahmamışam, görmişsen, vurersen, hazırem, otirirram, doğasan, yapmışsan, sevmişem, güzelem...

Ածանցը 2-րդ խմբի էրզինջան կենտրոնի, Թերջանի, Չայըրլըի բարբառներում լայն ձայնավորով է. Քեմահի, Ռեֆահիյեի բարբառներում 1-ին դեմքի վերջածանցի ձայնավորը փակ է դառնում, 2-րդ դեմքում՝ նեղանում: Նույն խմբի Գյումուշհանեի բարբառներում (բացի Թորուլը, մասամբ էլ Շիրանն ու Քելքիթը) վերջածանցի ձայնավորը լայն է. yaparam, ölürem, baharsan, isdirem, gederem, güvenirem, bağırıysen:

Կարսի և Արդահան-Փոսոֆի տեղական բարբառում և Հանաքի թուրքմենների բարբառում նեղ ձայնավորով հանդես եկող այս ածանցները Կարսի ադրբեջանցիների և թերեքեմեների բարբառում լայն ձայնավորով է[32]: Օրինակ՝ gızmam, ağardıpsan, vurajahsan, bilmirem, ağliram:

Օլուրի, Օլթուի, Շենքայայի, Թորթումի և Իսպիրի բարբառներում (բացի Թորթումի տեղական բարբառը և Իսպիրի Բարհալ և Նորգյաի բարբառային խումբը) ստորոգման վերջածանցը նեղ ձայնավորով է, էրզրումի բարբառում՝ լայն[33]: Օրինակ՝ alırem, gelirem, alırsan, gelirsen:

3-րդ խմբի Արդվինի կենտրոնի, Շավշատի, Արդանուչի, Յուսուֆելիի բարբառներում ստորոգման վերջածանցները հիմնականում նեղ ձայնավորով են:

4-րդ խմբի բարբառներում ածանցի ձայնավորը նեղ է:

Արևելյան խմբի բարբառներում ներկա ժամանակի ածանցները կառուցվածքային տեսանկյունից բազմազանություն են ցույց տալիս: Այս բարբառային շրջանի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում –yer/-yir/-yr ձևերով հանդիպող ներկա ժամանակի ածանցը հարավ իջնելուն զուգընթաց եղանակելով, ընկնելով կամ երկարելով՝ կառուցվածքը փոխում է:

-yer/-yir/-yr ձևերը օգտագործվում են 2-րդ խմբի Քեմահի, Թերջանի, Չայըրլըի (էրզինջան) բարբառներում, 3-րդ խմբի Արդվինի կենտրոնի, Շավշատի, Յուսուֆելիի, Արդանուչի, Օլթուի, Իսպիրի (Հանութ խումբը) և Շենքայա-Օլուրի թուրքմենական բարբառներում, Կարսի Արդահան-Փոսոֆի տեղական բարբառներում և մասամբ Կարսի տեղական բարբառում՝. ediyer, goriyir, oyniyir, çaliyer:

Ավելի կոնկրետ ներկայացնենք ամեն խմբին բնորոշ առանձնահատկությունները.

1-ին խմոի բարբառներ

1. Չայնավորների քմայնացումը պատճառ է դառնում ետնաքմայնացում-թուլացում աններդաշնայության (geldıh, benim):
2. "ğ/g" բաղաձայնը երկու ձայնավորի միջև և վանկի վերջում պահպանվում է (bagladı, ağır):
3. "k/k" բաղաձայնը բառասկզբում պահպանվում է (kapi):
4. Զգացվում է արաբերենի ու պարսկերենի ազդեցությունը ձայնավորների ու բաղաձայնների վրա ('ayını, vâr, kapi):
5. 1-ին և 2-րդ դեմքի ստորոգման վերջածանցները լայն ձայնավորով են (gelirem, gelmişsen):
6. Պատմողական անցյալ ժամանակի ածանցը (բացի Ուրֆայի բարբառը) մեկ ձև ունի (görmiş):

2-րդ խմոի բարբառներում

1. Ետնաքմայնացում-թուլացում և ապաշրթնայնացում-շրթնայնացում աններդաշնակությունն այլ խմբերի համեմատ ավելի քիչ է:
2. Ետնալեզվային "ğ" բաղաձայնը երկու ձայնավորի միջև ձայնեղացել է (bağırdı):
3. Բառասկզբում տեղի է ունեցել "k>ğ" փոփոխությունը (ğapi):
4. Այս խմբում, որոշ բացառություններով, հաճախ հանդիպում է "k>h" փոփոխությունը (çehdi):
5. Եզակի թվի 1-ին և 2-րդ դեմքերի ստորոգման վերջածանցները սովորաբար լայն ձայնավորով են (gelmişem):
6. Ընդարձակ ներկա ժամանակի ժխտական խոնարհման եզակի և հոգնակի թվերի 1-ին դեմքերը գրական լեզվից տարբերվելով "-maz/-mez" ածանցով են արտահայտվում (sormazıh):

3-րդ խմբի բարբառներում

1. Հետնաքմքային բաղաձայնների կողքին առաջացող ձայնավորների քմայնացումը խախտում է ետնաքմայնացում-թուլացում ներդաշնակությունը, իսկ ձայնավորի շրթնայնացումը՝ ապաշրթնայնացում-շրթնայնացում ներդաշնակությունը:

2. Առաջին վանկից դուրս շրթնային բաղաձայնների կողքին գտնվող ձայնավորները շրթնային են (çamur):
3. Եզակի թվի 1-ին և 2-րդ դեմքերի ստորոգման վերջածանցները նեղ ձայնավորով են (gelmişim, gelmişsin) :
4. Որպես ներկա ժամանակի ածանցներ օգտագործվում են "-yèr/-yir"-ը (gelıyir, geliyer):
5. Պատմողական անցյալ ժամանակի ածանցը մեկ ձև ունի (olmiş):
6. Ընդարձակ ներկա ժամանակի ժխտական խոնարհման եզակիև հոգնակի թվերի 1-ին դեմքերը "-maz/-mez" ածանցներով են կազմվում (almazıh, almazım):

4-րդ խմբի բարբառներում

1. Տարածված է ետնաքմայնացում-թուլացում և մասամբ էլ ապաշրթնայնացում-շրթնայնացում աններդաշնակությունը (keserıh, bışdük):
2. 1-ին և 2-րդ դեմքերի եզակի թվի ստորոգման վերջածանցները նեղ ձայնավորով են (gelmişim, gelmişsin):

Այսպիսով Անատոլիայի բարբառների դասակարգման մեջ հիմնական չափանիշներ համարվող ձայնավորների ներդաշնակությունները և աններդաշնակությունները, ներկա ժամանակի և դիմային վերջածանցների հնչյունափոխությունները մանրամասն քննարկեցինք այս հոդվածում և եկանք այն եզրակացության, որ արևելյան խմբի բարբառները շատ մեծ ազդեցություն են կրել ադրբեջաներենից:

Ադրբեջանական բարբառների հարավային և արևմտյան խմբում տեղ գտած Նախիջևանի, Օրդուբադի, Ղազախի, Այրումի, Բորչալուի բարբառների և արևմտյան խմբի բարբառների միջև մի շարք տեսանկյուններից ընդհանրություններ կան. դիմային վերջածանցները, ներկա ժամանակի վերջածանցները, b-/m- փոփոխությունը, ձայնավորների թուլացումը և այլն:

Այժմ նշենք այն հիմնական առանձնահատկությունները, որոնց մի մասով արևելյան խմբի բարբառներն առանձնանում են հյուսիս-արևելյան խմբի բարբառներից, մյուս մասով էլ արևմտյան խմբից.

1. Փոխառյալ բառերի երկար ձայնավորները այս բարբառներում կարճանում են (çare):
2. Փոխառյալ բառերի հնչյունական կառուցվածքը հետադարձ առնմանության ճանապարհով փոփոխվում է (Ehmed): Միավանկ բառերի ձայնավորը որոշ բաղաձայների ազդեցությամբ բարակում է (ġelb):
3. Բազմավանկ բառերի վերջում եղած ı, u, Ɵ ձայնավորները փոխարինվում են i-ով (gözi):
4. h բաղաձայնը շատ բնորոշ է այս բարբառներին (aldıh):
5. r բաղաձայնը փոխվել է կամ դուրս ընկել (aldın, baa):
6. Առաջնաքմքային g բաղաձայնը երկու ձայնավորի միջև և վանկի վերջում պահպանվում է (döger):

7. Հայտնի որոշ բառերում առաջին y հնչյունը ընկել է (igit):
8 Հատկապես թվականների մեջ պայթական բաղաձայնները կրկնապատկվում են (yeddi):
9. g-r, p-r բաղաձայնների միջև դրափոխության երևույթը այս բարբառներում տարածված է (dorğu, torpaḫ):
10. Անունից անուն կազմող –çı բառակազմական ածանցի տոնայնացված ձևը այս բարբառներում չի նկատվում (yolçi):
11. Եզակի թվի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ դեմքերի անձնական դերանունների տրական հոլովը baan, sahan, oğan է:
12. Öyle, böyle բառերը ele, bele ձևով իրենց կառուցվածքը փոխել են:
13. Հոգնակի թվի 2-րդ դեմքի ստորոգման վերջածանցը -sız / siz է (gelesiz):
14. Հոգնակի թվի 2-րդ դեմքի պատկանելիության ածանցը և դիմային վերջածանցը -z է (geldiz, babaz):
15. Ներկա ժամանակի ածանցի ձայնավորը նեղ է (geliy, gelir, geli):
16. Ըղձական/հրամայական եղանակի եզակի թվի 1-ին դեմքի ածանցը վանկի ընկնելու հետևանքով կառուցվածքը փոխել է (söylim): Այս վերջածանցը շատ քիչ է օգտագործվում:
17. Ըղձական եղանակի ածանցն է –a/-e-ն, որը բոլոր դեմքերում աշխույժ կերպով օգտագործվում է (gelem, gelesiz):
18. Էրզրումի, Վանի, Մուշի, Աղբրի, Դիարբեքիրի, Ուրֆայի բարբառներում հետաքրքիր է եղանակային և դիմային վերջածանցների հերթականությունը. sorarsamse, bırahırsınsa, baciysahsa ..
19. Ի տարբերություն գրական լեզվի, որտեղ հարցական նախադասությունները կազմվում են հարցական մասնիկների, դերանունների, կապերի, ածականների և մակբայների միջոցով, արևելյան խմբի բարբառներում նախադասությանը հարցական իմաստ է տրվում առանց այս ածանցների ու կապերի, հիմնականում՝ վերջին վանկի վրա դրված շեշտով: Այս յուրահատկությունը առանձնացնում է արևելյան խմբի բարբառները մյուս բարբառներից. Yalnız geldin? İyisiz? Sütın hepsini dokecahsın? Beyándın bizim dügúni? Sen delisīn, serserisin? Sen yoğurt yersen? :

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Turgut Günay, Rize Ili Ağızları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s. 26
2. A.B. Ercilasun, Doğu Anadolunun Ağızlarının Sınıflandırılması, s. 221
3. A.B. Ercilasun, Kars Ili Ağızları, G.Ü. Yayınları, Ankara, 1983, s. 35-40
4. Տե՛ս վերոհիշյալ աղբյուրը, էջ 41-46
5. Leyla Karahan, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 96
6. Աղրի- բնակավայր Արմ. Հայաստանում, Ալաշկերտի շրջանում, Թ.Խ.Հակոբյան, Ստ.Տ. Մելիք-Բախշյան, «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», Երևան, 1986, հ.1, էջ 199
7. Բիթլիս- (Բաղեշ, Սալնածոր)-քաղաք Արմ. Հայաստանում, Վանա լճի հվ.-արմ կողմում, լճափից 18-20 կմ հեռավորությամբ, տե՛ս նույն աղբյուրը, էջ 685

8. Աղըլջևազ- գավառ (սանջակ) Արմ. Հայաստանում, Վանի նահանգում: Տարածվում էր Վանա լճի հս.-արմ կողմում՝ Մանազկերտ, Արճեշ և Խլաթ քաղաքների միջև, կենտրոն ունենալով Արծկե (Աղըլջևագ-թրք. աղավաղված ձևն է) քաղաքը, գտնվում է լճի ափին, տե՛ս նույն աղբյուրը, էջ 33
9. Բուլանըղ-գավառակ Արմ. Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգի Մուշ գավառում, նրա հս.-արլ. կողմում: Տարածքով հիմնականում համապատասխանում է պատնշմական Խոռխոռունիք գավառին, տե՛ս նույն աղբյուրը, էջ 749
10. Աշկալե- գյուղ Արմ. Հայաստանում, Էրզրումի նահանգի Բայազեդ գավառի Ալաշկերտ գավառակում, տե՛ս նույն աղբյուրը, էջ 292
63. Բաբերդ (Բայբուրդ)- գավառ Արմ. Հայաստանում, Էրզրումի նահանգում, վերջինիս հս-արմ մասում, Ճորոխ գետի վերին հոսանքի շրջանում: Հյուսիսից սահմանակից է Խաղտյաց լեռներին, արևմուտքից՝ Տրապիզոնի նահանգին, հարավից՝ Էրզրումի, արևելքից՝ Ապերի գավառներին, կենտրոնը Բաբերդ քաղաքան է, տե՛ս նույն աղբյուրը, էջ 526
11. Արդվին- քաղաք (ավան, գյուղ), Բաթումի մարզի Արդվինի օկրուգում, այս օկրուգի, իսկ ապա համանուն գավառի կենտրոնը, Ճորոխի ծախ ափին: Հնում մտնում էր Եգր (Եգերք) աշխարհի Նիգալ գավառի մեջ: Այժմ Թուրքիայի Արդվին նահանգի կենտրոնն է, տե՛ս նույն աղբյուրը, էջ 416
12. Արդանուչ- քաղաք (գյուղ, ավան, բերդաքաղաք, գյուղաքաղաք), Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Կղարջք գավառում, տե՛ս նույն աղբյուրը, էջ 412
13. Արդահանն- բնակավայր Արմ. Հայաստանում, Դիարբեքիրի նահանգի Արղանամադենի գավառում: Գտնվում է Բալուից հվ-արմ, Տիգրիսի ձախակողմյան վտակներից մեկի ափին, տե՛ս նույն աղբյուրը, էջ 409
14. Աղըն- գյուղ Արմ. Հայստանում, Խարբերդի նահանգի Դերսիմի գավառում, Արաբկիրի շրջանում (Վաղավեր), տե՛ս նույն աղբյուրը, էջ 174
15. Sadettin Buluç, Kerkük Hoyrat ve Manilerinde Ağız Özellikleri, TDK 1966, Ankara, s. 112
16. Hamza Zülfikar, Van gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri, TDK Yayınları, Ankara, 1978, s. 310
17. Ahmet B. Ercilasun, Kars İli Ağızları, G.Ü. Yayınları, Ankara, 1983, s. 69
18. Sabri Özcan San, Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990, s 232
19. Azerbaycan Dilinin Nahcıvan Grubu Dialekt ve Şiveleri, Baku, 1962, s. 32-34
20. Besim Atalay, Divanü Lügat-it-Türk, TDK Yayınları, Ankara, 1986 (2.baskı), s. 36, 283, 729
21. M.Şireliev, Azerbaycan Dili Dialektlerinin Türk Dili Dialektkeri ile Mukayiseli Öylcnilmesi, Ankara, 1960, s. 196
22. Sadettin Buluç, Kerkük Hoyrat ve Manilerinde Ağız Özellikleri, TDK 1966, Ankara, s. 112
23. Turgut Acar, Artvin ve Yöresi Ağızları, A.Ü. Doktora Tezi, Erzurum, 1972, s. 201
24. Ahmet Buran, Kaban,Baskil ve Yöresi Ağızları, Elazığ, 1986, s. 81
25. Efrasiyap Gemalmaz, Erzurum İli Ağızları, A.Ü Yayınları, Erzurum, 1978, s. 164
26. Տես վերոհիշյալ աղբյուրը, էջ 189
27. Mukim Sağır, Erzincan İli Ağızları, Erzurum, 1987, c.1., s. 86
28. Տե՛ս S.Buluջ-ի նշված աշխատությունը, էջ 113
29. Ahmet Buran, Keban,Baskil ve AğmYöresi Ağızları, Elazığ, 1986. s. 31
30. Faruk K. Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesi, J.Ü. Yayınları, İstanbul, 1981, s. 110
31. Muharrem Ergin, Azeri Türkçesi, J.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 125
32. Ahmet B. Ercilasun, Kars İli Ağızları, G.Ü. Yayınları, Ankara, 1983, s. 91

ՍԻՐԱՆՈՒՀԻ ԳԱԼՇՈՅԱՆ

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՋՄ ԲԱՌԱԲԱՐԴՈՒՄՆԵՐԸ ՅԱՇԱՐ ՔԵՄԱԼԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Ժամանակակից թուրք գրող Յաշար Քեմալի (ծնվ. 1923-)[1] ստեղծագործություններին բնորոշ են ինքնատիպ, թուրքերենին հատուկ լեզվամտածողությունը, բառաստեղծման յուրօրինակ միջոցները, բառապաշարն ու ոճը. Յ. Քեմալը հաճախ հանդես է գալիս որպես բառաստեղծ, նրա լեզվում մեծ տեղ են գրավում ժողովրդախոսակցական, բարբառային ձևերը, որոնք գրողի գրչի տակ բառակազմական նոր կաղապարներով են ի հայտ գալիս: Յ. Քեմալի ստեղծագործությունների ժանրային առանձնահատկությամբ է պայմանավորված լեզվական հին և նոր միջոցների կիրառումը: Արանով էլ առանձնանում է գրողի ստեղծագործությունների լեզվաոճական յուրահատկությունը. հեղինակը, հատկապես, օգտագործում է հարադիր, կրկնավոր, կցական բարդությունները:

Սույն հոդվածում նպատակ ունենք զուգադրական մեթոդի կիրառմամբ քննել ժամանակակից թուրք գրող Յ. Քեմալի ստեղծագործություններում առկա բառաբարդումները՝ վեր հանելով դրանց բառիյուսական եղանակներն ու կաղապարածների առանձնահատկությունները, հայերենի հետ ունեցած նմանություններն ու տարբերությունները:

Յուրաքանչյուր լեզու իր պատմական զարգացման ընթացքում ստեղծում է բառեր կազմելու իր յուրօրինակ միջոցները, բառակազմական միավորների համակցություններում հանդես եկող ձևաբանական ու հնչյունաբանական զանազան կարգի օրինաչափությունները, բառերի կազմության հետ կապված քերականական իրողությունները: Առհասարակ բառակազմական կաղապարները գործում են լեզվի որոշակի փուլերում՝ տվյալ լեզվավիճակում: Դրա հետ մեկտեղ պատմականորեն ժառանգվող բառապաշարի շերտի հետ, լեզվի զարգացման ամեն մի փուլում պահպանվում են նախորդ փուլերի բառակազմական համակարգերի իրողությունները՝ առավել կամ պակաս կենսունակությամբ և, կամ իսպառ վերանում են բառակազմական միավորները՝ երևան բերելով նորերը:

Հայ լեզվաբան Գ. Սևակը այդպես է գրում. լեզվական նման ձևի դրսևորումները մարդիկ ձեռք են բերել զարգացման համեմատաբար բարձր շրջանում և աստիճանաբար կատարելագործել ու հարստացրել են: Խոսելով հայերենի բառաբարդման եղանակների մասին՝ Գ. Սևակը այն բաժանում է մի քանի փուլերի՝ հնչյունափոխության միջոցով արմատներ ստեղծելու, նույն արմատի կրկնությամբ բարդ բառեր ստեղծելու, հարադրական ու կցական բարդությունների, իսկական բարդությունների, ածանցումների[2]:

Բառակազմական բարդություններին իր անդրադարձել է նաև Ա. Մ. Սուքիասյանը՝ դրանք ներառելով վերլուծական բարդություններ խո-

րագրի ներքո տալով հետևյալ բնութագիրը. «Այս կարգի բարդություններ-ը կազմվում են վերլուծական եղանակով, բաղադրիչները հանդես են գալիս անջատաբար, ունեն ընդհանուր հիմնական շեշտ, գիտակցվում են բառային իբրև մեկ միավոր»[3]:

Ինչպես ցույց են տալիս լեզվական բազմաթիվ փաստերը, բառակազմության այս տիպերը և հայերենում, և թուրքերենում կառուցվում են խոսքի բոլոր մասերից ստեղծելով նոր կառույցներ, բառին հաղորդելով նոր շեշտադրություն և նոր իմաստ: Բառակազմության հիմնական դրսևորումներն են՝ ա)*ածանցում*, բ)*բարդացում (հարադրություն, կրկնություն, կցում)*, գ)*հապավում*, դ)*քերականական ձևերի քարացում*, ե)*բազմիմաստ բառերի իմաստների հեռացում*[4]: Առհասարակ, հարադրական բարդություններ բաղադրիչները հանդես են գալիս անջատաբար, իրարից բաժանվում են արտասանական զգալի դադարով, պահպանում են իրենց ձևական անկախությունը, որ գրավոր խոսքում արտահայտվում է բաղադրիչ-բառերի կամ անջատ, կամ էլ միացման գծիկով. դրանք բաժանվում են երկու խմբի՝ *անվանական և բայական հարադրությունների:*

Անվանական հարադրությունները կազմվում են գոյական, ածական, մակբայ, թվական, շաղկապ, եղանակավորող խոսքի մասերի բառերի կրկնությամ՝ ev ev (տուն-տուն), köy köy (գյուղ գյուղ) bir bir (մեկ-մեկ), çok çok (շատ-շատ), erken erken (վաղ վաղ), kırmızı kırmızı (կարմիր կարմիր) vay vay (վայ-վայ), և այլն:

Բայական հարադրությունները կազմվում են գոյական+բայ կաղապարաձևով՝ dans etmek (պար գալ), selam vermek (բարև տալ), söz almak (խոսք վերցնել,ասել): Almak, vermek, etmek, olmak բայերը կատարում են օժանդակիչ դեր: Շատ դեպքերում կարող են վերացական իմաստ ձեռք բերել օր.՝ fikr etmek (միտք անել, մտածել): Բայական հարադրություններին բնորոշ են նաև բայ+բայ զուգակցական կաղապարաձևերը, օրինակ՝ yemek içmek (ուտել խմել), varmak, gitmek (հասնել, գնալ), almak göturmek (առնել, տանել):

Անվանական հարադրությունները իրենց հերթին լինում են՝

ա. շաղկապական անվանական՝ sıyah beyaz (սև ու սպիտակ), sıcak soğuk(պաղ ու տաք)

բ. հարակցական անվանական՝ gece gündüz (գիշեր ցերեկ), yaz kış (ամառ ձմեռ):

Հայերենում առկա նմանատիպ օրինակների հետ կապված հետաքրքիր անդրադարձ է կատարում Խ. Գ. Բադիկյանը իր «Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները» գրքում, ուր վերոհիշյալ քարացած օրինակները դասում է դարձվածքների շարքում: «Դարձվածային միավորները լինելով տարակազմ կառույցներ, իրենց թե՛ ձևով և թե՛ իմաստով շատ են նմանվում հայերենի հարադրություններին և շատ հաճախ նույնանում են հարադրական բայերին, դրանք իրարից տարբերակելը բավականին դժվար է, որովհետև հարադրական բայերի մի մասը

դարձվածային արժեք ձեռք բերելով, լրիվ կերպով վերածվել է դարձվածային միավորների, իսկ մյուսը՝ ոչ»[5]:

Ն. Քոչը թուրքերենի բառաբարդումների (İkilemeler) մասին խոսելիս՝ ընդգծում է, որ նման կաղապարները «բառին հաղորդում են նոր ձև և իմաստ՝ ավելացնելով ուժգնության երանգավորում. այդ ձևերը կազմվում են բառի կրկնությամբ, կամ էլ նույն՝ բառաստեղծման նպատակով, իրար նման ձայնավորներ ունեցող և իմաստով հակադիր բառերը կարող են միասին գործածվել բառաբարդումներում: Սրանք էլ ձևավորված են որպես ամբողջական բառ: Իմաստավորումը բարդություններ ձևավորող բառերի տեղերի փոփոխությունը թույլատրելի է դարձնում: Այս ձևը որպես նոր բառատեսակ կազմվում է բոլոր խոսքի մասերից, նույնիսկ առանձին ձայնարկություններից կազմվում են բարդություններ: Բառակազմական այս բարդությունները տարբերություններ ունեն նաև հնչյունական և բառակազմական տեսանկյունից»[6]:

Թուրք քերականագետները բառաբարդման կաղապարները ներառում են մեկ ընդհանուր հասկացության տակ՝ *կրկնավորներ*: Իսկ հայերենում դրանք, ըստ իրենց կառուցվածքի, խմբավորված են որպես առանձին բառակազմական միավորներ՝ հարադիրներ-վերլուծական եղանակով կազմվող այն բարդություններ, որոնք հանդես են գալիս հարադրաբար և արտահայտում են մեկ բառի իմաստ՝ բառ ու բան, մեծ ու փոքր և այլն, կցականներ–համադրության եղանակով կազմվող բարդություններ, որոնց կազմի մեջ մտնող բաղադրիչները հանդես են գալիս միասնաբար կամ կցումով՝ որևէ, հորեղբայր, մորաքույր և այլն, կրկնավորներ—վերլուծական եղանակով, նույն բառի կրկնությամբ բառաշերտեր, որոնք գրվում են գծիկով՝ խումբ-խումբ, տուն-տուն և այլն: Այդ իսկ պատճառով մենք դրանք կզուգակցենք հայերենի համարժեքների հետ՝հենվելով դասակարգման այլ ձևի վրա:

Թուրքերենի բառային նմանատիպ բարդությունների կառուցվածքային, ձևաբանական յուրօրինակություններին անդրադառնալով՝ Ն. Քոչը նշում է, որ կրկնավորները կազմվում են վերլուծական եղանակով՝ նույն բառի կրկնությամբ, կարող են կրկնվել հիմնականում միավանկ կամ կարճ բառերը, դրանք գրվում են անջատ, ինչպես հարադրական բարդությունները:

Բառաբարդման նման ձևերը նախադասությանը հաղորդում են որոշակի երանգավորում՝ *աստիճական, բացականչական, հուզական*. Քանի որ թուրքերենում սակավ են կետադրական նշանները, շատ դեպքերում նմանօրինակ գրության ձևերը նախադասության մեջ շեշտի, բութի բացականչական նշանի դեր են կատարում: Այս բարդությունների առաջնային դերը թերևս խոսքին յուրահատուկ հնչերանգ կամ հուզաարտահայտչականություն հաղորդելն է: «O Hızır olmasa bu dünya dünya olamaz» (Եթե այն Հըզըրը չլինի, աշխարհը՝ աշխարհ չի կարող լինել)[7] (Հզ. Ջ. լ., էջ 22), «Gökten takım takım kuş sürüleri geçiyordu,dünyayı cıvıltaya boğarak». «Երկնքում երա՞մ-երա՞մ (խու՝մբ խու՞մբ) թռչունների երամներն էին անց-

նում՝ աշխարհը լցնելով ճռվողյունով (Հզ. Ջ. լ. էջ 246), «O bu analar analar» «Օ՞ այս մայրե՞րը մայրե՞րը»: Օրինակում ոչ միայն շեշտում է մայր, մայրեր հասկացությունը, այլև բառը կրկնակի օգտագործելով նախադասությանը տալիս է անվերջության իմաստ, բաչակաևչական հնչերանգով:

Թուրք քերականագետ Մ. էրգինը, ի տարբերություն Ն. Քոչի, կրկնավորներ ներկայացնում է որպես առանձին միավորներ, դասակարգում դրանք՝ ցույց տալով դրանց գործածության ձևերը. «Կրկնությունները բառախմբեր են, որոնք գրվում են կողք կողքի: Դրանք երկու բառերի ամբողջությամբ, միմյանց կրկնող բառերի հավասարությունն է, որոնց ձևերը, շեշտադրությունն էլ իրարից տարբեր չեն: Վերջավորություն չունեցող բառերը իրար կողք գրվելով, յուրաքանչյուրը պահպանում է իրեն հատուկ շեշտը»: Թուրքերենի կրկնավորները էրգինը բաժանում է երեք խմբի՝ ա) Kuvvetlendirme –սաստկական (kara kara gözler-սև սև աչքեր), բ) Çokluk- բազմակիության, (kapı kapı dolaştım-դռնե դուռ ընկա), գ) Devamlık –շարունակական (koşa koşa- վազելով վազելով):

Այս ամենին զուգահեռ Մ. էրգինը առաջարկում է կրկնավորների իր դասակարգումը՝ **Aynen tekrarlar**- նույնատիպ կրկնավորներ (göz göz- աչք աչք), **Eş mânâlı tekrarlar**-նույնանիշ բարդ կրկնավորներ (çoluk çocuk- երեխա ընտանիք), **Zıt mânâlı tekrarlar**-հականիշ բարդ կրկնավորներ (iyi kotü-լավ վատ), **Ilâveli tekrarlar**-հավելված կրկնավորներ (սա էլ իր հերթին բաժանվում է): Առանձնացնում է նաև՝ ա) բարդություն երկրորդ բաղադրիչի սկզբում բաղաձայնի հավելմամբ (mal mul-ունեցվածք), բ) բառասկզբում մեկ կամ երկու վանկի փոփոխմամբ կառույցներ (çırıl çıplak- դիփտկլոր, ամբողջովին մերկ)[8]:

Վերը բերված օրինակներն ունեն հայերենում իրենց գրեթե նույնակի դրսևորումները: Սակայն Մ. էրգինը նման տարանջատման տակ է դրել ոչ միայն գոյական խոսքի մասը, այլև ողջ թուրքերենի անվանական համակարգը, ներառյալ բայական ձևերը: Այս դրսևորումն էլ նույպես գալիս է լրացնելու այն ամրագրված կարծիքը, որ թուրքերենի նմանօրինակ բառաշերտային կերպերը դեռևս գտնվում են զարգացման փուլում:

ա) Բարդություններ գոյականանի ուղղակի կրկնությամբ

Այս ձևերը կազմվում են գոյականի կրկնությամբ՝ կազմելով նաև ածականներ և մակբայներ: «Նմանատիպ բառաբարդումներն ունեն զանազանության, բազմակիության իմաստներ և ցույց են տալիս առարկաների կամ երևույթների հաջորդականություն»[9]:

«...ta Japonyada vapur vapur pirinç getirmek zorunda kalacaktı hükümet.» (Т. էջ28) (Ճապոնիայում կառավարությունը ստիպված էր լինելու շոգենավ առ շոգենավ (կամ շոգենավ շոգենավի հետևից, շոգենավերով) բրինձ բերել»: Այս օրինակը կարող ենք թարգմանել երեք ձևով. 1. առ շաղկապի միջոցով՝ (շոգենավ առ շոգենավ) այստեղ շեշտում ենք շո-

գենավերի քանակը՝ ավելին ցույց տալու համար, 2. երկրորդ բաղադրիչի սեռական հոլովի կիրառմամբ և հետադաս կապի համադրությամբ (շոգենավ շոգենավի վրա կամ հետևից), գործողության մեջ անընդհատություն մատնանշելու համար, 3. միևնույն բառի ուղղակի կրկնությամբ՝ շոգենավ, շոգենավ կամ ու, և շաղկապով):

Ինչպես թուրքերենում, այնպես էլ հայերենում տարբեր քերականագետներ լեզվական այս կամ այն իրողության վերաբերյալ ունեն իրենց ուրույն կարծիքը: Անդրադառնալով հայերեն նման կառուցվածքներին՝ կուզեինք հիշատակել Մ. Աբեղյանի կցականների վերաբերյալ ուսումնասիրությունը, ուր հատուկ կերպով խոսվում է առ գրաբարյան նախդիրի մասին. «Գրաբարում կան առ նախդիրով հետևյալ բայերը, որոնք աշխարհաբարում գործածական չեն. առանցանեմ-առաջ անցնել, առավելում–վրան ավելացնել այստեղից էլ մեր լեզվում միշտ գործածական առավել առավելություն, առ հավելում բառերը: Առ նախդիրով բայերը փիլիսոփայական գրվածքների մեջ մեծ մասամբ կազմված են հունարենի պրոս, երբեմն պրո, էպի նախաբայերով: Առ նախդիրը այս բառերում պահպանում է իր նշանակությունները՝ գործողության ուղղում դեպի որևէ մեկի մոտ, գործողության կատարում մեկի մոտ, վրա, վրան, առաջ, առաջը, դիմացը, ընդդեմ, դեմ[10]: Առ նախդիրը կարող է հանդես գալ որպես բազմապատկական կապ գոյականների հետ միասին: Այս նախդիրը կարելի է համեմատել տնետուն օրինակի հետ, որտեղ տնե-ի *-ի* հոդակապը կատարում է առ նախդիրի իմաստաբանական դերը: Այսինքն առ նախդիրը միայն բայերի հետ է հանդես գալիս, իսկ գոյականների հետ՝ բազմապատկական կապով: Օրինակ՝

«**At, başıboş Beyazıdın ortasına düştü ev ev, dükkan dükkan bütün Beyazıdı dolaştı**». (Ար. լեզ. էջ 77) «Ձին անսանձ Բայազեթի մեջտեղն հասավ, տնետուն (տուն առ տուն), խանութեխանութ (խանութ առ խանութ) ողջ Բայազեթը շրջեց»: Այսպիսի օրինակները բավականին շատ են հեղինակի ստեղծագործություններում: Այսպես՝

«**Bölük bolük turnalar dönüyordu**».«Երամ երամ (կամ երամ առ երամ) կռունկները վերադառնում էին»: Այստեղ բառի նույնակի կրկնությամբ էլ ընկալում ենք նախադասության մեջ կռունկների շարվեշարան գալու պատկերը: Կամ մեկ այլ օրինակ՝. «**Çıkın çıkın torba torba, çuval çuval altınları var....göğün yedinci katına kadar yıldız yıldız kaynaşıp savruluyor**».(Հզ. ց. լեզ էջ 98) «Կապոց առ կապոց, պարկ առ պարկ, մեշոկ սառ մեշոկ ոսկիներ կան...մինչև յոթերորդ երկինք աստղե աստղ (լեփլեցուն աստղերով և կամ աստղն աստղի, աստղից աստղ) միախառնվելով տարածվում՝ սփռվում է»: Այս նախադասության մեջ կապոց առ կապոց, պարկ առ պարկ, տոպրակ առ տոպրակ մանրակրկիտ թվարկումը խոսում է այն մասին, որ վերը նշված իմաստակից բառերը գործածելով Յ. Քեմալի նպատակն է եղել առավելագույնս շեշտադրել բառաշարքը, շարունակելով նախադասությունը, իր միտքը հասցնում է գագաթնակետի չափազանցության միջոցով, «թե դրանք հասնում էին մինչև յոթե-

րորդ երկինք ...» և այլն: Կամ այստեղ՝ «Pul pul kırmızı, sarı, aydınlık deliği, şimşek gibi ışıklar uçuştu kıvılcımlandı, başı döndü».(Հզ.g. լեզ. էջ 106)

«Փայլփլուն (Փայլ փայլ) դեղին, կարմիր լուսավորած խուց, կայծակի նման լույսեր ընկան, բոցավառվեց, գլուխը պտտվեց»: Թուրքերենում բառի կրկնությունը մեզ թույլ է տալիս հայերենում այն թարգմանել փայլփլուն ձևով, որն էլ կարծում ենք ավելի գեղեցիկ է:

«Ben bu kılıcı otuz yıl döverek, nakış nakış, ayet ayet ışleyerek yaptım». «Ես այս սուրը երեսուն տարի կռելով, նախշ առ նախշ, նշան առ նշան փորագրելով պատրաստեցի» (Հզ.g. լեզ.):

«...o an onlar buluşmuş olurlar, ki iş işten geçmiş olur. ...seni sabah sabah buraya çağırdım». «...այն պահին գտած կլինեն, որ բանը բանից (գործը գործից) անցած կլինի: Քեզ առավոտ կանուխ (վաղ կամ ծեգին) այստեղ կանչեցի»: Այս նախադասության մեջ հանդիպում ենք *առավոտ* բառի կրկնությանը, որն իհարկե կարող ենք թարգմանել վաղ առավոտ կամ կանուխ: Առահասարակ գոյականի տիպական կրկնությամբ ստեղծվում է նոր բառային միավորներ, «... որոնք կարող են իբրև մակբայ գործածվել, ինչպես փունջ - փունջ, տեսակ - տեսակ, թել - թել և այլն: Այս կրկնությունները՝ նայելով կիրառության ստանում են զանազանության, բազմակիության նշանակություն, կամ ցույց են տալիս համազգի բաների հաջորդություն. ուստի սովորաբար դրվում են հոգնակի գոյականի հետ. ինչպես տեսակ տեսակ հարցեր զանազան տեսակի, շատ տեսակի հարցեր»[11]:

Քեմալի մոտ հանդիպում ենք նաև կրկնության այլ դրսևորումների. հեղինակը մեկ պարբերության մեջ մի քանի անգամ կրկրնում է տվյալ բառը՝ դրանով իսկ ընդգծելով իր ասելիքը և տվյալ կրկնվող բառը դարձնում իր նախադասությունների առանցքը: Այսպես, օրինակ՝ «Ağrıdağı dünyanın üstüne oturmuş ayrı bir dünya gibidir, ağır heybetli. Çok zaman Agrının başı dumanlıdır: Bazı da bulutların yerini savrulan yıldızlar alır. Top top, dönen, bir boranda esen yıldızlar. Güneş uzun gecelerden sonra Ağrının böğründen bir kırmızı ateş harmanı gibi çıkar. Ağrıdağı gecelerde daha büyür,ağırlaşır,dünya yalnız Ağrıdağıymış gibi gelir insana.»(Այւ. լեզ. էջ 96): «Արարատը աշխարհի վրա նստած ուրիշ մի աշխարհի նման է, ծա՜նր, վեհաշուք: Շատ ժամանակ Արարատի գագաթն ամպոտ է: Երբեմն էլ ամպերի փոխարեն ձուլվում է աստղերին: Բույլք - բույլք պտտվող, ամպրոպի ու անձրևի ժամանակ բուրող աստղեր: Արևը՝ երկար գիշերներից հետո Արարատի ետևից կրակե կարմիր մի խառնարանի պես դուրս է գալիս: Արարատը գիշերվա ընթացքում ավելի է մեծանում, ծանրանում ու մարդուն թվում է, թե աշխարհում միայն Արարատն է եղել»:

Պարբերությունը լի է բնության հրաշալի նկարագրությամբ: Արարատ բառի բազմակի շեշտադրում-կրկնությամբ Յ. Քեմալին հաջողվել է կարմիր թելի պես ընդգծել պարբերության մեջ հեղինակի համար գլխավոր «հերոսի»՝ Արարատ լեռան դերը: Գրողն իր առաջ դրված նպատակը՝ լեռան անձնավորումը, նրան գերմարդկային հատկություններով օժտելը,

կարելի ասել կատարել է: Տեղին է մեջբերել Հ. Թումանյանի հետևյալ միտքը, որ բառը մի ամբողջ աշխարհ է: Նմանատիպ պարբերություններ հեղինակը կազմել է նաև ձի, սուր , թուր, քոչվոր, բազե և բառերի միջոցով:

բ) Գոյականակազմ բարդություններ հոլովական վերջավորություններով

Կազմվում են հոլովական գրեթե բոլոր վերջավորություններով: Գոյականները դուրս գալով իրենց բուն բառիմաստից, ձեռք են բերում նոր ժամանակային, տարածական իմաստ՝ ա) *բաղադրիչներից մեկը ստանում է բացառական հոլովի, իսկ մյուսը տրական հոլովի վերջածանց.*

օրինակ՝ «Gülbahar günden güne bu ağır yükün altında bitkindi». (Ար. լեգ. էջ 107) «Գյուլբահարն օրեցօր (հետզհետե, կամ գնալով) այս ծանր բեռի տակ ուժասպառվեց»: «Geren düş kuruyor, düşten düşe geçiyordu». «Ձերենը երազում էր, երազանքի գիրկն ընկնում (անընդհատ երազում)»: «Şeyh bayramdan bayrama bu paraları fikaralara paylaştırdı». «Շեյխը այս փողերը տոնից տոն (հազվադեպ) աղքատներին բաժանել տվեց»: Վերը բերված օրինակներում բացառական հոլովի –den, -den և տրական հոլովի _-a, -e վերջածանցների միջոցով կրկնավոր բառերը, մասնակի կորցրելով իրենց բուն՝ ժամանակի մակաբայի նշանակությունը, ձեռք են բերել ձևի մակբային հատուկ նուրբ երանգավորում:

բ) առաջին բաղադրիչը ստանում է հայց. հոլովի, իսկ երկրորդը՝ պատկանելիության վերջածանցին զուգահեռ կրկին հայց. հոլ.-ի, տրականի վերջածանց. օրինակ՝

«Bütün bu telgraflar çekildiği andan itibaren satırı satırına kasabada ezberle okuyordu». «Ինչ այս բոլոր հեռագրերը եկել են, ողջ ավանը դրանք տող առ տող \տողը տողի հետևից\անգիր էր ասում»: Իսկ այստեղ « Dişi dişini yiyor». բոց. «Ատամը ատամ է ուտում\ կամ խոտորնակին խոտորնակ\կամ գրաբ. ձևով՝ ատամ ընդ ատաման»: Այս օրինակներում հայց. հոլ.-ի -ı,-i-u,-u և տրակ. հոլ.-ի –a, -e վերջածանցների օգնությամբ կազմված բառերը, նույնպես իրենց մեջ ունեն մակբային հատուկ ձևի կարգ:

գ) *առաջին բաղադրիչը անփոփոխ է, իսկ երկրորդը ստանում է տրական հոլովի վերջածանց.օրինակ՝*

«Göz göze geldiler».Դեմ առ դեմ եկան \աչք աչքի \ հայացքը հայացքին\ եկան»:

«... Ortalık sel sele gitti ».«Շրջակայքը հեղեղվեց»: Այստեղ sel sele բառաբարդման ձևը կազմել է նոր բառ՝ *հեղեղ* իմաստով: «...kadınlar çığlık çığlığa dövmeye başladılar». «...կանայք ճիչ ճչի ետևից արձակել սկսեցին»: Կարելի է հանդիպել նաև հետևյալ օրինակին՝«Sadi Ustayla birlikte başa başa verip iki gün duşündüler». «Սադի ուստայի հետ միասին գլուխ գլխի\միտք մտքի\ տալով երկու օր մտածում էին»:

Քեմալի բառաբարդումների շարքում հանդիպում ենք նաև իմաստային և ոչ իմաստային բառերով կազմված կաղապարածևերի, որոնք միասնաբար գործածվելով՝ հանդես են գալիս որպես նոր բառեր:

գ) Գոյականակազմ բարդություններ հոգնակի թվով

Կապակցությունների առաջին բաղադրիչը թուրքերենի հնչյունական ներդաշնակության օրենքին համապատասխան ստանում է հոգնակի թվի lar, ler (-եր, -ներ), իսկ երկրորդը՝ հայցական հոլովի վերջածանց: «**Yıllar yılı o ev senin, bu ev benim**». «Արդեն քանի տարի է (երկար տարիներ, տարիներ տարիներ, տարիներ ի վեր) այն տունը քոնն է, այս տունը՝ իմը»: «**Işte şimdi yıllar yılı istediği şahin yavrusu kendısinin olacaktı**». «Ահա հիմա՝ այն բազեյի ձագը, որ երկար տարիներ ուզում էիր, քոնն էր լինելու»: Հոգնակի թվի գործածությամբ նախադասության իմաստը ավելի ընդհանրական է, վերացական՝ ժամանակի լայնածավալ հասկացությամբ: «**Eğer bir yıl buluşmayacak olsalar denizler deniz, topraklar toprak olmaktan çıkar.** «Եթե մի տարի լինի, որ չգտնեն, ամենալավ ծովը, ամենալավ հողը կհեռանան»:

«**Dakikalar dakikaları kovaladı**». «Րոպեները հետևեցին րոպեներին (Երկար րոպեներ անցան, րոպեներ րոպեներ անցան, րոպե առ րոպե անցավ)»: Այս օրինակում երկու բաղադրիչներն էլ ստացել են հոգնակիության վերջածանց: Հայցական հոլովի գրությամբ գրողը նախադասությունը դարձրել է տռավել շարունակելի, ընդգծելով ժամանակային դադարը:

դ) Բարդություններ կազմված պատկանելիության վերջածանցներով

Պատկանելիության վերջածանցները թուքերենումկատարում են այն դերը, ինչ որ հայոց լեզվում ստացական ս, դ, ն, ը հոդերը: Արանց հետ միասին բառաբարդման յուաքանչյուր կիրառություն առավել է անձնավորում գոյականը՝ սաստկացնելով սեվականության զգացողությունը:

«**Oğul evladım güzel kaymakamım gençsin uğraşma diyorum**»: Տղաս, որդիս իմ լավ քայմաքամ երիտասարդ ես, մի՛ վիճիր, - ասում եմ: **Oğul**-որդիս, **evlat**-ծագ բառերը հոմանիշներ են, հեղինակն այն օգտագործել է շեշտելու, ուժեղացնելու համար այն միտքը, որը մենք հետո կարդում ենք ...երիտասարդ ես մի վիճիր: «**Oğlum yavrum benim sözümden hiç çıkmaz**»: Որդիս, ծագուկս իմ խոսքից բոլորովին դուրս չի եկել (խոսքս չի մերժել): Կամ «**Ana babam yok**» (Բառ. մայր հայրս չկա, այսինքն ծնողներ չունեմ: Քանի որ մենք գործ ունենք երկու հոմանիշների հետ, ուստի նրանցից միայն վերջին բաղադրիչն է ստացել պատկանելիության առաջին դեմքի եզակի թվի m վերջածանցը, իսկ oğul գոյականը կրել է վերջինիս շարահյուսական փոփոխությունը: Նախադասությունը հայերենի վերածելիս ցայտուն նկատելի է ստացական ս հոդի առկայությունը հոմանիշ տղա, որդի բառերում: Երկրորդ օրինակում թարգմանաբար բառացի՝ «Մայրս,

հայրս չկան» իմաստային առումով ըմբռնելի է: Մեկ այլ ձևում հանդիպում ենք. **Çoluk çocuğum var.** «Ընտանիք երեխա,(տուն տեղ) ունեմ»: **Çoluk** տարբերակը չունի գործածության առանձին ձև, այն արդեն միաձուլվել է **çocuk** բառին՝ դարձել բառի իմաստային մի մասը: Այս օրինակներում տեսնում ենք հոմանիշ բառերի գործածության ձևեր, որոնք զուգորդվում են պատկանելիության վերջածանցներով:

ե) Գոյականակազմ բարդություններ հոմանիշներով

Նույնանիշ կոչվում են այն բառերը, որոնք ունեն նույն իմաստը, նույն նշանակությունը: Իմաստով և կիրառությամբ բացարձակ նույնական բառեր լեզվի մեջ քիչ են լինում: Դրանք ժամանակի ընթացքում իրենց կիրառությունից դուրս են գալիս կամ ձեռք են բերում այլ իմաստ, այլ կիրառություն: Հոմանիշները կամ նույնանիշները նախադասության մեջ կատարում են նույն շարահյուսական դերը: Կիրառության մեջ հաճախ կարող ենք տեսնել բազմիմաստ բառի իմաստային միայն մեկ տարբերակը: Նման բառերի գործածմամբ Յ. Քեմալը շեշտում է բառիմաստի առավելությունը, ընթերցողին հուշելով բացասական կամ դրական երևույթի նկատմամբ իր վերաբերմունքը: Այս կաղապարները գրողի լեզվին տալիս են կենդանի, խոսակցականին մոտ հնչերանգ՝ դարձնելով նրա ոճը ավելի սեղմ, պարզ ու մատչելի:

«...ne kadar dert bela içinde olursa olsun»: «Ինչքան ցավ ու վիշտ (դարդ -ցավ) ներսում լինում է թող լինի»: *Ցավ ու վիշտ*, հոմանիշներին զուգահեռ հանդիպում ենք նաև *դարդ (թրք.) ու ցավ* (հայ.) խոսակցական հոմանիշային տարբերակին: Սա մի ուրույն բառաբարդում է փոխառության միջոցով: **«Çeşmelerin, pınarların, çayların, başların beklerler».**«Ակունքների, աղբյուրների, առուների գլխին կանգնած սպասում էին»: Եռակի անգամ գործածելով միևնույն բառի հոմանշային տարբերակը, նկատում ենք, որ Քեմալը նման ձևով ընդգծում է հերոսների ամենուրեք լինելու փաստը: **«Yeryüzünü gökyüzünü bir yangındı»**: «Երկինք ու երկիր (երկնքի, աշխարհի երեսը) կրակի մեջ էր»: Այսպիսի մեծամասշտաբ պատկերավոր միջոցով էլ գրողը բնութագրում է, այն իրավիճակը, որում գտնվում էր ողջ աշխարհը՝ երկնքից մինչև երկիր: Իսկ այս նախադասության մեջ տեսնում ենք **«Eliyle koluyla telaşlı telaşlı olur işareti vermeye başladı»**: Բռց. «Ձեռքով, թևով շարժվեց, սկսեց կենդանության նշաններ ցույց տալ »: Այսինքն՝ «Ոտք ու ձեռքով շարժվեց, սկսեց կենդանալ»: Շեշտելով ձեռք, թև (թռչնի) բառերը ինքնաբերաբար հեղինակը ցույց է տալիս ողջ մարմնով կենդանանալը: Հայերենում նման ձևը կթարգմանք՝«ձեռք ու ոտքը ցնցվեց» տարբերակով, շեշտադրելով երկու լեզուներում գոյություն ունեցող լեզվամտածողության, տարբերությունը: **«Tozdan, dumandan ferman okunmayacak»**. «Փոշուց, ծխից (ծուխ ու փոշուց) ֆերմանը* չէր կարդացվելու»: Այստեղ **toz** և **duman** բառերի միջոցով շեշտվում է ֆերմանն ընթերցելու անհնարությունը: **«Kasabada ses seda**

yok». «Ավանում ձեն ձուն (շշուկ անգամ) չկա»: Հեղինակն իհարկե կարող էր բավարարվել միայն **ses** – ձայն բառի կրկնակի գրությամբ, սակայն այս ձևով շեշտում է ավանի լռությունը՝ անմարդաբնակ լինելը՝ «ձայն անգամ չկա» արտահայտությամբ: «**Resul Efendi aşkla şevkle gülümsedi**». «Ռեսուլ էֆենդին սիրով ուրախությամբ (քահ քահ, սրտաբուխ, անբռնազբոսիկ ծիծաղեց»:

գ) Գոյականակազմ բարդություններ հականիշներից

Հականիշներով կազմված բառհյուսական բարդությունները միմյանց հակադիր են: Սրանք հանդիսանում են միևնույն բնույթի հատկանիշի, երևույթի հակադիր որակումներն արտահայտող ձևեր: Ցույց են տալիս մարդու ֆիզիկական հատկանիշին, հոգեկանին, տրամաբանությանը վերաբերող հականիշ-հատկանիշներ. օրինակ՝

«**Genç yaşlı beş yuz kişi asker gibi tek sıra olmuşlar,vagonun karşısında**».«Ծեր ու ջահել հինգ հարյուր հոգի զինվորի պես, վագոնի ետևում մեկ շարք են կազմել»:

Այս հակադրությամբ հեղինակին հաջողվել է ցույց տալ մեծից փոքր շարք կազմելը՝ այսինքն ողջ ժողովրդի (բոլոր բոլորի կողմից) մասնակցությունը: «**Söyle de ağzını burnunu kırayım leşini yere sereyim**». «Ասա դե քիթ ու բերանդ (քիթ ու մռութդ) կջարդեմ, լեշդ կփռեմ»: Իսկ այս արտահայտությունը բնականաբար ժողովրդական մտածողությանն է հատուկ, որի գործածմամբ էլ հեղինակը ազգային ֆոլկլորին հավատարիմ լինելու միտումին զուգահեռ իր բացասական վերաբերմունքն է արտահայտում: «**Gece gündüz büyük, kalın, çok tüylü bir ayı postunun üstünde oturdu**». «Գիշեր ցերեկ (օր ու գիշեր) հսկայամարմին, շատ բրդոտ մի արջ մորթու վրա նստում էր»: Իսկ այստեղ՝ «**Gene korkudan eli ayağı titremeye başladı**». «Նորից, վախից ձեռք ու ոտքը սկսեց ցնցվել (ոտքից գլուխ սկսեց ցնցվել)»: Վերը թվարկված բոլոր բառաբարդման ձևերը նախադասության մեջ կատարում են մակբայի ձևաբանական ֆունկցիա՝ ժամանակի, տեղի, ձևի պարագաներով արտահայտված:

է) Գոյականակազմ բարդություններ, որոնց առաջին կամ երկրորդ բաղադրիչը իմաստազուրկ է

Չևերին հանդիպում ենք հիմանականում խոսակցական լեզվում: Այսպիսի կաղապարների է անդրադարձել նաև Յաշար Քեմալը՝ իր ստեղծագործական լեզուն ավելի ժողովրդական բառ ու խոսքին մոտ կառուցելու համար: Թուրքերենում ինչպես նաև հայերենում առաջին բաղադրիչն է որպես կանոն իմաստակիրը, իսկ երկրորդը գալիս է լրացնելու առաջինի միտքը, չնայած անիմաստ լինելուն: Թուրքերենում հանդիպում ենք՝ **adam madam** -մարդ մուրդ, **su** ԺԻ-ջուր մուր, **deniz meniz**- ծով մով տարբերակներին: Ինչպես տեսնում ենք վերը բերված օրինակներում

երկրորդ բաղադրիչը առաջինի ուղղակի կրկնությունն է՝միայն առաջին տառի հնչյունափոխությամբ, որով և երկրորդ բաղադրիչը իմաստազրկվում է: Շատ հաճախ երկրորդ բաղադրիչին գալիս է միանալու ոչ թէ m տառով սկսվող իմաստազուրկ բառը, այլ **filan** կամ **falan** (թարգ. և այլն) բառը:

Նշենք, որ կառուցվածքային նմանատիպ ձևերին չի անդրադարձել քերականագետ Նյուրեթթին Քոչը իր գրքում: Իսկ Յ. Քեմալի աշխատանքներում բավականին շատ տեղ են զբաղեցնում նման ձևերը: Այսպես օրինակ՝ «...ben **kanun falan dinlemem**».«... ես կանոն ֆալան (կամ այլ ձևով՝ կանոնի հետ կապված ոչինչ) չեմ լսել» «...**buraya haber geldi ki falan saat falan dakikada Kaymakam istasyonda olacak**». «...այստեղ լուր հասավ, թե ֆլան (ինչ որ) ժամին, ֆլան (ինչ որ) րոպեին Քայմաքամը կայարանում է լինելու»: Իսկ **falan** բառը առաջին բաղադրիչին իմաստային առումով լրացնելով, բառին հաղորդել է անորոշության երանգ, որի մեջ կա նաև վերացական իմաստ: Օրինակ՝ «**Ben elma falan yemem**». «Ես խնձոր ֆլան չեմ ուտում» (խնձորի նման այլ մրգեր չեմ ուտում): Կամ «**Benim defterim flanım yok**». «Ես տետր ֆլան չունեմ» (տետր և գրենական այլ պիտույքներ չունեմ):

Այս առնչությամբ, ի տարբերություն Ն. Քոչի, իր տեսակետն է հայտնում մեկ այլ թուրք քերականագետ Մ. Էրգինը «Շատ դեպքերում ոչ միայն կրկնավորի երկրորդ բաղադրիչի առաջին բաղաձայնն է փոփոխության ենթարկվում, այլև երկրորդ բաղադրիչի ներքին ձայնավորը,: Այսպես **şart şurt, mal mul** և այլն բառեր: **filan**-ով և **m**-ով կարող են կազմվել բոլոր կրկնավորները, ինչպես նաև հնուց եկած բարբառային ձևերում կտեսնենք նաև **ne** և **şey** բառերի միջոցով գործածության դեպքեր. օրինակ՝**su şey, su ne**»[12]: Այսպիսի՝բառի ներքին թեքմամբ ձևերը, բացարձակապես հատուկ չէն թուրքերենին, որն իր կառուցվածքով կցական լեզու է:

Իսկ Ն. Քոչը շեշտում է բառաբարդման մեկ այլ տեսակի կազմությունը, որտեղ բարդության երկրորդ բաղադրիչի առաջին բաղաձայնը փոփոխության է ենթարկվում՝ տվյալ բառը դարձնելով անիմաստ: «**Şaka maka anlamam**». «Կատակ մատակ (կատակային բաներ) չեմ հասկանում»: Կամ՝« **Burda çocuk mocuk yok**». «Այստեղ երեխա մերեխա չկա»: « **Kitap mitap istemiyorum**». « Գիրք միրք (գրքի հետ կապված այլ պարագաներ) չեմ ուզում». «**Ekmek mekmek yemem**». «Հաց մաց (հաց և այլ հացամթերքներ) չեմ ուտում»: «**Para mara vermem**. «Փող մող (փող և այլ նմանօրինակ բաներ) չեմ տալիս»:«**Masalarda örtü mörtü yök**». «Սեղաններին ափռոց մփռոց (և սեղանը ծածկող այլ պարագաներ) չկա»: Ինչպես ցույց են տալիս օրինակների թարգմանությունները, հայերենում նույնպես մ տառի միջոցով իմաստազրկվում է երկրորդ բաղադրիչը՝ դառնում անգործածելի առանձին գրության համար:

Իսկ Յաշար Քեմալի ստեղծագործություններում կարդում ենք՝ «**Şu zincir mincir altmış bin lira olmuş mu**». «Այդ ժնջիլ մնջիլները (շղթա և այլ զարդեր) յոթանասուն հազար լիրայի եղե՞լ են»: «**Telefon melefon**

gelecek olursa, bana seslen anladın mı». «Հեռախոս մեռախոս եթե գանգի, ինձ ձայնիր, հասկացա՞ր»: «Tifo mifo, ne bileyim insanın aklına bin bir çeşit şey geliyor». « Տիֆ միֆ, (այլ հիվանդություններ) ինչ իմանամ՝ մարդու խելքին հազար ու մի բան է գալիս»: Եվ կամ՝ «Hasip Bey kılıç mılıç görmek istemiyor». «Հասիփ Բեյը թուր մուր տեսնել չի ուզում»: m սկզբնատառին զուգահեռ հանդիպում ենք նաև t տառով երկրորդ բաղադրիչի անիմաստության: Օրինակ՝ «Imleri imleri belirsiz olmuştur». «Նախանշան մախանշան անհայտ են եղել»: Ի տարբերություն m սկզբնատառով բառային անիմաստություններին, t տառով անիմաստությունները դրանք նույն սկզբնական, առաջադաս բառերն են, որոնց վրա ավելանում է, որպես երկրորդ բաղադրիչի անիմաստություն՝ t տառը: Այսպիսով imleri imleri ձևը ընդհանրապես նման չէ tifo mifo ձևին: Կամ մեկ այլ օրինակում տեսնում ենք՝ «Yunus kendini gurbete atmış, bir daha da dönmemiş, imi timi bellisiz olmuştu». «Յունուսն ինքն իրեն պանդխտության էր մեկնել, այլևս երբևիցե չէր վերադարձել, իզով թոզով կորել էր)*: Հեղինակի մոտ հանդիպում ենք նաև «Özü sözü bir adamdı Ağa». 128 A.« Ուղղամիտ, ճշմարիտ, ազնիվ, մի մարդ էր աղան»: Առաջին հայացքից նկատում ենք özu sözü կրկնավորի հանգային առանձնահատկությունը: Ի տարբերություն, երկրորդ բաղադրիչի անիմաստությամբ կազմված կրկնավորների, որտեղ երկրորդ բաղադրիչը կամ իմաստազուրկ է, և կամ ուղղակի կրկնությունն է առաջին բաղադրիչի m, t, սկզբնատառերով, այս տարբերակում, թե առաջին, և թե երկրորդ բաղադրիչը իմաստազուրկ չեն: Նման ձևերի գործածմամբ հեղինակը ժողովրդական լեզվին հարազատ մնալու և իր գրականությամբ թուրքերենում նոր ոճ ձևավորելու միտում ունի:

ը) Գոյականակազմ բարդություններ հականիշ՝ ազգակցական կապերից

Այս ձևերում գործածվող հականիշները միմյանց հետ կապված են ազգակցական կապով: Կցական բարդություններում գործածվելիս իմաստային առումով գրեթե նույնացվում են՝ դառնում միատարր:

«Onlar gelin güveyi yağmurun altında dans ediyorlardı».« Նրանք հարս ու փեսա անձրևի տակ պարում էին»: «Bütün kasaba, çoluğu çocuğuyla, genci kocasıyla Kaymakam oyununu, dudaklarını sapırdatarak izler». «Ողջ ավանը՝ մեծ ու փոքր, ծեր ու ջահել շրթունքները չփչփացնելով հետևում էին Քայմաքամի խաղին»: Այս կերպ թվարկելով ավանի ողջ բնակչության մասնակցությունը, գրողը մտովի ասես շեշտադրում է բազմության հոծությունը:

«Baba oğul oraya geldiler».« Հայր ու որդի (հորով որդով, կամ տնով տեղով) այնտեղ եկան»: Ահա այս բոլոր օրինակներում նկատում ենք, որ բարդությունները կառուցվել են իրար հականիշ գոյականներից՝ շեշտելով ազգակցական կապը, ամբողջացնելով իմաստը: «Ana babam yok». «Հայր ու մայր չունեմ»: Այստեղ կարող ենք տեսնել նոր բառային կառույց՝ ծնողներ չունեմ: «Öyle çamur içinde çoluk çocuk, kadın erkek gelisi sok tesiri brakti.»: «Այսպես ցեխի մեջ տնով տեղով, կին տղամարդով գալը՝

շոկի մեջ գցեց»: Çoluk cocuk բարդության մեջ առաջին բաղադրիչը լրացնում է çocuk բառին: Օրինակ՝ «Hem de **çoluğunı çocuğumdan** bile öldürüyorsun». «Արդեն նույնիսկ ընտանիքս ես սպանում»: Մեկ այլ նախադասության մեջ հանդիպում ենք **«Kadınlar, erkekler, delikanlılar, yaşlılar gelecekler.»** «Կանայք, տղամարդիկ, երիտասարդներն ու ծերերը, գալու են»: Հակադիր բառերի միջոցով գրողը նկարագրում է մարդկանց մեծ բազմությունը, ընդգծելով նրանց ինքնությունը, ցույց տալիս ամբոխի խառնուխուռն լինելը: Այսպիսով վերը բերված օրինակներում տեսնում ենք, որ հարադիր բարդությունների առաջին և երկրորդ բաղադրիչները կարող են լինել միմյանց նկատմամբ թե՛ հոմանիշ, և թե՛ հականիշ, որոնք միասին գործավելու դեպքում կազմում են հիմնականում իմաստային նոր բառեր:

բ) Գոյականակազմ բարդություններ հետադրությունների միջոցով

Այս ձևերին անդրադառնալիս, կարող ենք ասել, որ սրանք կազմվում են հետադիր կապերի և գոյականների կրկնությամբ: «Ondan sonradır, kı geceleri **kapıya kilit üstüne kilit** vurdu». «Դրանից հետո է, որ գիշերները դուռը ամուր ամուր (կողպեք կողպեքի վրա) էր փակում»: «Ankaraya **heyet üstune heyet**». «Դեպի Անկարա պատվիրակություն պատվիրակության հետևից» (պատվիրակություն պատվիրակության վրա): Հեղինակը վերը բերված բարդության գործածմամբ շեշտադրել է գործուղության կատարումը իրար ետևից, անմիջապես, հապճեպ՝ վախից կամ հուզմունքից դրդված:

Երկու օրինակներում էլ նախադասությունը իմաստային ձևից չի շեղվել թարգմանության տեսանկյունից դիտարկելով, այլ պահպանել է նույնիմաստությունը, արտահայտիչ դարձնելով նախադասությունը՝ կապերի կիրառմամբ: Այսպես կարող ենք հանդիպել նաև **tel üstüne tel**-հեռագիր հեռագրի վրա, **demir üstüne demir**-երկաթի երկաթի, **altın üstüne altın**-ոսկի ոսկու վրա ձևերին: Կարող ենք նշել նաև որ, հեղինակի մոտ գերակշռում են թուրքերեն **üst** հետադրության հետ կիրառության ձևերը: Յ. Քեմալի մոտ հանդիպում ենք նաև երկու բառերի միասին գրության ձևերի**: Երկու տարբեր իմաստ ունեցող բառերի գրությամբ, ստեղծվում են նոր բառեր, իմաստային այլ արժեքներով. օրինակ՝ **başörtüsü**-գլխաշոր (**baş**-գլուխ, **örtü**-ծածկոց), **sütbeyaz**-կաթնագույն (**süt**-կաթ, **beyaz**-սպիտակ), **doludizgin**-ամբողջ հոգով (**dolu**-լիքը, **dizgın**-առիթ), **birdenbire**-հանկարծակի, մեկից մեկ (**bir**-մեկ, **den**-բացառ. հ., **bir**- մեկ, **e**-տրական հ.), **insanoğlu**-մարդուորդի (**insan**-մարդ, **oğul**-որդի), **başucun**-գլխավերև (**baş**-գլուխ, **uç**-ծայր), **sarmaşdolaş**-գրկախառնում (**sarmaşmak**-կառչել, ձուլել, **dolaşmak**-շրջել, թափառել), **kalakaldı**-գամվել -մնալ (**kala=kalmak**-մնալով, **kaldı=kalmak**-մնաց), **akşamüstü**-երեկոյանդեմ (**akşam**-երեկո, **üst**-վրա), **yabangülleri**-վայրի վարդեր (**yaban**-վայրի, **güller**-վարդեր), **gündoğudan günbatıya kadar**-արևածագից մինչ մայրամուտ (**gün**-օր, **dogu-**

ծնունդ,-dan բացառ. հ.-, gün-օր, batmak-մտնել, սուզվել), soğukkanlı-սառնասրտություն (soğuk-սառը, kan-արյուն), binbaşı-հազարապետ (bin-հազար, baş-գլխավոր), uğurboceği- երջանկության բզեզ (uğur-երջանկություն, bocek-միջատ), başaltı-ներքևի հարկի նավախցիկ անձնակազմի համար (baş-գլուխ, alt-ներքև), yüzbaşı-հարյուրապետ (yüz-հարյուր, baş-գլուխ, գլխավոր), ikindiüstü-երեկոյին մոտ (ikindi-կեսօրից հետո, üst-վրա), öteberi-ամեն մանրուք, տարբեր իրեր (öte-մնացածը, beri-այս կողմում), karındaş-եղբայր (karı-փոր, daş-...կից), köpekbalığı-շնաձուկ (köpek-շուն, balık-ձուկ), terütaze-շատ թարմ, շատ նոր (ter-քրտինք, taze-նոր):

Այսպիսով, հենվելով զուգադրական մեթոդի վրա, սույն հոդվածով ներկայացրեցինք թուրք ժամանակակից գրող Յաշար Քեմալի ստեղծագործություններում առկա գոյականակազմ բառաբարդման ձևերը՝ հենվելով տվյալ նյութին անդրադարձած, հայ և թուրք քերականագետների կարծիքներին:

ՕԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Յաշար Քեմալը (1923-) ծնվել է Օսմանիյեյի Համիդիյե գյուղում (այժմ Գյոքչեդամ): Մեր հոդվածի համար հիմք է ծառայել Քեմալի «Ağrı Dağı Efsanesi» (Արարատ լեռան լեգենդը), «Binboğalar Efsanesi» (Հազարացուլերի լեգենդը), «Üç Anadolu Efsanesi» (Երեք Անատոլիական լեգենդ) լեգենդների եռաշարքից, «Ölmez otu» (Անթառամը կամ Անմահ խոտը), «Yılanı Öldürseler» (Եթե սպանեն օձին), «Kuşlar da gitti» (Թռչուններն էլ չվեցին), «Teneke» (Թիթեղ), «Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana» (Տես Եփրատն արյունահոսում է) ստեղծագործությունների լեզվական նյութը:
2. Սևակ Գ., Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948, էջ 246:
3. Սուքիասյան Ա. Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, 1982 էջ 292:
4. Պետրոսյան Հ. Զ., Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987, էջ 109:
5. Բաղիկյան Խ. Գ., Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Երևան,1986, էջ 68
6. Koç N., Yeni Dil Bilgisi, İstanbul, 1996, s.500
7. Kemal Y., Binboğalar Efsanesi, İstanbul, 1998, s. 22. Այստեղ տե՛ս նույնի հայերեն թարգմանության հապավումը՝ Հազարացուլերի լեգենդը. /Հզ. Ց. լ./
8. Ergin M., Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 2002, s. 377-379.
9. Սուքիասյան Ա, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1982, էջ 300:
10. Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան 1965, էջ 186:
11. Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան 1965, էջ 180:
12. M. Ergin, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 2002, s. 378.

* Քեմալական բառաստեղծման օրինակ է. İmi timi bellisiz olmak-ինչ լինելը, ուր գնալը չիմանալ կամ իզով քոզով կորչել

** Այս ձևերին հայերենում համարժեք են կցականները

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ՀԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի մշակման առումով մեծ կարևորություն է ստանում հայալեզում լսարանում ոչ հնդեվրոպական լեզուների դասավանդման գործընթացում փորձել համեմատությունների և դասակարգումների միջոցով բացատրել լեզվամտածողության տարբերությունների դրսևորումները այդ օտար լեզուների, տվյալ դեպքում՝ ժամանակակից թուրքերենի և հայերենի միջև զուգահեռներ անցկացնելով:

Այս առումով կարևոր է հետադրությունների իմաստների[1] ուսումնասիրությունը թուրքերենում և դրանց հստակ լեզվաբանական իմաստավորման հիման վրա հայերենով բացատրելու և հաղորդելու համակարգի մշակումը:

Ինչպես նշում է Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին, խոսքի մեջ տարբերակվում է բուն խոսքը, որը լեկսիկոսեմասիոբանական միավոր է և բառույթը. այն նաև քերականական միավոր է: Այս երկու հասկացությունները կարող են հատվել, սակայն երբեք ամբողջովին չեն համընկնում: Նա գրում է.«Խուսքը կարող է լինել և չեզոք, և արտահայտչական, բազմիմաստ, եզրի նշանակություն ունեցող բանաստեղծական... Բառույթը կարող է լինել միաձևույթ, նախածանցային կամ վերջածանցավոր, պատկանել կոմպոզիտի այս կամ այլ տիպին, ծառայել որպես ստորոգելի»: Եվ եզրակացնում է. «Այսպիսով բառի կառուցվածքի և բառակազմության խնդիրները վերաբերում է բառույթի ոլորտին[2]:

Լեզուները այս առումով բաժանվում են հետևյալ տիպերի՝ արմատային կամ մեկուսացնող, կցական (ագլյուտինատիվ) կամ թեքական (ֆլեքսիվ): Երբեմն ավելացնում են նաև պոլիսինթեթիկ տիպը: Արմատային լեզուներում, օրինակ, չինարենում, բառը սովորաբար հավասար է արմատին: Կցական լեզուներում բառի կառուցվածքին հատուկ է մեծ քանակությամբ հատուկ կցական տարրերի օգտագործումը: Այս պատճառով էլ այս լեզուները անվանվում են ագլյուտինատիվ՝ (լատիներեն **agglutinare**՝ նշանակում է կպցել, միացնել, սոսնձել): Թուրքերենը կցական լեզու է, և չափազանց հետաքրքիր է՝ համեմատելով հայերենի հետ, ուսումնասիրել և այդ ուսումնասիրության օրինակով ցույց տալ թուրքերեն սովորող հայ ուսանողներին, թե ինչպես են հետադրությունների՝ մեկը մյուսին կցելու միջոցով այդ լեզվում փոփոխվում նշանակությունները, հասկացությունները, հարաբերությունները և իմաստները:

Յուրաքանչյուր լեզվում բառերը զգալիորեն տարբերվում են իրարից ինչպես իմաստային, այնպես էլ ձևական և կիրառական տեսակետից: Դեռևս միջնադարյան քերականություններից սկսած կատարվել են բառերի ավելի ընդհանրական դասակարգումներ՝ զանազանելով *թեքվող* խոսքի մասեր և *չթեքվող* խոսքի մասեր:

Ժամանակակից թուրքերենի խոսքի մասերը, ըստ իմաստագործառույթային հատկանիշների, լեզվաբան-թուրքագետ Ն. Կոնոնովը դասակարգում է երկու խմբի՝ անվանական և ոչ անվանական[3]:

Ժամանակակից թուրքերենի ***ոչ անվանական*** խոսքի մասերը առանձնանում են հետևյալ հատկանիշներով՝

ա) նախադասության անդամ լինել չեն կարող,

բ) սպասարկու- կապակցական բառեր են ու մասնիկներ,

գ) վերաբերական բառեր են:

Թուրքերենի հետդիրները (İlgeç/Edat/Sonta) ևս մտնում են ոչ անվանական, ինչպես նաև չթեքվող խոսքի մասերի խմբավորումների մեջ: Լինելով վերաբերական խոսքի մասեր՝ դրանք չեն կարող հոլովվել և հարաբերության մեջ մտնել այլ բառերի հետ: Ընդհակառակը, դրանք իրենք են արտահայտում հարաբերություններ, բայց իհարկե տարբեր տեսակի հարաբերություններ: Թուրքերենում հետադրությունները մեծ թիվ չեն կազմում և «որոշ դերանուններ, մակբայներ ու շաղկապներ նախադասության մեջ գոյականական հոլովների, բայի խոնարհումների և դերբայ կազմող ածանցների հետ միասին ձեռք են բերում հետադրության իմաստ և կիրառություն»[4]: Օրինակ՝ **senin için, bana göre, kardeşin gibi, evlendiğinden beri, anne olarak** և այլն:

Թուրքերենի հետադրությունները (**ile-la-le, için, üzere/üzre, gibi, kadar**) իրենց գործառույթով համապատասխանում են ժամանակակից հայերենի իսկական կապերին, որոնք զուրկ են նյութական իմաստից և հանդես են գալիս միայն որպես կապ՝ պահանջելով որոշակի հոլովառություն[5]: Ինչպես հայերենում, թուրքերենում ևս հետադրությունները մեծ մասամբ կարող են առաջանալ գոյականներից, ածականներից, մակբայներից, որոշ դեպքերում նաև բայերից (ղեկ՝ ,, **doğru** " (դեպի) ծագել է **doğmak**- (ծնվել) բայից):

Հետադրություններն արտահայտում են քերականական հարաբերություն (իմաստ): Դրվելով գոյականի կամ առարկայական դերանվան վրա՝ հետադրությունները ցույց են տալիս ստորադասական, կախյալ առնչությունը գերադաս բառի նկատմամբ:

Իրապես հետադրությունները թերիմաստ, սպասարկու, օժանդակ բառեր են, իմաստով հարում են մասնիկներին, իսկ անկախ գործածությամբ՝ լիիմաստ, նյութական իմաստ ունեցող բառերին, այսինքն՝ կարելի է անվանել բառ-մասնիկներ, որոնք սպասարկու դեր են կատարում լիիմաստ բառերի փոխհարաբերություններում:

Հետադրությունների ամենաբնորոշ գործառությունը պարագայի և խնդրի ստորադասական առնչության արտահայտումն է ստորոգյալի նկատմամբ: Այսինքն թուրքերենում ևս հետադրությունը ինքնին նախադասության անդամ չի կարող լինել: Դրանք միայն մասնակցում են նախադասության որոշակի անդամի (պարագա, խնդիր, որոշիչ, բացահայտիչ) ձևավորմանը[6]:

Չնայած որոշ դեպքերում կապերի և հոլովական վերջավորությունների դերի ընդհանրությանը, հետադրությունները չեն նույնանում և իրարից տարբերվում են ամենից առաջ նեղ իմաստով վերցրած, իբրև լեզվական միավորներ: Հետադրությունները նաև բառեր են և ունեն իրենց բառային ձևն ու իմաստը, որոնք գիտակցվում են նույնիսկ նախադասություններից դուրս[1]:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ թուրքերենի հետադրությունները խոսքիմաստային կարգի մեջ մտնող բառեր են, որոնք՝

ա) <u>իմաստառանչողեն</u> բնորոշվում են նրանով, որ իրենք զուրկ լինելով նյութական իմաստից՝ արտահայտում են քերականական հարաբերություններ:

բ) <u>ձևաբանորեն</u> բնորոշվում են նրանով, որ դրանց մեծամասնությունը զուրկ է թեքման ձևերից, սակայն տարածական իմաստ արտահայտող հետադրությունների զգալի մասը հոլովվում է:

գ) <u>շարահյուսորեն</u> բնորոշվում են նրանով, որ առանձին նախադասության անդամ լինել չեն կարող: Դրանք միշտ գործածվում են գոյականների կամ գոյականական իմաստ արտահայտող բառերի հետ՝ ցույց տալով վերջիններիս գերադաս կամ խնդրառու լինելը բառերի նկատմամբ:

Պատմահամեմատական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ առհասարակ լեզվում գործող կապերը առաջացել են նյութական իմաստ ունեցող բառերից:

Թուրքերենի հետադրությունները լեզվաբանները դասակարգում են տարբեր հիմունքներով՝ իմաստաբանական, հոլովառության, դիրքային, ըստ սերման, կազմության, պատմական, կապակցման: Թուրքերենում ևս հետադրությունները (հետդիրներ) ունեն լայն կիրառություն: Արտահայտում են միջոցի, նպատակի, պատճառի և համեմատության հարաբերություններ:

Թուրք լեզվաբան Մ. էրգինը հետադրությունները բաժանում է երեք ենթախմբի.

a) **Ünlem edatları / ձայնարկություն- էդաքներ/**

Սրանք զգացմունք և հուզմունք, ուրախություն, վիշտ, նողկանք, ափսոսանք, խանդավառություն և նման հոգեվիճակներ արտահայտող բնական ձայներ, ձայնարկություններ, հաստատում, ժխտում, հարցում արտահայտող բառերն են: (օրինակ՝ <u>ünlemler</u> – **ah (ah), vah (vah), ay, oy, of, haydi... <u>seslenme edatları</u>- hey, ey, ya, yahu... <u>sorma edatları</u>- hani (haniye), acep (acaba), nite, nişe (niçin, nasıl)** և այլն):

b) **Bağlama edatları /կապական էդաքներ/** բառերը, բառային խմբերը և նախադասությունները իրար կապող հետադրություններ: Այսինքն այս խմբում Մ. էրգինը ներկայացնում է թուրքերենի շաղկապները[2]:

c) Բուն հետադրությունները Մ. էրգինի մոտ ներկայացված են երրորդ խմբում (**Son çekim edatları**), դրանք դիտարկվում են որպես տարբեր պա-

րագայական հարաբերություններ ծևավորող բառեր (İsimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hallerini yaparlar)[9]:

Հարկ է նշել նաև, որ էրգինը հետադրությունները դասակարգում է ոչ միայն ըստ հոլովառության, այլ նաև ներկայացնում է հետադրությունների իմաստային դասակարգումը: Հետադրությունների արտահայտած հարաբերությունները բազմազան են: Դրանցից հատկանշականներն ու գլխավորները հետևյալներն են.

1. Vasita veya beraberlik edatları-

Միջոցի և միասնության հետադրություններ՝ ile(-la, -le), birle.

2. Sebep edatları

Պատճառի հետադրություններ՝ için, üzere (üzre), dolayı, ötürü (ötrü), naşi, diye և այլն:

3. Benzerlik edatları

Նմանության հետադրություններ gibi, bigi, tek և այլն:

4. Başkalık edatları

Բացառման հետադրություններ՝ başka, üzge, gayri և այլն:

5. Diğer hal edatlan

Այլ վիճակներ արտահատող հետադրություններ՝համապատասխանություն, պատկանելություն göre, nazaran, dair, ait, rağmen և այլն[10]:

6. Mikdar edatı

Չափ ու քանակի հետադրություններ՝ kadar, օգտագործվում են նաև արաբական ծագում ունեցող rütbe, mertebe, mikdar, derece բառերը:

7. Zaman edatları

ժամանակի հետադրություններ՝ beri, evvel, önce, sonra, geri և այլն:

8. Yer ve yön edatları

Տեղի և ուղղության հետադրություններ՝

kadar, dek, değin, doğru, dapa, yana, taraf, saru, sıra, içeri, üzre, ara, öte և այլն:

Վերջին ժամանակաշրջանի թուրք հեղինակների մոտ որպես հիմք ընդունվում են եվրոպական լեզվաբանության սկզբունքները, որոնք հետադրությունները /ilgeç/sontakı/ , այդ թվում և շաղկապները /bağlaç/ դիտարկում են որպես առանձին խոսքի մասեր:

ժամանակակից թուրք քերականագետ Ն. Քոչը հետադրությունները, համապատասխան իրենց կազմութան, տալիս է հետևյալ տարանջատումը՝

Yalın İlgeçler- պարզ հետադրութուններ՝ ancak, denli, diye, gibi, için, ile (-la, -le), kadar, olarak, sanki)

Yönelmeli İlgeçler- ուղղություն ցույց տվող՝ -a ait, -a bile, -a dair, -a değgın, -a değin, -a dek, -a doğru,-a göre,-a kadar, -a karşı, -a karşın, -a rağmen, -a kalırsa.

Çıkmalı İlgeçler-ծագում, սերում արտահատող՝-dan aşağı, -dan başka,-dan başlayarak,-dan beri, -dan bile, -dan dışarı, -dan dolayı, -dan itibaren, -dan önce, -dan öte, -dan ötürü, -dan sunra, -dan yana, -dıktan sonra, maden önce.

Bağlamalı İlgeçler-կապականություն ցույց տվող՝ -ın için, -m dibi, -ın kadar, -ın ile, -ınla

Eylem Çekim Ekleriyle Kullanılan İlgeçler-բայի խոնարհված ձևերի հետ կիրառվող -acak gibi, -acakmış gibi, -acak kadar, -ar (-er, -r, -ır, -ir, -ur, -ür) gibi, -dı gibi, -mış kadar, -sa bile, -yor gibi, - yorumuş gibi

Eylemsi Ekleriyle Kullanılan İlgeçler-դերբայների հետ կիրառվող հետադրություններ՝-acağı gibi, -dı ğı gibi, - acağı kadar, -dığı kadar, dı ğı için, --dığı üzere, - dı ğına göre և այլն[11]:

Թուրք լեզվաբան Հենգիրմենը հետդիրները բաժանում են 4 խմբի.

- Yalın durum isteyen ilgeçler - ուղղական հոլով պահանջող հետդիրներ
- Yönelme durumu isteyen ilgeçler- տրական հոլով պահանջող հետդիրներ
- Çıkma durumu isteyen ilgeçler - բացառական հոլով պահանջող հետդիրներ
- Tamlayan durumu isteyen ilgeçler - սեռական հոլով պահանջող հետդիրներ:

Թուրք լեզվաբան Ն. Քոչը այս շարքին ավելացնում է ևս երկուսը.

- Eylem çekim ekleriyle kullanılan ilgeçler - բայի խոնարհման ածանցների հետ օգտագործվող հետդիրներ
- Eylemsi ekleriyle kullanılan ilgeçler - բայական ձևերի /բայանուն, դերբայ, մակբայական դերբայ/ ածանցների հետ օգտագործվող հետդիրներ[12]:

Ինչ վերաբերում է թուրքերենի կապական կիրառության անուներին, ապա դրանք ինեց գորսուռույթով համապատասխանում են հայերենի անիսկական կապերին: Դրանք հարաբերության իմաստից բացի կարող են արտահայտել նյութական իմաստ և հոլովվել՝ ցույց տալով տարածական, ժամանակային և վերացական հարաբերություններ (դրանք են՝ alt, üst, aşağı, ön, etraf, hak (kı) bas, yü , sayı, karsı, iç, dıs):

ՕԱՆՈՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Stʻu Camep R., Logische Santax der Sprache, Wien, 1934, s. 207.
2. Реформатский А. А., Лингбистика и поэтика. М. 1987, с. 52.
3. А. Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, Москва-Ленинград, 1956, ст. 59:

4. N. Koç, Türk Dil Bilgisi, Istanbul, 1996, s. 229.
5. Ալ. Սաֆարյան, Ա. Սողոմոնյան, Տ. Լոքմագյոզյան, Թուրքերենի դասագիրք, Երևան 2004, էջ 45:
6. N. Koç, Türk Dil Bilgisi, էջ 229:
7. А. Н. Кононов,, Նշվ. աշխ , էջ 313:
8. Թուրքերենում գործող շաղկապները հիմնականում օտար ծագում ունեն և թուրքերենին անցել են այլ լեզուներից: Հիմնականում դրանք փոքր թիվ են կազմում: Կան նաև այլ խոսքի մասերից շաղկապներին անցած որոշ թուրքերեն բառեր(տես՝ M. Ergin, Turk Dil Bilgisi, Sofya, 1985, էջ 352):
9. M. Ergin, նույն տեղում, s. 218.
10. Այս հետադրությունները հայերենի նույն համապատասխանության կապերի գործառույթն ու իմաստն են արտահայտում (տե՛ս Մ. Ե.Ասատրյան, ժամանակակից հայոց լեզու, էջ 402)
11. N. Koç, Türk Dil Bilgisi, էջ 230-237. Տե՛ս նաև F. Hepçilingiler, Türkçe Dilbildisi, Istanbul, 2004, էջ142-156.
12. N. Koç, Նշվ. աշխ, էջ 235-236:

ARMENO-TURCICA

ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ Ն. ԱՂՈՆՑԻ ԵՎ Ա. ՋԻՎԵԼԵԳՈՎԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

1920 թ. օգոստոսի 10-ին եվրոպական դիվանագիտությունը ասպարեզ բերեց հայ ժողովրդի նկատմամբ իր «բարեհոգության» արտահայտություն հանդիսացող ևս մեկ փաստաթուղթ, որը շաղախված էր անորոշությամբ և, հատկապես Հայկական հարցում, զուրկ իրավագործվելու արտոնությունից:

Ասվածը հաստատելու համար անհրաժեշտ է վերլուծել Սևրի պայմանագրին նախորդող ժամանակահատվածը: 1917թ. հոկտեմբերին Ռուսաստանում բոլշևիկները իրականացրին անարյուն հեղաշրջում: Ամբոխային տրամադրություն ստեղծելու վարպետները շուտով լույս աշխարհ հանեցին Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման, ավելի ճիշտ՝ Թուրքիային նվիրաբերելու դեկրետը: Նույն 1917թ. դեկտեմբերի 23-ին (դեկրետի ընդունումից վեց օր առաջ) Լլոյդ Ջորջը շարունակվող պատերազմի վերաբերյալ բնութագրող ու ծրագրային հայտարարություն արեց: Անգլիական կառավարության հիշյալ հայտարարությունը տրամաբանական պատասխան էր Լենինի կառավարության նույն թվականի նոյեմբերի 11-ի «Արևելքի աշխատավոր մահմեդականներին» ուղղված կոչի, որտեղ պրոլետարիատի առաջնորդը մոլեռանդ թուրքական ամբոխին զսպելու և դեպի իր կողմը գրավելու նպատակով՝ հայտարարում էր, թե պատռում է Թուրքիան բաժանելու բոլոր պայմանագրերը, առավել ևս՝ նրանից «Հայաստան խլելու» մտադրությունը: Հայկական հարցը լուծելու թաքուն և բացահայտ պայքարում հաղթանակեց բոլշևիզմը:

Աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների առկայությունը նկատի ունենալով, դիրքերը չզիջելու, նոր ասպարեզներ նվաճելու վճռականությամբ՝ գործնական քայլերի դիմեց նաև ԱՄՆ-ը: 1918թ. հունվարի 8-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը Կոնգրեսում արտասանեց իր հայտնի, տասնչորս կետ պարունակող ճառը: Հաստատելով Անգլիայի վարչապետի տեսակետները՝ նախագահի ծրագրային ելույթը ամրակայում էր այն միտքը, որ Թուրքիայի հողային իրավունքները պետք է ճանաչել այն տարածքներում միայն, որոնք բնակեցված են թուրքերով, իսկ մնացած շրջանները, որտեղ բնակվում էին ուրիշ ազգություններ, ստանալու էին ազատություն: Բոլշևիկներին հակակշիռ քայլն արդեն պատրաստ էր: Թող այն տպավորությունը չստեղծվի, թե դիվանագիտական այդ պայքարում կենտրոնականը Հայկական հարցն էր: Խորացող հակամարտությունը ծնեց նոր փաստաթղթեր՝ Բրեստի և Բաքումի պայմանագրերը, որոնք, սակայն, թեև լռությամբ ընդունեցին «դաշնակից» պետությունները, բայց նրանք քայլ առ քայլ իրականացնում էին Անդրկովկասի նորանկախ պետությունների վրա քաղաքական ու տնտեսական գերիշխանություն հաստատելու իրենց խնդիրները:

Առաջին աշխարհամարտն ավարտվեց: Պարտված Թուրքիան սպասում էր մեծերի դատավճռին: 1918թ. հոկտեմբերին երիտթուրքական կառավարությունը հրաժարական տվեց, լուծարվեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը: 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին դաշնակիցների ու Թուրքիայի միջև կնքվեց Մուդրոսի զինադադարը: Հայաստանի հանրապետության սահմանները ընդարձակվեցին՝ կազմելով 71 հազար քառակուսի կմ, հույսեր էին ծնվում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության համար, որովհետև մեծ տերությունները ակտիվորեն քննարկում էին Հայկական հարցը: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը՝ ՀՀ կառավարությունը Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորությամբ կազմեց պատվիրակություն, որը մեկնեց Եվրոպա:

Հակակշիռ այդ ամենին՝ բոլշևիկներն ու թուրք քաղաքական գործիչները սերտացնում էին հարաբերությունները, որտեղ մեծ էր Էնվերի, Ջեմալի, Նազըմի, Բեհէդդին Շաքիրի դերը: Բեռլինում նույն ուղղությամբ էր աշխատում նաև Թալեաթը:

ՀՀ պատվիրակությունը (Ա. Ահարոնյան, Մ. Պապաջանյան, Հ. Օհանջանյան) Փարիզում հանդիպեց Պողոս Նուբարի Ազգային պատվիրակությանը և, համաձայնության գալով խաղաղության կոնֆերանս ներկայացրին համատեղ ծրագիր՝ Միացյալ Հայաստանի քարտեզով:

Թուրքիայի հետ ապագա պայմանագրի նախապատրաստմանն էր նվիրված Իտալիայի Սան-Ռեմո քաղաքում գումարված կոնֆերանսը, որտեղ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի կառավարությունների ղեկավարներն ընդունում էին, որ պետք է ստեղծել միասնական հայկական պետություն, բայց չէին կարողանում որոշել, թե ինչպես պետք է կազմավորվի, պաշտպանվի և գոյատևի այդ պետությունը: Գերագույն խորհուրդը՝ ընդունելով Լ.Ջորջի նախագիծը, այն ներկայացրեց ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնին՝ Հայաստանի մանդատը ընդունելու և ապագա պետության սահմանները գծելու առաջարկությամբ: Արդյունքում, 1920թ. ապրիլի 24-ին, ԱՄՆ-ը փաստացի ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը, իսկ հունիսի 1-ին Սենատը՝ 23 կողմ, 52 դեմ հարաբերությամբ մերժեց Հայաստանի մանդատը:

Տեսնում ենք, որ Հայկական հարցի նկատմամբ ստեղծվել էր մեծ հետաքրքրություն, մեկ տարվա ընթացքում (1919-1920թթ.) այն լսվեց Փարիզում, Լոնդոնում, Սան-Ռեմոյում, արծարծվում էր թուրք-բոլշևիկյան բանակցություններում: Այս ամենը ոգևորիչ դեր էր խաղում: Կանխատեսվում էր լավագույն ապագա, բայց հայ քաղաքական գործիչները խորամուխ չէին (հնարավորությունների տեսանկյունից) մեծ ընդգրկում ներկայացնող միջազգային հարաբերություններին, որն էլ վճռորոշ դարձավ Հայկական խնդրի հետագա ճակատագրի հարցում:

1920թ. ապրիլի 26-ին, Ջեմալի՝ Լենինին ուղղված նամակով սկսվեց թուրք-բոլշևիկյան դավի նախապատրաստության առաջին փուլը, որտեղ որպես երաշխիք ապագա համագործակցության, Ադրբեջանը խորհրդայնացվեց: Սա ահազանգի դեր խաղաց դաշնակիցների համար:

Սկսվեց մի շրջան, երբ փորձարկվում էին նորաստեղծ պետությունների դիրքորոշումները: Քանի որ գործնական հողի վրա չէր տեղափոխվում դաշնակիցների ծրագիրը, ՀՀ կառավարությունը ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու նպատակով՝ բանակցություններ սկսեց բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ, որը որակվեց որպես ռուսասիրություն: Միայնակ թողնելով Հայաստանի հանրապետությանը՝ դաշնակից անվանյալները, բացի տնտեսական որոշակի օգնությունից, չդիմեցին որևէ գործնական քայլի դրանով իսկ նպաստելով թուրք-բոլշևիկյան մահացու հարվածի նախապատրաստմանը:

Ահա սրանք են Սևրին նախորդած ժամանակահատվածի նկարագրությունները, դիվանագիտական պատկերը, որը վճռորոշ դեր խաղաց մեծ աղմուկ ու ոգևորություն ծնած դաշնագրում: Պայմանագրի ստորագրումը տեղի ունեցավ 1920թ. օգոստոսի 10-ին՝ Փարիզի արվարձան Սևրում: Պայմանագրի երրորդ մասի վեցերորդ բաժնի 88-93 հոդվածները վերաբերում էին Հայաստանին:

Հայաստանը հռչակվեց Ազատ և Անկախ պետություն, Թուրքիան ճանաչեց հայկական պետության գոյությունը, դաշնակիցների կողմից գծված նրա սահմանները: Դաշնագրի գործադրումը, որ ըստ նախատեսվածի, գործի պիտի դրվեր ստորագրելուց երեք ամիս հետո, հետաձգվեց մինչև վեց ամիս, իսկ վերջնական արդյունքում այն մոռացության մատնվեց: Մոռացության մատնելու հիմքը դրվել էր նույն օգոստոսի 10-ին, մինչև պայմանագրի ստորագրումը, երբ գլխավոր հորջորջվող պետությունները մի առանձին պայմանագիր ևս ստորագրել պարտադրեցին հայկական պատվիրակությանը, որի իմաստը Հայաստանի վրա հսկողության սահմանում էր, ասել է՝ մեծերը շնորհ կատարելով Հայաստանին, բոլորովին էլ մտադրություն չունեին ապահովել և վկան լինել նրա բացարձակ անկախության ու ազատության:

1920թ. նոյեմբերի 22-ին, ԱՄՆ-ի նախագահը հայտարարեց, որ կատարվել է սահմանագծման աշխատանքը: Ազատություն էին ստանում Արևմտահայաստանի էրզրում, Տրապիզոն, Վան եւ Բիթլիս վիլայեթներից առանձնացված 90 հազար քառ. կիլոմետր տարածքները, որոնք միանալով՝ Արևմտյան Հայաստանի արդեն ազատագրված շրջանների հետ կազմելու էին 161.330 քառ.կմ ընդհանուր տարածք:

Թվում էր, թե հայ ժողովրդի քսանական թվականների սերունդը լուծում էր ազգային գերխնդրի զգալի մասը: Բայց դա արտաքին տպավորություն էր, որովհետև թուրք-բոլշևիկյան գնալով ընդարձակվող կապերին խանդոտ նայող մեծերը, Թուրքիայից «կորզելով» բոլշևիզմի դեմ պայքարի խոստում և պատճառաբանելով, որ Հայաստանն արդեն անկախ չէ, որ հաստատվել է խորհրդային բռնատիրություն, հրաժարվեցին պայմանագիրն ի կատար ածելուց թույլ տալով մեծագույն դավաճանություն:

Ավելի՛ն, թե՛ գծված սահմանները, թե՛ դեպի ծով ելք տրամադրելը այդ օրերին արդեն անհավանական էին թվում, անհավանական այնքա-

նով, որ չդժգոհելով մեծերի քաղաքականությունից, թուրքական ներկայացուցիչը հիշեցրեց, թե դեպի հարավ Հայաստանի ընդարձակման անհրաժեշտություն չկա այսինքն՝ մեր դարավոր թշնամին այդ պահին արդեն ճիշտ էր ընկալել, որ հետաձգվող սահմանագծումն ունի միայն մեկ նպատակ՝ սպասել բոլշևիկների գործողություններին, և եթե հայությունը նորից կնախընտրի ռուսական կողմնորոշումը, ապա հրաժարվել պայմանագրից, փոփոխել այն և կարմիր Ռուսաստանի դեմ դուրս բերել նեղուցների պահակ Թուրքիային՝ զսպելով կարմիր հրեշի ծավալումը:

Այս ամենն արդյունքն էին ուժերի նոր տեղաբաշխման, տերությունների աշխարհաքաղաքական նոր ուղղությունների հստակեցման, գերիշխանության նոր տարածքներ նվաճելու քաղաքականության, որոնց խաչմերուկներում, արդեն քանիերորդ անգամ, խճճվում և լաբիրինթոս էր նետվում Հայկական հարցը: Այս գործում իրենց ավանդը ներդրեցին նաև ազգային գիտակցությունը կորցրած հայ բոլշևիկները, որոնք Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրով հրաժարվում էին Սևրի դաշնագրից և այն որակում նոր «տառապանք»:

Սևր Դաշնագրի պատմական մեծ ծառայությունը Հայկական հարցին այն էր, որ մեծերը պաշտոնապես ճանաչեցին իր Հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրավունքները:

Իրականության այդպիսի ընկալում ունեին նաև ժամանակակից հայ գործիչներից շատերը: Ոգևորության ընդհանուր պատկերի վրա կատարվում էին սթափ վերլուծություններ, կանխատեսումներ, Հայկական հարցի ճակատագրի նկատմամբ խորիմաստ եզրահանգումներ: Նշանավոր պատմաբան Ն. Ադոնցը ևս կիսում էր համակված ոգևորությունը, սակայն վերապահումներով. «Թուրքիայի ճակատագիրը վճռված է: ...Օսմանյան կայսրությունը, անկասկած, կործանված է: Նա ստացավ պատիժ, որին լիովին արժանի էր: Վերջապես Եվրոպան քաջություն ունեցավ եթե ոչ ամբողջապես խորտակելու, գեթ դուրս քաշելու թունավոր սողունի ատամները, որին նա դարեր շարունակ սնուցել էր իր իսկ սեփական քաղաքակրթության կրծքին», սակայն այդ ամենը չեն կարող գեթ սփոփանքի դեր խաղալ այն անլուր տառապանքների համար, որին ենթարկվեց հայ ժողովուրդը: Իսկ դաշնակիցները ոչինչ չարեցին «իրենց կրտսեր եղբոր՝ հայերի նկատմամբ», «ոչ մի միջոց ծեռք չառնվեց հրով ու սրով ցանուցիր արված հայերին» օգնելու համար: Հակառակ սպասվող խոստումներին, «Հայաստանի սահմանների կարևորագույն հարցը գործնականում բայց է մնում», «Սահմանը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև նույնպես մնում է չորոշված», և այդ ամենի արդյունքում՝ «Հայկական հարցի լուծումը, փաստորեն հետաձգված է... Հայաստանը, որ ասես եռացող կաթսա լիներ թուրքական հնոցում, կրկին դատապարտված է սպասելու»[1]:

Պատասխանելով իր իսկ առաջադրած ինչուներին, Ն. Ադոնցը բացառում է որևէ արգելք, որը կարող էր խոչընդոտել լիարժեք լուծում տալու Հայկական հարցին: Սակայն ամենազավեշտալին այն է, որ փոխա-

նակ արդարացի լուծում տան բազմաչարչար հարցին, դաշնակից հորջորջվողները խուսանավելու ընդարձակ ասպարեզներ բացեցին Թուրքիայի համար և ամենադավաճանական քայլը՝ Հայկական տարածքների վրա տեղակայեցին Քրդստան հասկացությունը: «Ապշեցուցիչ հարված» անվանելով եվրոպական դիվանագիտության հորինվածքը, Ն. Ադոնցը այդ նորամուծությունը համարում է թուրքական կառավարության քաղաքականության ընդօրինակում, նրա՝ Հայաստանը քրդացնելու ծրագրի իրագործում: Մեծ եղեռնը, հայրենիքի կորուստը ուրիշ ոչինչ չի նշանակում, եթե ոչ հայության նկատմամբ թուրք եվրոպական դաժան քաղաքականության իրականացում, որն ուրիշ ոչինչ չէ, եթե ոչ նաև «ժողովրդի հոգեկան բնաջնջում, որն ավելի ծանր է, քան նյութականը»[2]:

Քննելով հայրենիք հասկացության սկզբունքները, հայրենիքը համեմատելով կենդանի օրգանիզմի հետ, վիճակագրական ու մարդկային գործոնների քննություն կատարելով, վերլուծելով հայերի ռուսական կողմնորոշման դրդապատճառները, հայտնելով, որ քաղաքական այդ դիրքորոշումը եվրոպական դիվանագիտության պարտադրված քայլն էր, նրանց՝ հայերին իրենցից հեռացնելու քաղաքականության արդյունքը, Ն. Ադոնցը պատասխանում է Հայկական հարցի նկատմամբ տերությունների վերաբերմունքի հիմնական պատճառը. «Այն պահից, ինչ հայկական հարցը բարծրացավ, այդ երկիրը Եվրոպայի աչքին հանդես եկավ որպես մի մուրացկան, որը հովանավորություն է աղերսում իր բուն ֆիզիկական գոյության համար: Թերևս այդ պատճառով էլ եվրոպական դիվանագետները գտնում են, որ որևէ մի նվեր, լինի դա թեկուզ երկու կամ երեք վիլայեթ, լիովին բավական է մի մուրացիկ ժողովրդի համար[3]» Սակայն այդպես չէ իրականում: Հայերը, որ կրել են պատմական ճակատագրի դաժան հարվածները, երազել են իրենց մարդկային իրավունքների վերականգնմանը, «ինքնորոշման իրավունքի», «ազգային բաղձանքների» իրականացմանը, որին հասնելու համար փնտրել են գործակից ու դաշնակից, բայց ոչ մուրացկանություն. ավելին. «Հայաստանը կարիք ունի ոչ միայն աշխարհագրականորեն կլորացված սահմանների, այլ մշակութային դրացիության», ինչը համաշխարհային քաղաքակրթությանը ծառայելու հայերի բնածին հատկությունն է: Սակայն կատարվեց բոլորովին անսպասելին: Դաշնակիցները, որ նախագահ Վիլսոնի հետ միասին «քաջատեղյակ են Հայկական հարցին», այն լուծելու բոլորովին հակառակ ուղին ընտրեցին, «դաշնակիցների դիվանագիտությունը այլ կերպ գործեց և Հայաստանը դրեց անտանելի դրության մեջ: Երկիրը շրջապատվեց անքաղաքակիրթ մահմեդական պետությունների օղակով: Արևմուտքից Թուրքիայի և արևելքից Պարսկաստանի մերձավորությունը անբավարար թվաց, ուստիև թաթարական Ադրբեջանն ու Քրդստանը ստեղծվեցին հյուսիսում և հարավում»[4]:

Այստեղից էլ, Սևրի պայմանագիրը ոչ միայն չլուծեց Հայկական հարցը, այլ առավել խճճված վիճակ ստեղծեց հայ ժողովրդի համար, ժողովուրդ, որ դարեր շարունակ մաքառելով բռնատիրությունների դեմ,

ծգտում էր «ազատ և անկախ երկրի համար, բայց ոչ ցերեկվա լույսից փակ բանտի համար, բանտ, որին հսկում են թուրքերը, թաթարները, քրդերը և նրանց բարեկամները»[5]:

Միևչդեռ, դաշնակիցները Սևրի ընդարձակ սրահներում եթե մտահոգ էին հայերի ռուսական կողմնորոշման հարցում, ապա «ի զորու էին մեկընդմիշտ վերջ տալու հայկական ծգտմանը դեպի հյուսիս, խարխլելով դրա պատմական հիմքերը: Սակայն նրանք ավելի լավ բան չմտածեցին, քան սեղմել Հայաստանը մահմեդական պետությունների շրջանակի մեջ,,,»[6]:

Հիասթափությունը, պատմական անարդարությունը ժամանակավրեպ հասկացություններ են: Պատմական ճշմարտությունը երբեք չի կարող մոռացության մատնվել: Այն կբարձրանա նվաստացված վիճակից, քանզի քաղաքակիրթ մարդկությունը չի կարող ուրանալ մի ժողովրդի արդար դատը, որը ուրիշ ոչինչ չէ, քան մարդու իրավունքների հիմնարար սկզբունքների պաշտպանություն: Եվ, իբրև գալիքի կանխատեսում Ն. Ադոնցը եզրափակում է. «Հայկական հարցը վաղուց դադարել է սոսկ հայկական լինելուց: Այն ժամանակակից մարդկության գիտակցության հարցն է... Հայ ժողովուրդը դեռևս խեղդվում է արյունից ու անհամբեր սպասում է անկողմնապահ իրավացի վերջնական վճռի մի ակտի մասին, որն ստորագրել են դաշնակիցները՝ կանգնած մեկ միլիոն նահատակված հայերի դիակների վրա»[7]:

Ն. Ադոնցի վերլուծությունները քաղաքական շահամոլության ետևից վազող դիվանագիտության արդարացի գնահատականները լինելուց բացի, առօրյական են նաև: Առօրյական, քանզի Հայկական հարցի նկատմամբ ուրացության խորհրդանիշ Սևրի պայմանագիրը ուսանելի դաս է, քննադատական վերլուծության ուսուցանող ծեռնարկ, ապացույցը այն բանի, որ 87 տարի առաջ լույս աշխարհ եկած պայմանագիրը, Նրա կերտողները այսօր էլ շարունակում են նույն քաղաքականությունը, առանձնացում չտեսնելով քաղաքական պարտադրանքների ու զարգացումների մեջ, միևչդեռ ժողովուրդների պատմական ճակատագիրը երբեք չի կորցնում իր հիշողությունը և հակված է սրբագրելու այն անարդարությունները, որոնք բանտ են ստեղծում մի ժողովրդի համար, որն ինչքան էլ հեռանում է անցյալից, այնքան պարզ ու հստակ է ընդգծում հայրենիք հասկացության գաղափարը:

Հայկական հարցը, նրա նկատմամբ տերությունների ու հատկապես Ռուսաստանի վերա- բերմունքի խնդիրները, բազմաչարչար խնդրի վերաբերյալ պայմանագրերի քննությունները առանցքային տեղ են զբաղեցնում Ա. Ֆիվելեգովի ուսումնասիրություններում[8]:

1817-1920 թթ. իրադարձությունները քննելով ժամանակակցի տեսանկյունից Ա. Ֆիվելեգովը յուրահատուկ մեկնաբանություն է տալիս Հայկական հարցին, գրելով, որ այն ծագել է պետական բարձր քաղաքականության նկատմամբ հայերի վերաբերմունքից, երբ «հայերը հրաժարվում են համբուրել այն ծեռքը, որը նրանց հարված է հասցնում»[9]:

Հայերի նկատմամբ Թուրքիայում և Ռուսաստանում իրականացվող հալածական քաղաքականությունը արդյունք է հայերի հայրենիքը զավթելու ծրագրի: Եվ որպեսզի այն իրականանար, անհրաժեշտ էր թուրքացնել կամ ռուսականացնել բնիկ ժողովրդին: Տնտեսական շահն ընդունելով գործունեության ուղենիշ, Եվրոպական տերությունները ականատեսն ու վկան լինելով այդ քաղաքականության, ոչ միայն օգնության ծեռք չեն մեկնում հայերին այլև մտնելով խորը հակասությունների մեջ, գերադասելով թե՛ Ռուսաստանում, թե՛ Թուրքիայում ազդեցության ամրացման ընթացքը քաղաքակիրթ ժողովրդին փրկելու միջոցառումներ իրականացնելուց, իրենք են դառնում հայերի դժբախտությունների հիմնական պատճառները արմատավորողները: Այդպես շարունակվեց մինչև Առաջին աշխարհամարտը: Չհավատալով, որ 1914 թ, ռուս-թուրքական համածայնագիրը բարեհաջող ավարտ կունենա, Ա. Չիվելեգովը կանխատեսում էր, որ այդ արծանագրությունը թաքնված հնարավորություն էր տալիս թուրքերին սրով լուծելու հայերի ճակատագիրը[10]:

Բազմակողմանի քննելով Հայկական հարցի լուծման ուղիները, Ա. Չիվելեգովը հանգում էր այն կարծիքին, որ խնդրի լուծման միակ տարբերակը ինքնավարությունն է: Եթե այն կարելի էր իրականացնել մինչև 1915 թ., ապա դրանից հետո անիմաստ է մտածել այդ ուղղությամբ, որովհետև Գերմանիայի հովանավորությամբ բնաջնջելով հայությանը, թուրքական պետությունը իրականացրեց իր վաղեմի երազանքը[11]:

Առաջին աշխարհամարտն ավարտվեց և հայերը, որ միլիոնավոր զոհեր էին տվել, հույս ունեին, թե կստանան «համապատասխան քաղաքական հատուցում»[12]:

Կիսելով ռուս քաղաքագետ Մ. Կովալևսկու միտքը՝ «Հայկական հարցը մեծ է և դժվարին», Ա. Չիվելեգովը քննելով ասվածի իմաստը, եզրակացնում է, որ հայերը լինելով «ռուս-թուրքական քաղաքականության զոհերը», հույս չեն կարող կապել նաև բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ, որը հրապարակելով Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման մասին դեկրետը, փաստորեն այնքան դժվարությամբ նվաճված Հայաստանը վերադարձնում է Թուրքիային[13]:

Հայկական հարցում իրադարձությունների զարգացման կիզակետը Սևրի պայմանագիրն էր: Եթե սկզբում Ա. Չիվելեգովը շատերի նման հույս ուներ, թե վերջապես լուծում կստանա խնդիրը, սակայն պայմանագիրը իր բովանդակությամբ ու անիրականանալի միտումներով խոր հիասթափություն ծնեց, ինչն էլ Ա. Չիվելեգովին իրավունք էր տալիս պատկերավոր գնահատական տալ նրան. «Սևրի պայմանագրի որոշումները, պարզվեց փխրուն են, ինչպես սևերյան ճենապակին»[14]: Հայկական հարցում այն զուրկ էր իրական քայլ կատարելու հնարավորությունից, որովհետև այն ստորագրող տերությունները ոչ թե անհանգստանում էին հայերի ճակատագրով, այլ իրենց «իմպերիալիստական շահերով»[15]:

Եվ այսպես միջազգային դիվանագիտության գզրոցներում իր տեղը գրավեց Հայկական հարցի հետ կապված ևս մեկ պայմանագիր, որի

զորությանը այնքան հավատում էր հայ ժողովուրդը: Տառապանքների բովով անցած հայությունը չէր էլ կարող մտածել, որ դաշնակիցները, որոնց հաղթանակին այդքան զոհեր էր մատուցել, մոռացության կմատնեն իրենց արդար դատը: Այդքանը դեռ բավական չէր, նույն դաշնակիցներն ու բոլշևիկյան Ռուսաստանը նախածեռնեցին ու կազմակերպեցին Լոզանի շքահանդեսը և ուրանալով իրենց իսկ ստորագրած պայմանագիրը, վավերացրեցին հանրապետական հորջորջվող Թուրքիայի ծննդյան վկայականը:

Երիցս ճիշտ էր Ա. Ահարոնյանը, երբ մեկնաբանելով եվրոպական ու ռուսական դիվանագիտության դավաճանությունը, գրում էր. «Մեր լեռների վրա ծյունն ավելի ծանր էր, քան մեր լեռների տարողությունը: Մեր լեռների ծյունը չէր միայն մեր վրա թափվողը, այլ ամբողջ աշխարհի ծյունը: Մեր ծյունը շատ ծանր եղավ մեր ժողովրդի ցավը ծանր եղավ, մեր մեջքը խորտակվեց և երկրե երկիր ընկանք: Ժամանակն է, որ խորհենք, իրար հասկանանք»[16]:

Իրատեսական խորհուրդ, որն այսօր էլ օրապահանջ է և ուսանելի:

ՃԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ն. Ադոնց, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երևան, 1989, էջ 12, 13, 16, 17:
2. Նույն տեղը, էջ 15, 19:
3. Նույն տեղը, էջ 24:
4. Նույն տեղը, էջ 26:
5. Նույն տեղը, էջ 33:
6. Նույն տեղը, էջ 33:
7. Նույն տեղը, էջ 33:
8. Զ. Կիրակոսյան, Алексей Дживелегов и его историко-публичистическое наследие, Երևան, 2007:
9. Նույն տեղը, էջ 74:
10. Նույն տեղը, էջ 115:
11. Նույն տեղը, էջ 143, 163:
12. Նույն տեղը, էջ 225:
13. Նույն տեղը, էջ 232:
14. Նույն տեղը, էջ 247:
15. Նույն տեղը:
16. Ա. Ահարոնյան, Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան: Երևան 2001, էջ 117:

ԹՈՒՐՔ ԱՐՁԱԿԱԳԻՐ ՕՐՀԱՆ ՓԱՄՈՒՔԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման արշավը եւ Թուրքիայի եվրահնտեգրման գործընթացը նպաստում են թուրքական պետությունում Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի շուրջ հասարակության իրազեկության մակարդակի բարձրացմանը: Վտարանդի թուրք սոցիոլոգ, պատմաբան Թաներ Աքչամը «Հայկական տաբուն վերանում է. երկխոսությունն այլընտրանք ո՞ւնի» խորագրով հրապարակման մեջ այս առիթով նկատում է. «Ասես թուրք հասարակությունը սկսում է լրջորեն հետաքրքրվել իր խնդիրներով: Հայկական հարցի շուրջ մամուլով եւ գիտական շրջանակներում աննախադեպ ողջամտությամբ քննարկումներ են կազմակերպվում»[1]:

Այս պայմաններում աստիճանաբար տեղի են տալիս թուրքական պետության ներսում ձեւավորված բազմամյա տաբուները: Դրան զուգընթաց թուրքական իշխանությունները հետզհետե ավելի են դժվարանում ճնշել ժողովրդավարության թեկուզ եւ դանդաղ զարգացումը երկրում: Այդ մասին կարող են վկայել թուրքական մամուլում հայկական հարցի շուրջ համեմատաբար ազատամիտ հրապարակումների թվի տարեցտարի ավելացումը, Ստամբուլի «Բիլգի» համալսարանում Հայոց եղեռնի թեմայով գիտաժողովի անցկացումը 2005թ-ի սեպտեմբերին, ժխտողական գրականության կողքին հայկական հարցով պատմական եղելությունը արտացոլող պատմագիտական աշխատությունների եւ գրականության տպագրության աստիճանական ծավալումը: Իհարկե թուրքական ազգայնականությունը այս պայմաններում շարունակում է բավական հիմնավոր դիրքեր զբաղեցնել եւ իշխել ներքաղաքական կյանքում, մեծ դեր ունենալ հասարակական հարաբերությունների մեջ, ինչի ամենահիմնավոր վկայությունը թերեւս «Ակոսի» խմբագրապետ Հրանտ Դինքի սպանությունն էր 2007թ-ի հունվարի 19-ին:

Թուրքական ազգայնականությանը եւ մերժողականությանն իր հերթին ազդեցիկ հարված հասցրեց թուրք արձակագիր, գրականության ոլորտում Նոբելյան մրցանակի 2006թ-ի դափնեկիր Օրհան Փամուքը: 2005թ-ի փետրվարին շվեյցարական Ցյուրիխ քաղաքում լույս տեսնող «Թագես անցեյգեր» հանդեսի «Դաս Մագազին» հավելվածին տված հարցազրույցում նա հայտարարեց. «Մենք 30 հազար քուրդ եւ 1 միլիոն հայ ենք սպանել: Թուրքիայում ոչ ոք այս մասին չի համարձակվում ասել, իսկ ես ասում եմ»: Փետրվարի 9-ին թուրքական «Հյուրիեթ» օրաթերթի հրապարակումից հետո Փամուքի ելույթի մասին հայտնի դարձավ Թուրքիայում:

Երկրի պետական եւ պետականամետ շրջանակներն ու ազգայնա-

կանները նախածեռնեցին սուր արշավ Փամուքի եւ նրա ազատամտության դեմ: «Հյուրիեթ», «Թերջյուման», «Վաքան», «Ջաման», «Օրթադողու», «Ենի շաֆաք», «Ենի չաղ» թերթերում գրողի դեմ լուրս տեսան հրապարակումներ:

Էրզրումի համալսարանից էրոլ Քյուրքչյուօղլուն պնդում է, թե «Փամուքի հայտարարությունը հիմնված չէ որեւէ պատմական փաստաթղթի վրա»[2]: Քյուրքչյուօղլուն ավելի վաղ, թուրքական մամուլին հայտարարել էր, թե «ՀՀ սահմանադրության մեջ առկուս են Կարս, Արդահան, Աղրը շրջանների հանդեպ տարածքային հավակնություններ»: Թերեւս թուրք «պատմաբանը» լիարժեք պատկերացում չունի հայկական սահմանադրության վերաբերյալ կամ դիմում է միտումնավոր զեղծարարության, քանի որ նման կետ ՀՀ սահմանադրությունը չի պարունակում:

Թուրքիայի Պատմության ինստիտուտի Հայկական բաժանունքի ղեկավար Հիքմեթ Օզդեմիրը Փամուքի հայտարարությունը որակեց իբրեւ «մեծ սուտ», իսկ Բոսֆորի համալսարանի պատմության ֆակուլտետի ղեկավար Հալուք Ինալջըքը նշում էր, թե «Թուրքիայի հասցեին մեղադրական ելույթը Փամուքին վայել չէր»[3]: Թուրք գործարար Մեթե Քալյոնջուի տեսակետով, Փամուքն այս հայտարարությունը կատարել է ինքնագովազդի իր «Ձյունը» վեպի գերմաներեն տպագրության վաճառքն ապահովելու նպատակով[4]: Փամուքի համադասարանցի, ամերիկյան «Թըրքիշ ֆորում» տեղեկատվական հանգույցի խորհրդական էրգյուն Քըրլըքովալին համացանցով տարածած իր մի հրապարակման մեջ նշեց, թե «պմաչում է այն բանի համար, որ 1966-70թթ-ին ուսանել է Փամուքի հետ»[5]:

Գրողի դեմ Թուրքիայում ծայր առավ նաեւ դատական հետապնդման գործընթաց: Վերըննչյալ գործարար Քալյոնջուն հայց հարուցեց Ստամբուլի Շիշլի թաղամասի դատարանում, նույն թաղամասի առաջին ատյանի դատարանում հայց էր ներկայացրել Թուրքիայի իրավաբանների միութան վարչական խորհրդի անդամ Քեմսլ Քերինչսիզը: Նա գտնում էր, որ գերմանական «Դի Վելթին» տված մեկ այլ հարցազրույցում Փամուքի հատարարությունն այն մասին, թե «Թուրքիայի ժողովրդավարացմանը խոչընդոտում է բանակը» վիրավորում է թուրք զինվորի արժանապատվությունը[6]: ANASAM - «Անատոլիայի գիտության եւ գրականության արժեքները տնօրինողների արհեստակցական միություն» կազմակերպությունն իր կողմից դատ էր հարուցել Կայսերի քաղաքի դատարանում: Փաստաբան Մեհմեթ Ուչոքի կարծիքով, «Փամուքը ներգրավվել է ընդդեմ Թուրքիայի քրդական զինյալ պայքարն իրականացնող Քրդական բանվորական կուսակցություն/Կոնգրա Գելի եւ սփյուռքահայության քարոզարշավում»[7]:

Փամուքի դեմ ազգայնական հարձակումների «թագն ու պսակը» կարող էր համարվել Թուրքիայի Ընպարտա նահանգի Սյութչյուլերի գավառապետ Մուստաֆա Ալթընփընարի հրահանգը Փամուքի գրքերը գավառի գրախանութներից ու գրադարաններից հավաքելու եւ այրելու վե-

րաբերյալ: Միակ պատճառը, թե ինչու նացիստական ոճով արձակված հրամանն ի կատար չածվեց այն էր, որ գավառային ոչ գրադարաններում ու ոչ էլ գրախանութներում Փամուքի ոչ մի գիրք չկար[8]: «Այս պատահականության պատճառով Թուրքիայում կանխվեց գրքերի ցեղասպանությունը», նկատում է մեկ այլ լրագրող[9]: Ավելի ուշ Եվրամիություն-Թուրքիա համատեղ խորհրդարանական հանձնաժողովի համանախագահ Յուսք Լագենդայկը մտահոգություն հայտնեց, որ Թուրքիայի կառավարությունը ձեռնպահ մնաց գավառապետի հայտարարության հստակ դատապարտումից[10]:

Թուրք արձակագրին սատարող հրապարակումներն իրականում առավել փոքր թիվ կազմեցին. «Միլիեթի» թղթակից Հասան Ջեմալը զուգահեռներ է անցկացնում Փամուքի դեմ արշավի եւ Հումեյնիի «Սատանայական բանաստեղծությունների» թարգմանիչ Սալման Ռուշդիի դեմ Սըվազ (Սեբաստիա) քաղաքում մահափորձի նախադեպի միջեւ: «Հայրենիքի դավաճանության պատրվակով կախաղա՞ն է բարձրացվելու Փամուքը», գրում էր Ջեմալը: Հրապարակախոսը նաեւ կոչ է անում չմոռանալ, որ «Օրհան Փամուքը պատահական անձ չէ, այլ Թուրքիայի ամենաանվանի վիպասանը»[11]:

Փամուքին սատարեցին Թուրքիայի իրավապաշտպաններն ու մի քանի ոչ կառավարական կազմակերպություն: Ստամբուլի մարդու իրավունքների պաշտպանության կազմակերպությունում տեղ գտած միջոցառմանը տվյալ ժամանակահատվածում կառույցի ղեկավար էրեն Քեսքինը հայտարարեց, որ Փամուքի դեմ հարձակվողները դեմ են Թուրքիայի ժողովրդավարացմանը: «Ժողովրդավարացումն անհնար է առանց պատմության հետ հաշվի նստելու: Ժողովրդավարացման առաջին նախապայմանն է ազատ քննարկումների միջավայրի ապահովումը», նշեց նա:

Իսկ Մարդու իրավունքների լիգայի միջազգային ֆեդերացիայի անդամ Աքին Բիրդալն իր հերթին հայտարարել էր, որ «Օրհան Փամուքի դեմ հարձակումները հանդիսանում են հարձակում ազատ մտքի դեմ»[12]: Թուրք գրողին աջակցեցին նաեւ Թուրքիայի հրատարակիչների միության ղեկավար Մեթին Չելալը, Թուրքիայի գրադարանավարների միության ղեկավար Ալի Ֆուաթ Քարթալը[13]:

Թուրք արձակագրին սատարող հայտարարությամբ հանդես եկավ նաեւ «Աբանոզը» համալսարանի պատմության ֆակուլտետի դասախոս Հալիլ Բերքթայը: «Օրհան Փամուքի քայլը արժանապատվության եւ համարձակության տեսանկյունից չափազանց կարեւոր եմ համարում: ... Վերջին ժամանակներում Թուրքիայի եվրոպականացման նպատակով ժողովրդավարական կառույցների ձեւավորման իմաստով զգալի աշխատանք է տարվել: Բայց ժողովրդավարացումն ավելի շատ տեղի է ունենում ինստիտուտների ձեւավորման հարթության վրա: Ժողովրդավարության մշակույթը դեռ լուրջ տարածում չի գտել:... 1915-1916թթ-ին գուցե 800 հազար հայ է սպանվել, գուցե՝ 1 միլիոն: Երբ նախկինում, որպես

պատմաբան, այդ մասին հայտարարում էի, ինչպես Փամուքն այս օրերին, ես եւս ենթարկվում էի մոլեռանդ ազգայնականների հարձակումներին»[15].- նշեց Բերքթայը: Ի պաշտպանություն իրենց գրչակցի հայտարարությամբ հանդես եկան նաեւ արդի գրական աշխարհի խոշորագույն ներկայացուցիչներ Գաբրիել Գասիա Սարկեսը, Խոսե Սարամագոն, Գյունտեր Գրոսը:

Արդի Թուրքիայի լավագույն հեղինակներից մեկի հանդեպ «խաչակրած արշավանքը» կամ ավելի ճիշտ «ջիհադը» շատ արագ դարձավ գործոն Եվրոպա - Թուրքիա բանակցային գործընթացում: Եվրահանձնաժողովի Անկարայի ներկայացուցիչ Հանսյորգ Քրեշները մտահոգություն հայտնեց, առ այն, որ «որեւէ բարձրաստիճան պաշտոնյա հրապարակայնորեն չքննադատեց կամ չփորձեց միջամտել Օրհան Փամուքի դեմ ուղղված սպառնալիքներին»[16]: Եվրախորհրդարանում ընթացավ ստորագրահավաք ի պաշտպանություն աշխարհահռչակ գրողի: Թեման թերեւս սպասվածից ավելի մեծ շրջանառություն ունեցավ համաշխարհային մամուլում: Ավելի ուշ տվյալ շրջանում արտգործնախարար, Թուրքիայի ներկայիս նախագահ Աբդուլահ Գյուլը հայտարարեց, թե «Փամուքի շուրջ միջազգային նման արձագանքի մեղավորը լրագրողներն էին»: Օրհան Փամուքի դատը տեղի ունեցավ 2005-ի դեկտեմբերի 16-ին, հետաձգվեց մինչեւ 2006-ի փետրվարի 7-ը, ապա հունվարի 23-ին արդարադատության նախարարի միջամտությամբ՝ դատը փակվեց: Այս պայմաններում Օրհան Փամուքը հայտարարեց, որ այլեւս չի զբաղվելու ազգային հարցերով: Սակայն ավելի ուշ «Սաբահին» տված հարցազրույցում նա վերահաստատեց իր մոտեցումը. «Երբ խոսում եք մութ պատմությունների կամ լուրջ բաների մասին այնպիսի բաներ, որ շատերը չէին ցանկանա լսել, ապա պետք է դրա դիմաց հատուցեք: Բայց ես չեմ ափսոսում: Ես ասացի այն ինչ գիտեի եւ ինչին որ հավատում էի: Եւ այսուհետ եւս պետք է ասեմ», հայտարարեց գրողը[18]:

Հետագայում, այն բանից հետո, երբ թուրքական լրատվամիջոցները հաղորդեցին, թե գրողն իբր հրաժարվել է նախկինում կատարած իր հայտարարությունից Օրհան Փամուքը վերստին անդրադարձավ հարցին: Ֆրանկֆուրտում Գերմանիայի գրողների միության մրցանակը ստանալու օրերին նա նշեց. «Հայկական հարցով իմ ասած խոսքերում հետեւողական եմ»[17]: Իսկ մոտ մեկ շաբաթ անց Նիդեռլանդներում իր գրքերից մեկի ֆլամանդերեն թարգմանության կապակցությամբ այցին, հայտարարեց, որ «հայկական ջարդերի թեման առայսօր Թուրքիայում արգելված թեմա է» եւ «եթե Թուրքիայում շարունակեն աճել ազգայնական տրամադրությունները, պատրաստ է հեռանալ այնտեղից»[18]: Բրիտանական BBC-ին տված հարցազրույցում հայկական թեմայով գրողը նշեց, որ «Թուրքիայում նոր եմ սկսում խոսել Հայկական հարցի մասին, եւ այն նոր է դադարում տաբու լինել»:

Ինչպես գրողն, այնպես էլ Թուրքիայում նրա գրքերի հրատարակությամբ զբաղվող «Իլեթիշիմ» հրատարակչատունը փետրվարյան հայ-

տարարությունն անելուց ի վեր սպառնալիքներ են ստացել[19]:

Ընդ որում Օրհան Փամուքն առաջին անգամը չէ որ դատապարտում է «թուրքական տաբուները»: Ստամբուլի մարդու իրավունքների կազմակերպության կողմից հրատարակված հատորյակում գրողը ժամանակին դատապարտել էր պոլսահայերի իրավունքների ոտնահարման փաստերը: Իսկ 2004թ-ին Եվրոպայի եւ Թուրքիայի «Կանաչների» կողմից «Եվրահանճնաժողովի զեկույցը եւ Թուրքիայի հետ բանակցություններ սկսելու մասին որոշումը» թեմայով Ստամբուլում կազմակերպված հավաքի ժամանակ նա հայտարարել էր. «Պետք է վերջ տրվի 30 հազար մարդու կյանք խլած թուրք-քրդական առճակատմանը եւ ուսումնասիրվեն դրա պատճառներն ու հետեւանքները, քանի որ միայն այդպես կարելի է հասնել Եվրոպայի նախանշած ազատություններին եւ ժողովրդավարությանը: Թուրքն ավելի պակաս թուրք, քուրդն ավելի պակաս քուրդ, իսկ յուրաքանչյուրն ավելի շատ եվրոպացի պետք է դառնան»[20]:

Օրհան Փամուքը ծնվել է 1952թ-ին Ստամբուլում: 1976թ-ին ավարտել է Ստամբուլի համալսարանի Լրագրողության ֆակուլտետը: Ինքն անձամբ նշում է, որ ժամանակին ձգտել է նկարիչ դառնալ, սակայն 1974-ից անցել է գրական աշխատանքի: 1979-ին տպագրել է «Ջեւդեթ բեյը եւ զավակները» վեպը, որը շահել է «Միլիեթ» թերթի, ապա «Օրհան Քեմալի» անվան մրցանակները:

90-ականների վերջերից թուրք գրողը սկսեց համաշխարհային համբավ ձեռքբերել: Նրա «Անծայր տուն» (1983), «Սեւ գիրք» (1990), «Նոր կյանք» (1994), «Իմ անունն է կարմիր» (1998), «Ձյուն» (2002) վեպերը համաշխարհային ճանաչում բերեցին: «Անծայր տունը» 1991-ին Ֆրանսիայում արժանացավ նաեւ «Prix de la decouverte Europeen'e» (Եվրոպական հայտնագործություն) մրցանակի: Փամուքի երկերը թարգմանվել են մոտ 40 լեզվով եւ սպառվել ավելի քան 1 միլիոն տպաքանակով:

Հայկական թեման առկա է նաեւ գրողի «Ձյունը» վեպում, որը Փամուքը նվիրել է իր դուստր Ռույային: Գրքում իրադարձությունները զարգանում են Կարս քաղաքում: Վեպը ներկայացնում է մերօրյա Կարսը, քաղաքի բնակիչների, կրոնական խավի ներկայացուցիչների, պետական իշխանությունների ու ՄԻԹ գաղտնի ոստիկանության փոխհարաբերությունները: Գրքի գլխավոր հերոսի անվան սկզբնատառերը, թուրքերեն տարբերակով վեպի անվանումն ու քաղաքի անունը ակնհայտորեն փոխկապակցած են. գրական հերոսի անվան սկզբնատառերը՝ KA (Kerim Alakusoglu), վերնագիրը՝ «Kar» («Ձյուն»-թրք) եւ Kars: Շվեյցարական հանդեսին արված հայտարարությունից մոտ 3 տարի առաջ տպված գրքում, խոսելով պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում կատարված ոճրագործությունների մասին՝ «խաչակրած արշավանքներ, հոլոքոստ, ամերիկյան հնդկացիների բնաջնջում, Ալժիրում ֆրանսիական ջարդարարություններ» գրքի հերոսը նաեւ հարց է առաջադրում. «Իսկ ի՞նչ եղան Կարսի ու ողջ Անատոլիայի միլիոնավոր հայերը»[22]:

Վեպում հաճախ են հանդիպում հիշատակումներ Կարս քաղաքի

երբեմնի հայ ազգաբնակչության մասին.

«Կարսի անվտանգության վարչությունը ռուսներից եւ հայ հարուստներից մնացած...եռահարկ երկար շենք էր: ...Սերդար բեյը, ցույց տալով բարձր առաստաղները, ասաց, որ 1877-1918թթ-ի ռուսական ժամանակաշրջանի ընթացքում մի հարուստ հայի 40 սենյականոց առանձնատունն է եղել, ավելի ուշ եղել է ռուսական հիվանդանոց (էջ 17):

Ընդ որում նշվում է նաեւ, որ հայկական շինություն է եղել ոչ միայն անվտանգության վարչությունն, այլ նաեւ Կարսի քաղաքապետարանի շենքը:

«Հայերից մնացած եռահարկ գեղեցիկ քաղաքապետարանի շինությունում որեւէ մեկը չկար» (էջ 164):

Հեղինակը նշում է քաղաքի հայ դարբինների, 20-րդի դարասկզբի առեւտրական մեծահարուստ Գրիգոր Չիզմեջյանի, հայ արհեստավորների ու հայկական եկեղեցիների մասին:

«Օսմանյան ժամանակաշրջանում բազմաթիվ ժողովուրդների, օրինակ հազար տարի առաջ կառուցված եւ մինչեւ օրս ողջ վսեմությամբ կանգուն հայկական եկեղեցիների վայրն է այս վայրը...» (էջ 25):

«Կարսը նման էր լքված քաղաքի: Ես թակում էի տների դռները, որոնք կամ հայկական տներ էին, ուր 80 տարի մարդ չէր բնակվել կամ ներսի բնակիչները, ծածկված բազմահարկ վերմակների տակ, ասես քուն մտած կենդանիներ, դուրս չէին գալիս իրենց տներից» (էջ 57):

Նա խոսում է նաեւ «հայերից մնացած տեսիլքների քաղաք Անիի մասին»: Հայտնի է, որ Թուրքիայի պաշտոնական պատմագիտությունը Անիի հայկական քաղաք հանդիսանալու հանգամանքը ձգտում է շրջանցել, հաճախ ընդհանուր համատեքստում նշվում է քաղաքի «թուրքական, քրդական, վրացական եւ հայկական ծագման» մասին, իսկ բուն Անիի ավերակներում չկա որեւէ ցուցանակ նրա պատմական հայկական մայրաքաղաք լինելու վերաբերյալ: Վեպում Փամուքը, ակնարկելով հայկական 1-ին հանրապետության ժամանակարջանը, գրում է նորագույն շրջանում Կարսում հայկական կարճաժամկետ հսկողության մասին, իսկ որպես Կարսի հետամնացության պատճառ նշում «փակ սահմանադռների եւ Հայաստանի հետ չդադարող վեճերի մասին»:

Հայկական հարցին առավել սրտացավ եւ օբյեկտիվորեն մոտենալու գրողի կեցվածքին եւ հատկապես նրա վերջին հայտարարությանն ի պատասխան Թուրքիայում գրողի դեմ քարոզչական «պատերազմը» շարունակվեց նաեւ դատական «մարաթոնի» ավարտից հետո: Օրհան Փամուքին մեղադրում են գրագողության մեջ (տես «Ենի Չաղ», 11.02.2005թ, «Orhan Pamuk Neye Kosuyor») անվանում են «դավաճան», «գրագող», «Թուրքիայի թշնամի» կամ «հրեա», նրա հայտնի հայտարարությունը ձգտում շաղկապել Նոբելյան մրցանակ ստանալու գրողի ցանկության հետ: Պատմական անարդարությունների մասին ձայն բարձրացնելու արվեստագետի անկեղծ ձգտումը միանգամայն անտեսվում է: Մինչդեռ, ա-

վելի վաղ, հեղինակն այս առիթով մի անգամ նկատել էր. «եթե փորձում եք ճնշել հիշողությունները՝ նրանք մեկ օր վերադառնում են»[22]:

ՕԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Taner Akcam, "Ermeni Tabusu Aralanirken: Diyalog'dan baska bir Cozum Var mi?", , Ստամբուլ, 2000թ, օգոստոս, էջ 9, «Սու» հրատարակչություն
2. www.tnnhaber.com, 18.02.2005
3."Orhan Pamuk", "Vatan", 10.02.2005
4."Tarihi Iftira Savciya Emanet", "Tercuman", 18.02.2005
5. Ergun Kirlikovali, "Swedish Sources That Refute the AAG", www.turkishforum.com
6."Pamuk'a Yeni Dava", "Zaman", 25.10.2005
7. "Tercuman", "Tarihi Iftira Savciya Emanet", 18.02.2005
8. Terkan Cetin "Pamuk'un Kitaplari Imha Edin", "Milliyet", 30.03.2005
9. "Kitap Soykirimi Ucuz Atlatildi", Yalcin Peksen, "Aksam", 31.03.2005
10.Lagendijk: "Avrupa Hayal Kirikligina Ugradi", www.ntvmsnbc.com, 05.04.2005
11. Hasan Cemal, "Orhan Pamuk" "Milliyet", 06.03.2005
12."The Intelligentsia and Writers have backed Orhan Pamuk, Threatened by Racists", www.roj.tv, 16.02.2005
13. "Orhan Pamuk'a Destek Yagiyor", "Radikal", 01.04.2005
14. "Orhan Pamuk Uzerine", "Vatan", 11.02.2005
15."Ankara, Kretschmer Exchange Fire", "Turkish Daily News", 04.03.2005
16."Orhan Pamuk'tan Ozel Aciklamalar", "Sabah", 16.07.2005
17."Orhan Pamuk: Ermeni Meselesiyle ilgili sozlerimin arkasindayim", "Milliyet", "Zaman", 22.10.2005
18. "Pamuk: Milliyetcilik Artarsa giderim", NTV, 01.11.2005
19. Orhan Pamuk'a Destek Yagiyor", "Radikal, 01.04.2005
20. «Թուրքն ավելի պակաս թուրք...», «Արմենպրեսս», 22 հոկտեմբերի, 2004թ
21. Orhan Pamuk, "Kar", Istanbul 2002, էջ 279
22. "Time" magazin, 13.09.1999

ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1 9-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ[1]

Վերջին տասնամյակում թուրքական գիտական շրջանակներում հետաքրքրության հատուկ առարկա են դարձել Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների մշակութային հարցերը: «Tarih ve Toplum» ստամբուլյան գիտական ամսագրում ժամանակ առ ժամանակ հրատարակվում են հպտնկ ժողովուրդների այբուբեններով ստեղծված թուրքալեզու գրականությունների մասին հոդվածներ, ուր մակերեսորեն ներկայացվում են նմուշներ այդ գրականությանից, դրանց առաջացման ու զարգացման խնդիրները: Այն ինչ վերաբերում է հայատառ գրականություններին (հայատառ թուրքերեն[2], հայատառ ղփչաղերեն[3], հայատառ քրդերեն[4]), շատ հեռու են իրական, գիտական ուսումնասիրություններ համարվելուց, քանի որ ծայրաստիճան քաքաղականացման միտումների վրա են կառուցված: Այս ամսագրի էջերում պարբերաբար տպագրվող հայ մատենագետ Գևորգ Բամպուկճյանի հոդվածներն իրենց ժամանակին հավասարակշռել են թյուր մոտեցումներն այս խնդրի շուրջ ու ներկայացրել իրերի իրական վիճակը, գիտական փաստարկներով ամրապնդված:

Օսմանյան կայսրության հպատակության ներքո գտնվող ժողովուրդները, մասնավորապես քրիստոնյա հպատակները հարյուրամյակներ շարունակ կանգնած են եղել բռնի մահմեդականացման, ուծացման վտանգի առջև, քանզի հպատակների թուրքացման քաղաքականության առաջին քայլը՝ բռնի ուժով թրքալեզու դարձնելը մասամբ հաջողությամբ էր պսակվել: Մեր ժողովրդի մայրենին կորցրած այս հատվածին կրկին իր լեզվին, կրոնին, մշակույթին վերադարձնելու և հետագա ուծացումից փրկելու խնդրին է ծառայել հայատառ թուրքերեն գրականությունն իր գոյության շրջանում: Հայատառ թուրքերեն գրականությունը ստեղծվել է հայ ժողովրդի ոչ թե հիմնական մասի համար, այլ նրանց, որոնք կորցնելով սեփական լեզուն, այնուհանդերձ պահպանել էին իրենց հավատքը, քրիստոնեական դավանանքը, ազգային ավանդույթները:

Նույնպիսի վիճակ էր քրիստոնյա այլ ազգերի, հպատակների մոտ, օրինակ՝ հույների: Սակայն հունատառ թուրքերենը[5] չէր կարող նման մասսայականություն ունենալ, պատմական դեր խաղալ Օսմանյան կայսրության զարգացման համար, ինչպիսին խաղացել է հայատառ թուրքերեն գրականությունը, քանզի հունարենը չէր արտահայտում թուրքերենի ողջ հնչյունական կազմն այնպես, որքան լավագույնս արտահայտում էր հայերեն այբուբենը:

Հայատառ թուրքերենի աշխարհագրական սահմանները չեն սահմանափակվում Օսմանյան կայսրության տարածքով: Հայատառ թուրքերեն, հայատառ թաթարերեն ու հայատառ ղփչաղերեն ձեռագիր ու տպա-

գիր նշանակալի գրականություն են ստեղծել այն հայերը, որոնք բռնելով պանդխտության ճանապարհը, քարավաններով հասել են Ուկրաինա, Լեհաստան, Արևելյան Եվրոպայի երկրներ: Հայատառ թաթարերեն և հայատառ ղփչաղերեն գրականությունը հայ մշակույթի անբաժանելի մասն է կազմում և որոշակի պատմաբանասիրական արժեք ունի: Այն հայատառ թուրքերեն գրականության վաղ մի տարբերակն է և առաջացել է 13-14-րդ դարերում: Այս ձեռագրերը պատկառելի թիվ են կազմում և գտնվում են աշխարհի տարբեր հայկական, օտար ու մասնավոր ձեռագրատներում: Մեզ են հասել հիմնականում 16-րդ դարի ձեռագրեր, որոնք ստեղծվել են մասնավորապես Ղրիմի, Արևմտյան Ուկրաինայի, Լեհաստանի հայկական գաղթավայրերում, որոնց մի մասը թրքախոս էր և ունեցել են հույժ ազգային բնույթ, ծառայել են համայնքի ամենօրյա կենցաղային, հոգևոր-ծիսական խնդիրներին: Դրանք քարոզգրքեր, աստվածաշնչային պատմություններ են, համայնքի համար որպես օրենսգիրք ծառայած երկեր, եկեղեցական, արարողակարգային ձեռագրեր, աղոթքներ, ժամագրքեր, սաղմոսագրքեր, վարք սրբոց, համայնքի կանոնադրություններ, եկեղեցական հաշվառման, ամուսնական դաշնագրերի ու ծնունդի մատյաններ, պարգևագրեր, անդորրագրքեր, կահագրքեր, հաշվեմատյաններ, թղթակցություններ, պատմություններ (Խիկարի պատմությունը և այլն), տաղեր և այլն[6]: Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք»-ը, դրա 10 գլուխների հայատառ ղփչաղերեն թարգմանությունը որպես կանոնագիրք է ծառայել, հայ գաղութների ապրելու օրենք:

Հայատառ ղփչաղերեն ձեռագրերը[7] պարունակում են նաև բժշկարաններ, թարգմանական գրականության օրինակներ, կենցաղում օգտակար գրականություն: Կարևոր հանգամանք, որ կարող էր ծառայել ոչ միայն զուտ հայկական շրջանակներին, այլև շրջապատում այդ լեզվովով խոսողներին: Այս ձեռագրերում են միայն պահպանվել հայերի հեղինակած ղփչաղերենի եզակի քերականությունները[8]: Ասպարեզում չկա նման և ոչ մի այլ քերականություն: Վերջիններս անուրանալի արժեք են ներկայացնում այսօրյա թյուրքական ժողովուրդների համար և իզուր չի նրանց տասնամյակներ շարունակվող «պայքարը», ներկայացնելու հայատառ այս գրականությունը որպես «ինքնական ղփչաղությունը գերադասած և ղփչաղացած հայերի, ղփչաղների», այսինքն թյուրքական ժառանգություն[9]: Վերոհիշյալ և՛ ծիսական, և՛ առօրյա կենցաղային, և՛ օրենքներն իրենց արտահայտությունն են գտել նաև հայատառ ղփչաղերենով, թաթարերենով, ստեղծելով նշանակալի մշակութային արժեքներ:

Երբեմն հայատառ թուրքերեն, հայատառ թաթարերեն և հայատառ ղփչաղերեն բաժանումները մեզ հայտնի ձեռագրացուցակներում հարաբերական են՝ կախված այն կազմողների հայեցողությունից, ձեռագրերի ստեղծման ժամանակային ու լեզվական նրբություններին տիրապետելուց: Հետագայում այս ձեռագրերի մի մասը տպագրվել է առավելապես Լվովում[10], Լեյդենում:

Հայատառ թուրքերեն ձեռագրական շրջանն ընդգրկել է մոտ 600 տարի (14-19- դդ.): Տպագիր շրջանը գոյատևել է մոտ 250 տարի: Այս շրջաններից յուրաքանչյուրն իր առանձնահատկություններն է ունեցել: Մինչ անատոլիական որոշ թուրքախոս գավառների արևմտահայության մի ամբողջ սերունդ Օսմանյան կայսրությունում պիտի դառնար հայախոս, դեռ երկար տասնամյակներ, մինչև 19-րդ դարի կեսերը, (երբ բացվեցին աշխարհիկ հայկական դպրոցներ), անհրաժեշտ էր թրքախոս այդ հայերին հաղորդակից դարձնել ազգային զարթոնքին ու մտավոր վերելքին նրանց համար հասկանալի լեզվով՝ հայատառ թուրքերենով, այսինքն հայերեն տառերով, սակայն թուրքերեն լեզվով կատարված հրատարակություններով: Այս հանգամանքով պետք է բացատրել հայատառ թուրքերեն ձեռագիր և հատկապես տպագիր գրականության զարգացումը, հարյուրավոր կրոնադավանաբանական, պատմական, գեղարվեստական և այլ գրականության, իսկ ավելի ուշ՝ թերթերի ու հանդեսների առաջացումը: Երևույթ, որը մեծ նպաստ է բերել կայսրության թուրքախոս այլ ազգերին ևս:

Արդեն միայն հայատառ թուրքերեն աշուղական գրականությունն իրական գանձարան է ոչ միայն հայկական մշակույթի, այլև կայսրության այլ ժողովուրդների, և առաջին հերթին թուրք ժողովրդի մշակույթի համար: Հայատառ թուրքերեն ձեռագրերում պահպանվել են ոչ միայն հայազգի, այլև թուրքական, արևելյան բազմապիսի ու բազմաոճ հազարավոր թուրքերեն տաղեր, երգերի ոչ միայն բառերը, այլև դրանց հեղինակների անունները, երաժշտությունը՝ հայկական ու եվրոպական նոտագրությամբ: Մի խոսքով՝ լիմոնճյանական[11] ձեռագիր մի հսկայական, եզակի ու անգնահատելի ժառանգություն, որը սպասում է իր հայ և թուրք ուսումնասիրողներին, արժանի ուշադրության, նոր արժևորումների, բացահայտումների փոխադարձ ակնկալությամբ[12]:

Հայատառ թուրքերեն տպագիր գիրքը տպագրվել է թե՛ Օսմանյան կայսրության տարբեր քաղաքներում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս ամենատարբեր պատճառներով: Ավելի քան 250 տարիների ընթացքում հայատառ թուրքերեն տպագրված գրքերի թիվն անցնում է 2000-ից: Հրատարակվել են դրանք աշխարհի մոտ 50 քաղաքների 200-ից ավելի տպարաններում: Յուրաքանչյուր տպարան, հրատարակչություն ունեցել է իր դեմքը, իր սոցիալ-քաղաքական ու կրոնական կողմնորոշումը, իր գրական, լուսավորական նպատակները, իր նախասիրած թեմատիկան, հետաքրքրությունների նախընտրած շրջանակը և ընթերցողները: Հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականության երկուս ու կես դարյա պատմության ուսումնասիրությունը փաստում է հայերի բազմակողմանի կյանքի գոյությունն ինչպես Օսմանյան կայսրությունում, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքում, Եվրոպայում, Ամերիկայում և այլուր: Սա ինքնուրույն ու ինքնաբավ մի գրականություն է, հարուստ, որակով, միմյանց չկրկնող՝ հանուն արևմտահայության ու Օսմանյան կայսրությունում զարթոնքի ու ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման:

Միայն Ստամբուլում հայատառ թուրքերեն գրքեր հրատարակվել են մոտ 85 հայկական տպարաններում: Բացի հայերեն, հայատառ թուրքերեն պարբերականներից հայերը հրատարակել են օսմաներեն, ֆրանսերեն լեզուներով թերթեր, ամսագրեր: Հրատարակչական կենտրոններ են եղել նաև Մխիթարյան միաբանության Վենետիկի սբ. Ղազար կղզու, Տրիեստի, Վիեննայի վանքերն իրենց տպարաններով, Երուսաղեմը, ապա Լիբանանը, Սիրիան, Եգիպտոսը, Ֆրանսիան, Ամերիկան, Բուլղարիան, Մալթա կղզին, Ռուսաստանը և այլն:

Հայատառ թուրքերեն գրականության ուսումնասիրությունը կարևոր է հիմնականում հետևյալ նկատառումներով.

ա. Հայատառ թուրքերեն մատենագիտությունը այն անփոխարինելի ու եզակի աղբյուրներից է, որը ներկայացնում է նաև Օսմանյան կայսրության պատմությունը: Բազմաթիվ ժամանակագրություններ (նաև չափածո խրոնիկաներ) իրենցից միակ գրավոր ու հավաստի աղբյուրներն են հանդիսանում Կայսրության որոշակի ժամանակաշրջանում կատարված դեպքերի ու կարևոր դեմքերի մասին: Այս առումով կարևոր էր ստամբուլահայ մատենագիր ու բանասեր, բազմաթիվ թուրքական պարբերականներին ու հանրագիտարաններին իր հայ և թուրք մշակույթի ու նրա գործիչների, առանձին գրական, գիտական հուշարձանների ու պատմական առանձին դրվագների մասին իր 1000-ի մոտ հոդվածներով աշխատակցած Գևորգ Բամպուկճյանի (1923-1996) թուրքերենով եղած աշխատությունների քառահատոր գիտական հետմահու հրատարակությունը Օսման Քյոքերի կողմից[13]: Դեռ երկար տարիներ հայատառ թուրքերեն մատենագիտությունը անսպառ աղբյուր կներկայացնի Թուրքիայի պատմության ու կյանքի տարբեր բնագավառների ուսումնասիրության համար:

բ. Մամուլին զուգահեռ հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականությունը հսկայական ազդեցություն է ունեցել իր ընթերցողների վրա՝ նպաստելով նրանց մտավոր զարգացմանն ու գեղարվեստական ճաշակի բարձրացմանը, հաղորդակից դարձնելով նրանց արևմտաեվրոպական առաջադեմ մտքի նվաճումներին:

Տպագիր շրջանն ի տարբերության ձեռագրական շրջանի, դուրս է եկել իր նախնական առաքելության շրջանակներից ու սկսել է ծառայել ոչ միայն հայերի թրքախոս հատվածին, այլև ողջ արևմտահայությանը, Օսմանյան կայսրության թուրքախոս այլ ժողովուրդներին և առաջին հերթին՝ թուրքերին:

Այս գրականությունն Օսմանյան կայսրության եվրոպականացման, նոր գաղափարների ներթափանցման, զարթոնքի ընդհանուր շրջանի ծնունդ տվողներից ու շարժիչ ուժերից է հանդիսացել: Այս լեզվով են թարգմանվել ու կարդացել համաշխարհային, եվրոպական ողջ դասականներին ու ժամանակի հայտնի, բուլվարային, արկածային գրականության արքաներին: Այս աշխատանքային լեզվով են հիմնականում գործել հայկական թատերախմբերը, ներկայացնելու համար թուրքերեն լեզ-

վով իրենց խաղացանկը: Հայատառ թուրքերենով են գրել, թարգմանել, փոխադրել հայ թատրոնը շրջապատած թուրք լուսավորիչները՝ ծնունդ տալով թուրքական դրամատուրգիային, թուրք նոր գրականությանն ու գրական «թուրքերենին»: Այս լեզվով տպագրվել են տասնյակ պարբերականներ, որոնք աննկարագրելի պատմական դեր են ունեցել Օսմանյան կայսրության սոցիալ-քաղաքական, գիտական, մշակութային կյանքում, կենցաղում, նոր աստիճանի բարձրացնելով հայ լրագրողական մշակույթը, միաժամանակ ծնունդ տալով ժամանակահունչ թուրքական լրագրողական մշակույթին: Դրանք թուրք ու թրքախոս մտավորականների ու պաշտոնյաների նախընտրած մամուլն են հանդիսացել ժամանակի արտաքին ու ներքին լուրերի, նյութերի ներկայացման հրատապությամբ ու որակով: Նույն այս շրջանակը ներկայացնողները թղթակցել են հայատառ թուրքերեն պարբերականներին, այդտեղ տպագրելով նաև իրենց ստեղծագործությունները, թարգմանությունները:

Հայատառ թուրքերեն պարբերական հարուստ մամուլը, ինքնուրույն ու թարգմանական, մասնավորապես ֆրանսիական արկածային գրականությունը օրը օրին, սովորության ուժով կարդացվում էին հասարակական վայրերում, սրճարաններում (սովորաբար մեկը կարդում էր, մյուսները լսում էին), թեյարաններում, պաշտոնատեղիներում, դիվանագիտական հաստատություններում, անգամ հարեմներում՝ հարյուրապատիկ մեծացնելով ընթերցողների շրջանակը:

Ստեղծվել է հայատառ թուրքերեն մեծաթիվ գրականություն: Այդ թվում՝ օսմաներեն լեզվի ուսուցման դասագրքերի, բառարանների աննախընթաց առատություն: Ամենից շատ այն օգնել է նոր թուրքերեն լեզվի կայացմանը, նրա բառացանկի հարստացմանը: Հայ լեզվաբանների հեղինակած թուրքերենի (հայատառ թուրքերենով և օսմաներենով) դասագրքերով սեփական լեզուն տասնամյակներ շարունակ սովորել են թուրքերը, նորաբաց մասնագիտական տարբեր, նույնիսկ զինվորական ուսումնական հաստատություններում հայատառ թուրքերենով մասնագիտական գրականության հետ միասին:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն օգտագործվել է ստեղծելու համար կայսրություն մուտք գործող գիտության, տեխնիկայի, գյուղատնտեսության, արհեստների ու մշակույթի գրականություն, որը կոչված էր ծառայելու ոչ միայն հայ, այլև Օսմանյան կայսրության թուրքախոս ազգերին, թուրքերին:

Հայատառ թուրքերենը եղել է կենդանի օրգանիզմ և ծառայել է ողջ կայսրության շահերին: Իզուր չէ, որ պալատական շրջանակներում 19-րդ դարի կեսերից սկսած հարց է առաջացել օսմաներեն լեզվի արաբական այբուբենը փոխարինելու հայկականով, որի կենսունակությունն արդեն ապացուցված էր:

150 տարվա պատմություն ունեցող հայատառ թուրքերեն մամուլը միայն 1850-1890-ական թվականներին Ստամբուլում հրատարակված ավելի քան 100 անուն հայ պարբերականների կեսից ավելին է եղել՝ 54-ը:

Այս պարբերականները լայն ժողովրդականություն են վայելել, հրատարակվել տասնյակ տարիներ շարունակ մեծ տպաքանակով, ունեցել բաժանորդներ և բազմաթիվ թղթակիցներ տարբեր գավառներում, արտասահմանում, կարդացվել տարբեր ազգերի կողմից: Այս պարբերականներն իրենցից անհատնում աղբյուր են ներկայացնում Օսմանյան կայսրության կյանքի բոլոր կողմերի ուսումնասիրության համար սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական վիճակի, կայսրության տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների և այլն: Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը ներկայացրել է արևմտահայերի բազմադեմ կյանքի ամենօրյա հայելին: Գավառին նվիրված հոդվածները ճանապարհորդի, թղթակցի տպավորությունների հետ միասին ընդարձակ տեղեկություններ են տվել այդ գավառների բնության, պատմական հուշարձանների, ազգային, կրոնական ավանդույթների, սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակի, գավառներում հայ և այլազգի մյուս բնակիչների կրած հալածանքների մասին: Մի հանգամանք ևս, որն այս գրականությունը դարձնում է անփոխարինելի հարուստ աղբյուր գավառների բազմազգ կյանքի ուսումնասիրության համար:

Վերոհիշյալ պարբերականները հրատարակվում էին ժամանակի ֆրանսիական պարբերականների նմանությամբ և բազմաթիվ ընթերցողների համար տեղեկատվության միակ բարձրակարգ աղբյուրն են հանդիսացել: Եվրոպական պարբերականներից թարգմանվել են բազմաթիվ օտար տերությունների պատմության, ազգագրության մասին հոդվածներ, պատմական կարևոր դեպքերի, ժամանակակից իրավիճակի, մշակույթի, այդ երկրներում գիտության, բանակի, անգամ բյուջեի , քաղաքական ու տնտեսական կյանքի վերաբերյալ նյութեր: Նույն ֆրանսիականի նմանությամբ շատ պարբերականներ, անգամ՝ մանկականները, ունեցել են թերթոնների բաժին, ուր ամեն օր շարունակաբար տպագրել են հիմնականում ֆրանսիական հայտնի վեպեր, երբեմն էլ հայ ու նույնիսկ թուրք հեղինակների գործեր: Հայատառ թուրքերեն որոշ պարբերականների հեղինակությունն այնքան մեծ է եղել, որ մյուս ազգերի առաջադեմ մտավորականությունը, մասնավորապես թուրքերը ոչ միայն համագործակցել են դրանց, այլև սովորել են հայկական այբուբենը և ամեն օր կարդացել այդ թերթերը, նախընտրելով այն օսմաներենով հրատարակվող պարբերականներից: Մեզ են հասել թուրք հայտնի գրող Մեհմեդ Էմինի մի շարք բանաստեղծությունները՝ «մեր բանաստեղծ կուսակալը» վերնագրով, գավառի հայատառ թուրքերեն պարբերականներում, երբ նա կուսակալ էր:

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն անկասկած իր հսկայական ազդեցությունն ունեցավ թուրք գրողների ու հասարական գործիչների նոր սերնդի ձևավորման ու զարգացման վրա: Վերջիններս հանդես էին գալիս հանուն Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական բարեփոխումների անցկացման և թուրք հասարակության մեջ աշխարհիկ, մշակութային կյանքի զարգացման:

1850-1870-ական թթ., քաղաքական կյանքի համար համեմատաբար բարենպաստ տարիներին, հայատառ թուրքերեն գրականությունը մեծապես նպաստել է հայ ժողովրդի թրքախոս հատվածի հոգևոր վերելքին, նրա ազգային-ազատագրական ոգու վերածննդին և ընդհանուր առմամբ Օսմանյան կայսրությունում հասարակական մտքի զարթոնքին: Հրատարակվել են գեղարվեստական գրականություն (ինքնուրույն և թարգմանական), պատմական աշխատություններ, գիտական, լուսավորական գրականություն, հրապարակախոսություն, փիլիսոփայական տրակտատներ, գիտա-հանրամատչելի գրքեր, դասագրքեր, բառարաններ, քարտեզներ, իրավագիտական ակտեր, օրենքներ, տարբեր տեսակի ուղեցույցներ, բժշկական, կենցաղային գրքեր՝ երգարաններից մինչև երազահաններ ու խոհարարական, առողջապահական հրատարակություններ, մանկական գրականություն և այլն: Օսմաներենով եղած նմանատիպ սուղ գրականությունից ավելի թուրքերի համար նախընտրելի են համարվել հենց հայատառ թուրքերեն հրատարակությունները, նաև իրենց պարզ ու դյուրըմբռնելի լինելու համար:

Նույնիսկ աբդուլհամիդյան բռնապետության դաժանագույն գրաքննության տարիներին, երբ խստագույնս արգելք էր դրված ազգային ինքնագիտակցության զարգացմանը նպաստող յուրաքանչյուր գրքի ու հոդվածի վրա, երբ արգելված էին անգամ հայերեն թատերական ներկայացումները, հայատառ թուրքերեն գրականությունը կարողացավ հայատառ թուրքերենով կատարել իր քաղաքացիական պարտքը՝ Օսմանյան կայսրության առաջադեմ խավերին մշակութային, հասարակական-քաղաքական համախմբման առաքելության առումով:

Հայատառ թուրքերեն գրականության մի խոշոր հատված իրենից ներկայացնում է թարգմանություններ՝ կատարված թատրոնի համար: Այդպիսի ստեղծագործությունների թիվն անցնում է 500-ից: Իհարկե, դրանց մեծ մասը չի հրատարակվել, սակայն այդ պիեսները ներկայացվել են ավելի քան հարյուրավոր անգամներ: Այնուամենայնիվ, հրատարակված չլինելով հանդերձ, այս գրականությունը նշանակալի դեր է խաղացել Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների հոգևոր զարգացման գործում: Այդ բեմադրություններից շատերն ավելի կարևոր են եղել, քան հրատարակված որոշ ստեղծագործություններ: Չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ կայսրությունում անգրագետների ու թուրքերեն կարդալ չիմացողների թիվը հսկայական է եղել, իսկ զարգացած ու թուրքերենին տիրապետողների թիվը՝ սահմանափակ: Դրանք բոլորը միասին դիտել և հասկացել են բեմում հնչող թուրքերենը:

Դերասանապետ Հակոբ Վարդովյանի (Գյուլլի Հակոբ) «Օսմանյան թատրոնի» հետ համագործակցության շրջանը թուրք մտավորական երիտասարդների մի կարևոր հատվածի համար ճակատագրական նշանակություն է ունեցել: Հետագայում նրանք լրջորեն տարվել են թատերական գրականությամբ, հատկապես դրամատուրգիայով: Հայկական թատերախմբերի հետ համագործակցած թուրք մտավորականների

ցանկն իրենից ներկայացնում է թուրք նոր գրականության դասականների, լուսավորիչների համարյա լրիվ ցուցակը: Այն է՝ Նամըք Քեմալ, Ահմեդ Միդհատ, Շամսեդդին Ամի, էբուզզիյա Թեֆիք, Ռաջաիզադե էքրեմ, Ալի Հայդար, Հասան Բեդրեթթին, Աբդուլհակ Համիդ և շատ շատերը: Բացի նյութական կողմից, թատրոնը թուրք լուսավորիչներին գրավել է նրանով, որ հենց թատրոնի միջոցով է հնարավոր եղել արտահայտել նրանց ամենամեծ երազանքները և թուրք առաջադեմ մտավորականության հեղափոխական տրամադրությունները: Թատրոնի հանդես գալուց հետո նոր ժամանակների համար պայքարի մի մասը տեղափոխվել է բեմ: Թուրք թատրոնի պատմաբան Ռեֆիկ Ահմեդն իրավացիորեն նկատում է, որ Հ.Վարդովյանի թատրոնը նաև արժանի է ուշադրության որպես թուրքական գրականության ձևավորման կենտրոն: Թատրոնի համար, հայ դերասանապետների պատվերով գրված, փոխադրված գործերը, դրանց ազդեցության տակ ստեղծված սեփական երկերը հանդիսանում են թուրք նոր գրականության դասականների ամենահայտնի ստեղծագործությունները:

Թուրքական թատրոնի պատմաբանների կողմից այս շրջանն ուսումնասիրվում է որպես թուրքական ազգային թատրոնի սկզբնավորման ժամանակաշրջան (Աեթհի Անդ, Ահմեդ Ֆեհիմ և ուրիշներ):

Թուրք թատերագետները, դերասանները արդարացիորեն նշում են, որ եթե չլիներ Հակոբ Վարդովյանի, Մարտիրոս Մնակյանի, Թ.Ֆասուլաճյանի, Ա.Պենկլյանի և մյուս հայկական թատերախմբերը, նրանց կողմից նյութական վարձատրությամբ թուրք հեղինակներին տրվող պատվերները, ապա դժվար թե ստեղծվեր թուրքական դրամատուրգիան: Մեր ասածն ամբողջական չէր լինի, եթե չխոսեինք Տիգրան Չուխաճյանի ու նրա գործընկերների մասին, որոնց անունները նույնացվում են թուրքական օպերայի, թուրքական երաժշտական թատրոնի, օպերետի հիմնադրման պատմության հետ: Տիգրան Չուխաճյանի հեղինակած ու ղեկավարած ներկայացումները ժամանակի մեշակութային մեծագույն իրադարձություններից են համարվել: Նրա գրչին պատկանող երեք հիմնական օպերետների լիբրետտոներ եղել են թուրքերեն (հայատառ թուրքերն): Նրա անվան հետ է կապվում նաև թուրքական քայլերգային երաժշտության զարգացումը: Նա հայտնի է որպես մի քանի սուլթանական քայլերգերի հեղինակ:

Օսմանյան կայսրությունում լուսավորական շարժման զարգացման գործում նկատելի դեր են խաղացել հայկական թատերախմբերի երկրով մեկ կատարած հյուրախաղերը, մինչև Բալկաններ, Եգիպտոս: Այս հյուրախաղերը համընկել են «զուլումի» տարիներին, երբ Կ.Պոլսում ոչ միայն արգելված էին հայերեն ներկայացումները, այլև թուրք հեղինակների ու եվրոպական թարգմանական պիեսների մեծ մասը: Նշենք, որ արևելյան այդ գավառներում շատերն առաջին անգամ էին կյանքում շփվում թատրոն կոչված երևույթի հետ: Առաջին անգամ էին տեսնում դերասանների, շփվում դրամատուրգիայի, այդ թվում նաև դասականների

ստեղծագործությունների, հայ և թուրք հեղինակների գործերի հետ: Ներկայացվում էին ժողովրդի մեջ հայտնի արևելյան սիրավեպերը, մելոդրամներ, վոդևիլներ, ֆարսեր: Ավելի քան 50 ծիգ տարիներ Թուրքիայի բնակչության ամենատարբեր, թրքախոս և թուրքերենին տիրապետող խավերը այսկերպ հաղորդակցվել են թատերական մշակույթի հետ:

Թուրքական հարեմներում փակված կանայք թատրոնում ականատես էին լինում այնպիսի տեսարանների, երբ տղամարդը ծնկաչոք սեր էր աղերսում կնոջից, իսկ վերջինս մերժում էր, ստիպելով տղամարդուն տանջվել: Միայն այս հանգամանքը բավական էր, որպեսզի հարեմական կյանքով սահմանափակված կինը հասկանար, որ իր բանտարկյալ ու ստրկական վիճակը, որ իրեն գնել-վաճառելու-նվիրելու փաստն ի վերուստ կարգադրված երևույթներ չեն և ոչ էլ մարգարեական պատգամներ: Այս ամենին ավելանում էր սովորելու, զարգանալու, և դրանով իսկ որոշ չափով կյանքի հարվածներին դիմագրավելու կոչերը՝ որպես կարևոր պայման կյանքում կույր գործիք չլինելու համար: Այստեղից բխում էր, որ պետք է սովորեն բոլորը՝ կին, տղամարդ, հարուստ, աղքատ: Եվ եթե Օսմանյան սահմանադրության վերականգնման տարիներին թուրք կինն աստիճանաբար հասարակական ասպարեզ մտավ և Թուրքիայում ծայր առավ կանանց էմանսիպացիայի խնդիրներին ուղղված շարժումը՝ այն միանգամայն կարելի է վերագրել մասամբ Մարտիրոս Մնակյանի թատրոնի՝ հատուկ կանանց համար տրվող ցերեկային ներկայացումների դաստիարակչական մեծ ազդեցությանը: Ներկայացումները նպաստում էին կնոջ սոցիալական ու մշակութային մտահորիզոնի ընդարձակմանը: Թատրոնն այդ կանանց համար դառնում էր եվրոպական քաղաքակրթության հետ շփվելու լավագույն հնարավորությունը: Այն մղում էր հարեմի և հանդիսատես մյուս կանանց կարդալու ֆրանսերենից առատորեն թարգմանվող վեպերը: Հայատառ թուրքերեն սիրային, արկածային վեպերը տարածված էին Ստամբուլի ողջ հարուստ ու միջին խավի ընտանիքներում, հարեմներում ու ամեն մի կնոջ ու երիտասարդ աղջկա բարձի տակ կարելի էր այն գտնել: Իրենք, թրքուհիները, հաճախ են շնորհակալության զգացումով խոստովանել այս մասին:

Հայատառ թուրքերենի ծաղկուն շրջանը 19-րդ դարում Օսմանյան կայսրության բոլոր առաջավոր, մտավորական ու լուսավորական ուժերի համագործակցության հրաշալի շրջան է եղել, որն իր պտուղներն է տվել ի դեմս թուրք նոր ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության, լեզվի, մամուլի, գիտությունների, արվեստների զարգացման: Այս համագործակցությունը 20-րդ դարի արշալույսին արդեն գոյություն չուներ...

ՃԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Որպես զեկուցում այն կարդացվել է Անկարայում, ICANAS-38 միջազգային արևելագիտական գիտաժողովում 2007թ. սեպտեմբերին:

2. 1990-ական թթ. ամսագրերի համարյա բոլոր համարներում տարբեր նյութերի առթիվ անդրադարձ կա հայատառ թուրքերենին: Դրանց մի մասի հեղինակները թուրք գիտնականներ են, իսկ մյուսները հիմնականում Գևորգ Բամպուկճյանի գրչին են պատկանում:
3. Tarih ve Toplum, Ist., 1984, N 16, s.6 –8.
4. Tarih ve Toplum, Ist., 1988, N 54, s.59-63.
5. «Քարամանլիդիկա» կոչվող հունատառ թուրքերեն գրականությունը Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ ապրող հույն ժողովրդի համար նույն՝ հայատառ թուրքերեն գրականության ստեղծման ու զարգացման զուգահեռ տարբերակներից է:Այն ևս մեծ ծավալ է ունեցել, սակայն ծառայել է հիմնականում ազգային խնդիրներին:
6. Հայատառ թաթարերեն ձեռագրեր տես՝ Վիեննայի Կայսերական մատենադարանի ձեռ. 13 (1580թ.) և ձեռ. 3 (1638թ.): Տես նաև՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ձեռ. 468 (1575թ.), 559 (1583թ.), 446 (1608թ.), ձեռ. 525 (1618թ.), ձեռ. 447 (1643թ.), 479 (1660թ.), 480 (1661թ.), 536 (ԺՋ), ձեռ. 1300(ԺԸ), 1609(ԺԸ) և այլն: Տես նաև՝ ՄՄ ձեռ. 1731, 9789:
7. Կամենեց-Պոդոլսկում և մյուս մշակութային հայկական կենտրոններում գրի առնված և տպագրված հայատառ ղպչաղերենով (հին թաթարերեն) մեծ թվով գրականություն է պահվում Ուկրաինայի, Լեհաստանի արխիվային ֆոնդերում: Հայատառ ղփչաղերեն ձեռագրեր տես նաև՝ Փարիզի Ազգային գրադարան, ձեռ.176 (1568թ. Լվով) «Դատաստանագիրք Լէոպոլտի Հայոց» և ձեռ. 194, « ժողովածոյ» (Ուկրաինա, ժէդ. կեսեր):
8. ՄՄ, ձեռ. 3522, «Քերականութիւն ղփչաղ լեզուի». (1634թ. Լվով, 353 թերթ), ձեռ. 3883, «Բառք քերականականք» (ԺՋդ., 383թերթ), ձեռ. 3521 «Թուղթ առ Դիոսկորոս» (1609թ, 220 թերթ) և այլն:
9. Tarih ve Toplum, Ist., 1984, N 16, s.6 –8.
10. 1619թ. Լվովում տպագրվել է «Աղօթք հասարակաց քրիստոնէից» գիրքը Հովի. Քարմատանեանցի տպարանում: Գտնվում է Լեյդենի համալսարանի գրադարանում:
11. Այս ձեռագրիր տաղարան-ժողովածուների կազմողները եղել են հիմնականում իր ժամանակի ամենահայտնի երաժշտագետ, նոտագետ Համբարձում Լիմոնճյանը՝ Պապա Համբարձումը (1769-1839), նրա աշակերտներն ու հետևորդները:
12. Մատենադարան, ձեռ. 10295,10876,11042 և Նոր հավաքածոյից՝ ձեռ. 197,201.204,205,206,213, 214,215, 229, 245 և այլն:
13. Kevork Pamukciyan. Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar. Yayma hazırlayan Osman Köker. Aras Yayıncılık. İstanbul. 2002 –2003. Cilt 1-İstanbul yazıları; Cilt 2-Ermeni Harfli Türkçe Metinler; Cilt 3- Zamanlar,

Mekânlar, İnsanlar; Cilt 4- Biyografileriyle Ermeniler. Գէորգ Բամպուքճեանի մասին կենսագրական և ուսումնասիրություններու մասին տես՝ Կարօ Աբրահամեան. «Վաղահաս ու անփոխարինելի կորուստ մը՝ Գէորգ Բամպուքճեան (1923-1996)», «Հասկ», է տարի, Անթիլիաս, Լիբանան,1995-96թթ., էջ 659-670. Գ.Բամպուքճյանը եղել է այն եզակի գիտնականը, որի համագործակցությանն են ապավինել թուրքական մի շարք ծանրակշիռ հանրագիտարաններ՝ հայկական նյութերը ներկայացնելու համար Դրանք են՝ Րէշատ էքրեմ Գօչույի "Istanbul Ansiklopedisi", Յըլմազ էօզթունայի "Türk Muzikisi Ansiklopedisi", Մուստաֆա Աքդաղի խմբագրած "Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi", "Անա" հրատարակչատան "Genel Kültür Ansiklopedisi" և "Ana Britanika", "Belleten" լուրջ հրատարակությունները:

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԸ՝ ԲՌՆԻ ԿՐՈՆԱՓՈԽՎԱԾ ՀԱԱՇԵՆՑԻՆԵՐԻ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԴՐԱԵՎՈՐՈՒՄ

Էթնիկական դիմադրողականության և ինքնապաշտպանության գլխավոր միջոցներից մեկը լեզուն է, որն արտահայտում ու պահպանում է ազգային յուրօրինակությունն ու սահմանները[1]: Լեզվամտածողության, բառապաշարի, բանահյուսության մեջ են ամրագրվում ազգային ինքնության հատկանիշները, տվյալ էթնոսին բնորոշ բազմաթիվ առանձնահատկությունները: Լեզուն է, որ սերունդներին է փոխանցում ազգային մշակույթը, ավանդությունները՝ կատարելով նաև էթնոտարբերակիչ դեր:

Հին ժամանակներից հայերենի՝ որպես մայրենի լեզվի, գործածությամբ է որոշվել անհատի պատկանելությունը հայկական էթնոսին: Արդեն իսկ լեզվական ուրույն և համախմբված հանրության գոյությամբ է նաև պայմանավորվում հայերենի՝ հնդեվրոպական նախալեզվից վաղ զատվելու հանգամանքը[2]: Ինչ վերաբերում է հայերենի՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ լեզու լինելուն, ապա այն բազմաթիվ ուսումնասիրություններով վերջնականապես ապացուցված է[3]:

Լեզուն և ազգային ինքնագիտակցությունը մշտապես գտնվել են սերտ կապի մեջ: Հայոց լեզուն հայերի ազգային ինքնագիտակցության և ինքնության ձևավորման, թերևս, ամենաորոշիչ գործոններից է եղել[4]:

Հայերենն այն բացառիկ լեզուներից է, որ դեռևս հնագույն ժամանակներում ունեցել է բարբառներ, ենթաբարբառներ, խոսվածքներ: Առհասարակ, յուրաքանչյուր բարբառ գրական լեզվի և բարբառի մանր միավորների՝ տարածքային խոսվածքների հետ ունենում է ակնհայտ ընդհանրություններ, սակայն այն տարբերվում է իր հնչյունական, քերականական ու ոճական առանձնահատկություններով: Հայերենի բարբառների մասին առաջին հիշատակությունները հանդիպում են դեռևս հինգերորդ դարի հայ պատմիչների երկերում[5]: Բայց այդ մասին որոշակի տեղեկություններ ու դիտարկումներ տալիս է VIII դարի հայ մատենագիր, աստվածաբան, քերական ու երաժիշտ Ստեփանոս Սյունեցին. «Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ գիտելն զբովանդակ բառսն զեզերականս, որպէս զԿորճայն և զՏայեցին և գԽութային և զՉորրորդ Հայեցին և զՍպերացին և զՍիւնին և զԱրցախայինն. այլ մի՛ միայն զՄիջերկրեայսն և զՈստանիկսն, վասն զի պիտանիք այսոքիկ են ի տաղաչափութեան. այլ և աւգտակարք ի պատմութիւնս, զի մի՛ վրիպեսցի անընդել գոլով լեզուացն»: Սյունեցին որպես հայերենի եզերական (ծայրամասային) բարբառներ տարանջատում է Կորճայքը, Տայքը, Խութը, Չորրորդ Հայքը, Սպերը, Սյունիքն ու Արցախը[6]:

Հ. Աճառյանի կարծիքով Համշենի բարբառում պահպանվել են գրաբարյան լեզվական շերտեր՝, որոնք էլ վկայում են բարբառի հնագույն լինելու մասին: Այս բարբառով խոսվել է Համշեն գավառում, որը գտնվում

էր Այուենցու հիշատակած Տայք նահանգում: Համշենի հայկական իշխանությունը հիմնվել է VIII դարում Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի Խաղտիք գավառում, մի տարածքում, որը համարվում է հայ ժողովրդի կազմավորման օջախներից մեկը[8]:

Համշենի հայկական իշխանության հիմնադիրներ Շապուհ և Համամ Ամատունիները, 789-790թթ. 12 հազար հայ բնակիչներով[9], այլևս չդիմանալով արաբների վարած տնտեսական և իրավական ծանր քաղաքականությանը, հավանաբար Արագածոտն և Կոտայք գավառներից[10] գաղթում են Բյուգանդական կայսրության սահմաններում գտնվող Խաղտիք գավառը և հաստատվում Տամբուր քաղաքում: Համամը վերակառուցում է ավերված քաղաքը՝ այն անվանելով Համամաշեն[11]:

Կարելի է ենթադրել, որ տեղաբնիկ և վերոնշյալ գաղթած հայերի խոսակցական հայերենների միախառնումից էլ ձևավորվել է Համշենի բարբառը: Լեզվաբան Գ. Ջահուկյանն իր V դարի բարբառների և բարբառախոս վայրերի դասակարգման աղյուսակում 32 բարբառներից որպես Արևմտյան կամ բյուզանդահայ բարբառների 7-րդ ենթաբարբառ առանձնացնում է «Խաղտիքահայ (ճանիկահայ) (~*Համամշենի>*Համշենի) ենթաբարբառը՝ «*Ջանիկ, *Ջեֆանոս, *Մալա» խոսվածքներով: Գ. Ջահուկյանը նշում է, որ իր առաջադրած բարբառային միավորների անվանումների մեջ հաշվի են առնված աշխարհագրական հին անունները և վարչական հին բաժանումները: Իսկ աստղանիշներն ունեն որոշ պայմանականություն. «որոշ վայրեր V դ. թեև չեն հիշատակված, բայց բացառված չէ նրանց այդ ժամանակ արդեն գոյություն ունենալու հնարավորությունը»[12]: Այդ պատճառով է, որ լեզվաբանն այս ենթաբարբառն անվանում է «Խաղտիքահայ-Համշենի»:

Օսմանյան լեզվաքաղաքականության նպատակները ու միջոցները

Յոթը դար գոյատևած Համշենի գրեթե անկախ հայկական իշխանությունը XVI դարում հայտնվում է Օսմանյան կայսրության ենթակայության տակ[13]: 1555թ. Ամասիայում թուրք-պարսկական հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո օսմանյան իշխանություններն Արևմտյան Հայաստանի գավառներում սկսեցին իրականացնել բռնի մահմեդականացման քաղաքականություն՝ բնակչության ընբոստ ոգին կոտրելու, նոր գրավված այդ երկրամասերը վերջնականապես հպատակեցնելու և յուրացնելու հեռագնա նպատակով:

Այս տարածագոտում կրոնափոխության ալիքները տարբեր դարերում ունեցել են իրենց մակընթացությունները ու տեղատվությունները: Համշենի գավառը մինչև XVIII դարի վերջերը կարողացել է պահպանել իր ազգային դիմագիծը՝ լեզուն, հավատքը, սովորույթները: Սակայն XVIII դարի առաջին քառորդը Համշենի, Սև գետի (Այուրմենե) և հարակից գավառների հայության համար մահմեդականացման հզոր ալիքներին դիմագրավելու բուռն ժամանակաշրջան էր: Նրանց մի մասը ստիպված էր ընդունել մահմեդականություն, որոշ դեպքում՝ առերես: Շատերն էլ դիմել

են փախուստի՝ թաքնվելով Տրապիզոնի և Սամսունի (Ջանիկի) անտառներում ու քարանձավներում: Որոշ հատվածն էլ սփռվել է Ճորոխի ավազանում և Սև ծովի առափնյա շրջաններում: Համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության փուլերին, նպատակներին և հետևանքներին մենք անդրադարձել ենք մեր նախորդ հոդվածում[15]:

Օսմանյան կայսրության ծուլողական քաղաքականությունը ընթանում էր բռնի և տարաբնույթ ձևերով կրոնափոխության, ինչպես նաև լեզվական ասիմիլյացիայի միջոցով: Հասկանալով լեզվի էթնոտարբերակիչ դերը, օսմանյան իշխանությունները խիստ կարևորում էին կայսրության լծի տակ գտնվող ժողովուրդներին թրքախոս դարձնելը՝ ամբողջականացնելով նրանց ծուլման գործընթացը: Այդ էր պատճառը, որ ուրացյալ հայերին արգելվում էր հայերեն խոսել, հակառակ դեպքում, ինչպես ստորև կտեսնենք, նրանց սպասվում էին ծանր պատիժներ:

Օսմանյան կայսրության այս քաղաքականությունից զերծ չի մնացել նաև հայոց Համշեն գավառը: Ինչպես գրում է Պ. Թումայանցը, մոլլաները, ճնշում գործադրելով, արգելում էին հայերեն խոսել. «Գարատէրէի քանի մը հազար ընտանիքն նոյնպէս և Համշէնի սմենքն ալ մահմեդական եղած և քրիստոնէութեան ամէն նշան կորուսած են. միայն ազգային գաւառական բարբառը իբրև մայրենի սեպհական լեզու զուտ պահած են և ամենն ալ ցարդ կը գործածեն, սակայն այս մասին բաւական նեղութիւն կը կրեն իրենց մոլլաներէն, որոնք տասներկու տարիէն իվեր երբ քանի մէ ընտանիք ասոնցմէ վերստին քրիստոնեայ եղան, հայ լեզուն արգելել կը ջանան և եօթը հայերէն բառը մուսուլմանի մը համար հայհոյութիւն մէ ըսելով՝ ժողովուրդը կը գաղթակղեցընեն ու կը վախցնեն»[16]: Ս. Հայկունին այս առիթով պատմում է, որ 1840 թ. Համշենում և Սև գետում թուրք մոլլաները դարձյալ մեծ ճնշումներ էին բանեցնում, «որ այլևս հայերէն չխոսին. «Հայերէն եօթը բառը մի հայհոյութիւն է» ասացին, մօլլաները տնէ տուն մտան, ստիպեցին հայերէն խօսիլն արգիլել, կանայք նեղ մնալով քանի գիւղերից փայտի հարուածներով արտաքսեցին զմօլլաներն, իսկ այր մարդիկ երկիւղ կրելով թէ կոտորած առաջ պիտի գայ, կը հաւաքուին իրենց աղայի մօտ, ուր որոշում կանեն թէ ով որ հայերէն խօսի, իրենց աղային հինգ ոչխար տուգանք տայ»[16]:

Էթնոհոգեբան Ա. Նալչաջյանը, տիրապետող էթնոսի՝ ենթակա էթնոսին ուղղված ծուլման սպառնալիքների և իրական ճնշումների մասին խոսելիս ընդգծում է, որ «գերուժեղ ճնշման արտահայտություններն են՝ մայրենի լեզուն օգտագործելու և ազգային դպրոցներ հիմնելու վրա դրված արգելքները, սեփական մշակույթից հրաժարվելու պահանջները, կրոնափոխ լինելու պահանջը, ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնելու սպառնալիքը և դրա իրագործումը՝ ընդհուպ մինչև ցեղասպանություն»[17]:

Բազմազգ Օսմանյան կայսրության իշխող շրջանակները շատ լավ էին հասկանում, որ սյալազգիների ծուլումը բավականին բարդ գործընթաց է, մանավանդ, որ տիրապետող ազգի և մյուսների միջև գոյություն ուներ, ժամանակակից էթնոհոգեբանության տերմինով ասած, «էթնիկա-

կան անհամատեղելիություն»[18]: Որպես էթնիկական անհամատեղելիության երկու կողմ Ա. Նալչաջյանն առանձնացնում է ժառանգական տարբերություններն ու մշակութային անհամատեղելիությունը[19]: Տվյալ դեպքում՝ Օսմանյան կայսրությունը շատ լավ ըմբռնում էր, որ այս գործոնները կարող են միշտ վառ պահել իր ենթակայության տակ հայտնված ժողովուրդների ազգային ինքնագիտակցությունը: Ուստի օսմանյան աշխարհաքաղաքական ընկալումներից բացի՝ այս հանգամանքների վերացմամբ էր պայմանավորված այլազգիների նկատմամբ կայսրության (հետագայում նաև Թուրքիայի Հանրապետության) որդեգրած ձուլման և ոչնչացման քաղաքականությունը:

Մահմեդականացված համշենահայերը նույնպես չխուսափեցին բռնություններից: 19-րդ դարի ամբողջ ընթացքում և 20-րդ դարի սկզբում նրանց հալածում էին հայերեն (Համշենի բարբառով) խոսելու համար: Անգամ իսլամացումը համշենցիներին չէր փրկում ֆիզիկական ոչնչացումից: Քանի դեռ նրանք շարունակում էին խոսել հայերեն, համարվում էին անհուսալի տարր և մշտապես գտնվում էին սպառնալիքի տակ: Ինչպես վկայում է Դրոզդստանի Կըզլ-Կիյսւ քաղաքում բնակվող աքսորյալ մահմեդական համշենցի Դուրսուն Կարաբաջակօղլին, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իր ազգականները, ցանկանալով հեռու մնալ արհավիրքներից, ընտանիքով որոշում են մեկնել Կոստանդնուպոլիս, բայց նավի վրա հայերեն խոսելու պատճառով թուրքերը նրա ողջ ընտանիքը մորթում են և նետում ծովը: Ըստ Կարաբաջակօղլուի, թեև այդ ժամանակ նա փոքր էր, բայց ինքն ու գյուղի իր հասակակից երեխաները շատ լավ հասկանում էին, որ հայերեն խոսելը վտանգավոր էր, սակայն այլ լեզու չգիտեին[20]:

Նման ճնշումների արդյունքում՝ հայերենի հաշվին մեծ չափով տարածում գտավ թրքախոսությունը: Թեև Թուրքիայում մնացած համշենահայությունը սկզբնական շրջանում առերես էր ընդունել մահմեդականություն, ցավոք, ժամանակը ինչպես նաև միջավայրը, ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ թուրքական հետևողական ձուլման քաղաքականությունը, վախի և զանազան հալածանքների մթնոլորտը կատարել են իրենց դերը: Եվ այսօր նրանց մի մասի հայկական ինքնությունն արտահայտվում է ընդամենը գենետիկական ծագման մասին հիշողությամբ և մշակութային որոշ շերտերի պահպանմամբ:

Հատկապես լեզուն ազգային ինքնագիտակցության, թերևս, առաջին գործոնն է, որի բռնի ոչնչացումը աղետաբեր հետևանքների է հանգեցնում տվյալ էթնոսին:

Գերմանացի հեղինակ Մ. Հունբերը գրում է, որ «չի կարելի տիրանալ ինքնությանը, այն ինքնաբերաբար է առաջանում, բայց երբ արդեն ձեռք է բերվում, այն դեռ չի կարելի ապահով համարել: Մշտապես կա ինքնությունը օտարից պաշտպանելու կարիքն ու անհրաժեշտությունը»[21]:

Գերմանաբնակ համշենցի Ալիե Ալթը նկատում է, որ լեզվի ճնշման արդյունքում համշենցիները մերժում են իրենց հայկական արմատները, կրոնը և ինքնությունը: Ըստ Ալթի, այս առումով տուժել են հատկապես «արևմտյան համշենցիները»[22]:

Օսմանյան կայսրության հայահալած քաղաքականության հետևանքով ցեղասպանությունից վերապրած քրիստոնյա համշենահայերի մեծ մասը հաստատվեց Սև ծովի հյուսիսային ափերում՝ պահպանելով իր լեզուն, հավատքը, ազգային սովորությունները: Նրանց խոսակցական լեզուն ուսումնասիրել է Հ. Աճառյանը՝ այն համարելով Համշենի ինքնուրույն բարբառ[23]: Համշենի բարբառը պատկանում է արևմտյան խմբակցության *կը* ճյուղին: Խոսվել է Արդվինի, Համշենի, Տրապիզոնի, Սամսոնի (Ջանիկ), Կերասունի, Օրդուի տարածքներում և հարակից վայրերում, Ճորոխի ավազանի բնակավայրերում: Համշենի բարբառը, ըստ սփռվածության, ունի իր խոսվածքային յուրահատկություններն ու տարբերությունները: Տրապիզոնից հեռու, լեռներում մեկուսացած գյուղերի բարբառը Հ. Աճառյանը համարում է ամենից բնիկ ձևն, իսկ քաղաքամերձ շրջաններում արդեն այն կրում է փոփոխություն: Նրա կարծիքով, Համշենի բարբառի բնիկ ձևը պահպանել են Սալա գյուղի բնակիչները[24]: Ինչպես արդեն նշել ենք, Համշենի բարբառում առկա են գրաբարյան շերտեր, այն «հարուստ է գրաբարի այնպիսի հազվագյուտ բառերով, որ ոչ մի բարբառի մեջ կարելի չէ գտնել»[25]: Լեզվաբանը հնագույն բառերից առանձնացնում է՝ անք կամ անութ>*օնք* «գիրկը», անալութ>*օնլութ* «եղնիկ», զերծանիլ>*զեյծնուշ*, ողն>*էօղ, օղօն* «երկարանիստ բլրակ» և այլն: Բարբառը աչքի է ընկնում նաև նորակերտ բառեր կազմելու ներունակությամբ[26]:

Այս բարբառով շարունակում են խոսել Սև ծովի հյուսիսայինի՝ կովկասյան ափերում, նաև տարբեր երկրներում սփռված համշենահայերի զգալի մասը, ինչպես նաև Արդվինի նահանգի մեջ մտնող Խոփա և Բորչկա գավառներում և հարակից գյուղերում ապրող մահմեդականացված համշենահայերի սերունդները:

Իսկ բուն Համշենի գավառում (այն ընդգրկում է Թուրքիայի Ռիզե նահանգի՝ Չամլըհեմշին և Փազարհեմշին գավառակները) ապրող բաշհամշենցիներն արդեն թուրքախոս են, սակայն պահպանել են հայկական որոշ ծեսեր և ավանդույթներ, կենցաղային սովորություններ, երգեր ու պարեր, շարունակում են գործածել հայերեն բազմաթիվ բառեր: Հոլանդացի լեզվաբան Ու. Բլեսինգը բաշ-համշենցիների լեզուն ուսումնասիրելով, նրանց գործածական թուրքերենում գրի է առել բազմաթիվ հայերեն բառեր՝ *(բառավ<պառավ, ահբեր<աղբեր<եղբայր, թելխաշ<թերխաշ, փեյփու<փրփուռ, փոչղուշ, էթմեք<փոցխել, քեյնիչ<քերիչ, քերենդի<գերանդի, քելթաք<գելթաք<գայլաթաթ, հարավ<հարսիկ, վառեգ, մոզի, նախըր<նախիր, ագոս<ակոս, գոշք<կոշտ, քաղոն<քաղհան, խեներչի<խնոցի, բափիչ, գեթող<կթող, գեթիչ<կթիչ, խավիչ<խավիծ, խաչիլ, գայգութ<կարկուտ, մեշուշ<մշուշ, խելեզ<խլեզ*[27] և այլն: Պահպանվել են նաև մի շարք հայկական տեղանուններ և որոշ անձնանուններ՝ *Ագինչօյ,*

Աղփեննէ, Աղվեչուր, Անուշդեղ, Այդեր (Արտեր), Բուչեղաչօյ, Էնթիփոս, Սանթիփոս, Հեդիփոս, Քեթմեչ (Գետմեջ), Փալաքչուր (Բարակջուր), Փալովիք, Սալ, Սալեչուր (Սալայջուր), Արդեշեն-Արդաշեն, Ավելօր, Ջեմաքդաւի, Չեյմաքչուր (Ճերմակջուր), Գաղնուք (Կաղնուտ), Գալեր (Կալեր), Քոյդուք, Մայք, Մեչովիք, Մեղվոր, Փոքուք, Սոխովիք: Անձնանուններից Ու. Բլեսինգը գրանցել է՝ *Ափել, Ավեդիք, Առաքել, Արաքիմ-օղլու, Մեղդեսի-օղլու (մահտեսի բառից)*[31]:

Բաշ-համշենցիներին անվանում են նաև արևմտյան համշենցիներ, իսկ հարևան լազերը նրանց կոչում են «արմենի»: Ավելի տարածված, այսպես ասած, ոչ-պաշտոնական դիմելաձևը «հաստակող հայն» է: Հատկապես բաշ-համշենցիները հայտնի են որպես լավագույն հրուշակագործներ և հացթուխներ: Թուրքիայի մեծ քաղաքներում և անգամ Հաքքարիում հայտնի փռերն ու հրուշակեղենի սրճարանները պատկանում են բաշ-համշենցիներին[32]:

Եթե այսօր կրոնափոխ բաշ-համշենցիները, պահպանելով բազմաթիվ հայերեն բառեր, այդուհանդերձ, մոռացել են հայերենը, մեծ մասն էլ մերժում է հայկական ծագումը, ապա Խոփայի գավառի մահմեդական համշենցիները (կամ արևելյան համշենցիները), չնայած ճնշումներին և հալածանքներին, մեծավ մասամբ, խոսում են Համշենի բարբառով (որոշ խոսվածքային յուրահատկություններով), ինչը նրանց թուրքական միջավայրում առանձին էթնիկ միավոր զգալու և հաճախ իրենց հայկական ծագման մասին հիշողության խթանիչն է:

Ժամանակի ընթացքում Խոփայի համշենցիների բարբառում ներմուծվել են թուրքերեն բառեր և արտահայտություններ, բարբառը թուրքերենից կրել է նաև հնչյունական ազդեցություններ:

Առհասարակ Համշենի բարբառն, իր բոլոր խոսվածքներով հանդերձ (հատկապես կրոնափոխների լեզուն) հայերենի խրթին բարբառներից է, ունի ինքնատիպ բառապաշար և քերականական կառույցներ: Արևմտյան գիտնականներ Ռ. Բենինգհաուսի և Մ. Մեքերի դիտարկումների համաձայն Արևելյան խմբի համշենցիները հայերենը լավ են պահպանել, և Թուրքիայի հայերը գրեթե հասկանում են Խոփայի համշենցիների բարբառը, բայց վերջիններս բոլորովին չեն հասկանում մյուս հայերին[33]:

Խոփայի համշենցիների խոսակցական լեզվով է պայմանավորված նաև նրանց ինքնանվանումը «հոմշեցի»: Շատ դեպքերում Խոփայի համշենցիները խուսափում են իրենց հայկական ծագման մասին խոսել: Նրանք իրենց հայտարարում են առանձին էթնիկական միավոր, որն ունի նաև առանձին լեզու: Ըստ Բերթ Վոքսի՝ համշենցիներն իրենց լեզուն կոչում են «հոմշեցմա»[34]: Կրոնափոխ համշենցիների բարբառի և բանահյուսության առաջին ուսումնասիրողներից մեկի՝ Սերգեյ Վարդանյանի համաձայն՝ Միջին Ասիա աքսորված համշենցիները և Խոփայի համշենցիներն իրենց խոսակցական լեզուն անվանում են «հոմշեցնակ» կամ «համշեցնակ»: Թերևս տեղական բարբառով կարելի է պայմանավորել այն, երբ համշենցիների շրջանակում նրանց հայ լինելու մասին քննար-

կումներ կամ վեճեր են լինում, «արևմտյան համշենցիները» ասում են, որ «ոչ թե մենք ենք, այլ Խոփայի համշենցիներն են հայ»[33]:

Համշենցիների ծագման և ինքնության մասին հետաքրքիր հրապարակում եղավ նաև թուրքական մամուլում:

Թուրքական հայտնի «Ռադիկալ» թերթում տպագրված «Հեմշենցիների մասին, հեմշինցիները հայե՞ր են» հոդվածի, թուրք հեղինակը թեև խուսափում է մի քանի կարևոր հարցերի պատասխանները տալուց, այնուամենայնիվ, ինչպես նկատում է Ս. Վարդանյանը, այդ հոդվածը ուշադրության է արժանի որպես «թուրքական մամուլում մահմեդական համշենցիների մասին քիչ թե շատ անաչառ խոսք ասելու առաջին փորձերից մեկը»[34]: Հենվելով «էթնիկական խմբերը Թուրքիայում» գրքում հրապարակված Պ. Անդրյուսի տեղեկությունների վրա, հոդվածագիրը՝ Ջան Ուղուր Բիրյոլը, գրում է, որ Խոփա-Քեմալփաշայի կողմերում ապրողներն «իրենց ճանաչում են որպես հոմշեցի: Այս արևելյան խմբի հեմշինցիների հիմնական բնակավայրերը Արդվինի նահանգում, Խոփայի և Քեմալփաշայի միջով անցնող գետային ցանցի վրա են գտնվում: Արևելքում Ճորոխ գետը բնական սահման է ստեղծում: Արևելյան հեմշինցիների լեզուն հայերենն է: Նրանք խոսում են նաև արևմտյան բարբառով և թուրքերենով: Շրջանի բնակիչներն ինչքան էլ պնդեն, որ խոսում են հեմշիներեն, իրականում այդպիսի լեզու չկա»[35]: Հեղինակն արձանագրում է, որ առևտրի նպատակով Սև ծովի արևելյան կողմը ժամանած հայերի և տեղի բնակչության միջև լեզվական տեսանկյունից ընդհանրություններ էին նկատվում: Այնուհետև Ջ. Ուր. Բիրյոլը եզրահանգում է, որ «որքան էլ ներկայումս հեմշինցիներն իրենք իրենց իբրև հայ չեն ճանաչում, այն լեզվով, որով խոսում են, հայերեն է, և որոշ աղբյուրների համաձայն՝ հայերենի մի բարբառ»[36]:

Համշենցիների բարբառն ունի խոսվածքային տարբերակներ: Ցավոք, նրանց բարբառը դեռևս համալիր կերպով ուսումնասիրված չէ: Այդուամենայնիվ, այդ բարբառով բանահյուսական որոշ նյութեր գրառվել են: 1960-ական թթ. ֆրանսիացի լեզվաբան Ժ. Դյումեզիլը գրառումներ է կատարել Ատամբուլում սովորող կրոնափոխ համշենցիներից[37]: Ս. Վարդանյանը գրի է առել և 1989թ. հրատարակել Խոփայից հարակից Աջարիայի սահմանամերձ գյուղերից 1944թ. Միջին Ասիա աքսորված կրոնափոխ համշենցիների խաղիկներն ու հեքիաթները՝ կազմելով նաև համապատասխան բառարան[38]: Ս. Վարդանյանը նրանց լեզուն համարում է Համշենի բարբառի առանձին խոսվածք, որը «զգալի տարբերություններով հանդերձ համեմատաբար մոտ է Տրապիզոնի շրջակա գյուղերի խոսվածքին»: Այն բաժանվում է երկու ճյուղի. «...ադլեցիների և քուրցևանցիների (այսինքն՝ Արդալա գյուղի բնակիչների և դրսեցիների)»[39]:

Թուրքական իշխանությունները, չկարողանալով Արդվինի նահանգի մահմեդական համշենցիներից վերջնականապես արմատախիլ անել հայախոսությունը, պաշտոնական պատմագրության միջոցով ոչ միայն խճճում և աղավաղում են Համշենի պատմությունը, համշենցիների ծա-

գումնաբանությունը, այլև հայտնի կեղծարար Մ. Սաքաօղլուի միջոցով հայտարարում, որ համշենցիները բացի թուրքերենից ուրիշ լեզու չեն իմացել: Նրանց թուրքերենն էլ հին Օղուզի կամ Սաքա ցեղի բարբառն է, որի ձայնավորով սկսվող բառերի սկզբում «H» կամ «Kh» է ավելանում: Մ. Սաքաօղլուն գրում է, որ անասնապահությամբ զբաղվող որոշ համշենցիների լեզվում տեղական կովկասցիների (իմա՝ լազերի–L.U.) հետ հարաբերությունների և բարեկամության արդյունքում, մի քանի բառ է ներմուծվել[10]:

Մ. Սաքաօղլուն իր գրքում նշում է նաև համշենցիների թուրքերենում այսօր էլ գործածական մի շարք բառերի օրինակներ՝ որևէ խոսք չասելով, որ դրանց մի մասը մնացել է նախկինում հայախոս համշենցիների խոսակցական լեզվից՝ օնվաք/օվանք (ջրում եփվող անասունակեր), հեղեզ (խորխորատ), շիմ (շեմ), քեթեման (կովերի աղի աման), Փալովիթ (տեղանուն), էսեվ Ասփա(ծ)-բացականչության արտահայտություն (Աստված), աղու (թույն), Չեմակ (ճերմակ), շերադ (պանիր պատրաստելուց հետո մնացած ջուրը, շիճուկ), քաքանոչ (արտաքնոց), քող (հավի թուխս նստելը), աշ/չաշ-եգիպտացորենից և ցորենից պատրաստված ապուր (ճաշ), փելիթ–(բլիթ, բացված հաց)[11]: Ի դեպ՝ դրանցից մի քանիսը որպես հայկաբանություններ կան Ու. Բլեսինգի կազմած ցանկերում[42]:

Մեկ այլ թուրք կեղծարար՝ Մ. Քըրզըօղլուն, ընդունելով Խոփայի համշենցիների լեզվի հայկական բարբառ լինելը[43], այն կրողների ծագման մասին առաջարկում է հորինովի տեսություններ, որոնք, ինչպես վկայում է Ա. Ալթը, համշենցիների շրջանում, ցավոք, մեծ հանրաճանաչություն են ձեռք բերել: Ըստ նրա՝ Մ. Քըրզըօղլուի մշակումները դարձել են համշենցիների ինքնության անբաժանելի մասը: Շատերն այնքան են հեռացել հայկական արմատներից, որ իրենց համարում են օղուզական կամ բալքարական, կամ աքադական ցեղերի սերունդ, կամ էլ Միջին Ասիայից ու Խորասանից եկած մի ժողովուրդ[44]: Ա. Ալթը նշում է, որ համշենցիներն իրենց վերագրում են ամեն տեսակի ծագում, բայց ոչ «մահմեդական հայ» և «միայն հատուկենտ համշենցիներ են գիտակցում այս տարբերությունները»[45]: Ա. Ալթն ավելացնում է նաև, որ այսօր, ըստ էության, գրեթե չկա կրոնավտխված, մահմեդականացած որևէ համշենցի, որն իրեն հայ է ճանաչում. «Պատմական իրականությունը բացառելու, մշտական լռության և իրենց ծագումը մերժելու հանգամանքն, անշուշտ, վկայում է, որ համշենցիների մոտ նկատվում է ինքնագիտակցության և ինքնության կորուստ»[46]:

Կրոնափոխ համշենցիների երգերը

Այնուհանդերձ, իրենք իրենց «հոմշենցի, հոմշեցի» անվանող հայախոս մահմեդականների մերօրյա սերունդները վերջին մի քանի տարիներին սեփական արմատների որոնման հետաքրքիր դրսևորումներ ունեցան. նրանց բարբառով Թուրքիայում նկարահանվեց «Մոմի» ֆիլմը, թո-

ղարկվեցին նաև Համշենի բարբառով երգեր ընդգրկող 2-3 խտասկավառակներ: Հատկապես արժեքավոր է 2005 թ. Թուրքիայի համշենցիների նախաձեռնությամբ թողարկված «Վովա» "Vova" («Ո՞վ է») (Համշենցու խաղ, Hemshin Ezgileri) երգերի սկավառակը: Նրան կից հրապարակված գրքույկում համառոտ ներկայացված է Համշենի և համշենցիների պատմության երկու տարբերակ. մեկը՝ համշենցիների հայկական ծագումը հավաստող, իսկ մյուսը ծանոթացնում է թուրքական հորինված վարկածին: Գրքույկը եռալեզու է՝ կրոնափոխ համշենցիների բարբառով՝ թուրքերեն տառադարձումով, և այդ նույն տեքստերի անգլերեն, թուրքերեն թարգմանությունները: Նշենք, որ թուրքերեն տառադարձման հետևանքով որոշ բաղաձայն հնչյուններ ճշգրտորեն չեն արտացոլվել, թուրքերեն բաժնում կան նաև առանձին բառերի ոչ ճիշտ թարգմանություններ:

Տեքստերն ու երգերը վերականգնել և թարգմանել ենք ժամանակակից հայերենի: Թարգմանության ընթացքում մի շարք բարբառային բառերի ճշտումների և արժեքավոր խորհուրդների համար շնորհակալություն ենք հայտնում «Ձայն համշենական» թերթի գլխավոր խմբագիր, բանասեր-ազգագրագետ Ս. Վարդանյանին:

«Գասթէվի թա համշէցնօուն[47] ավալուբաբիյէ Իսացան հէդէվ 780 դաին Անադօլուց էգաց, Սէվ ձօվուն վէթու ջօթին սաթօուն նէսթած ին: Չիյափ շինած ունին, օնունը մեծվօրին օնունը թիյած՝ Համամաշէն ասթած ունին, ասօր Հեմշին ա: Սաթօուն մեծին Խաչի Քար ասթած ունին, ասօր Քաչքար ա:

Գասին թա համշէցնօուն ավալուբաբիյէ՝ Ամաթունիքը, Անադօլուսիվա էմմէնու առաջ էգօղ խիրիսթիյան թուրք ին: էրմէնէսթանուն հէդէ թէրգէցութին աղած ունին, գէսէ էրմէնէսթանուն լիզուն սօրված ա, ուինցը համշէցի աստած ունին, լիզվէնուն ալ համշէցնագ[48]: Հէդէվ թուրքնու Անադօլուզ առած ունի մուսլիման աղած ին:

Գասին թա համշէցնօուն ավալուբաբիյէ՝ Ամատունիքը, Անադօլուից ... Սէվ ձօվուն վէթու ջօթէ էգօղ, անդաղ դուն-թուր շինօղ, անդաղ աբրօղ էրմէնի ին: Հէդէվ գէսը Սէվ ձօվուն էնթու ջօթնիյուզ քէնաած ին, Անադօլու գինօղնիյէ թուրք ու մուսլիման աղած ին: Ասօր Խօփաի համշէցիքը համշէցնագ խաբրէլ գաին, մէգալօքը համշէցնագ խաբրէլ չի գաին: Համշէցնօուն Սէվ ձօվուն էնթու ջօթին աղբէրդաքը խիրիսթիյան ին, ինքնուինցը մէգ համշէցի հայ իք գասին:

Գասին թա համշէցիքը թադան ին, լէրէնցի ին, սօյ ին ...

Գասին թա իսպան ա, գասին թա իման ա ...»

«Ասվում է (պատմվում է), թե համշենցիների նախապապերը Հիսուսից հետո 780 թվականին Անատոլիայից եկել են Սև ծովի վերի ծայրը նստել (բնակություն հաստատել): Քաղաք[49] են կառուցել, անունը դրել են մեծավորի անունը, Համամաշեն են ասել, այսօր Համշեն է: Սարերից մեծին Խաչի Քար են ասել, այսօր Քաչքար է:

Ասում են, թե համշենցիների նախապապերը՝ Ամատունիները, ամենից առաջ Անատոլիա եկած քրիստոնյա թուրք են: Հայաստանի հետ

դրկիցություն (հարևանություն) են արել, կեսը Հայաստանի լեզուն սովորել է, իրենց համշենցի են ասել, լեզվին էլ՝ համշեցնակ: Հետո թուրքը, որ Անատոլիան գրավել է, մուսուլման են դարձել:

Ասում են, թե համշենցիների նախապապերը՝ Ամատունիները, Անատոլիայից ... Սև ծովի վերին ծայրը եկող, այնտեղ տուն-տեղ շինող, այնտեղ ապրող հայ են: Հետո կեսը Սև ծովի այն (դիմացի) կողմն է գնացել, Անատոլիա մնացողները թուրք ու մուսուլման են դարձել: Այսօր Խոփայի համշենցիները կարողանում են համշեցնակ խոսել, մեկելները համշեցնակ խոսել չեն կարողանում: Համշենցիների՝ Սև ծովի այն կողմի եղբայրները քրիստոնյա են, իրենք իրենց ասում են. «Մենք համշենցի հայ ենք»:

Ասում են, թե համշենցիները աշխատասեր են, լեռնեցի են, լավ են ...

Ասում են, թե այսպես է, ասում են, թե այնպես է ...»:

Բերված լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ Խոփայի համշենցիների բարբառն այսօր էլ կենսունակ է. համշենցիները շարունակում են նրանով խոսել, պատմություններ և երգեր հյուսել:

Բացառիկ արժեք ներկայացնող երգերի շարքում տեղ են գտել համշենցիների այն խաղիկները, որոնք արդեն երիտասարդ սերունդն աստիճանաբար մոռացության է մատնել: Դրանք հիմնականում գրանցված են Արդալա, Արդանուչ, Մաքրիալ, Չարղինա, Խիգո. Զուրփիջի, Չավուշլու, Չխալա, Զալունա, Խալբասի, Քյոփրիջի բնակավայրերից: Իրենց տաղաչափությամբ ու բովանդակությամբ այդ երգերը հիշեցնում են հայկական քառատող քնարական երգերը՝ խաղիկները: Դրանցում հիմնականում և անմիջականորեն դրսևորվում են հերոսի անձնական զգացումները, մեծ տեղ է գրավում սիրո թեման:

Ներկայացնում ենք Խոփայի համշենցիների մի քանի երգեր՝ բարբառով և զուգահեռ գրական հայերեն թարգմանությամբ:

Գրավոր այս փաստերն արժեքավոր նյութ են մատուցում ոչ միայն հայ բանահյուսությանը, այլև բարբառագիտությանը: Դրանց միջոցով կարելի է պարզել կրոնափոխ համշենցիների և Սև ծովի հյուսիսային ափերին հաստատված քրիստոնյա համշենահայերի խոսվածքների հնչյունական, քերականական և բառապաշարի ընդհանրությունները, շեղումներն ու տարբերությունները և պատկերացում կազմել նրանց այսօրվա լեզվավիճակի, ինքնության պահպանման մասին:

ՀԱՄՇԷՑՈՒ ԽԱԴ
Համշէցի

ՔԻՄԱՆԱՔ ԹԱ, ՀՕՋԱ ԻՔ

Մէգ քէդի մէ ջօթին իք, մէգ արդի մէ նապրին,
Մէգ սարի մէ քէլխին իք, մէգ լէրի մէ փօսին,
Ցէն ցքիք ուք, գօնչիք ուք, խօսիք ուք,

Մարիգ, դադիգ, քուրիգ, յարիգ,
Դուն ունիք, թուր ունիք, փօն ունիք,
Չօվ ունիք, սար ունիք, լէր ունիք,
Սէրդօուզ սէրդէրդիյուզ ջօմփա ունիք:

ԳԻՏԵ՞Ք, ԱՅՍՏԵՂ ԵՆՔ

Մենք մի գետի եզրին ենք, մեկ արտի ծայրին,
Մենք մի սարի գլխին ենք, մեկ լեռան հարթավայրում,
Չայն ենք տալիս, երգում ենք, խոսում,
Մայրիկ, հայրիկ, քույրիկ, յարիգ,
Տուն ու տեղ ունենք, գործ ունենք,
Ծով ունենք, սար ունենք, լեռ ունենք,
Մեր սրտերից ձեր սրտերը ճամփա ունենք:

ՄԱՆ, ԱԱՔԱԳ, ՍՍՍ

Մա՛ա, աաքաագ, մա՛ա,
Գունգի մի ծօվուդ վաան,
Հաքվան հէդէք էգօդ ում,
Գունգած իմ խաբրիզ[60] վաան,

Աաքաագը շադ փարցն ա,
Ջաբէ մաիր օչ, գասիմ,
Իսա դայիս ինչուգ աշուն,
Ջաբէ օսնիր օչ, գասիմ:

Յէ[61] մար, ծաղը[62] քաղէցի,
Գօթէջաքէ վօ՞վ ժօղվա,
Յէ՛ մար, սօղէ[63] գարքօղ էս,
Ինչուգ աշուն ալ բաա:

ՄԱՅՐ ՄՏԻՐ, ԱՐԵԳԱԿ, ՄԱՅՐ ՄՏԻՐ

Մայր մտիր, արեգա՛կ, մա՛յր մտիր,
Մի կանգնիր ծովիդ վրա,
Աջավոտյան հետդ գալու եմ,
Ես իմ խոսքիս տերն եմ:

Արեգակը շատ բարձր է,
Ասում եմ, թող բոլորովին մայր չմտնի,
Այս տարի մինչև աշուն,
Ասում եմ, թող բոլորովին չանցնի:

Մա՛յր, եգիպտացորենի տերևը քաղեցի,
Ցողունները ո՞վ ժողովի,
Մա՛յր, ի վերջո, ամուսնացնելու ես,
Մինչև աշուն էլ պահիր:

ՍՍԱ՛, ՕՆԴԷՐ, ՍՍՍ՛

Սսա՛ օնդէր, ասա՛, քու դարդդ շադ ա,
Բազի բիր քալէ գուս օղն ի վէր փաուս,
Քա, քու հագուդ գաբաճ[64] մերաքլի[65] խաղա[66]
Բազի բիր քալէ գուս սարն ի վէր փադա.
Քաուն քա, օղնուքէ կուկուն գօնչա գու՛.
Աղչկէնին քալի գուն արդն ի վէր բօրխա[67],
Օմար քա լէրնուքէ ծաղիգ ծաղցի գու,
Բարվէնին քալի գուն փօսնիճէ[68] չուրա:
Չօմէին օղնիճէ լալօվ քալէցէր,
Քա՛, քօլէցէր ինձի, թուն ալ աէցար
Սաքրիյալ փօսնիճէ լալով քալէցէր,
Քա, քօլէցէր ինձի, թուն ալ աէցար,
էրգինքուցէ աաքագէդ ինձ ամա,
Իգվան աղավ, մաէցար ու յէդ անցար,
Պարցէ սարի ծաղիգէդ թուն ինձ ամա,
Աղիմ էէդ աէցար ու բօրգցար:
Ֆադի՛, քա օղքինդ փօբին նաղ աղավ,
Քու մարին քօվուշէ սըղդիս խաչ[69] սղավ,
Ֆադի[70], ցէ բերանէ մեծ հարսնիք աղավ,

ԱՍՍ՛, ԱՆՑԵՐ, ԱՍՍ՛

Ասա՛, անտեր, ասա, քո դարդը շատ է,
Երբեմն քայլում ես ջուրն ի վեր փայտի,
Քու հագիդ կապած՝ հետաքրքիր ծալերով,
Հաճախ քայլում ես սարնիվեր փայտի,
Գարուն կգա, ջուրներում կկուն կկանչի
Աղջիկները քայլում են արտնիվեր թորխ անելու
Ամառ կգա, լեռներում ծաղիկ կծաղկի,
Պառավները գնում են ջրի:
Ժամի ջուրից լալով քայլեցիր,
Աղջի՛, վառեցիր ինձ, դու էլ այրվեցիր
Մաքրիյալի հարթավայրով լալով քայլէցիր,
Աղջի՛, վառեցիր ինձ, դու էլ այրվեցիր,
Երկնքից արեգակ ես դու ինձ համար,
Երեկո եղավ, մայր մտար ու կորար (անցար)
Բարձր սարի ծաղիկ ես ինձ համար,
Սաթույց էիր, վառվեցիր ու մրմոացիր:
Ֆադի՛, քո ոտքի կոշիկը նեղ եղավ,
Քո մոր ողբը սրտիս խաչ եղավ,
Ֆադի՛, ձեր դռանը մեծ հարսանիք եղավ,

Քո մարին քօվուշէ սէրդիս խօչ աղավ.	Քո մոր ողբը սրտիս խաչ եղավ,
Զէնդիդէ՞ քէզի ամա քիլիսէ աղավ,	Զենդիդը քեզ համար եկեղեցի եղավ,
Զուռփիջին՞ խէչէցավ ձօվուն չայէ ինչավ,	Զուրփիջին փլվեց ծովի ծայրն իջավ,
Աոդալա՞ խէչէցավ ձօվուն չայէ ինչավ,	Արդալան փլվեց, ծովի ծայրն իջավ,
Ֆադի՛, իսա աշխարհէս մէզի զօր աղավ:	Ֆադի՛, այս աշխարհը մեզ դժվար եղավ:

Երգում թեև կան մի քանի թուրքերեն բառեր, բայց գերակշռողը հայերենն է՝ Համշենի բարբառը: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում երգի թե՛ բառապաշարը, և թե՛ բարբառի ինքնատիպ քերականական ձևերը: Այս երգի մեջ հատկապես ուշադրության են արժանի «քիլիսե» (եկեղեցի), «խոչ» (խաչ), «խեչեցավ» բառերը. դրանք լեզվական փաստեր են, որոնք հիշեցնում են մահմեդականացված համշենցիների նախկին դավանանքը:

Այսպես՝ «խօչ»-ը խաչ բառի հնչյունափոխված ձևն է, այն կրել է Համշենի բարբառին բնորոշ բառամիջի ա>օ հնչյունափոխությունը: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ «խաչ» նախապես նշանակում էր «սրածայր փայտ, ցից, յետնաբար՝ խաչ» ... դասում է բնիկ հայկական բառերի շարքին՝ «ճիւղ ծառոյ, որ իցէ բուսեալ երկայն և ուղիղ»: Համշենի բարբառում «խսւչ» նշանակում է նաև «եկեղեցի»[86]: Հ. Աճառյանը «խոչ» բառհոդվածի դիմաց գրում է «ոտքին զարնելու քար, փայտ, ցից, սւչքի փուշ, արգելք»: Այստեղից էլ խոչընդոտն, անխոչ «անարգել», «խոչառ լինել՝ անասունների ոտքը բան մտնելով կամ վնասելով՝ կաղ ի կաղ քայլել»: «Ծագմամբ նույն է խէչ, խաչ բառերի հետ՝ որոնց բուն նշանակությունն է «փայտ, ցից»: Խոտորջրի բարբառում՝ խօչ «անպէտք փոքր փայտի կտոր»[87]: Կրոնափոխ համշենցիները, պահպանելով այս բառը, այսօր այն օգտագործում են «սրածայր ոստ» իմաստով: Ըստ երևույթին «խեչեցավ» բառի հիմքում ևս ընկած է խաչ>խեչ բառը:

Խաչի հետ կապված մինչև այսօր հետաքրքիր մի արարողություն են պահպանել կրոնափոխ համշենցիները: Մի համշենցու վկայությամբ՝ հարսանիքից հետո տուն մտնելիս փեսան դռան վերևը դանակով խաչ է գծում, կամ խաչը խորհրդանշող չորս խազ է անում[87]:

Այս երգի մեկ այլ ավելի համառոտ տարբերակ 1991թ. «Փյունիկ» թերթում հրատարակել է Ս. Վարդանյանը: Այն 1978թ. ձայնագրվել է Խոփայի Չավուշլու գյուղում: Ձայնագրությունը Ս. Վարդանյանը ձեռք է բերել Դրոզդստանում՝ 1984-ին[88]:

Ցունէ էյվ փէռնէց չամի դալինէ,
էրօնդ ախչիգ դէսա լէռնսւն քալինէ:
Ալի քսւուն կուքա, թօրխ ընօղ չէս թա,
Փէրգը ափթ առնօղ ու մօն թառնօղ չէս թա:
Ինձի ալ քօլէցէր, թուն ալ աէցար,
Չէռնալին[89] օղնիվէր լալօվ նէն օնցար:
Ասա, բիձիգ, ասա, քո դարդըդ շադ ա,
Բազի բիր քալէս կու ասրդնիվէր փադա:

ՆԷՆՆԻ, ՆԷՆՆԻ
Նէննի, նէննի, ամաո, ամաո,
Չէվադնէցաո՛՞ փադ այի,

Նէննի, նէննի յար,
Շալագէ թէնէլ չկարցի.

Նէննի, նէննի, ամաո, ամաո,
Օննդէր իսա աշխարիս,
Նէննի, նէննի յար,
Հազ աի, առնուլ չկարցի:

Ինա էնթու փօսիյէ,
Սարի ծադիգ ձաղած ա,
Իսա դայի, օֆ, քաշէլօվ
Սրդիս աղուն գալված ա:

Յես էրթօո ում, էրթօղ ում,
Գավուրէ՛՞ նէն ասնօղ ում,
Դա՞՞, քէզի բա առնում օ՛չ,
Յես ինձի ձօվէ ցքօղ ում:

ՀԷՅ ԴԱՆԷ
Մօմի քաաչին[73] ունիս բա,
Քօղքիդ աղչիգ ունիս բա,
Քէզի էնիշքա գէլլիմ,
Գաղին, գագալ ունիս բա:

ԿՈՒԿՈՒՆ ԿՈՒԿԱ, ԳՕՆՉԱ ԳՈՒ
Կուկուն կուկա գօնչա գու,
Ալիմին քէլօխն ի վար,
Ասպած գէրագէ դա քօղ
Յազիջի քէլօխթիվար:

Մադմանէդ մօնա, մօնա,
Բիթուն քու մօէ փօն ա,
Քա[74], թուն ինձի քօլէցէր,
Քեզի ալ Ասպած քօլա:

Դա՛, մալիյէդ հէյ աա,
Գօբալախէ փէի գում,
Դա՛, թուն մի բա խէնդաս օչ,
Յէս Խարխանընն ժէմնի գում:
Քա՛, քու բարէ քօրցա գու[75],
Ուրթաթ օրիյէ բէչաղ՞՞,
Քա՛, թուն մի բա խէնդաս օչ,
Նէշանլու էս բա գերչաղ[77]:

ԷՐԱՆԴ
Քա՛, աշուն ու քա անա,
Դօնզէցան խաչաղ քաղա,

ՆԵՆՆԻ, ՆԵՆՆԻ
Նեննի, նեննի, ամաո, ամաո,
Ծիվաղենուց վառելափայտ պատրաստե-
ցի,
Նեննի, նեննի յար,
Շալակը դնել չկարողացա,

Նեննի, նեննի , ամաո, ամաո,
Այս անտեր աշխարհումս,
Նեննի, նեննի յար,
Սիրեցի, առնել չկարողացա:

Այնտեղի հարթավայրում
Սարի ծաղիկ է ծաղկել,
Այս տարի, օֆ, քաշելով
Սրտիս արյուն է կապվել:

Ես գնալու եմ, գնալու եմ,
Գավուրից այն կողմ եմ անցնելու,
Տղա, եթե քեզ չառնեմ,
Ես ինձ ծովը կգցեմ:

ՀԵՅ ԴԱՆԵ
Մամի, անձրուկ ունե՞ս,
Կողքիդ աղջիկ ունե՞ս,
Քեզ փեսա կլինեմ,
Կաղին, ընկույզ ունե՞ս:

ԿԿՈՒՆ ԿԳԱ, ԿԿԱՆՉԻ
Կկուն կգա, կկանչի,
Ալիմի գլխին,
Աստված կրակ թող տա
Գրագրի գլխին:

Իլիկդ մանիր, մանիր,
Բոլորը քո մոր գործն է,
Աղչի՛, դու ինձ վառեցիր,
Քեզ էլ թող Աստված վառի:

Տղա՛, ոչխարներդ հեռու քշի,
Ես մահակը կբերեմ,
Տղա՛, ինչո ւ չես ուրախանում,
Ես խարխանում կհասնեմ քեզ:
Քա՛, քո պապը գործում է,
Ուրթաթ օրերը սանձի փոկեր,
Ինչո ւ դու չես ուրախանում,
Նշանվելու ես, իսկապես:

ԳԵՂԵՑԻԿ
Քա՛, աշունը, որ գա
Տանձենուց խաղող քաղի,

Քա՛, յէս քէզի առնօղ չիմ,
Իսքարսէն վէվէր խաղա:

ԷԼԼԱ, ԷԼԼԱ
էլլա, էլլա, մեց էլլա,
էնթու քաղէ վի յէլլա,
էնթու քաղին աղչքէնին, յար,
Ասքի քաղսիյուզ յալլա:

Լուսնիկա էրանդ քիշէր,
Հա՛յդէ, էրթագ աս քիշէր,
Հէդէվ չախ ցէմէռ գէլի,
Վի յէլ, էրթագ աս քիշէր:

Այէ՛, գարմիլիգ, այէ՛,
Սօղինիդ ալ առ, այէ՛,
Սօղինէդ, քա, օչ աննա,
Ջուր մէ խավաղ ա՛ռ, այէ:
Ջօվէլէին օղնուքէ,
Քուքուլի իմ, քուքուլի,
Դէվէք ինձի իմ սէվդան,
Յես ալ Ասքէձուն քուլի:

Աղչի՛, ես քեզ առնող չեմ,
Ինչքան ուզում ես վերվերի պարիր:

ԵՂԱ. ԵՂԱ
Եղա, եղա, մեծ եղա,
Այն գյուղը վեր ելա,
Այն գյուղի աղջիկներին, յար
Ասացի՝ իմ գյուղից գնացեք:

Լուսնկա սիրուն գիշեր,
Հայդե, երթանք այս գիշեր,
Հետո անձրևոտ ծմեռ կլինի
Վե՛ր ել, երթանք այս գիշեր:

Արի՛, կարմրիկս, արի՛,
Կողքինիդ էլ առ, արի՛,
Կողքինդ, եթե չգա,
Մի ճուր խաղող ա՛ռ, արի:
Ջովելեի բլուրները,
Կռունկ եմ, կռունկ,
Տվեք ինձ իմ սիրելիին,
Ես էլ Աստծուն ծառա:

ՃԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լեզվի էթնոպաշտպան դերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Նալչաջյան Ա.. էթնիկական հոգեբանություն, Երևան, 2001, էջ 81-83:
2. Hübschmann H. Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischenSprachen, KZ, 23, 1875.
3. Տե՛ս Капанцян Г. А., Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947. Гамкрелидзе Т., Иванов В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1-2, Тбилиси, 1984. Ջահուկյան Գ. Բ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան, Երևան, 1987: Samuelian T., Armenian Origins. An Overview of Ancient and Modern Sources and Theories, Yerevan, 2000.
4. Առհասարակ լեզվի և ազգային ինքնագիտակցության կապի մասին մանրամասն տե՛ս Бромлей Ю. Б., Очерки теории этноса, Москва, 1983, с. 110-117, 241-243, 327-332. Տե՛ս նաև Այվազյան Ա., Հայկական ինքնության հիմնաքարերը. բանակ, լեզու, պետություն, Երևան, 2007, էջ 58-60:
5. Տե՛ս Ջահուկյան Գ. Բ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972, էջ 16: Ար. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, էջ 41:
6. Հ.Հյուբշմանը և Հ. Աճառյանը սխալ ընթերցումով լուրջ թյուրակարծության տեղիք են տվել՝ իբր հիշյալ տարածքների բնակչությունը եղել է այլազգի: Ակադ. Գ. Ջահուկյանը այս հարցին տվել է հետևյալ հիմնարար բացատրությունը. «Հ. Հյուբշմանը և Հ. Աճառյանը հակված են այստեղ հիշատակած անունների տակ հասկանալու Հայաստանի տերիտորիայում խոսված լեզուներ (հմմտ. Hubschmann H.. Armenishe Grammatik, 1895, էջ 519: Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1951, էջ 128-132): Այս հեղինակները հաշվի չեն առնում Այուններու երկի մեկնողական բնույ-

թը և դրանից անհրաժեշտ եզրակացություններ չեն անում: Մասնավորապես, պետք է նշել Հ. Աճառյանի ապացուցման մեջ թույլ տրված հետևյալ վրիպումները, խոսելով տվյալ տեքստում «զՄիջերկրեայսն» և «զՈստանիկսն» ծևերի հոգնակիության մասին՝ Հ. Աճառյանը մոռանում է, որ նախ տվյալ դեպքում խոսքը բառերի մասին է և ոչ բարբառների, երկրորդ՝ Սյունեցին շատ լավ տարբերում է շրջակա լեզուների և սեփական լեզվի բարբառների իմացությունը, նշված հատվածից առաջ Սյունեցին գրում է հենց շրջակա լեզուների մասին» (*տես* Ջահուկյան Գ. Բ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 17):

7. Աճառյան Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, Երևան, 1947, էջ 12:
8. Капанцян Г. А., Хаиаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947, с. 27. Տե՛ս նաև Арутюнян Б., К вопросу об этнической принадлежности населения бассейна реки Чорох в VII-IV вв. до н. э., «Պատմա-բանասիրական հանդես», ՀՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1998, N 1-2, էջ 233-246:
9. Պատմութիւն Դեւոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887. էջ 167-169: Հղումը տես նաև Խաչիկեան Լ., Էջեր համշինահայ պատմութիւնից, «Աշխատութիւններ», հատոր Բ,«Գանձասար» Աստուածաբանական կենտրոն, Երևան, 1999, էջ 122-123:
10. Խաչիկեան Լ., Նշվ. հոդվ., էջ 124-125:
11. Սամիկոնեան Յ., Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941. էջ 284: Տե՛ս նույնի աշխարհաբար թարգմանությունը՝ Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Երևան, 1989, էջ 113:
12. Գ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, էջ 182:
13. Համշենի հայկական իշխանության մասին տե՛ս Խաչիկեան Լ., Էջեր համշինահայ պատմութիւնից, էջ 132-138:
14. Սահակյան Լ., Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. IV, Երևան, 2006, էջ 207-229: Տե՛ս նաև նույնի՝ Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի նկատմամբ վարած բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները և «Երկիր» շաբաթաթերթ, սեպտեմբերի 8, 2006, էջ 10-11, «Ձայն համշենական» ամսաթերթ, NN 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 2006, էջ 2-3:
15. Թումայանց Պ., Պոնտոսի հայերը. աշխարհագրական եւ քաղաքական վիճակ Տրապիզոնի, «Լումայ», Տփիւիս, գիրք Բ (յուլիս), 1899, էջ 175:
16. Հայկունի Ս., Կորած ու մոռացուած հայեր. (Տրապիզօնի հայ-մահմետական գիւղերն, նրանց աւանդութիւնները եւ սովորութիւնները), «Արարատ», 1895, օգոստոս, էջ 297:
17. Նալչաջյան Ա., էթնիկական հոգեբանություն, էջ 429:
18. Նալչաջյան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 427:
19. Նալչաջյան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 427-428:
20. Ս. Վարդանյան, Մահմեդական համշենահայերը՝ Մեծ եղեռնի վկաներ, «Ձայն համշենական», ամսագիր, NN 3-4, մարտ-ապրիլ, 2006, էջ 7:
21. Hübner M. "La beurette" Vom aus der Vorstaedte ins Herz der französischen Gesellschaft, Frankfurt am Main, 1996, p. 23.
22. Alt A., Tarihin ve Bugünün Aynasında Hemşin Ermenileri, İST, 2005, s. 36.
23. Աճառյան Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, Երևան, 1947:

24. Աճառյան Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, էջ 14-15:
25. Աճառյան Հ., նույն տեղում, էջ 12:
26. Աճառյան Հ., նույն տեղում, էջ 12-13:
27. Bläsing U., Armenischcs Lehndut im Türkeitürkischen am Beispiel von Hemşin, Amsterdam-Atlanta, GA 1992. Տե՛ս նույնի՝ Aemenisch-Türkısc Etymologiseh Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşinge nebst eingien Anmcrkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt, Amsterdam-Atlanta, GA 1995.
28. The Hemshin. History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey, Edited by Hovann H. Simonian, London and New York, 2007. Տե՛ս ժողովածուի՝ Bläsing U., Armenian in the vocabulary and culture of the Turkish Hemshinli, p. 282, 283, 285, 287, 288, 289, 293.
29. Նշվ. աշխ., էջ 295.
30. Biryol C. U., Hemşinliler üzerine, Hemşinliler Ermeni mi?, Radikal, 2005, Haziran 12. Տե՛ս նույնի հայերեն թարգմանությունը, Ջ. Ու. Բիրյոլ, Հեմշինցիները հայե՞ր են, հեմշինցիների մասին, թուրքերենից թարգմանեց՝ Լ. Սահակյանը, «Ջայն համշենական» ամսաթերթ, NN11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 2006: Նույնը տե՛ս «Ազգ», 17 փետրվար, 2007, N 30:
31. Hemşin Gezimi, İkinci Bölüm, Türk Araştırmacıları, İstanbul, 1997, s. 85. Meeker M, The Black Sea Turks: Some Aspeckts of Their Ethnic and cultural Background, in: International Journal of Middle East Studies, Cambridge, 1971, p. 318-345.
32. The Hemshin. History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey, Edited by Hovann H. Simonian, London and New York, 2007. Տե՛ս այդ ժողովածուի՝ Bert Vaux, Homshetsma. The language of the Armenians of Hamshen, p. 257-278.
33. Տե՛ս Քայել Մարգարօղլու.«Կան համշենցիներ, հատկապես երիտասարդների մեջ, որոնք իրենց բացահայտ հայ են համարում», զրույցը վարեց Ռուբեն Մելքոնյանը, «Հանրապետական», N 7 (49), Երևան, 2007, էջ 44:
34. Վարդանյան Ս., Թուրքերեն հոդված մահմեդական համշենցիների մասին, «Ջայն համշենական» ամսաթերթ, NN11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 2006: Տե՛ս նաև «Ազգ», 17 փետրվար, 2007, N 30:
35. Ethnic Groups in the Republic of Turkey, Wiesbaden, 1989, p. 181-184. Biıyol C. U., Hemşinliler Ermeni mi?, Radikal, 2005, Haziran 12. Տե՛ս նույնի հայերեն թարգմանությունը, Ջան Ուղուր Բիրյոլ, Հեմշինցիները հայե՞ր են, հեմշինցիների մասին, թուրքերենից թարգմանեց Լ. Սահակյանը,«Ջայն համշենական» NN11-12, 2006թ.:
36. Տե՛ս նույն տեղում:
37. Տե՛ս Dumezil G., Notes sur le parler d'yn arme'nien musulman de Hemşin. Memoires d'l Acade'mie Royale de Belgique. Classe des Lettres 57:4, 1964, Bruxelles, p. 5-52. Տե՛ս նույնի՝ Notes sur le parler d'un Armenien Musulman d' Ardala. Revue des E'tudes Arme'niennes. Paris, 2/1965p. 135-142. Trois recits dans le parle der Arme'niens musulmans de Hemşm. Revue des E'tudes Arme'niennes. Paris, 4/1967. Dokuments Anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase, IV. Recits lazes en dialecte d' Arhavi (parler de Şenköy). Bibliotheque de l'E'cole des Hautes E'tudes, Section des Sciences Religieuses; Volume LXXIV. Paris, 1967. Un roman policier

en arme´nien d'Ardala. Revue des E´tudes Arme´niennes, Paris, 20/1986-87, p.7-27.

38. Ջայն համշենական, գիրք երրորդ, կազմեց, խմբագրեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Ս. Վարդանյանը, Երևան, 1989, էջ 201-246:
39. Ջայն համշենական, գիրք երրորդ, էջ 207:
40. Sakaoğlu M. Ali, Dünden Bugüne Hemşin. Karadeniz'den Bir Tarih, Yeniyurt Yayınları, Ankara, 1990, s. 53
41. Sakaoğlu M. Ali, նույն տեղում, էջ 54-55:
42. Bläsing U., նշվ. աշխ.:
43. Kırzıoğlu M. F., I. Selim Çağında Hopa ile Arbavi Köyleri, TFA içinde, yıl 17, cilt 10, no. 201 (Nisan 1966), İstanbul, s. 4104.
44. Alt A., Tarihin ve Bugünün Aynasında Hemşin Ermenileri, s. 39-40.
45. Alt A., նշվ. աշխ. էջ 41:
46. Alt A., նշվ. աշխ. էջ 39:
47. Համշէցնօուն-նշանակում է համշենցիների, տեքստում տպված է համշեսքանում, ինչը, կարծում ենք, սխալ տառադարձման հետևանք է:
48. Համշեցնագ(կ)-նշանակում է Համշենի լեզվով, համշեներեն, տեքստում տպված է համշեսքագ, ինչը, կարծում ենք, սխալ տառադարձման արդյունք է:
49. Թուրքերեն և անգլերեն տեքստերում գրված է համապատասխանաբար şehir, city-(քաղաք), իսկ բարբառային տարբերակում՝ ծիափ:
50. Խաբրիզ-իմ խոսքը, այստեղից էլ՝ խաբարդաքէ-զրույցները, խոսակցությունները, խարբեցին-խոսեցին (տե՛ս Ջայն համշենական, գիրք երրորդ, էջ 243):
51. Յէ-ավագին, տարեցին դիմելածև:
52. Ջաղ-եգիպտացորենի տերև:
53. Սօղէ-հետո, ապա, ի վերջո:
54. Գաբա-կապա-1. շապիկի վրայից և վերարկուի տակից հագնելու երկար զգեստ, պարեգոտ: 2. կնոջ երկար ու լայն զգեստ:
55. Մերաքլի – անցել է թուրքերենից «merakli», բարգմանաբար՝ «հետաքրքիր»:
56. Խաղ-թուրքերեն «kat», բարգմանաբար՝ «շերտ, ծալք»:
57. Գօնչա գու-երգում է, այստեղ՝ կկանչի:
58. Ճօրխ- թոխր, քլունգի կամ ուրագի նման աշխատանքային գործիք:
59. Փօս-հարթավայր:
60. Խօչ-սուր փայտ, ոստ:
61. Ֆադի-կնոջ անուն:
62. Ձենդիդ-գյուղ Արդվինի նահանգի Խոփա գավառում: Համշենցիներն այս գյուղի մասին ունեն նաև թևավոր խոսք՝ «Ձենդիդէ փարցէ կյաղ ա, Ջուրէ հիվանդի քսղ ա» (Ձենդիդը բարձր գյուղ է, ջուրը հիվանդի դեղ է): Նմանօրինակ թևավոր խոսքեր տարածված են նաև Հայաստանի մյուս գավառներում՝ «Ալաշկերու բարձր տեղ ա, օդ, ջուր հիվանդու դէղ ա», «Արծափը բարձրը գեղ է, ջուրն ալ հիվանդու դեղ է» (Ժողովրդական խաղիկներ, խմբագրեց Մ. Աբեղյան, մասնակի աշխատակցությամբ Կոմիտասի, Երևան, 1940, էջ 161):
63. Ջուրփիջի-գյուղ Արդվինի նահանգի Խոփա գավառում:
64. Արդալա-գյուղ Արդվինի նահանգի Խոփա գավառում:

65. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, 1973, էջ 334:
66. Աճառյան Հ., նույն տեղում, էջ 397:
67. Տե՛ս Քայել Մարգարօղլու.«Կան համշենցիներ, հատկապես երիտասարդների մեջ, որոնք իրենց բացահայտ հայ են համարում» զրույցը վարեց Ռ. Մելքոնյանը, «Հանրապետական», N 7 (49), Երևան, 2007, էջ 45:
68. Վարդանյան Ս., Համշենի մուսուլման հայերը, «Փյունիկ», 1991, N 1, տե՛ս նույնը «Իրան- նամէ», 1993, N 4, էջ 13:
69. Ըստ Ս. Վարդանյանի բանավոր հաղորդման՝ հիմնականը «ջօմէին» տարբերակն է, բայց երբեմն երգողներն ասում են իրենց գյուղի կամ մեկ այլ տեղանքի անունը:
70. Չէվաղնեցան-ծիվաղենի ասում են դափնեկեռասին (թուրք.՝ քարայեմիշ):
71. Գավուր-Գավառ տեղանուն կա Մաքրիալի մոտ:
72. Դա-դիմելածև տղային:
73. Քապչին-ևսնձրուկ (տառեխանմանների կարգին պատկանող ձկնատեսակ):
74. Քսւ-դիմելածև աղջկան:
75. Այս քառատողը նույնությամբ 1984թ. Ղազախստանի Չիրկինո գյուղում գրառել է Ս. Վարդանյանը, ինչն ապացուցում է, որ չնայած ժամանակային և տարածքային հսկայական տարանջատումներին, Թուրքիայի և Միջին Ասիայի կրոնափոխ համշենցիներն ունեն մշակութային անժխտելի նույնականություն (Տե՛ս «Չայն համշենական», գիրք 3-րդ, էջ 213):
76. Բէլչաղ-թուրքերեն «**balçak**» բառն է, բարբառի ազդեցությամբ «**belçağ**», նշանակում է սանձ, երախակալ, դնչակալ, կենդանիների դնչին հագցնելու ցանց:
77. Գերչաղ-թուրքերեն «**gerçek**» բառն է, բարբառի ազդեցությամբ՝ «**gerçağ**», նշանակում է «իրական», «իսկապես»:

ՀՈՒՇԱԳԻՐ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՄԱՆ ՁԵՎԸ

1. Հոդվածները ներկայացվում են տպագիր (2 օրինակ) և համակարգչային շարվածքով (MS WORD ծրագրով), «Anal Armenian» (հայերեն), «Times New Roman» (ռուսերեն, անգլերեն, թուրքերեն) տառատեսակներով, 11 տառաչափով (ֆոնտով):

2. Էջը պետք է համապատասխանի A4 չափին, ունենա լուսանցքներ, ձախից, աջից, վերևից ու ներքևից՝ 2 սմ: Տողերի միջև բացվածքը՝ 1.5: Հոդվածի վերնագրերը պետք է թարգմանված լինեն հայերեն, ռուսերեն ու անգլերեն լեզուների:

3. Հոդվածում օգտագործված աղբյուրների և գրականության հղումները բերվում են վերջում՝ ըստ որում, հղումներն ու դրանց համարակալումը պետք է անել ձեռքով՝ չդիմելով ծրագրի ավտոմատացված տարբերակին: Էջը պետք է նշել աղբյուրի բնագրի լեզվով՝ էջ հայերեն, с. ռուսերեն, p. անգլերեն և այլն: Ծանոթագրությունները բերվում են 10 տառաչափով, տողերի միջև բացվածքը՝ 1, բնագրի լեզվով, օրինակ՝

- Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. մասն առաջին., հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 379;
- Архив внешней политики Российской Федерации МИД РФ (далее – АВП РФ), ф.04, оп.39, п.232, д.53001, л.7;
- Насонов А.Н. История русского летописания XI - начала XVIII века. Очерки и исследования. - М., 1969. - с. 499;
- Ali Yaşar Sarıbay, 1976 Yılı Sosyoloji Konferansları. 14. kitap -"Ziya Gökalp ve Türk Devrimi", İstanbul 1976, s.89;
- 2003 regular report on Turkey,s progress toward EU accession, www.ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/rr_tk_final_en.pdf
- Hugh Poulton, Top Hat, Grey Wolf and Crescent, Turkish nationalism and the Turkish Republic, New York, New York University Press, 1997, p. 146;

ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻՑ

Թուրքերեն եզրերն ու հատուկ անունները տառադարձվում են ժամանակակից թուրքերենում գրելաձևին և հնչողությանը համապատասխան. օրինակ՝ Mahmut – Մահմութ, Pamuk – Փամուք և այլն: